

NƏRİMAN SEYİDƏLİYEV

AFAAD QURBANOV
VƏ ÜMUMİ DİLÇİLİK

*Kitab beynəlxalq və milli akademiyaların akademiki,
müasir Azərbaycan Əlifbasının müəllifi,
Onomastika Elmi Məktəbinin banisi,
görkəmli dilçi alim, türkoloq və ictimai xadim
Afad Qurbanovun 90 illik yubileyinə həsr olunur.*

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr olunur.

Redaktorlar: Adil Babayev, *filologiya üzrə elmlər doktoru, professor*
İsmayıl Məmmədli, *filologiya üzrə elmlər doktoru, professor*

Rəyçilər: Qara Məşədiyev, *filologiya üzrə elmlər doktoru, professor*
Nadir Məmmədli, *filologiya üzrə elmlər doktoru, professor*
Füzuli Mustafayev, *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru*
Fidan Salayeva, *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru*
Aqil Cəfərov, *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru*

Korrektor: Kəmalə Cəfərova

Nəriman Seyidəliyev. Afad Qurbanov və ümumi dilçilik.
Bakı, 2019, 424 səh.

© Nəriman Seyidəliyev, 2019

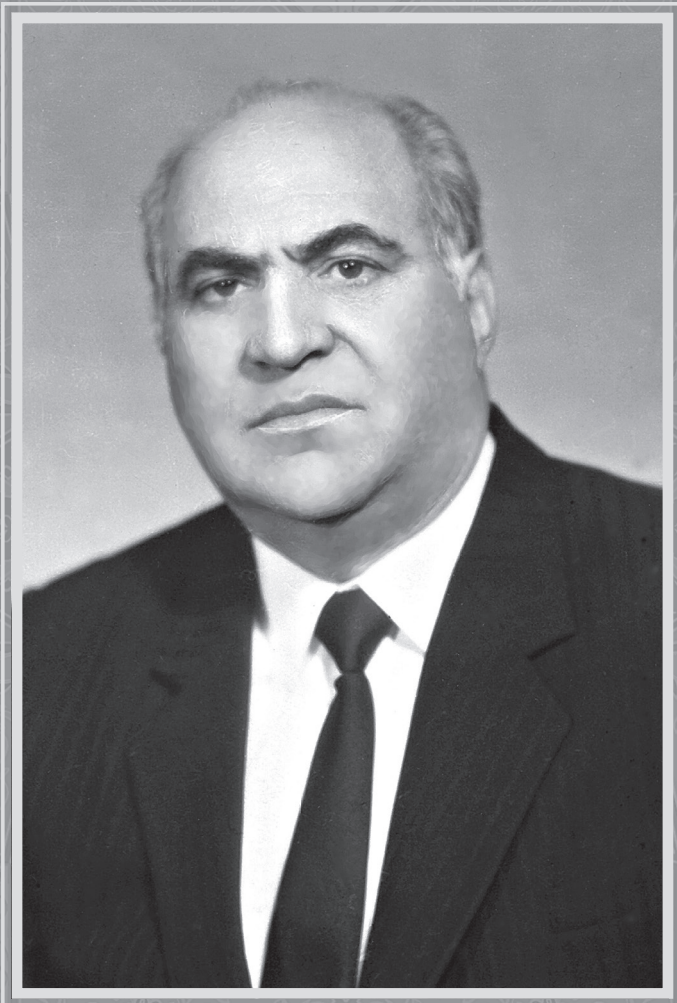
ISBN 9-789952-825809

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

NƏRİMAN SEYİDƏLİYEV

AFAD QURBANOV VƏ ÜMUMİ DİLÇİLİK

BAKI – 2019

Afad Qurbanov

(1929–2009)

ÖN SÖZ

Beynəlxalq və milli akademiyaaların akademiki, SSRİ Elmlər Akademiyası Sovet Türkoloqları Komitəsinin sədr müavini, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının üzvü, Əməkdar elm xadimi, Dövlət mükafatı laureatı, Azərbaycan dilçiliyinin korifeyi Afad Qurbanov o məhsuldar alimlərdən idi ki, əldə etdiyi nəticələrlə heç vaxt kifayətlənmir, elmin, təhsilin, cəmiyyətin inkişaf tələblərinə uyğun olaraq axtarışlar aparır, öz tədqiqatlarında “dünən”dən “sabah”a baxmağı bacarırdı. Dünyagörüşünün (və elmi maraq dairəsinin) genişliyi imkan verirdi ki, o, Azərbaycan dilinin və ya dilçiliyinin hər hansı probleminin təhlilini məhdud dairədə yox, lazımi miqyasda – türkologiya, yaxud ümumdilçilik kontekstində aparsın. Ali məktəblərdə dilçilik fənlərinin tədris planları hazırlananda da, ümumi dilçilik və Azərbaycan onomastikasının bütün yönləri ilə araşdırılması “hərəkəti”na rəhbərlik edərək beynəlxalq nüfuzlu məktəb yaradanda da, Əlifba Komissiyasının sədri kimi bilavasitə müəllifi olduğu müasir Azərbaycan əlifbasını tərtib edəndə də Afad Qurbanov həmin prinsipə xüsusi diqqət yetirirdi. Və o, əmin idi ki, istər milli olanı beynəlmiləldən, istərsə də beynəlmiləl olanı millidən ayırmaqla nə elmdə, nə də həyatda hər hansı məqsədə çatmaq mümkündür.

Akademik Afad Qurbanov Azərbaycanda ümumi dilçilik probleminə dair fundamental araşdırmalar aparan ilk alimdir. O, 1972-ci ildən başlayaraq ümumi dilçilik sahəsinə dair davamlı olaraq tədris proqramları, kitablar, dərsliklər, dərs vəsaitləri yazmışdır. Onun “Ümumi dilçi-

lik” adlanan üçcildlik dərslik-monoqrafiyası bu sahənin mütəxəssisləri tərəfindən həm ölkəmizdə, həm də xaricdə yüksək qiymətləndirilmişdir. Afad Qurbanovun ümumi dilçiliyin bütün sahələrini əks etdirən bu əsəri Azərbaycanın ali təhsil müəssisələrində 20 ildən artıq müddət ərzində istifadə olunan yeganə dərslik olaraq qalmaqdadır. Bu fundamental elmi əsərin əsas məziyyəti odur ki, ümumbəşəri məzmun daşımaya baxmayaraq, milli ruhda və milli təfəkkür tərzində yazılmışdır. Bununla, əslində, Afad Qurbanov ümumi dilçilik sahəsində öz dəsti-xətti, elmi konsepsiyası olduğunu təsdiq etmişdir.

İrihəcmli “Ümumi dilçilik” əsərində A.Qurbanov ümumdilçilik problemlərindən olan dünya dillərinin genealoji bölgüsündə özünəməxsus bir mövqe tutaraq dünya dillərinin təsnifinə dair yeni bölgü vermişdir. Onun Altay dilləri ailəsi haqqındakı təsnifi bir sıra cəhətlərinə görə dünyada yeni, orijinal bölgü hesab olunur. Müəllifin yaradıcılığında Altay dilləri ailəsində türk dillərinin mövqeyi yeni istiqamətdə aydınlaşdırılır və ilk dəfə 20-yə qədər dil ailəsi haqqında sistemli elmi məlumat verilir. Eyni zamanda, dilçilik üçün ən çətin və maraqlı problemlərdən olan dünya dilçiliyinin inkişaf tarixinin dövrləşdirilməsi yeni aspektdə verilmiş və inandırıcı təsnifat irəli sürülərək dövrləşdirmə düzgün şəkildə əsaslandırılmışdır. Bununla yanaşı, türk dilləri qrupunun yarımqruplarının dəqiqləşdirilməsində də müəyyən faydalı mülahizə və konsepsiyalar irəli sürülmüşdür.

A.Qurbanovun orijinal mövqeyi onda özünü göstərir ki, bir sıra alimlər ərəbcə yazdığı üçün M.Kaşqarlınu ərəb dilçiliyi nümayəndəsi hesab etdikləri halda, o, Kaşqarlının türk oğlu olub, əsərlərini türk dillərinə həsr etdiyini göstərir.

O, ilk dəfə olaraq respublika ali məktəblərində tədris olunan dilçilik fənlərini qruplaşdırmış və onların tədrisində bir sistem yaratmağa nail olmuşdur. A.Qurbanov dilçilik fənlərini iki böyük qrupa ayırmışdır: ümumdilçilik fənləri (ümumi dilçilik və dilçilik tarixi) və xüsusi dilçilik fənləri (tarixi-linqvistik fənlər, müasir dil fənləri, üslubi-linqvistik fənlər, ortoloji-linqvistik fənlər). Bununla yanaşı, A.Qurbanovun 1962–2009-cu illər ərzində ali məktəblər üçün dilçiliyin müxtəlif sahələri ilə bağlı tərtib etdiyi tədris proqramları və çalışmaları xüsusilə diqqəti cəlb edir. Onun hazırladığı tədris proqramları və çalışmaları Azərbaycan dilinin, türk dilçiliyinin və ümumi dilçiliyin müəyyən sistem və ardıcılıqla, elmi əsaslarla öyrənilməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu proqram və çalışmalardan ali məktəblərdə uzun illər geniş istifadə olunur, müəllimlər və tələbələr onlardan dəyərincə faydalanırlar. Həmin proqramlarda dilçiliyin tədrisi sahəsində mövcud olan dolaşiq, mübahisə doğuran məsələlər düzəltəşdirilmiş, onlara aydınlıq gətirilmişdir. Beləliklə, A.Qurbanovun 45 ildən artıq bir müddət ərzində ölkədə təhsilin, o cümlədən “Ümumi dilçilik” fənninin tədrisinin təşkilində böyük xidmətləri olmuşdur.

“Ümumi dilçilik” əsərində dünya dilçiliyinə, o cümlədən türk dillərinin mövqeyinə dair yeni elmi konsepsiyalar irəli sürüldüyündən bu kitab türk, rus, ingilis və fransız dillərinə tərcümə olunmuş və xarici dilçi alimlərin və geniş oxucu kütləsinin böyük marağına səbəb olmuşdur. Afad Qurbanov ümumi dilçilik sahəsində əldə etdiyi elmi nailiyyətləri, əsasını qoyduğu ümumi dilçilik elmi məktəbi ilə Azərbaycan dilçiliyi ilə yanaşı, dünya dilçiliyinin və türkoloji dilçiliyin inkişafına öz tarixi töhfəsini vermişdir.

Dilçilik elminin elə bir sahəsi yoxdur ki, bu məhsuldar və əməksevər alim oraya nüfuz etməsin. O, Azərbaycan dilçilik tarixində yeganə məhsuldar dilçi-alim olmuşdur ki, 90 illik yubileyi ərəfəsində onun bir qisim əsərlərindən ibarət "Afad Qurbanovun seçilmiş əsərləri" adlı 13 cildlik toplusu nəşr edilmişdir. Ötən əsrin 70–80-ci illərində bütün dilçi-alimlərin müəllimi olan elm fədaisi Afad Qurbanovun adı dilçilik elminin korifeyi kimi görkəmli dilçi alimlər Kononov, Şerbak, Tenişev, Baskakov, Budaqova, Dəmirçizadə, Şirəliyev və başqaları ilə bir sırada çəkilir. Akademik Afad Qurbanov onomalogiya və ümumi dilçilik sahələrində elmi məktəb yaratmış və yazdığı çoxsaylı elmi əsərlərə görə dövlət təltiflərinə layiq görülmüş nadir dilçilərimizdəndir.

Akademik Nizami Cəfərov,
Azərbaycan Atatürk Mərkəzinin direktoru,
BDU-nun "Ümumi dilçilik" kafedrasının müdiri,
Əməkdar elm xadimi

GİRİŞ

*Ümumi dilçilik fənni dilçiliyin nəzəri
əsaslarını təşkil edir və mahiyyətə
fəlsəfi xarakter daşıyır.
Afad Qurbanov*

Dünya və Azərbaycan dilçiliyində xüsusi yeri olan, onomalogiya və ümumi dilçilik sahələrində elmi məktəb yaratmış dünya şöhrətli alim, dilimizin fenomen tədqiqatçısı, korifey, milli və beynəlxalq akademiyaaların akademiki, Azərbaycanın Əməkdar elm xadimi, Dövlət mükafatı laureatı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının üzvü, Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun (indiki Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti) rektoru və təhsil sisteminin təşkilatçısı, Azərbaycanda onomastika elmi məktəbinin banisi, 1990-cı illərdə Azərbaycan Əlifba Komissiyasının sədri və milli əlifbamızın yaradıcısı, gözəl pedaqoq, bir çox elmi cəmiyyət və təşkilatların həqiqi və ya fəxri üzvü, böyük şəxsiyyət, elm fədaisi, Azərbaycan dilçiliyini uzaq vuran “artilleriyası”, ümumi dilçiliyin “atası”, XX əsrin ən məhsuldar dilçi alimi Afad Məhəmməd oğlu Qurbanovun Azərbaycan dilçilik elminin inkişafı tarixində xüsusi bir yeri var. O, sanki anadan bir dilçi alim kimi doğulmuş, dilçilikdə xariqələr yaratmışdır. Afad müəllimdə, həmçinin, fəvqəladə Allah vergisi var idi. Möcüzəli bir alim idi. Ona görə də dilçiliyin elə bir sahəsi yoxdur ki, korifey alimin qələmindən süzülməsin. Onun çoxcəhətli elmi yaradıcılığı var. Onun elmi fəaliyyətinin əsas istiqamətini qruplaşdırmaq, belə bir siyahı alınar: 1) ümumi dilçilik; 2) türkoloji dil-

çilik; 3) müasir Azərbaycan ədəbi dili; 4) dil tarixi; 5) Azərbaycan dilinin onomalogiyası; 6) dialektoloji tədqiqatlar; 7) üslubiyyat məsələləri; 8) əlifba; 9) leksikoqrafiya; 10) frazeologiya; 11) leksikologiya; 12) terminologiya; 13) mətnşünaslıq; 14) nitq mədəniyyəti problemləri; 15) ortağ türk dili və s. Əlavə olaraq, üstəgəl: təhsil problemləri, ali məktəb pedaqogika və metodikası, dilçi kadrların yetişdirilməsi və s.

Afad Qurbanovun əsərləri bütün tədqiqatçılar üçün bir baza, bir mənbədir. Elmi yaradıcılıq təcrübəmdən deyə bilərəm ki, filologiya üzrə elə bir tədqiqatçı alim yoxdur ki, onun əsərlərindən istifadə etməsin, onlardan bəhrələnməsin. Bəzi plagiatlar, təəssüflər olsun ki, öz əsərlərində onun adını belə çəkmirlər, guya onun kitabından istifadə etməyiblər. Hətta mən bunun şahidi də olmuşam.

Akademik Afad Qurbanov novator, orijinal bir dilçidir. Onun hər bir əsərində yenilik özünü göstərir. O, yüksək dərəcədə təhsil almış, türk xalqlarının dilləri ilə yanaşı, dünya dillərini də dərinləndirərək dərk etmiş, mənimsəmiş, çoxsaylı dillərin materialları ilə tanış olmuş və həmin materiallardan da bəhrələndirərək dünyagörüşünü artırmış, yeni söz demiş, "Ümumi dilçilik" adlı əsərini də müfəssəl dərəcədə işləyib ərsəyə gətirmişdir.

A.Qurbanov dilçilik sahəsində, o cümlədən ümumi dilçilik elmində tanınmış dünya şöhrətli alimdir. Onun, demək olar ki, XX əsrdə ümumi dilçilik sahəsində böyük xidmətləri olmuşdur. O, dünya dilçiliyi tarixində tanınmış Panini, Syuy Şen, Frans Bopp, Yakob Qrimm, Vilhelm fon Humboldt, Fransua Şampolin, Boduen de Kurtene, Karl Fossler, Ferdinand de Sössür, Frans Boas, Leonard Blumfeld kimi alimlərlə bir sırada durur.

Afad Qurbanovun bu səviyyəyə gəlib qalxması, bəlkə də, onun hələ məktəb illərində gənc yaşlarında dilçilik məsələləri ilə ciddi məşğul olması idi. O, hələ orta məktəbdə oxuyarkən dilçiliyə dair elmi məqalələr yazmağa başlamış, 1956-cı ildən artıq respublika səviyyəli jurnal və qəzetlərdə çıxış etmişdir.

“Ümumi dilçilik” monoqrafiyası Afad Qurbanovun şah əsəridir. Bu əsər dilçilikdə milli zəmində yazılmış ilk və yeganə dərslikdir. Ümumi dilçilikdə fundamental elmi araşdırmalar və əldə olunan elmi nəticələr yekdilliklə Afad Qurbanovun adı ilə bağlıdır.

Hələ bu əsər tam, mükəmməl şəkildə ərsəyə gələnə qədər alimin qrafika və orfoqrafiya, frazeologiya, leksikologiya, leksikoqrafiya, semasiologiya, fonetika və orfoepiya, yazı, ümumi dilçilik məsələləri, dilçilik tarixi və s. digər sahələrə dair bir çox kitabları nəşr olunmuş, bunların əsasında 1977-ci ildə “Maarif” nəşriyyatı tərəfindən 25 min tirajla 300 səhifəlik “Ümumi dilçilik” kitabı çap olunmuşdur. Kitab pedaqoji institutlar üçün dərslik kimi o vaxt Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmişdir. Həmin kitab 7 fəsildən ibarətdir: “Dilçilik elmi”, “Dilçiliyin inkişafı”, “Dilçiliyin sahələri”, “Dilçiliyin şöbələri”, “Dilin mahiyyəti”, “Dilin mənşəyi”, “Dil və yazı”.

“Ümumi dilçilik” dərslini tez bir zamanda məşhurlaşdı, elmi ictimaiyyətin diqqətini cəlb etdi, bir çox alimlər tərəfindən yüksək dəyərləndirildi. Kitab haqqında respublika səviyyəli mətbuat orqanlarında rəylər dərc olundu. Həmin rəylərin adlarını çəkməyi məqsədəuyğun hesab etdik:

M.Qasimov – “Qiyətli tədris vəsaiti” (“Azərbaycan məktəbi” jurnalı); Z.Budaqova, Ə.Şirinov – “Faydalı əsər”

("Bakı" qəzeti); M.Çobanov – "Qiyətli dərslük" ("Sovet Gürcüstanı" qəzeti); Ə.Dəmirçizadə, Ə.Şükürov – "Ümumi dilçilik" ("Kommunist" qəzeti); V.Əliyev – "Dəyərli əsər" ("Azərbaycan gəncləri" qəzeti); B.İbrahimov – "Ümumi dilçilik" ("Azərbaycan müəllimi" qəzeti); M.Qasimov – "Qiyətli dərslük əsəri" ("Sovet Ermənistanı" qəzeti); A.Nuriyev – "Qiyətli dərslük" ("Qələbə bayrağı" qəzeti); B.Rəhimova – "Orijinal dərslük" ("Gənc müəllim" qəzeti).

Kitab keçmiş Sovetlər birliyində də müsbət qarşılandı. Hətta Leninqrad (indiki Sankt-Peterburq) Universitetinin professoru, dilçi alim V.İ.Koduxov da həmin kitabla maraqlanmışdır. O, kitabla tanış olduqdan sonra əsəri orijinal fikirlər məhsulu adlandırmışdır.

Bu kitab haqqında, həmçinin 2005-ci ildə nəşr olunan "Dilçi Afad Qurbanov" adlı monoqrafiyada A.Babayev və V.İsrafilovun birlikdə yazdıqları "Ümumi dilçilik problemlərinin tədqiqi və təbliği sahəsində prof. A.Qurbanovun fəaliyyəti" məqaləsində də bəhs edilir.

İlk nəşr olunun "Ümumi dilçilik" kitabı Afad Qurbanovun ümumi dilçilik sahəsində konsepsiyası idi. Bu konsepsiyanı o, həm bu fənni uzun müddət tədris etdikdən sonra, həm də dünya alimlərinin bu sahəyə aid konsepsiyaları ilə tanış olduqdan sonra təsdiq etmişdir.

Onu da qeyd edək ki, "Ümumi dilçilik" dərslük-monoqrafiya pedaqoji təhsil müəssisələri üçün böyük əhəmiyyəti olan ilk və tədris proqramlarını tam əhatə edən yeganə dərslükdir. Bu sahədə yazılmış dərslüklərin heç biri "Ümumi dilçilik" fənni üzrə tədris proqramlarında olan mövzuları qarşılaya bilməmişdir.

Adıçəkilən kitablarla kifayətlənməyən Afad Qurbanov həmin əsərlər üzərində yenidən işləmişdir. Nəticədə

yorulmaz əməyin bəhrəsi olan, həcmcə böyük və sanballı ikicildlik “Ümumi dilçilik” əsərini meydana gətirmişdir. Əsərin birinci cildi 1989-cu ildə, ikinci cildi isə 1993-cü ildə nəşr olunmuşdur. Hər iki kitab işıq üzü gördükdən sonra müsbət rəylərlə qarşılanmışdır. Kitab rəyçilərindən M.Səfərovun “Dilçiliyə dair dərslük”, F.Ağayev və M.Məmmədovun “Ümumi dilçilik”, Y.Seyidov və M.Məmmədovun “Yeni ali məktəb dərsliyi”, Ə.Tanrıverdiyevin “Ümumi dilçilik” məqalələrinin adlarını çəke bilərik.

“Ümumi dilçilik” dərslükləri haqqında yazılmış həmin rəylərlə oxucular bu kitabda verilmiş “Afad Qurbanovun pedaqoji və elmi fəaliyyətinə dair” başlıqlı yazımızda tanış ola bilərlər.

Kitabın hər iki cildinin ikinci nəşri 2004-cü ildə, 3-cü nəşri isə 2014-cü ildə gözəl, nəfis tərtibatla nəşr olunmuşdur. Əsərin 2004-cü il nəşrinin həmin ildə təqdimatı haqqında Z.Quliyevanın “Azərbaycan” jurnalında (15 mart 2005) “Ümumi dilçilik” kitabının təqdimatı” adlı məqaləsi dərc olunmuşdur.

İkicildlik bu fundamental əsərdə ümumi dilçiliyin bütün sahələri öz əksini tapmışdır. Burada, demək olar ki, dünya dilçiliyinin ən aktual problemləri ətraflı şəkildə və yeni elmi tərzdə işıqlandırılmışdır.

“Ümumi dilçilik” monoqrafiyası öz orijinallığı ilə bütün yerli və xarici dilçilərin də nəzər-diqqətini cəlb etmişdir. Odur ki, Afad Qurbanovun bu dərsliyinin orijinallığı, aktuallığı, fundamentallığı, yüksək səviyyədə yazıldığı nəzərə alınaraq bir çox dillərə də tərcümə edilmişdir. Məsələn, türk dilinə tərcümə olunaraq 3 cildə 2011-ci ildə Türkiyədə (Türk Dil Qurumu), rus dilinə tərcümə olunaraq 3 cild-

də 2014-cü ildə Moskvada (Rusiya Elmlər Akademiyasının Dilçilik İnstitutu) çap olunmuşdur. Hazırda digər Avropa və türk xalqının dillərinə də tərcümə olunmaqdadır.

* * *

Doğrudur, ümumi dilçilik sahəsində tanınmış dünya alimlərindən Ferdinand de Sössürün “Cours de Linguistique Generale” (“Ümumi dilçilik kursu”), Leonid Blumfeldin “Language” (“Dil”), Saimon Potterin “Our Language” (“Dilimiz”), Emil Benvenistin “Problems de linguistique generale of Problems in Generale Linguistics” (“Ümumi dilçilik problemləri”), Eugenio Koseriunun “Einführung in der Allgemeine Sprachwissenschaft” (“Ümumi dilçiliyə giriş”), İvan Aleksandroviç Boduen de Kurtenenin Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş “Ümumi dilçilik üzrə əsərləri”, R.A.Budaqovun “Очерки по языкознанию” (“Dilçiliyə dair öçerklər”), V.İ.Koduxovun “Общее языкознание” (“Ümumi dilçilik”), T.A.Əmirova, B.A.Olxovnikov və V.Rojdestvenskinin “Очерки по истории лингвистики” (“Dilçiliyin tarixinə dair öçerklər”), O.S.Axmanova, A.Q.Volkov və V.P.Muratın “Общее языкознание” (“Ümumi dilçilik”), V.İ.Loyanın “История лингвистический учений” (“Dilçi alimlərinin tarixi”), F.M.Berezin, V.N.Qolovinin “Общее языкознание” (“Ümumi dilçilik”), İ.İ.Meşşaninanın “Об языкознание” (“Dilçilik haqqında”), V.A.Zveqintsevin “История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечения” (“XIX və XX əsrlərdə dilçilik tarixinə dair”), A.S.Çikobava, L.A.Bulaxovski, B.N.Qolovin, B.P.Ardentov, E.Benvenist, A.A.Reformatski, B.P.Ardentov, Q.İ.Rixter, L.İ.Barannikova – hər birinin ayrı-ayrılıqda yazdıqları “Ümumi dil-

çilik" əsərləri, N.A.Baskakovun "Введение в изучение тюркских языков" ("Türk dillərinin öyrənilməsinə giriş") və "Тюркские языки" ("Türk dilləri"), F.E.Korşun "Классификация турецкого племени по языкам" ("Türk tayfaları dillərinin klassifikasiyasına dair"), Y.S.Stepanovun "Основы общего языкознания" ("Ümumi dilçiliyin əsasları"), B.Çobanzadənin "Türk-tatar lisaniyyatına mədxəl", Azərbaycan dilçilərindən N.Məmmədovun "Dilçiliyin əsasları", N.Məmmədov və A.Axundovun "Dilçiliyə giriş", Ə.Rəcəbovun "Dilçilik tarixi", A.Babayevin "Dilçiliyə giriş", F.Veysəllinin "Dilçiliyə giriş" əsərlərini Afad Qurbanovun "Ümumi dilçilik" əsəri ilə müqayisə etdikdə onlar arasında çox böyük bir fərq olduğunu görürük. Belə ki, A.Qurbanovun "Ümumi dilçilik" monoqrafiyası daha genişsahəliyi, hərtərəfliliyi və mükəmməlliyi ilə seçilir. Yuxarıda adları çəkilən dilçi alimlərin əsərlərində, demək olar ki, dilçiliyə dair bütün sahələr öz əksini tapmamışdır. Amma A.Qurbanovun əsərində hər bir dilçilik sahəsinə rast gəlmək olur. Kitab sanki ensiklopediyanı xatırladır. Bu kitabda A.Qurbanov ümumi dilçilik elminə bir çox yeniliklər gətirə bilmişdir.

Mövcud monoqrafiyada dilçi korifey Afad Qurbanovun yalnız ümumi dilçilik sahəsində xidmətləri, yaratdığı "Ümumi dilçilik" elmi məktəbi işıqlandırılır. Onun nəinki ümumi dilçilik, hətta qələmə aldığı hər bir elmi tədqiqat sahəsinə dair kitab yazmaq olar.

GÖRÜŞMƏK HƏSRƏTİNDƏ OLDUĞUM ALİM

Korifey linqvist Afad Qurbanovun imzası ilə hələ mən orta məktəbdə oxuduğum illərdə (1958-1968) tanış olmuşam. Artıq 5-ci sinifdən başlayaraq bizə geniş həcmdə müxtəlif fənlərdən ibarət dərsliklər keçilirdi. O cümlədən də Səlim Cəfərovun 5-ci siniflər üçün yazdığı "Azərbaycan dili" dərsliyindən istifadə edirdik. Sinifdən-sinfə adladığıca müxtəlif müəlliflərin dərsliklərindən istifadə olunurdu.

"Azərbaycan dili" və "Ədəbiyyat" dərsliklərini bizim sinfə Rəvan müəllim tədris edirdi. Çox yaxşı, savadlı müəllim idi. Metodikası da güclü idi. Dilə həvəsimi də o artırdı.

Təhsil aldığım on il müddətində mən həmin dərsliklərlə kifayətlənməyib ədəbiyyat üzrə üçcildlik "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" kitabından və Azərbaycan dili üzrə isə o vaxtlar başqa müəlliflərin ali məktəblər üçün çap olunan digər dərslik və vəsaitlərindən istifadə edirdim. Azərbaycan dili ilə məşğul olarkən ən çox məni maraqlandıran Afad müəllimin kitabları olmuşdur. Çünki o, dilçiliyin hər bir sahəsindən yazırdı və dili də şox sadə, oxunaqlı, rəvan, yadda qalan idi. O, artıq mənim hobbim olmuşdu.

O vaxtlar rayon mərkəzi kitabxanalarına az kitab göndərilirdi. Göndərilən kitablar da ancaq bədii əsərlər olurdu. İstədiyimiz kitabları alıb oxuya bilmirdik. Satış kitabxanalarında da nadir kitablar olurdu. Oxucuların hec

də tələbini ödəmirdi. O zaman atam Fərman dövlət işi ilə əlaqədar Bakı şəhərinə tez-tez gedirdi. Hər dəfə də gedəndə tapşırırdım ki, Afad Qurbanovun dərsliklərindən, didaktik, yaxud da praktik məşğələlərə aid kitablarından satış mağazalarında olsa, onlardan alıb gətirsin. Həm də deyirdim ki, əgər mağasada olmasa, APİ-yə (Azərbaycan Pedaqoji İnstitutu gedib müəllifin özündən xahiş etsin. O da mənə 1963-cü ildə nəşr olunan “Müasir Azərbaycan dilinin qrafika və orfoqrafiyası”, “Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası”, 1964-cü ildə çap olunan “Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası”, 1965-ci ildə çap olunan “Azərbaycan ədəbi və danışiq dili”, 1967-ci ildə nəşr olunan “İnsanlar yazmağı necə öyrənmişlər” və “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” kitablarını alıb gətirmişdi. Həmin kitabları görəndə sevincimin həddi-hüdudu olmamışdı. Soruşanda ki, ata, bu kitabları necə tapıb aldın? Cavab verdi ki, müəllifin özündən – Afad müəllimdən almışam.

O, mənə Afad müəllimin onu necə xoş üzlə qarşılamagından, səmimiliyindən, yaxşı, xeyirxah, şirin bir insan olmağından ağızdolusu danışdı. Xəyalımdan keçdi ki, kaş mən də onunla görüşəydim.

Adlarından da məlum olduğu kimi, həmin kitablar dilçiliyimizin müxtəlif sahələrinə həsr olunmuşdur. Oxuduqca görürdüm ki, kitablar çox sadə, oxunaqlı, başadüşüləcək və yadda qalacaq bir üslubda yazılmışdır. Boş vaxtlarımda ancaq həmin kitablarla məşğul olurdum. Elə o vaxtdan da məndə dilçi olmaq həvəsi yarandı. Demək olar ki, Afad müəllimin kitabları orta məktəbdə mənim ikinci müəllimim oldu. Həmin o kitablar əsasında mən həm sinonim sahəsində, həm də frazeologiya sahəsində bir mütəxəssis kimi formalaşmışam. Belə ki, 2004-cü ildə “Fra-

zeologiya lüğəti”m və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı ilə 2007-ci ildə “Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti”m nəşr olunmuşdur. Sinonimlər sahəsində namizədlik, frazeologiya sahəsində isə doktorluq müdafiə etmişəm.

Mətləbdən uzaqlaşmayıb, qeyd edim ki, orta məktəb illərində dərs danışarkən əlavə materiallardan “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”ndən və Afad müəllimin yuxarıda adları çəkilən kitablarından misallar (nümunələr) gətirirdim.

Bir dəfə Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimimiz Rəvan müəllimlə bizim kiçik bir dialogumuz oldu. O məndən soruşdu:

– Dərsləkdə olmayan əlavə materialları haradan götürürsən?

Cavab verdim ki, “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”ndən və Afad müəllimin dilçiliyə dair əsərlərindən.

– Bəs bunlar həm yaşına, həm də orta məktəbin dərslək proqramına uyğun deyil. Onlar sənin üçün ağır deyilmi?

– Xeyr, əksinə, həmin kitablardan mən həzz alıram. Afad müəllimin əsərlərinin dilini yaxşı başa düşürəm, çox sadə və rəvandır.

– Afad müəllim çox savadlı, vətənpərvər, dilini sevən, müqtədir, gözəl bir dilçi alimdir. Sən onu haradan tanıyırsan?

– Müəllim, mən onu görməmişəm, üzdən tanımıram, onun kitablarını atam Bakıda onun özündən alıb, – deyər cavab verdim.

– İnşallah, ali məktəbə qəbul olunarsan, onunla şəxsən tanış olarsan. O, çox yaxşı alimdir, həddindən artıq elmi alim, savadlı, dünyagörüşlü, səmimi və xeyirxah, qayğıkeş

bir şəxsiyyətdir. Çox yaxşı insandır. Mən də onu yaxşı tanıyıram. Sənə hər cəhətdən köməklik də edir.

Artıq mən axırıncı sinifdə oxuyarkən çox həvəslənirdim ki, gözəl Bakı şəhərimizdə, paytaxtımızda ali məktəbə oxumağa gedəcəyəm. Afad müəllimlə yaxından tanış olacağam.

Orta məktəbi 1968-ci ildə bitirib sənədlərimi M.F.Axundov adına Azərbaycan Pedaqoji Xarici Dillər İnstitutunun (hazırda Azərbaycan Dillər Universiteti) Alman dili fakültəsinə verdim. Həmin il instituta 16 balla qəbul olunmadım. Maarif Nazirliyinə narazılığımı bildirdim. Atam nazirlikdə komissiya təşkil etdirdi, çünki o, bilik sarıdan mənim qüvvəmi bilirdi. İnşa yazımı gətirdi. Bir vergül səhvinə görə “4” qiymətlə qiymətləndirilmişdim. İnşa yazımın düzgün qiymətləndirilməməsini komissiya üzvləri də təsdiq etdilər. Qərara aldılar ki, yanvar semestrində kəsilib qovulan olsa, məni onun yerinə çağırınsınlar. Həm də o vaxt belə bir göstəriş verilmişdi ki, istehsalatların birində iş stajı olmalıdır. Bu qədər bal toplayanlar kolxozda, sovxozda, yaxud da hər hansı bir müəssisədə işləyərsə, müsabiqədən keçə bilər. Yəqin ki, Afad müəllim belə haqsızlığa dözməzdi. Çünki o, elmə, biliyə, insanlığa, şəxsiyyətə qiymət verən adam idi.

Həmin ilin (1968) noyabr ayında artıq mən hərbi xidmətə çağırıldım. Türkmənistan Respublikasında xidmət etmişəm. Hissəmiz Türkmənistan Respublikasının paytaxtı Aşqabad şəhərindən 12 kilometr aralı bir ərazidə – Əfqanıstanla Türkmənistan sərhədinin yaxınlığında yerləşirdi. Əsgəri qulluqda olarkən evə göndərdiyim məktubların birində atama yazdım ki, Afad Qurbanovun “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” kitabını və Xudadat Əzizbəyovun “Azərbaycanca-rusca lüğət”ini mənə göndərsin.

On gündən sonra poçtalyon mənə xəbər yolladı ki, sənə bağlama var, gəl apar. Bağlamanı açanda gördüm ki, həmin kitablardır.

Artıq hərbi xidmətimdən bir il keçirdi. Mən boş vaxtlarımda institut həvəsi ilə ciddi hazırlışırdım. Günlərin birində rota komandiri (soyadı və adı yadımda deyil) məni otağına çağıraraq soruşdu:

– Seyidəliyev, sənə həmişə kitab oxuyan görürəm. Onlar nə kitablardır oxuyursan?

Cavab verdim ki, yoldaş komandir, mən əsgəri xidmətdən sonra institutda oxumaq istəyirəm. Oxuduğum kitablardan biri azərbaycanca-rusca lüğətdir, digəri isə məşhur professorumuz A.Qurbanovun “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” kitabıdır.

Kitabları komandirə göstərdim. O, kitabları əlinə götürüb diqqətlə baxdı, içərisini vərəqlədi. – Oçen xoroşo, – deyib kitabları özümə qayıtdı.

Görünür, komandir söhbət zamanı ümumi hissənin siyasi rəhbəri mayor Taranova (adı yadımda deyil) mənim haqqımda nə isə demişdi. Bir gün çavuş mənə dedi ki, mayor Taranov sənə çağırır.

Düzü, bu xəbər mənə təəccüblü gəldi. Bir qədər dururdum. Partiya rəhbəri mayor Taranov məni nə üçün çağırır (o vaxtlar Sovet hökuməti dövründə dövlətə Kommunist Partiyası rəhbərlik edirdi, hər kəs də bu partiyadan çəkinirdi). O ki məni tanımır. Beynimə hər cür fikir gəldi. Axır ki, özümdə cəsarət toplayıb onun qəbuluna getdim. Hərbi salam verib, ona tanışlıq verdim: – Əsgər Nəriman Seyidəliyev!

– Mayor Taranov!– deyə o, mənimlə ədəb-ərkanla görüşüb oturmaq üçün yer göstərdi. O, mənimlə çox səmimi görüşdü. – Otur, – dedi, – sənənlə 5-10 dəqiqəlik söhbətim var.

– Buyurun, yoldaş Taranov!

O, mənim haradan olduğumu, orta məktəbdə necə oxuduğumu, indi yenə müaliə ilə məşğul olub-olmadığımı və s. soruşdu.

Tez bir anda düşündüm ki, yəqin, komandir mənim haqqımda mayora nə isə danışıb.

Mayor Taranov söhbətə başladı: – Komandirlə söhbət zamanı mənə bildirdi ki, sən çox intizamlı, çox qabiliyyətli, müaliəli bir oğlansan. Özün də institutda təhsilini davam etdirmək istəyirsən. Şəklin də hissənizin “Şərəf lövhəsi” nə vurulub. Fikrim var ki, səni Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasına üzvlüyə keçirək (Mən, əlbəttə ki, belə bir dövrdə etiraz edə bilməzdim). Səni göndərim bizdə Hərbi Məktəbə, sonra isə Hərbi Akademiyaya, təhsil al. Akademiyanı qurtardıqdan sonra hissəmizdə saxlayaq, qulluq elə. Özüm sənə nəzarət edəcəm. Get fikirləş, fikrini sonra mənə deyərsən.

Mən bu haqda atama məlumat verdim. O, qəti surətdə etirazını bildirdi. İki gündən sonra mayor Taranova atamın razı olmadığını bildirdim. O, bunu eşidən kimi çox təəssüf hissi keçirdi...

Nəhayət, ikiillik hərbi xidmətimi başa vurub 1970-ci ildə evə buraxıldım. Həmin vaxt eşitdim ki, Azərbaycan Dövlət Xarici Dillər İnstitutunun nəzdində hazırlıq kursu açılıb. Hərbi xidmətdə qulluq edənləri də qəbul edirlər. Fikirləşdim ki, bura mənim üçün daha əlverişli olar. Yataqxanada da qalmağa otaq verirlər. Lazım olan sənədləri toplayıb oraya verdim. Bir il həmin kursda oxudum. 1971-ci ildə imtahanları verib institutun alman dili fakültəsinə qəbul olundum. Artıq tələbə idim. Əsl elmin nə olduğunu dərk etdim. Qəlbimdə bir sevinc hissi oyanmışdı.

Həm də fikirləşdim ki, professor Afad Qurbanovla – o böyük şəxsiyyətlə tanış olmağın vaxtı çatıbdır. Afad müəllim o vaxt API-də dekan idi.

İnstitutda bizə “Müasir Azərbaycan dili” fənnini professor Hüseyn Bayramov, “Dilçiliyə giriş” fənnini isə dosent Adil Babayev tədris edirdi. Adil Babayev hazırlıqda da mənə dərs demişdir. Çox savadlı müəllimdir. Eşitdik ki, o, M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasını bütövlükdə əzbər bilir. Bir dəfə də ondan həmin əsərdən bəzi hissələri deməsini xahiş etdik. O, xahişimizi qəbul edib bir neçə hissəni əzbər söylədi. Böyük bir poemanı əzbər demək, – bu da bir möcüzə idi. Adil Babayev hazırda filologiya üzrə elmlər doktorudur, professordur Azərbaycan Dillər Universitetində peşəsini davam etdirir. Uzun müddətdir ki, “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı” kafedrasının müdürüdür.

Alman dilindən dosent Əminə Əliyeva, Cəfər Cəfərov, professorlar Sərxan Abdullayev, Fəxrəddin Veysəlli, dosentlər Çərkəz Quliyev, Zahid Məmmədov, Olqa Morozova (əslən yəhudi idi), Firəngiz Babayeva və başqaları mənim istəkli müəllimlərim olublar.

H.Bayramov ən çox frazeologiya haqqında danışırdı. Azərbaycan dilində frazeologiyanın əmələ gəlməsi, onun quruluşu, növləri, üslubi xüsusiyyətləri və s. haqqında bizə ətraflı məlumat verirdi. Həmin sahədən doktorluq müdafiə etmişdir. Mən bu sahə ilə artıq tanış idim. Çünki orta məktəbdə oxuduğum illərdə Afad müəllimin “Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası” kitabını oxumuşdum.

Xarici Dillər İnstitutunda oxuduğuma baxmayaraq, dərsdən sonra, boş vaxtlarımda API-yə gedib Afad müəllimin dərslərində də iştirak edirdim. Elə ilk tanışlıq da buradan başladı. Bu, necə oldu?

Afad müəllimlə tanış olmaq üçün bir gün API-yə yollandım. Tələbələrin birindən Afad müəllimin hansı otaqda oturduğunu soruşdum. O, mənə bələdçilik edib otağı göstərdi. Otağın qarşısında xeyli dayandım. Çox həyəcan içərisində idim. Amma sevinirdim ki, professorla görüşəcəyəm. Təxminən yarım saat fikirlər içində gözlədim. Nəhayət, özümdə güc toplayıb qapını döydüm. Bir qadının: – Gəlin, – deyə səsinə eşitdim. İçəri daxil oldum. Qadın məndən kim olduğumu soruşdu. Cavab verdim ki, mən Xarici Dillər İnstitutunun tələbəsiyəm, Afad müəllimin qəbuluna gəlmişəm.

Qadın Afad müəllimin otağına daxil olub, onunla görüşmək istədiyimi bildirdi.

– Deyin buyursun, – sözünü eşitdim. Qadın: – Keçin içəri, – dedi.

Mən daha da həyəcanlandım. Həyəcan içərisində otağa daxil oldum. Afad müəllim məni çox səmimi qarşıladı. Sanki çoxdan tanış idik. O, ayağa qalxıb bir neçə addım irəli gəldi. Əl verib görüşdük.

– Görürəm həyəcanlısınız, çəkinməyin, utanmayın, gəlin əyləşin, – deyib, mənə yer göstərdi (mənimlə “siz”lə danışıqda fikirləşdim ki, o, necə də sadə və yüksək mədəniyyətli bir insandır). Kim olduğumu, haradan gəldiyimin səbəbini soruşdu. Mən özüm haqqında geniş məlumat verdim. O, məni səbirlə axıra qədər dinlədi. Sonra xahiş etdim ki, icazə-nizlə, sizin dərslərinizdə oturub dinləmək istəyirəm. Professor Afad müəllim də məmnuniyyətlə razılığını bildirdi.

Mənim akademik Afad müəllimlə ilk tanışlığım belə oldu.

Afad müəllim orta boylu, şux qamətli, dolu bədənli, xoş üzlü, gözəl bir şəxsiyyət idi. Onun səmimiliyi məni çox

heyran etdi. Bəlkə də mənim kimi tələbəni başqası olsaydı, bu cür qarşılamazdı. Bəlkə də heç qəbul etməzdi.

Afad müəllimin icazəsindən sonra mən onun dərslərində mütəmadi iştirak edirdim. Onun gözəl dili, gözəl dərslər demək metodu, həlim və səlis danışığı, rəvan və gözəl nitqi var idi. Dərs müddətində tələbələr ona elə diqqətlə qulaq asırdılar ki, ancaq necə nəfəs almaları hiss olunurdu. Tələbələrə çox qayğıkeşliklə yanaşırdı, övladları kimi. Bir dəfə də olsun əsəbiləşmirdi. Dərs başlamamış hər dəfə mən ondan icazə istəyib dərslərdə iştirak etməyimi xahiş edirdim. Bir dəfə də o, məni yanına çağıraraq dedi:

– Oğlum, elə hiss et ki, sən də bu institutun bir tələbəsisən, mənim övladlarımdan birisən. Hər dəfə icazə alma da olar. Mən sənə birdəfəlik icazə vermişəm.

Heç bilmirdim bu gözəl, xeyirxah, qayğıkeş, insanpərvər alimə necə minnətdarlığımı bildirim. İnanın, bu dörd ildə elə bildim ki, APİ-ni də bitirmişəm. 1971-1975-ci institut illərində alimin dəfələrlə nəşr olunmuş “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” və “Ümumi dilçilik” dərslikləri mənim stolüstü kitabım olmuşdu. İndinin özündə də həmin kitablar və digərləri yazı masamın üstündə, əlimin altındadır. Hər dəfə də boş vaxtlarımda onları vərəqləyirəm.

Mən institutu bitirib təyinatla öz rayonumuza – Cəbrayıl ilə işləməyə göndərildim. Gəldim ki, sevimli müəllimim Afad müəllimlə görüşüb xudahafizləşdim. Bu vaxt o, mənə dedi: – Görürəm bacarıqlısan, istedadlı oğlansan, iki il rayonda işləyib bizim instituta gələrsən. Burada sənə şərait yaradaram. – Afad müəllim uzaqgörənliklə: – Sənin parlaq gələcəyin var, – deyib başını sığalladı. Görüşüb ayrılarkən o, üzümdən öpdü. Çox kövrəldim, doluxsundum.

Hiss etdim ki, o da kövrəlib. Fikirləşdim ki, mənə tanımayan bir insan nə qədər səmimi, nə qədər mehriban, nə qədər qayğıkeş olarmış.

Artıq mən 1975-ci ildən öz rayonumuzda müəllimlik fəaliyyətinə başladım. Həmişə sinif otağına daxil olub dər-sə başlayanda Afad müəllim, onun dərs dediyi auditoriya, Adil Babayev yadıma düşürdü. Onlar kimi olmaq istəyirdim. Onları həmişə xatırlayırdım. Hərdən Bakıya yolum düşəndə ilk olaraq onlara baş çəkirdim. Afad müəllim hər dəfə də nəşr olunan yeni kitablarından mənə bağışlayırdı. Bunlardan “Dilçiliyin sistemi” (1976), “Ümumi dilçilik” (1977), “Dilçiliyin metodları” (1978), “Dilçilik” (1980) və s. adlarını çəkmək olar.

Orta məktəbdə işlədiyim zaman mən də ara-sıra elmi məqalələr yazmağa başladım. İlk yazım “Apostrof lazımdır mı?” məqaləsi oldu. Həmin məqalə 1975-ci ildə “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində qısaldılmış şəkildə dərc olundu. Məqaləni yazmaqda səbəb bu idi ki, həmin illərdə Azərbaycan əlifbasında apostrof işarəsinin qalıb-qalması barədə müzakirələr keçirilirdi.

Mən rayonda işləyə-işləyə 1982-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun dissertantı oldum. Mövzüm “Müasir Azərbaycan dilində üslubi sinonimlər” adlanırdı. İnstitutun direktoru akademik Məmmədəğa Şirəliyev isə rəhbərim oldu. Bu mövzu mənim üçün çox maraqlı, həm də doğma oldu. Çünki sinonimlər haqqında mənim geniş məlumatım var idi. Bu haqda Afad Qurbanovun “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” dərsliyindən də oxuyub geniş məlumat əldə etmişdim. O vaxtlar Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı Ali Attestasiya Komissiyası paytaxt Moskvada yerləşirdi. Bütün so-

sialist respublikalarından həmin komissiyanın üzvləri də var idi. Dissertasiya işlərinin hamısı rus dilində yazılırdı. Müdafiədən sonra isə şəxsi işlər baxılıb təsdiq olunması üçün Moskva şəhərinə göndərilirdi.

Nəhayət, mən dissertasiya işimi başa çatdırıb 1989-cu ildə müvəffəqiyyətlə müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsini aldım. Müdafiədən sonra akademik M.Şirəliyev məni instituta işə dəvət etdi. İmkansızlıqdan mən Bakıya gələ bilmədim. Elmi yaradıcılıqla rayonda məşğul olurdum. Burada da şərait yox idi. Çünki rayon mərkəzi kitabxanasında heç bir elmi əsər olmurdu. Kitabxanaya yalnız bədii əsərlər gətirilirdi.

1993-cü ildə rayonumuzda vəziyyət çox pis idi. Çünki 1988-ci ildən erməni vandalları tərəfindən Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi uğrunda münaqişələr başlanmışdı. Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ müharibəsi get-gedə gərginləşirdi. Rayon ərazisinə erməni ordusu tərəfindən tez-tez öldürücü toplar, raketlər atılırdı. Ölüm halları tez-tez olurdu. Nəhayət, azğın erməni quldur dəstələri və onların tərəfdarları tərəfindən torpaqlarımızın 20 faizi işğala məruz qaldı. Avqustun 23-də, yay fəslinin – avqust ayının çox bürkülü vaxtında rayonumuz işğal olundu. Bunun nəticəsində yer-yurdlarımızdan məcburi köçkün düşdük. Bütün əmlakımız ələ keçdi, vəhşicəsinə dağıldı. Mən də məcburi köçkün kimi ailəmlə birlikdə Bakı şəhərində məskunlaşdıq. 6 baş ailəmlə 20 ilə yaxın Bakı Dövlət Universitetinin 8 saylı yataxanasında birotəqlidə yerləşdik. Hazırda dövlətimiz tərəfindən Bakının Qaradağ ərazisində, Müşfiqabad qəsəbəsində tikilmiş evlə təmin olunmuşuq. Yataqxana şəraitində çox ağır həyat keçirirdik. Ovaxtkı çətin vəziy-

yət hamının yadındadır. Bakıda da qarışıqlıq idi, qıtlıq yaranmışdı. Özbaşınalıq idi. Bir para adam qoçuluq edib özü ilə silah gəzdirirdi, adamları qorxudurdu...

Nəhayət, xalqın təkidi ilə ulu öndər Heydər Əliyev hakimiyyətə gələndən sonra hər şey qaydaya düşdü. Həyat öz axarı ilə getməyə başladı. Əmin-amanlıq yaranırdı... Əhalinin yaşayışı, həyat tərzi, güzəranı daha da yaxşılaşaraq bugünkü vəziyyəti aldı. Hər şey göz qabağındadır...

Bir müddət mən də işsiz qaldım. Məcbur olub fəhləlik etdim. Vaxtilə akademiyanın dissertantı olduğum üçün 1994-cü ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının akademik-katibi Bəkir Nəbiyev işlə təmin olunmağımı xahiş etdim. B.Nəbiyev vəziyyətimlə tanış oldu. Qarabağda, xüsusilə də rayonumuzda baş verən hadisələri soruşdu. Mən əvvəldən axıra qədər bütün olanları, hətta raket qəlpələrindən yaralandığımı da dedim. Söhbətimiz yarım saatdan çox çəkdi. B.Nəbiyev çox ürəkağrısı ilə məni dinlədi. Hətta gözləri belə yaşla dolmuşdu.

O vaxt akademiyanın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru professor Ağamusa Axundov idi. B.Nəbiyev ona zəng edib dedi ki, elə bu gün məni işlə təmin etsin. Ona təşəkkürümü bildirib qapıdan çıxmaq istəyirdim ki, Bəkir Nəbiyev məni saxladı. Ayağa qalxıb qolumdan yapışdı. Əlini cibinə salıb mənə odövrkü pulla 50 manat uzadıb dedi ki, bunu götür, uşaqlara bir şey alarsan. Mən donub yerimdə qaldım, özümü bir anlıq itirdim, pulu götürmək istəmədim. Dedi ki, sən bu pulu götürməsən, Ağamusa müəllimə zəng edib deyəcəyəm səni işə götürməsin. O, məni buna məcbur etdi (Mən bu olmuş əhvalatı mütləq deməli idim).

Bundan sonra da o, mənim elmi yaradıcılığım, yaşayışım, maraqlarımdı.

Mən akademik Bəkir Nəbiyevin iş otağından çıxıb birbaşa institutun direktoru professor Ağamusa Axundovun qəbuluna getdim. Tanış olduq. Xeyli söhbətdən sonra kadrlar şöbəsinin müdirini çağırıb iş əmrimin yazılmasını tapşırırdı. Həmin gündən (aprel ayının 4-dən) Lüğətçilik (indiki Tətbiqi dilçilik) şöbəsinə əmrim verildi. Bir neçə il işlədikdən sonra "Azərbaycan dastan və nağıl dilinin frazeologiyası" mövzusunda doktorluq işi götürdüm. Bu sahə ilə bağlı mənim də müəyyən qədər dünyagörüşüm var idi. Həm institutda oxuduğum illərdə H.Bayramovun mühazirələrini dinləmişdim, həm də A.Qurbanovun "Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası" kitabını oxumuşdum. Bu, mənim üçün heç də çətin olmadı. 1989-cu ildə müdafiə edib filologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsinə aldım. O vaxt Afad Qurbanov da EA-nın nəzdindəki Müdafiə Şurasının üzvü idi. Yuxarıda adını çəkdiyim monoqrafiyasından başqa o da frazeologiya haqqında bir çox elmi məqalələr yazmışdı. Onlardan "Vaqif" pyesinin frazeologiyası haqqında", "S.Vurğunun "Vaqif" pyesinin frazeoloji tərkibi", "Müasir Azərbaycan dilində frazeoloji vahidlərin məna növləri", "Müasir Azərbaycan dilindəki frazeoloji vahidlərin təsnifi problemlərinə dair" və s. adlarını çəkə bilərəm. Mən öz tədqiqat işimdə onlardan da istifadə etmişəm. Hətta 2004-cü ildə respublikada ilk olaraq nəşr etdirdiyim izahlı "Frazeologiya lüğəti" adlı kitabımın da ilk nüsxəsini Afad müəllimə bağışlamışam.

Müdafiədə mənim çıxışından sonra Müdafiə Şurası üzvlərindən bir neçə nəfərin çıxışı oldu. Professorlar Ağamusa Axundov, Rəhilə Məhərrənova, Nizami Xudiyev, Müseyib Məmmədov, Adil Babayev, Qara Məşədiyev, İsmayıl Məmmədli çıxış etdilər. Bunlarla yanaşı, professor

Afad Qurbanov da çıxış etdi. Onun çıxışı daha geniş və ətraflı oldu, çünki frazeologiya onun da sahəsi olmuşdu. Çıxış edənlər əsərimə yüksək qiymət verdilər.

Doktorluq müdafiəmdən sonra Afad Qurbanovla çox yaxın dost olduq. Onunla daha tez-tez görüşürdük. Mən instituta gedib onunla saatlarla söhbət edirdim. O, “Azərbaycan dilçiliyi” kafedrasının və Azərbaycan dilinin onomalogiya problemləri laboratoriyasının müdiri idi. Bir müddət Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında da işləmişdi. Hər dəfə də instituta gələndə görüşüb elm və başqa sahələrə aid söhbətlərimiz olurdu. Maraqlı xatirələr danışırdı. ABŞ, Norveç, Fransa, Türkiyə, Rusiya, İran, Belçika, ümumiyyətlə, Avropa və Orta Asiyanın bir çox ölkələrində olmuş, yüksək səviyyədə mühazirələrlə çıxış etmişdi. Bütün bunlar haqqında, onların adət-ənənələri, mədəniyyətləri haqqında danışırdı. Əsasən də elmi söhbətlər edirdik. Bunun nəticəsində mən ondan çox şey öyrənirdim. Mən onun söhbətlərindən həzz alırdım. Mən ona “professor” deyə müraciət edirdim. O isə mənə sadəcə olaraq: – Nəriman, oğlum, – deyə müraciət edirdi. Bir dəfə də mənə dedi ki, kaş səninlə çoxdan tanış olaydıq. Mən dedim ki, biz şoxdan tanışıq. Mən hətta institut illərində onun dərslərində iştirak etdiyimi yadıma saldım. O, həmin illəri xatırladığını bildirərək cavab verdi: – Heç ağıma belə gətirmirdim ki, o, sən olasan. Yadıma düşdün. Sən də bunu mənə indi xatırladırsan. Nə etmək olar? O vaxtdan neçə illər keçib, sən də artıq kişiləşmişən. Ailə sahibisən.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilçiliyinin aparıcı qüvvəsi, akademiyanın üzvü Afad Qurbanov rəhmətə gedənə qədər əməkdaşlıq, dostluq etmişik. Mən onun yoxluğuna çox təəssüflənirəm. Hər dəfə yadıma düşəndə kövrəlirəm.

Onun yoxluğuna inanmıram. O, çox qayğıkeş, dostluqda sədaqətli, humanist, vətənpərvər, ağır təbiətli, haqsızlıqla barışmayan, sözünü açıq deyən bir insan idi.

Onun yeri indi də görünür. Çünki Afad Qurbanov yeganə filoloqdur ki, dilçiliyin bütün sahələrinə aid əsər yazıb. O, ensiklopedik bir alim idi. Onun əsərləri bütün tədqiqatçılar, alimlər üçün bir mənbədir. Eyni zamanda, akademik Afad Qurbanov müasir Azərbaycan əlifbasının müəllifidir.

Mən Xalq şairi Səməd Vurğunun rus xalq şairi M. Mayakovski haqqında dediyi bir epigramı xatırlayıram:

*Dünya şairləri səf-səf düzülsün,
Yoldaş Mayakovski komandan olsun.*

Bu epigram eynən Afad Qurbanova da aiddir. Mən də ona uyğun olaraq belə deyərdim:

*Dünya dilçiləri səf-səf düzülsün,
Afaq Qurbanov da komandan olsun.*

* * *

Akademik Afaq Qurbanov həm də nümunəvi bir ailə başçısı idi. Onun gözəl ziyalı ailə üzvləri var. A. Qurbanov öz elmi ilə xalqa xidmət etdiyi kimi, onun ailə üzvləri də xalqın xidmətindədir. Alimin elmi yaradıcılıq yolunu ailə üzvlərindən bir nəfər – qızı, filologiya üzrə elmlər doktoru Fidan Qurbanova davam etdirir. Tanınmış istedadlı alim Fidan xanımla fəxr etmək olar. O, atasının əsl davamçısıdır. Hazırda Bakı Slavyan Universitetində dekan vəzifəsində çalışır.

Həyat yoldaşı Zəhraxanım Qurbanova tibb elmləri üzrə fəlsəfə doktorudur, dosentdir.

Qızı Fərəh Qurbanova tibb elmləri üzrə elmlər doktorudur.

Oğlu Fuad Qurbanov tibb elmləri üzrə elmlər doktorudur.

Oğlu Rəşad Qurbanov hüquq elmləri üzrə elmlər doktorudur, professordur.

Oğlu Ramin Qurbanov hüquq elmləri üzrə elmlər doktorudur.

Onlar vətənimiz üçün çalışırlar, xalqımıza xidmət edirlər. Vicdanla, namusla, qayğıkeşliklə...

AFAD QURBANOVUN PEDAQOJİ VƏ ELMİ FƏALİYYƏTİNƏ DAİR

Qeyd edək ki, 8 yaşında valideynlərini itirmiş və böyük qardaşının himayəsində yaşamış Afad (Alıfuad) 1944-cü ildə Qərbi Azərbaycanın Qərbi Şəfəq və İlməzli orta məktəblərini bitirdikdən sonra ilk pedaqoji fəaliyyətə 16 yaşında Qızıl Şəfəq kəndindəki 7 illik məktəbin direktoru və Azərbaycan dili müəllimi olduğu vaxtdan başlamışdı. Belə ciddi vəzifəyə az yaşlı bir gəncin təyin olunması 1941-1945-ci illərdəki müharibə zamanı kənd qıtlığının nəticəsi idi, bununla bərabər həm də onun savad və bacarığı nəzərə alınmışdı. Hələ ali təhsil almayan gənc məktəb direktoru Afad Qurbanov “Azərbaycan dili” fənnindən dərs deyirdi. Deməli, o, arxa cəbhədə fədakarlıqla fəaliyyət göstərmişdi. Buna görə də dövlət tərəfindən əməyi qiymətləndirilərək o, “1941–1945-ci il Böyük Vətən müharibəsində Almaniya üzərində qələbəyə görə” və “Böyük Vətən müharibəsində əməyə görə” medalları ilə təltif edilmişdir.

Gənc Afad 1946-cı ildə Gürcüstanda Tbilisi Müəllimlər İnstitutunda təhsil almış, 1948-ci ildə bu təhsil müəssisəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. Bundan sonra o, Başkeçid rayonundakı Oruzman yeddiillik məktəbinə 19 yaşında ikən direktor təyin edilmiş, həm də “Azərbaycan dili” və “Ədəbiyyat” fənlərini tədris etmişdir.

1948–1952-ci illərdə V.İ.Lenin adına Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda təhsilini davam etdirmiş və institutu fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir.

Sonradan, 22 yaşında o, 1951–1955-ci illərdə Gürcüstanda Hamamlı orta məktəbində direktor, 1955–1956-cı illərdə isə xidmətləri nəzərə alınaraq Tbilisi Dövlət Pedaqoji İnstitutunda müəllim işləmişdir. Bununla yanaşı, o, təhsilini davam etdirmək üçün sənədlərini API-nin aspiranturasına vermiş, 4 il “Azərbaycan dilçiliyi” kafedrasının aspirantı olmuş, sonra isə həmin kafedrada müəllim kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1962-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının üzvü Ə.Dəmirçizadənin elmi rəhbərliyi altında “S.Vurğunun “Vaqif” pyesinin dili və üslubu” mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsi almışdır. 1968-ci ildə isə “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edərək filologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsinə layiq görülmüşdür.

Afad müəllimin məqalələri ilk olaraq 1956-cı ildə dərc olunmuşdur. “Azərbaycan şəxs adları və onların xüsusiyyətləri” və “Tərəqqi yolunda” məqalələri Tiflisdə çıxan “Lenin bayrağı” qəzetində, “Şagirdlərin yazılı və şifahi nitqlərindəki yerli şivə qalıqlarına qarşı mübarizə” məqaləsi isə Bakıda “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” jurnalının 1-ci buraxılışında dərc olunmuşdur.

1957-ci ildə yenə onun “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” jurnalının 3-cü buraxılışında “Beşinci sinifdə fonetikanın tədrisinə dair”, “Azərbaycan müəllimi” qəzetində isə “Sinifdən xaric işlər yaxşı təşkil olunmuşdur” məqalələri işıq üzü görmüşdür. Bundan sonra Afad müəllimin mütəmadi olaraq hər il respublikanın və respublikadankənar mətbuat səhifələrində müxtəlif səpkili onlarca məqaləsi dərc olunurdu: məsələn, 1958-ci ildə 3, 1959-cu ildə 13, 1960-cı ildə 4, 1961-ci ildə 9 (əlavə bir monoqrafiya), 1962-ci

ildə 3, 1963-cü ildə 6 (əlavə 2 kitab), 1964-cü ildə 6 (əlavə 3 kitab), 1965-ci ildə 6 (əlavə 1 kitab), 1988-cı ildə 8 (əlavə 2 kitab) və s. Siyahını axıra qədər uzatmaq istəmədik. Bunların sayı 500-ə qədərdir. Bununla da demək istəyirəm ki, ictimai inkişaf tarixində özünə müəyyən yer tuta bilən, artıq məşhurlaşmış alim Afad Qurbanov alimliyin kamilliyini fəth etməyə başlamışdı. Burada dahi şairimiz Nizami Gəncəvinin sözləri yada düşür:

*Bir elm öyrənmək istədikdə sən,
Çalış ki, hər şeyi kamil biləsən.
Kamil bir palançı olsa da insan,
Yaxşıdır yarımçıq papaqçılıqdan.*

Böyük və şərəfli yol keçmiş Afad müəllimin pedaqoji və iş fəaliyyətinin qısaca xronikası belədir: Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda tələbə, sonra aspirant, müəllim, dosent, professor, kafedra müdiri, dekan müavini, dekan, rektor və s. O, rektor olduğu dövrdə təşkilatçılıq bacarığı nümayiş etdirmiş, institut Keçici Qırmızı Bayraq almış, yeni kafedralar və fakültələr yaradılmış (əsasən də Qafqazda birinci, SSRİ-də isə dördüncü olaraq Hərbi fakültə), institut üçün 14 mərtəbəli yeni tədris binası tikilmiş, köhnə bina və yataqxanalar yenidən təmir olunmuşdu və s.

Afad Qurbanov ilk elmi fəaliyyətə başladığı dövrdən ədəbiyyatşünaslıqla da məşğul olmasına baxmayaraq, onun dilçilik fəaliyyəti üstünlük təşkil edir və daha çox nəzərə çarpır – yaddaşlarda türkoloq-dilçi kimi qalır. Çünki o, elmi yaradıcılıq fəaliyyəti müddətində Azərbaycan dilinin bu və digər sahələrini əks etdirən yüzlərlə elmi əsər yazmışdır. Bu əsərlər içərisində Azərbaycan dilinin foneti-

kası, leksikası, morfologiyası, sintaksisi, dünyanın dil ailəsi, türk dilləri ailəsi, dil tarixi və s. vardır.

A.Qurbanov, demək olar ki, ən məhsuldar alimdir. Bunu professor Əbülfəz Rəcəbli "Dilçilik tarixi" kitabında da qeyd edir. O, Afad Qurbanov və Həsərət Həsənovun əsərlərini nəzərdən keçirdikdən sonra yazır: "A.Qurbanov və H.Həsənovun əsərləri nəzərdən keçirilmişdir. Hər iki dilçi Azərbaycanın ən məhsuldar, ən çox yazan dilçilərindəndir. Əsərlərinin sayına, mövzularının rəngarəngliyinə görə istər A.Qurbanov, istərsə də H.Həsənov başqa Azərbaycan dilçilərindən fərqlənir. XXI yüzilliyin ilk beş ilində həmin dilçilər həm əvvəllər kiril qrafikalı Azərbaycan əlifbası ilə nəşr edilmiş əsərlərini, həm də yeni yazılmış əsərlərini latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası ilə nəşr etdirmişlər".¹

Müasir Azərbaycan ədəbi dilini özündə əks etdirən əsərlər: "Azərbaycan lüğətçiliyinə dair" (1962), "Müasir Azərbaycan dilinin qrafika və orfoqrafiyası" (1963), "Müasir Azərbaycan dilinin fonetika və orfoepiyası" (1966), "Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası" (1963), "Azərbaycan ədəbi və danışq dili" (1965), "Azərbaycan dilinin leksikologiyası" (1964), "Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası" (1964), "Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi" (1964), "Müasir Azərbaycan dilində leksik kateqoriyalar" (1966), "Müasir Azərbaycan ədəbi dili" (1967, 1985, 2003, 2010 təkrarən), "Azərbaycan dilçiliyinin müasir məsələləri" (2002), "Müasir Azərbaycan dilçiliyi məsələləri" (2002), "Azərbaycan dilçiliyi problemləri" (2004) və s.

Qeyd edək ki, Ə.Rəcəbli Azərbaycan dilinin frazeologiyası sahəsində A.Qurbanovun araşdırmalarını onun

¹ "Dilçilik tarixi", II cild, səh. 610.

xidmətləri sırasında xüsusi vurğulayır. 1963-cü ildə “Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası” əsəri nəşr edilir. Onun “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” (1967, 1985) adlı əsərində də Azərbaycan dilinin frazeologiyası məsələlərinə xeyli yer ayrılmışdır². Hətta Ə.Rəcəbli A.Qurbanovun semasiologiya sahəsindəki xidmətlərini də müsbət dəyərləndirir.³

Qeyd edək ki, frazeologiya və semasiologiya məsələləri haqqında A.Qurbanovun “Ümumi dilçilik” monoqrafiyasında da müxtəsər məlumat verilmişdir.

Dörd dəfə nəşr olunan “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” dərsliyi hələ ilk çapından nəinki ölkəmizdə, həmçinin respublikamızdan xaricdə də diqqəti cəlb etmişdir. Belə ki, əsərin birinci nəşrinə görkəmli dilçi alimlər tərəfindən 12, ikinci nəşrə 8, üçüncü nəşrə isə 3 müsbət rəy yazılaraq mətbuatda dərc olunmuşdur. Hətta bu əsərə tanınmış türkoloq A.Kononov da rəy yazaraq onu yüksək qiymətləndirmişdir. O yazırdı ki, Afad Qurbanovun “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” kitabı təkcə Azərbaycan ədəbi dil materiallarını deyil, türk dillərinin materiallarına aid olan mövzuları da özündə əks etdirir.

Kitab uzun müddətdir ali məktəblərdə dərslik kimi istifadə olunur. Müəllif bu kitabda Azərbaycan ədəbi dil materiallarını ətraflı şəkildə şərh etmişdir.

Bədii əsərlərin dilinə dair “Linqvistik təhlil üçün mətnlər” I hissə (1983), “Linqvistik təhlil üçün mətnlər və qeydlər” (1984), “Bədii mətnin linqvistik təhlili” (1986, 2005) və s. adlarını çəkmək olar.

² “Dilçilik tarixi”, II cild, səh. 526.

³ *Yenə orada.*

“Bədii mətnin linqvistik təhlili” kitabı da ilk dərslikdir. Burada, əsasən, orta məktəbdə keçilən klassik Azərbaycan yazarlarının hər birinin ayrı-ayrılıqda bədii dil xüsusiyyətləri tədqiq olunaraq şərh edilmişdir. Əsərin birinci hissəsində nəzəri məsələlərdən bəhs edilir. İkinci hissə isə mətnlər və onların izahından ibarətdir.

Dialektologiyaya aid: “Quba dialektinin Əmsar şivəsinə dair”, “Cücikənd şivəsi” (2001), “Cücikənd şivəsinin linqvistik xüsusiyyətləri” (2001) və s.

Üslubiyyat məsələlərinə dair: “Dil və üslub” (1992).

Nitq mədəniyyəti problemlərinə dair: “Dil və nitq” (1991).

Dil tarixi məsələlərinə dair: “Ümumi dilçilik məsələləri” (1972), “Dilçiliyə girişdən tapşırıqlar” (1979), “Dilçilik” (1980), “İnsanlar yazmağı necə öyrənmişlər” (1967), “İnsan və dil” (1973), “Dilçiliyin sistemi” (1976), “Dilçiliyin tarixi” (1976), “Ümumi dilçilik” (1977), “Dilçiliyin metodları” (1978), “Dünyanın dil ailələri” (1994), “Qədim Cücikənd yazılı abidələri” (1996), “Cücikənd daşüstü yazıları” (2001) və s.

Üslubiyyat, nitq mədəniyyəti və dil tarixi məsələlərinə dair təhlillər oxuculara çatdırılan bu kitabın “Ümumi dilçilik” monoqrafiyası üzrə araşdırılmış hissələrində verilmişdir.

Azərbaycan onomalogiyasının təşəkkülü və inkişafına dair: “Azərbaycan onomastikası” (1986), “Azərbaycan onomalogiyası məsələləri” (1986), “Onomalogiyaya dair elmi-metodik göstərişlər” (1987), “Azərbaycan dilinin onomalogiyası” (1988), “Poetik onomastika” (1988), “Azərbaycan adları: uşağa necə ad seçməli” (1993), “Azərbaycanlı adları lüğəti” (2002), “Azərbaycan onomalogiyasının əsasları” 1-ci və 2-ci cildlər (2004) və s.

Müəllifin “Azərbaycan dilinin onomalogiyası” əsəri fundamental bir monoqrafiyadır. Əsər 1989-cu ildə Dövlət

mükafatına layiq görülmüşdür. Azərbaycan dilçiliyində onomastika problemləri elmi-nəzəri aspektdən bu əsərdə ətraflı şərh olunmuşdur. Sonradan bu kitab genişləndirilərək “Azərbaycan onomalogiyasının əsasları” adı ilə iki cildə nəşr olunmuşdur. Əsər həm Türkiyədə, həm də Rusiyada çap olunmuşdur. Afad Qurbanov bu əsəri ilə Azərbaycanda onomastika məktəbinin əsasını qoymuşdur. Akademik M.Şirəliyev hətta “Azərbaycanda onomastika məktəbi və onun gələcəyi” adlı məqaləsində yazır: “Mən tam məsuliyyətlə deyə bilərəm ki, Afad Qurbanov bu əsəri ilə Azərbaycan onomastika məktəbinin əsasını qoymuşdur”.

Onomalogiyada əksini tapmış bütün sahələr kimi, antroponimlərin də elmi tədqiqinə ilk dəfə A.Qurbanov başlamışdır. Bunu dilçi alim Ə.Rəcəbli də qeyd edir: “Onomastikanın digər sahələri kimi, Azərbaycan dilçiliyində antroponimlərin – şəxs adlarının elmi tədqiqi də XX yüzilliyin 60-cı illərində başlanmışdır. Əslində şəxs adlarının elmi araşdırılması Afad Qurbanovun 1956-cı ildə çap edilmiş “Gürcüstandakı azərbaycanlı şəxs adları və onların xüsusiyyətləri” adlı məqaləsi ilə başlanır”⁴.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, A.Qurbanovun onomastikaya dair yazdığı əsərlərə aid mətbuat səhifələrində 20-dən artıq müsbət rəy dərc olunmuşdur.

Ümumtürkoloji dilçilik problemlərinin həllinə dair: “Türk xalqlarında advermə ənənələri”, “Qədim türk adları”, “Türkoloji dilçiliyin inkişaf növləri”, “Türkoloji dilçilik” (1993), “Ümumtürk antroponimiyası tarixi” (1997), “Ortaq türk ədəbi dili” (1999), “Dünyada türk adları” (2000), “Türk antroponimlərinin inkişaf dövrləri” (2000) və s.

⁴ Ə.Rəcəbli. “Dilçilik tarixi”, 2006, II cild, səh. 560.

Afad Qurbanov bu sahədə tədqiqat işləri aparmaqla dilçiliyimizə ilk dəfə olaraq “türkoloji dilçilik” terminini gətirmişdir.

Azərbaycanda təhsilin təşkilinə dair: “Yenidənqurma və qiyabi təhsil məsələləri”, “Musiqi esteteik tərbiyə vasitəsidir”, “Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının aktual məsələləri”, “Filologiya fakültəsinin I kurs tələbələri üçün yaddaş”, “Məktəb islahatı və pedaqoji institut problemləri” (1985), “Kurator və tələbə” (1989), “Dilçilikdən kurs və diplom işləri” (1985) və s.

Afad Qurbanovun ali məktəb pedaqogikası sahəsində yazdığı adları çəkilən elmi-pedaqoji dəyəri olan bu kitabları həm tələbələr, həm də müəllimlər üçün olduqca faydalı vəsaitlərdir.

Praktikum, çalışma və məşğələlər: “Azəri dilinə dair praktik məşğələlər” (1968), “Müasir Azərbaycan ədəbi dilinə dair praktikum” I hissə (1971), “Dilçiliyə girişdən tapşırıqlar” (1979), “Frazoloji çalışmalar” I hissə (1980), “Leksikoloji çalışmalar” (1981), “Müasir Azərbaycan ədəbi dilinə dair praktikum” (1982), “Derivatoloji çalışmalar” (1982), “Semantik çalışmalar” (1982), “Müasir Azərbaycan ədəbi dilinə dair praktikum” 1 və 2-ci hissələr (2005) və s.

Orta məktəb dərsləkləri: “Rus məktəblərində 10-cu sinif üçün Azərbaycan dili” (1974, 1975, 1978, 1979, 1983), “Azərbaycan dili” – 11-ci sinif üçün dərslək.

Proqramlar: “Müasir Azərbaycan dili” (1965), “Dilçiliyin tarixi” (1969), “Ümumi dilçilik” (1969, 1998, 2001), “Ümumi toponimika” (1977), “Bədii mətnin linqvistik təhlili” (1983), “Azərbaycan toponimiyası” (1984), “Azərbaycan dili onomalogiyası” (1987), “Nitq mədəniyyətinin əsasları” (1987), “Dünya dilçiliyi tarixi” (1998), “Azərbaycan

onomalogiyası" (1998), "Azərbaycan nitq mədəniyyəti" (1999), "Bədii mətnin linqvistik təhlili" (1999), "Türkoloji dilçilik" (1999), "Türkoloji dilçiliyin tarixi" (2000), "Azərbaycan dilçiliyinin müasir problemləri" (2000), "Ümumi dilçiliyin müasir problemləri" (2000) və s.

Afad Qurbanovun ali məktəblər üçün yazdığı həmin proqramlar və çalışmalardan illərdir nəinki yalnız ADPU-da, həmçinin başqa ali məktəblərdə də dəyərli vəsait kimi istifadə edilir.

Digər sahələrdə olduğu kimi, ümumi dilçilik sahəsində də Afad Qurbanovun fəaliyyəti olduqca çoxdur. Onun ümumi dilçiliyə dair ilk kitabı 1972-ci ildə nəşr olunan "Ümumi dilçilik məsələləri" əsəridir. Sonra kitab təkmilləşdirilərək 5 dəfə çap olunmuşdur: 1977-ci ildə "Ümumi dilçilik" (bircildlik), 1989, 1993, 2004 və 2011-ci illərdə isə iki cildə "Ümumi dilçilik" adında.

1977-ci ildə nəşr olunan "Ümumi dilçilik" kitabı öz orijinallığı ilə elə ilk çapından ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmişdir. Belə ki, əsərə həmin ildə və sonrakı ildə də birlikdə 9 rəy yazılmış və müxtəlif mətbuat səhifələrində dərc olunmuşdur⁵. Əldə olan rəyləri oxucuların da nəzərinə çatdırmağı məqsədəuyğun hesab etdik.

⁵ İki rəy: B.İbrahimovun "Ümumi dilçilik"//"Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 1977, 6 iyun və A.Nuriyevin "Qiymətli dərslər"//"Qələbə bayrağı" qəzeti, 1977, 8 sentyabr.

QIYMƏTLİ TƏDRİS VƏSAITI⁶

Professor Afad Qurbanov ədəbi dil tarixinə, üslubiyyəyə, lüğətçiliyə, əlifba məsələlərinə dair bir sıra əsərlərin müəllifidir. Keçən il onun "Maarif" nəşriyyatı tərəfindən "Ümumi dilçilik" adlı yeni bir əsəri də çapdan çıxmışdır.

"Ümumi dilçilik" əsərinin meydana gəlməsinə səbəb, şübhəsiz, ümumi dilçilik fənninə ali məktəblərin filologiya fakültələrinin tədris planlarında ayrıca yer verilməsi, bu fənnin filoloji təhsilin məzmununu zənginləşdirməkdə, onun səviyyəsini yüksəltməkdə xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsi, nəhayət, dilçilik elminin özünün müasir elmlər sistemində mühüm mövqe tutması olmuşdur.

Dilçiliyin əsas tədqiqat obyektini insanlar arasında başlıca ünsiyyət vasitəsi olan dildir. Dilsiz isə cəmiyyətin nəinki inkişafı, hətta varlığı belə qeyri-mümkündür. Dilçilik elminin ictimai əhəmiyyəti də məhz onun bu cəhəti ilə müəyyənləşir. Dilçilik elmi yaranmasaydı, yaqın ki, ümumbəşəri elmin bir sahəsində boşluq əmələ gələrdi.

Ana dilinin dərindən öyrənilməsində dilçilik elmi böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, dil hadisələri elmi cəhətdən düzgün aydınlaşdırıldıqda onun öyrənilməsi də bir o qədər asan olur. Bu elm insanda ana dilinə şüurlu münasibət aşılayır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ayrı-ayrı xalqların yazılarına üçün əlifba yaradılması, düzgün yazı qaydaları və ədəbi tələffüz normaları müəyyənləşdirilməsi, bunların tənzim edilib xalqın istifadəsinə verilməsi, müxtəlif məqsədli lüğətlərin hazırlanması və mədəni tərəqqi üçün əhəmiyyətli olan bir sıra başqa amillər dilçilik elmi ilə sıx əlaqədardır.

⁶ Qeyd: M.Qasimovun bu məqaləsi cüzi ixtisarla "Sovet Ermənistanı" qəzetinin 1978-ci il 16 may tarixli sayında da dərc olunmuşdur.

Bəs dilçilik elmi necə təşəkkül tapmış, hansı istiqamətlərdə inkişaf etmişdir? Dilçiliyin başlıca sahələri hansılardır? Dilçiliyin başqa elmlər sistemindəki yeri necə müəyyənləşdirilir? Bütün bunlar professor A.Qurbanovun "Ümumi dilçilik" əsərində geniş şəkildə izah olunmuşdur.

Ümumi dilçilik məsələlərinin düzgün başa düşülməsi üçün birinci növbədə dilçiliyin obyektini, dilçiliyin nəyi öyrətdiyini və necə öyrətdiyini aydınlaşdırmaq lazım gəlir. Müəllif belə bir cəhəti nəzərə alaraq əsərdə, hər şeydən əvvəl, dilçilik anlayışının özünü izah etməyə çalışmışdır. Əsərin birinci fəslində dilçilik və onun obyektinə haqqında dəqiq məlumat verilməmiş, dilçilik elminin nəzəri və praktik əhəmiyyəti göstərilmişdir.

Əsərin ikinci fəslində dilçilik elminin formalaşması və inkişafı tarixinə həsr olunmuşdur.

Dilçilik gənc elm deyildir. Onun yaranma tarixi çox-çox qədimdir. İnsanların hələ uzaq keçmişdə dilin nə olduğunu, onun quruluşu, bir dilin, xüsusən öz ana dilinin başqa xalqın dilindən fərqlənməsi ilə maraqlandığı dövrdən dilçilik elmi tədricən yaranmağa başlamışdır. Odur ki, müəllif dilçiliyin tarixini eramızdan əvvəlki dövrdən götürmüşdür.

İkinci fəsildə dilçiliyin ta qədimdən bu günə gədər keçdiyi mərhələlər göstərilir. Burada Mahmud Kaşğari, Frans Bopp, Aleksandr Vostokov, Fransua Şampolion, Aleksandr Potebnya, Avqust Şleyxer kimi görkəmli dilçilərin həyat və fəaliyyəti haqqında ətraflı məlumat verilir, onların yazdıqları qrammatika kitabları, lüğətlər, elmi-fəlsəfi əsərlər təhlil edilir.

Əsərin ikinci fəslində sovet dilçiliyinin dünya dilçilik elminin inkişafındakı rolundan da bəhs olunur. Müəllif haqlı olaraq qeyd edir ki, sovet dilçiliyi elminin yaranmasında və inkişafında SSRİ-də yaşayan bütün xalqlar iştirak edir. Sovet dilçiliyini hər bir xalq öz ana dilində, öz dilinin milli cəhətlərini nəzərə alaraq yaradır.

Əsərin üçüncü fəslə bilavasitə dilçiliyin sahələrinə aiddir. Burada tətbiqi və nəzəri dilçiliyin əsas problemləri barədə danışılır, ümumi dilçiliklə xüsusi dilçilik arasındakı qarşılıqlı əlaqənin xarakteri aydınlaşdırılır.

Dilçilik elminin şöbələri, onların daqiq müəyyənləşdirilməsi çox vacib məsələdir. Dilçiliyin şöbələrinin yaranması, çoxalması və müstəqilləşməsi dil haqqında elmin tərəqqisi ilə sıx əlaqədardır. Tarixən dilçiliyin fonetika, leksikologiya, frazeologiya, semasiologiya, etimologiya, morfologiya, sintaksis kimi bir sıra şöbələri yaranıb inkişaf etmişdir. "Ümumi dilçilik" əsərinin dördüncü fəslində bu şöbələrdən hər birinin tarixi xülasəsi verilməmişdir. Qrafika, ədəbi tələffüz, orfoqrafiyanın nəzəri əsasları, lüğətçilik, tərcüməşünaslıq haqqında həmin fəsildə olan məlumat xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Əsərin ən maraqlı bölmələrindən biri də dilin mahiyyətindən bəhs edən beşinci fəsildir. Burada "dil və insan", "dilin ictimai hədisə olması", "dil və irs", "dil və canlı orqanizm", "dilin xarakteri", "dil və siniflər", "dil və mədəniyyət" kimi mühüm problemlər müvəffəqiyyətlə həll edilmişdir. Müəllif həmin məsələlərin izahı prosesində dil haqqında elmin son nailiyyətlərinə əsaslanmışdır.

Ümumi dilçilik yazının əmələ gəlməsi və inkişafı məsələləri ilə də məşğul olur. Yazı, onun dilə münasibəti, bunlar arasındakı qarşılıqlı əlaqə dilçiliyin ən vacib problemlərindən sayılır. Əsərdə həmin problemlərin izahı geniş yer tutur. Yazının əmələ gəlməsi, yazının tipləri, səs yazısında işlənən işarələr, əlifba sistemləri haqqında professor A. Qurbanovun verdiyi məlumat böyük maraq doğurur.

"Ümumi dilçilik" əsərində diqqəti cəlb edən əsas cəhətlərdən biri də son illərdə rus dilində, eləcə də başqa dillərdə nəşr olunmuş əsərlərdən geniş istifadə edilməsi, həmin əsərlərə marksizm-leninizm metodologiyası baxımından düzgün qiymət verilməsidir.

Müəllif əsərdə nəzəri ümumiləşdirmələrdən geniş istifadə etmiş, irəli sürdüyü hər bir fikri konkret faktlarla əsaslandırmağa çalışmışdır.

“Ümumi dilçilik” əsərində dilçiliyin ən müxtəlif məsələlərinə toxunulduğuna görə çoxlu termindən istifadə edilmişdir. Bu terminlərdən bəzisi məhz ilk dəfə burada dəqiqləşdirilmişdir. Məsələn, “dilçilik”, “dilşünaslıq” və “lingvostika” terminləri əksər hallarda dilçilik ədəbiyyatında sinonim terminlər kimi işlədilir. Bu terminlərin məna fərqi, mənşə etibarilə hansı ünsürlərdən ibarət olduğu nəzərə alınmur. “Ümumi dilçilik” əsərində isə göstərilən terminlərdən hər birinin mənası aydınlaşdırılmış, “dilşünaslıq” və “lingvostika” terminlərini “dilçilik” termininin sinonimi kimi işlətməyin məqsədəuyğun olmadığı göstərilmişdir.

Bütün bunlarla yanaşı, “Ümumi dilçilik” əsərində nöqsanlar da nəzərə çarpır. Əsərdə unudulmuş və əhatə olunmamış məsələlər vardır. Burada nədənsə dilçiliyin metodları, dilçiliyin başqa ölkələrlə əlaqəsi, dil və təfəkkür, terminologiyanın nəzəri əsasları barədə məlumat verilməmişdir.

Əsərin ikinci fəslində sovet dilçiliyinin yaranması və inkişaf tarixindən, onun nailiyyətlərindən bəhs edilir. Lakin sovet dilçiliyinin ayrılmaz hissəsi olan Azərbaycan dilçiliyinə yer verilmir.

Şübhəsiz, professor A.Qurbanovun “Ümumi dilçilik” əsəri ali məktəblərin⁷ filologiya fakültələrinin tələbələri, həmçinin orta və ali məktəblərdə dil fənlərindən dərs deyən müəllimlər üçün qiymətli hədiyyədir.

**Məmməd Qasimov,
filologiya elmləri doktoru**

⁷ “Azərbaycan məktəbi”. 1978, №2, s. 76-78.

FAYDALI ƏSƏR⁸

Ali məktəblərin filologiya fakültələrinin tədris planlarında mühüm yerlərdən birini "Ümumi dilçilik" fənni tutur. Lakin bu fənnə hansı məsələlərin daxil edilməsi və onların nə cür izah olunması və s. məsələlər indiyədək mübahisəli şəkildə qalmaqdadır.

Filologiya elmləri doktoru, professor Afad Qurbanovun bu yaxınlarda "Maarif" nəşriyyatı tərəfindən çapdan buraxılmış "Ümumi dilçilik" kitabında həmin məsələlərdən danışılır. Burada "Dilçiliyə giriş"də az izah olunan məsələlər profilin məqsəd və vəzifələrinə görə seçilir və şərh edilir ki, bunlar da gənc müəllim və tələbələrin nəzəri hazırlığına müsbət təsir göstərəcəkdir.

"Ümumi dilçilik" kitabı seçmə-sistemləşdirmə, seçmə-dərinləşdirmə prinsipləri əsasında tərtib edilmişdir. Kitabı oxuyarkən aydın olur ki, müəllif bu məsələlərə dair uzun müddət elmi araşdırmalar aparmış, ümumi dilçilik sahəsində sovet elminin yeni nailiyyətlərinə əsaslanmış, son illərdə Azərbaycan, rus və başqa dillərdə buraxılmış ədəbiyyatdan istifadə etmişdir. Həmin kitab ümumi dilçilik məsələlərinə dair Azərbaycan dilində yazılmış sanballı nəzəri əsər və ilk dərslikdir.

"Ümumi dilçilik" kitabı "Dilçilik elmi", "Dilçiliyin inkişafı", "Dilçiliyin sahələri", "Dilçiliyin şöbələri", "Dilin mahiyyəti", "Dilin mənsəyi", "Dil və yazı" fəsilələrindən ibarətdir.

"Dilçilik elmi" fəslində dilçilik anlayışı elmi cəhətdən şərh olunur, dilçiliyin obyektini izah edilir, onun elmi və əməli əhəmiyyəti tədqiqatından söhbət açılır.

"Dilçiliyin inkişafı" adlanan ikinci fəsilə vaxtı ilə dilçilik rüşeymlərinin meydana gəlməsindən, qədim Hindistan, Çin, Yunanıstan və Romada dilçiliyin inkişafından bəhs olunur.

⁸ "Bakı", 1977, 24 iyun.

“İntibah dövründə dilçiliyin inkişafı” adlanan bölmə elmi fakt-lar və məlumatlar baxımından daha xoş təsir bağışlayır. Burada müəllif haqlı olaraq göstərir ki, intibah dövründə milli ədəbi dil-lərin formalaşması, coğrafi kəşflər, kəşf olunmuş ölkələrin dilləri ilə tanışlıq, qədim dövrlərə maraq, kitab çapının yaranması və s. Avropada dilçilik görüşlərinin coşqun tərəqqi etməsinə səbəb ol-muş, eyni zamanda dil haqqında elmin qarşısında bir sıra yeni vəzifə və məqsədlər qoymuşdur. Buna görə də müəllif həmin his-sədə klassik filologiyaya marağın artması, dilin bütövlükdə ob-yektə çevrilməsi, dilin mənşəyi probleminin diqqəti cəlb etməsi, öyrənilən dillərin sərhədinin genişlənməsi, dillərin qohumluğu-nun öyrənilməsi, milli dillərin qrammatikalarının yaranması və s. məsələlərin izahı üzərində xüsusilə dayanır, qiymətli fikir və mülahizələr irəli sürür.

“Yeni dövrdə dilçiliyin inkişafı” adı ilə verilən bölmə həm-çinin böyüklüyünə görə ilk anda diqqəti cəlb edir.

Dilçilik elminin şöbələri və onların müəyyənləşdirilməsi müa-sir dilçilik elminin mühüm sahələrindən biri olaraq qalmaqdadır.

Kitabda dilçiliyin şöbələrinin təxmini bölgüsü verilir. Şüb-hə etmirik ki, nəzəri dilçiliyin fonetika, leksikologiya, frazeologi-ya, semasiologiya, etimologiya, onomalogiya, söz yaradıcılığı, morfologiya, sintaksis, tətbiqi dilçiliyin qrafika, orfoqrafiya, orfo-epiya, leksikoqrafiya, tərcüməşünaslıq şöbələrinə dair verilən mə-lumatlar maraqla oxunacaqdır. Həmin hissədə nəzəri və tətbiqi dilçiliyin şöbələri barədə məlumatla bərabər, dilçilik şöbələrinin növləri və onların əlaqələrindən də danışılır ki, bu da dərsləyin elmi dəyərini artırır.

Kitaba “Dilin mahiyyəti”, “Dilin mənşəyi” fəsilləri daxil edilmiş, bu sahədə bəzi problemlər elmi aspektdə öz əksini düz-gün tapa bilmişdir. “Dilin mahiyyəti” adlanan beşinci fəsildə in-san və dil, dilin ictimai hadisə olması, dil və irs, dil və irq, dil və

orqanizm, dil və psixi hadisə, dil və üstqurum, dil və siniflər və s. məsələlər elmi faktlarla sistemli şəkildə şərh olunur.

“Dilin başlıca ünsiyyət vasitəsi olması” bölməsi də geniş və əhatəli işlənmişdir.

Əsərin altıncı fəslı “Dilin mənşəyi” adlanır. Həmin fəsildə dilin yaranmasına dair mövcud olan səs təqlidi, nidalar, jestlər, əmək hıçqırıqları nəzəriyyələri, onların nöqsan və qüsurlarından danışıılır.

Ümumi dilçilik fənninin qarşısında duran məsələlərdən biri də yazının əmələ gəlməsi və inkişafıdır. Yazı, yazının dilə münasibəti, yazı ilə dil arasında qarşılıqlı əlaqə indi də dilçilik elmi üçün vacib problemlərdən biri sayılır. Kitabın yeddinci fəslı bu məsələlərə həsr edilmişdir. Burada yazının xüsusiyyətləri, yazının əmələ gəlməsi, fikrin əşya və cizgilər vasitəsilə əks olunması tarixindən danışıılır, yazının tipləri aydınlaşdırılır.

Professor Afad Qurbanovun “Ümumi dilçilik” kitabı dilçilik elmi-nəzəri məlumatları ilə zəngin olan bir əsərdir. Bu əsərdə bəzi görkəmli alimlərin şəkilləri, bir çox sxem və cədvəl də verilmişdir ki, bunlar da kitabın elmi-metodik dəyərini artırır. Bu kitab tək-cə professor A.Qurbanovun elmi yaradıcılığında deyil, ümumiyyətlə, Azərbaycan dilçiliyində qiymətli əsər hesab edilə bilər.

Z.Budaqova,
filologiya elmləri doktoru, professor

Ə.Şirinov,
pedaqoji elmlər namizədi, dosent

QIYMƏTLİ DƏRSLİK⁹

Filologiya elminin məzmununun zənginləşdirilməsində, onun elmi-nəzəri və təcürbi səviyyəsinin yüksəldilməsində “Ümumi dilçilik” fənninin böyük əhəmiyyəti vardır. Buna baxmayaraq, ali məktəblərin filologiya fakültələrinin tədris planında mühüm yer tutan bu fənnə dair son vaxtlara qədər Azərbaycan dilində heç bir sanballı dərslik və ya vəsait yaradılmamışdır. Bu da həm ali məktəb auditoriyalarında mühazirə oxuyan müəllimlərin, həm də tələbələrin çətinlik çəkməsinə və fənnin aşağı səviyyədə tədris edilməsinə səbəb olurdu. Dilçiliyimizdəki bu boşluğu tezliklə hiss edən professor Afad Qurbanov hələ 60-cı illərdə ümumi dilçilik məsələləri ilə yaxından maraqlanmış, bu sahədə geniş və ətraflı tədqiqat işləri aparmış və “Ümumi dilçilik” kursunun bu və ya digər bölmələrinə dair “İnsanlar yazmağı necə öyrənmişlər” (1967), “Lenin və dilçilik” (1969), “Ümumi dilçilik məsələləri” (1972), “İnsan və dil” (1973), “Dilçiliyin sistemi” (1976), “Dilçiliyin tarixi” (1976) adlı kitabçalarını və tədris vəsaitlərini çap etdirmişdir. Bu da müəllifin gələcəkdə “Ümumi dilçilik” kursundan qiymətli bir dərslik yaratması üçün əsas olmuşdur.

Ümumi dilçiliyin əsas problemlərinin şərh edilməsi baxımından professor A.Qurbanovun pedaqoji institutların filologiya fakültələri üçün hazırladığı “Ümumi dilçilik” (Bakı, 1977) dərsliyi təqdirəlayiqdir. Müəllif bu kitabı hazırlayarkən ümumi dilçilik sahəsində sovet elminin müasir nailiyyətlərinə əsaslanmış və son illərdə rus, Azərbaycan, türkmən və başqa dillərdə nəşr olunmuş əsərlərdən səmərəli şəkildə istifadə etmişdir.

⁹ “Sovet Gürcüstanı”. 1977, 9 avqust.

Gərgin əmək və ətraflı axtarışlar nəticəsində yaradılmış bu əsərin ən qiymətli məziyyətlərindən biri odur ki, müəllif son vaxtlara qədər ümumi dilçilikdə mübahisəli olan bəzi məsələlərin, o cümlədən “Ümumi dilçilik” fənninə hansı problemlərin daxil edilməsini dilçilik elminin müasir inkişaf səviyyəsi baxımından düzgün həll etmişdir. Bu cəhətdən “Ümumi dilçilik” dərsliyi özündən əvvəlki kitablardan xeyli fərqlənir. Dərslük “Bir neçə söz” və yeddi fəsildən ibarətdir.

Dərsliyin birinci fəslində dilçilik elminin obyektı, tədqiqat sahəsi, ideya-fəlsəfi əsası, dilçiliyin elmi və əməli əhəmiyyəti, dilçilik elminin yaranması və təşəkkülü məsələləri ətraflı şərh olunmuşdur.

Kitabın ikinci fəslı “Dilçiliyin inkişafı” və onun tarixinin dövrləşməsinə həsr olunmuşdur. Müəllif bu fəsildə dilçiliyin inkişaf tarixini elmi şəkildə üç mərhələyə bölmüş və hər bir mərhələnin özünəməxsus xüsusiyyətlərini elmin tələbi baxımından geniş və hərtərəfli təhlil etmişdir. Bu fəsildə müxtəlif dövrdə yaşayan məşhur dilçilərin həyat və fəaliyyətinə dair verilən məlumatlar, ümumi nəzəri dilçiliyin yaranması, dilçilikdə marksist ideyaların meydana gəlməsi, dilçilikdə yaranan bir sıra cərəyan və məktəblərin fəaliyyətinin işıqlandırılması da əsərin əhəmiyyətini qat-qat artırır.

Müəllif dərsliyin üçüncü fəslində dilçiliyin sahəsini, onların problemlərini, qarşılıqlı münasibətlərini, dördüncü fəslində isə nəzəri və tətbiqi dilçiliyin şöbələrini, onların dünya dilləri üçün səciyyəvi cəhətlərini, dilçilik şöbələrinin növlərini və əlaqələrini geniş elmi süzğəcdən keçirmişdir.

Dərsliyin beşinci fəslı dilin mahiyyətinə həsr olunmuşdur. Müəllif bu fəsildə dil və insan, dil və tələbat, dilin əhəmiyyəti, dilin ictimai hadisə olması, dil və irs, dil və irq, dilin ictimai hadisələr arasında mövqeyi məsələləri, dil və üstqurum, dil və sınıflar, dil və mədəniyyət, dilin başlıca ünsiyyət vasitəsi olması

problemləri, dilin vəzifələri və s. elmin müasir səviyyəsi baxımından hərtərəfli təhlil etmişdir.

Dərslərdə diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də dilin mənşəyi məsələsidir. Bu məsələ kitabın altıncı fəslində öz elmi əksini tapmışdır.

Yeddinci fəsildə isə dil və yazı, yazının xüsusiyyətləri, əmələ gəlməsi və tipləri hərtərəfli izah olunmuşdur.

Azərbaycan dilçiliyi tarixində ilk təşəbbüs olan “Ümumi dilçilik” dərsləri yüksək elmi-nəzəri səviyyədə yazılmasına baxmayaraq, bəzi çatışmazlıqlardan da xali deyildir. Məsələn, ümumi dilçiliyin metodları, dilçiliyin təsnifi, hazırda dünyada geniş yayılmış beynəlxalq süni dil (esperanto) yaradılması ideyaları da ümumi dilçiliklə yaxından əlaqədardır. Bu problemlər də əsərdə öz geniş əksini tapmalı idi.

Professor A.Qurbanovun “Ümumi dilçilik” kitabı dilşünaslar, aspirantlar, ali məktəb tələbələri və ümumi dilçilik problemləri ilə məşğul olan tədqiqatçılar üçün ən qiymətli vəsaitdir.

M.Çobanov,
filologiya elmləri namizədi

“ÜMUMİ DİLÇİLİK”¹⁰

“İctimai elmləri daha da inkişaf etdirmək və kommunizm quruculuğunda onların rolunu yüksəltmək tədbirləri haqqında” Sov.İKP MK-nin qərarı ölkəmizdə dilçilik elminin də inkişafına böyük təkan vermişdir. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, son bir neçə il ərzində Azərbaycan dilinin fonetikasına, lüğət tərkibinə, qrammatik quruluşuna, dialekt və şivələrinə, tarixi inkişaf xü-

¹⁰ “Kommunist”. 1977, 30 sentyabr

susiyətlərinə, hətta Azərbaycan dili ilə bilavasitə əlaqəsi olan qədim türk yazılı abidələrinə həsr olunmuş onlarca dərslük, dərs vəsaiti, monoqrafiya, məqalə və elmi məlumat çapdan çıxmışdır. Lakin 1920-ci illərdən ali məktəblərimizin filologiya fakültələrində xüsusi fənn kimi tədris olunan “Ümumi dilçilik” kursu üzrə rəsmi dərslük və ya dərs vəsaiti çap etdirilməmişdi. Bu cəhətdən “Maarif” nəşriyyatı tərəfindən yenidən çapdan buraxılmış professor Afad Qurbanovun “Ümumi dilçilik” adlı dərsliyi çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan dilində ilk dəfə çapdan çıxmış “Ümumi dilçilik” kirabı giriş və yeddi fəsildən ibarətdir. Onun giriş hissəsində ümumi dilçilik elminin mahiyyətindən və əhəmiyyətindən, eləcə də bu fənnin tədrisinə yanaşmaq metodundan bəhs edilir.

Birinci fəsildə dilçiliyin elmi və əməli əhəmiyyətindən, daha doğrusu, bu fənnin ana dilinin öyrənilməsində, başqa dillərin mənimsənilməsində, cəmiyyətin mədəni tərəqqisində, ümumtəhsil sahəsində rolundan, eləcə də dilçilik elminin dövlət əhəmiyyətindən bəhs olunur.

Kitabın ikinci fəslində dilçiliyin eramızdan əvvəl VI–V əsrlərdən başlayaraq müasir dövrə qədər keçdiyi inkişaf tarixindən bəhs edilir. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, dilçiliyin inkişaf tarixi indiyədək çapdan çıxan “Ümumi dilçilik” kitablarına xüsusi bir fəsil kimi daxil edilməmişdir. Bizcə, professor A.Qurbanov haqlı olaraq müxtəlif ölkələrdə və müxtəlif dövrlərdə dilçiliyin inkişafı haqqında məlumatı bilavasitə dərsliyin xüsusi bir bölməsinə çevirmişdir. Müəllifin sistemli bir şəkildə qədim hind, yunan, ərəb dilçilik məktəbləri, eləcə də qədim Romada dilçiliyin inkişafı, orta əsrlərdə isə Avropada dilçilik elminin inkişafı haqqında verdiyi məlumat kitabda başqa fəsillərlə üzvi bir vəhdət təşkil edir.

Müəllif bu fəsildə XIX əsrdə dilçilik elminin inkişaf tarixi haqqında da məlumat verməyi lazım bilmişdir. Belə ki, XIX əsr

ümumiyyətlə dilçilik elminin inkişaf tarixində xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Bu dövrdə ilk dəfə müqayisəli-tarixi metodun prinsipləri işlənib hazırlanmışdır. Ç.Darvinin təbiət aləmində kəşf etdiyi təkamül nəzəriyyəsi ilə əlaqədar olaraq böyük elmi mübahisələrə səbəb olan "Dilçilikdə naturalizm nəzəriyyəsi", "Dilçilikdə psixologizm nəzəriyyəsi", XIX əsrin 80-ci illərinə qədər yaşamış dilçilərə kəskin tənqidi münasibətlə meydana atılan və "Gənc qrammatizm" adı altında məşhur olan dilçilik nəzəriyyəsi və bir çox başqa nəzəriyyələr məhz bu dövrdə meydana gəlmişdir.

Məlumdur ki, dilçilik ayrı-ayrı ölkələrdə özünəməxsus inkişaf yolu keçmişdir. Ona görə dilçiliyin inkişaf tarixi müxtəlif kitablarda bir-birindən fərqli inkişaf mərhələlərinə bölünmüşdür. Professor A.Qurbanov isə, öz sələflərindən fərqli olaraq, dilçiliyin inkişaf tarixinin ümumi cəhətlərini müəyyənləşdirməyə çalışmış və bu elmin inkişaf tarixini üç əsas mərhələyə bölmüşdür: eramızdan əvvəl V əsrdən eramızın XVI əsrinə qədər olan mərhələ; XVI əsrdən XIX əsrə qədər olan mərhələ; XX əsrin birinci rübündən dövrümüzə qədər olan mərhələ.

Kitabın üçüncü fəslində dilçiliyin sahələrindən bəhs olunur. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, dilçiliyin sahələri çox vaxt dilçiliyin şöbələri ilə qarışdırılır. Halbuki dilçiliyin sahəsi onun şöbələrindən çox genişdir. Ona görə də müəllif kitabda bu məsələ üzərində daha çox dayanmışdır. O, dilçiliyin sahəsini aşağıdakı hissələrə bölmüşdür: tətbiqi dilçilik, nəzəri dilçilik, xüsusi dilçilik, ümumi dilçilik. Dördüncü fəsilə müəllif üçüncü fəslin davamı olaraq dilçiliyin hər bir sahəsinin özünəməxsus şöbələrindən bəhs edir. Beləliklə, kitabda dilçiliyin hər bir sahəsinin ayrı-ayrı şöbələri oxucunun asanlıqla anlama biləcəyi sadə dildə izah edilir. Məsələn, nəzəri dilçilik sahəsi ilə əlaqədar olaraq müəllif fonetika, leksikologiya, semasiologiya, etimologiya, söz yaradıcılığı, morfologiya, sintaksis şöbələrini ardıcıl olaraq elmi əsaslar üzrə araşdırıb izah edir.

Dördüncü fəslin ən maraqlı cəhətlərindən biri budur ki, müəllif dilçiliyin ayrı-ayrı şöbələrindən bəhs edərkən onların qədim hind dilçiliyi dövründən başlamış XIX əsrə qədər öyrənilməsi tarixinə də müraciət edir. Bununla da kitabda dilçiliyin inkişaf tarixinə həsr olunan ikinci fəsildə heç bir təkrar özünü göstərmir, əksinə, müəllif həmin fəsildə toxunmadığı bəzi nəzəri məsələləri dördüncü fəsildə daha ətraflı bir şəkildə işıqlandırır.

Dərslərdə nəzəri daha çox cəlb edən bölmələrdən biri beşinci fəsildir. Bu bölmədə müəllif ümumi dilçilik fənninin mərkəzində duran dilin ictimailiyi, dil və irs, dil və irq, dilin xarakteri, dilin ictimai vəzifələri kimi mühüm məsələlərə toxunmuşdur.

Müəllif dilin ictimai bir hadisə olduğunu və cəmiyyətdən kənarında heç bir dilin mövcud olmadığını sübut etmək üçün Hindistan meşələrində canavar sürüləri ilə birlikdə həyat sürmüş olan qız uşaqlarını misal göstərir. Maraqlı burasıdır ki, ovçular tərəfindən ələ keçirilən həmin uşaqlar vəhşi heyvanlarla birgə yaşadıkları müddətdə nəinki özləri canavarların həyat tərzinə uyğunlaşmış, heyvanlar kimi gündüzlər gizlənmiş, gecələr dəstə halında ova çıxmış, canavar kimi ulamış və dörd əl-ayaqları üzərində gəzmışlər.

Kitabın altıncı fəslində dilin mənşəyi ilə əlaqədar məsələlər araşdırılır. Müəllif dilin əmələ gəlməsi haqqında irəli sürülən müxtəlif idealist nəzəriyyələri – təqlidi nəzəriyyəni, nidalar nəzəriyyəsinə, ictimai razılaşma nəzəriyyəsinə, jestlər nəzəriyyəsinə nəzərdən keçirməklə dilin mənşəyinin materialist şərhini vermişdir.

Maraqlı burasıdır ki, professor A.Qurbanov dilin əmələ gəlməsi haqqında mövcud olan müxtəlif nəzəri müddəaları nəzərdən keçirməklə dilin yaranmasında mühüm rol oynayan eşitmə və danışmaq orqanları haqqında da bəhs etməyi lazım bilmişdir.

“Ümumi dilçilik” kitabının son fəslində dil və yazı məsələsinə həsr edilmişdir. Dərslərdə çox sadə və oxunaqlı bir dillə yazının

tarixindən, növlərindən, onun xüsusiyyətlərindən və s. geniş surətdə bəhs olunmuşdur.

Müasir dövrdə dilçilik elminin tələblərinə cavab verə biləcək bir səviyyədə yazılmış “Ümumi dilçilik” kitabının, bizcə, bəzi kiçik nöqsanları da vardır.

Məsələn, müəllif belə hesab edir ki, xalq etimologiyası xalq arasında müəyyən bir sözün mənşəyi haqqında yürüdülmən əfsanədən ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu və ya digər yer adlarının mənşəyi haqqında xalq arasında gəzən əfsanə bəzən doğru hesab edilə bilər. Belə ki, **xalq etimologiyası** əslində öz qədim fonetik quruluşunu dəyişən və etimologiyası müasir dildə mövcud olan oxşar sözlə izah edilən tədqiqat üsuluna deyilir. Məsələn, **univermaq** sözünün etimologiyası dialektlərdə işlənən eyni mənalı **onbarmaq** sözünün mənşəyi ilə əlaqələndirilsə, bu, xalq etimologiyası hesab edilə bilər. Yaxud kitabda göstərilir ki, yunan dilçiləri sözlərin qrammatik formaları üzərində müşahidələr apararkən etimoloji məsələlərlə qarşılaşmışlar. Halbuki yunan fəlsəfi qrammatikasının son nümayəndələri olan stoiklər sözlə əşya arasında mövcud olan mənə əlaqəsini araşdırarkən, bir növ, dilçilikdə etimologiya haqqında elmin bünövrəsini qoymuşlar.

Göstərilən kiçik nöqsanlar heç də haqqında bəhs olunan dərsliyin elmi-pedaqoji əhəmiyyətini azaltmur. Bu kitab Böyük Oktyabr sosialist inqilabının 60 illik bayramı qarşısında tələbələrərimizə ən yaxşı hədiyyədir.

Ə.Dəmirçizadə,
Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının
müxbir üzvü, Əməkdar elm xadimi, professor

Ə.Şükürov,
filologiya elmləri namizədi, dosent

DƏYƏRLİ ƏSƏR¹¹

Bu yaxınlarda "Maarif" nəşriyyatı professor A.Qurbanovun "Ümumi dilçilik" kitabını çapdan buraxmışdır.

Pedaqoji institutların tələbələri üçün hazırlanmış bu dərslikdə, əsasən, seçmə-sistemləşdirmə və sistem-dərinləşdirmə prinsiplərindən istifadə olunmuşdur.

"Ümumi dilçilik" fənninə hansı problemlərin daxil edilməsi və onların nə dərəcədə şərhli hazırda mübahisəli məsələlərdəndir. Bəzi alimlər "Ümumi dilçilik" fənnini tam ayrıca kurs kimi göstərib, onun məzmununa tələbələrə heç tanış olmayan yeni problemlərin daxil edilməsini lazım bilirlər. Bir sıra mütəxəssislər isə bu fənni "Dilçiliyə giriş" in davamı hesab edirlər. A.Qurbanov ikinci mövqedə durur.

Ümumi dilçilik proqramına uyğun yazılmış bu dərslikdə dilçiliyin altı vacib problemi nəzərdən keçirilir: dilçiliyin inkişafı, dilçiliyin sahələri, dilçiliyin şöbələri, dilin mahiyyəti, dilin mənşəyi, dil və yazı.

Əsərin ilk səhifələrində dilçilik elminin ümumi məsələlərindən söhbət açan müəllif dilçiliyin əməli və elmi əhəmiyyətini göstərir, bu elmin yaranma tarixini və onun inkişaf yollarını aydınlaşdırır, yeri gəldikcə bu haqda söylənilən mülahizələrə münasibətini bildirir. A.Qurbanovun elm və dilçilik elmi haqqında verdiyi yığcam məlumat maraqlıdır.

Dilçilik elmi və onun obyektindən danışan müəllifin dilçilik, dilşünaslıq, linqvostika, dil haqqında elm, nəzəri dilçilik, tətbiqi dilçilik, marksist dilçilik, materialist dilçilik, müasir dilçilik və s. haqqında söylədiyi fikirlər tamamilə qənaətləndiricidir. Burada A.Qurbanov düzgün olaraq belə bir nəticə çıxarır ki, dilçiliyin obyektini dil və nitq məsələləri təşkil edir.

¹¹ "Azərbaycan gəncləri". 1977, 21 iyun.

Dərslərdə diqqəti cəlb edən və yeni səslənən məsələlərdən biri dilçilik elminin inkişafı haqqındakı mülahizələrdir. A. Qurbanov 2.500 ildən çox inkişaf tarixi olan dilçiliyi mövcud kitablardakı kimi iki mərhələyə deyil, üç mərhələyə bölmür. Onun fikrincə, birinci mərhələ eradan əvvəl birinci əsrdən eramızın XV əsrinə qədərki dövrü əhatə edir. Bu mərhələdə dilə müxtəlif mülahizələr, dil hadisələri haqqında fikir meydana çıxmış, dilçilik təşəkkül tapmışdır. İkinci mərhələ XVI–XIX əsrlərə aiddir. Bu mərhələdə dilçilik tədqiqatları çoxalmış, dilçilik ümumfəlsəfi tədqiqatların tərkibindən ayrılıb xüsusi bir bilik sahəsi kimi müstəqilləşmişdir. Üçüncü mərhələ XX əsrin birinci rübündən sonrakı dövrü əhatə edir. Bu mərhələ elmin şaxələnməsi, yeni-yeni metodların işlənməsi və seçilməsi ilə fərqlənir. Kitabda bu yığcam məlumat dilçiliyin inkişaf tarixinin mərhələləri sxemi ilə yekunlaşdırılır.

Kitabın üçüncü fəslə xüsusi maraq doğurur. Dilçiliyin sahələrindən söhbət açan səhifələr yeni və orijinal məlumatlarla zəngindir. Xüsusilə A. Qurbanovun tətbiqi dilçilik və onun problemləri haqqında verdiyi şərh diqqəti cəlb edir.

Müasir dilçiliyin ən vacib problemlərindən biri dilçiliyin şöbələrinin müəyyənləşdirilməsidir. Dilçilik ədəbiyyatında bu məsələ müxtəlif baxımlardan şərh olunmaqdadır. XIX əsrdə dilçiliyin şöbələri dedikdə fonetika, etimologiya, söz yaradıcılığı, morfolojiya, söz birləşməsi, sintaksis nəzərdə tutulurdusa, XX əsrdə bunların sayı bir qədər artırılmış, hətta “Üslubiyyat” və “Tipologiya” da ayrıca şöbələr kimi verilmişdir. Belə bir dolaşıcılığı nəzərə alan A. Qurbanov kitabın IV fəslini həmin problemin şərhinə həsr etmişdir. Müəllif özündən əvvəlki tədqiqatçılardan fərqli olaraq, dilçiliyin şöbələrini iki sahəyə ayırmaqla nəzərdən keçirir.

Maraqlıdır ki, A. Qurbanov həmin şöbələrlə bağlı terminlərin şərhini verməklə yanaşı, ayrı-ayrı görkəmli tədqiqatçıların bu şöbələrə münasibətini nəzərə çarpdırır və yeri gəldikcə öz mü-

lahizələrini də söyləyir. Bu cəhətdən leksikologiya, frazeologiya, onomologiya, etimologiya, qrafika, orfoqrafiya, leksikoqrafiya və tərcüməşünaslıq şöbələrinə verilən şərhələr diqqəti cəlb edir.

Dərslərin V və VI fəsilləri, müəyyən mənada, bir-birini tamamlayan mövzuların – dilin mahiyyəti və dilin mənşəyinin şərhinə həsr olunmuşdur. Burada dil və onun əhəmiyyəti, dilin ictimai hadisə olması, dilin xarakteri, onun başlıca ünsiyyət vasitəsi olması və vəzifəsi, dilin əmələ gəlməsi probleminin qoyuluşu, dilin yaranmasına dair müxtəlif nəzəriyyələr, bu məsələnin materialist şərhə, nəhayət, dilin yaranmasında eşitmə və danışmaq orqanlarının rolu geniş və hərtərəfli təhlil edilmişdir.

Eyni xoş sözlər kitabın böyük bir hissəsini təşkil edən dil və yazı bölməsinə də aiddir. Sırf nəzəri xarakter daşıyan bu fəsildə müəllif yazı məsələsinin qoyuluşuna dair bəzi qeydlər verdikdən sonra yazının əmələ gəlməsini, onun tiplərini, səs yazısında işlənən işarələri, stenoqrafik yazı və onun xüsusiyyətlərini lazımı şəkildə çatdırmışdır.

Dərslərdə ayrı-ayrı tanınmış dilçilərin şəkillərinin verilməsi, ümumi dilçiliyə dair yazılmış əsərlərin siyahısının göstərilməsi də yaxşı təsir bağışlayır. Əminik ki, bu əsər “Ümumi dilçilik” fənninin tədrisinə xeyli kömək edəcək, tələbə və müəllimlərin, eləcə də dillə maraqlanan oxucuların ümumi dilçilik üzrə aldıkları məlumatları daha da zənginləşdirəcəkdir.

Vilayət Əliyev,
filologiya elmləri namizədi, dosent

ORİJİNAL DƏRSLİK¹²

Uzun illərdən bəri respublikamızın ali məktəblərində ümumi dilçilik fənni keçilir. Lakin indiyə kimi bu fənnə dair nə vəsait, nə də dərslik yaradılmışdır.

Bu il “Maarif” nəşriyyatı professor Afad Qurbanovun “Ümumi dilçilik” adlı dərsliyini çap etdirmişdir. Dərsləklə tanışlıq aydın göstərir ki, prof. A. Qurbanov yüksək səviyyəli, orijinal dərslik yaratmaq kimi çətin bir işin öhdəsindən bacarıqla gələ bilmişdir.

Məlumdur ki, ümumi dilçilikdən dərslik yaratmaq üçün çoxlu nəzəri ədəbiyyata müraciət edilməli və ancaq əksəriyyət tərəfindən qəbul olunmuş elmi məsələlər dərsliyə gətirilməlidir. Məhz müəllif də bu prinsipə ciddi əməl etmiş, mübahisəli, dolaşqı və qaranlıq fikirlərə dərslikdə yer verilməmişdir. Böyük müvəffəqiyyətlə hazırlanmış “Ümumi dilçilik” əsəri yalnız Azərbaycan dilçiliyi üçün deyil, ümumiyyətlə türkologiya üçün də faydalıdır.

Ali məktəblərin filologiya fakültələrinin tədris proqramına uyğun yazılmış “Ümumi dilçilik” kitabı yeddi fəsildən ibarətdir. “Ümumi dilçilik” fənninin filoloji fənlər sistemində yerindən, onun xarakter və məqsədindən bəhs edir. Bundan sonra birinci fəsildə dilçilik elminin obyektini, onun əhəmiyyəti və yaranması işıqlandırılır.

Kitabın ikinci fəslə “Dilçiliyin inkişafı” adlanır. Burada dilçiliyin inkişafı beş dövrə bölünür. “Qədim dövrdə dilçiliyin inkişafı” başlığı altında dilçiliyin rüşeymlərindən başlayaraq qədim Hindistanda, Çində, Yunanıstanda dil haqqında elmin yaranma tarixi izlənilmişdir. Bu ölkələrdəki dilçilik nailiyyətləri əsərdə konkret şəkildə göstərilmişdir. V–XV əsrlərdə dilçilik məsələləri “Orta əsrlər dövründə dilçiliyin inkişafı” başlığında şərh olunur. Burada ərəb dilçiliyinə xüsusi yer verilmişdir. Türkologiyanın bahadırı adlanan Mahmud Kaşğari haqqındakı materiallar da çox maraqlıdır.

¹² “Gənc müəllim”. 1977, 15 may.

Müəllif "İntibah dövründə dilçiliyin inkişafı"ndan danışıqarkən XVI–XVIII əsrlərdə yaranmış linqvistik elmi görüşləri, əsərləri xarakter və məqsədinə görə qruplaşdırmışdır. Bu dövrün nailiyyətləri doqquz başlıqda ümumiləşdirilmişdir. Burada lüğətlərdən və qrammatikalardan xüsusilə ətraflı danışılır.

XIX əsrin dilçilik nailiyyətləri "Yeni dövrdə dilçiliyin inkişafı" başlığı altında şərh olunur. Müəllif bu əsrin elmi təsvirini tam və ətraflı işıqlandırmaq üçün görkəmli dilçilərdən F.Boppun, Y.Qrimmin, R.Raskın, A.Vostokovun, F.Şampolionun, A.Şleyxerin, A.Potebnyanın və başqa alimlərin yaradıcılığına geniş yer vermişdir. XIX əsrdə yaranmış elmi dilçilik cərəyanları, məktəb və dərnəkləri ətraflı xarakterizə olunmuşdur.

Dərslərdə sovet dilçiliyi, onun yaranması və nailiyyətləri yığcam təsvir edilmişdir.

Dilçilik elminin sahələri və şöbələri əsərdə xüsusi fəsillərdə aydınlaşdırılır. Dilçilik şöbələri tarixi planda izah edildiyi üçün oxucuda şöbə haqqında sistemli təsəvvür yaranır.

Əsərin V fəslində dilin mahiyyətindən bəhs olunur. Müəllif burada hadisələri dərslərdə dilində izah etməyə çalışmış və buna görə də çoxlu faktlara, müqayisələrə müraciət etmişdir. Dilin əmələ gəlməsi probleminə dair VI fəsilə fikir söylənilir. Bu fəsildə doğru olaraq dilin mənşəyi haqqında olan əsas nəzəriyyələr şərh olunur və qüsurlu cəhətləri göstərilir. Burada dil haqqında marksizm-leninizm metodologiyası əsas götürülmüşdür.

Yazı nəzəriyyəsi əsərin sonuncu fəslində izah olunur. Yazının dilə münasibəti, onun tipləri, bunların fərqli əlamət və cəhətləri inandırıcı şəkildə təsvir olunur. Müasir və qədim əlifbalar, yazıdakı müxtəlif işarələr müəllifin nəzərindən qaçmamışdır. Yazı probleminin şərhində sürətli yazmaq məsələsi də əlaqələndirilmiş və stenoqrafiyadan bəhs edilmişdir.

Professor Afad Qurbanovun bu kitabında hər bir problem müasir elmin tələbləri səviyyəsində şərh edilmişdir. Buna görə də əsər filoloq tələbələr, müəllim, aspirant və dissertantlar üçün qiymətli hədiyyədir.

B.Rəhimova,
filologiya elmləri namizədi, dosent

1989-cu ildə çap olunan “Ümumi dilçilik” dərsliyinin I hissəsinə yazılmış rəylər:

DİLÇİLİYƏ DAİR DƏRSLİK¹³

Sov. İKP-nin XXVII qurultayı və XIX Ümumittifaq partiya konfransının qərarları ilə əlaqədar pedaqoji institutların qarşısında çox mühüm vəzifələr qoyulmuşdur. Son illərdə qəbul olunmuş “Ali məktəbi daha da inkişaf etdirmək və mütəxəssislər hazırlanmasının keyfiyyətini yüksəltmək haqqında”, “Ölkədə ali və orta ixtisas təhsilinin yenidən qurulmasının əsas istiqamətləri” və “Ali məktəblərdə elmi-tədqiqat işlərinin səmərəsini yüksəltmək haqqında” qərarlarda ali məktəbin qarşısında duran bu vəzifələr ətraflı izah edilmiş, tədrisin yüksək elmi metodik səviyyədə aparılması, ali və yaradıcı müəllim kadrların yetişdirilməsi istiqamətində görülməli işlər sırasında dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında ehtiyacın ödənilməsi də vacib tələb kimi irəli sürülmüşdür.

¹³ “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi”, 1989, IV buraxılış, səh. 74-75.

Pedaqoji institutların filologiya fakültələrində tədris işini günün tələbləri səviyyəsinə qaldırmaqda, tələbələrə dilin mənşəyi, yaranması tarixi, müxtəlif dilçilik nəzəriyyələri, habelə dilçilik elminin obyektini, təşəkkülü, mövqeyi, sahələri, şöbələri haqqında əhatəli bilik verməkdə "Ümumi dilçilik" fənninin rolu böyükdür. Bu fənnin tədrisi tələbələrə fizioloji biliklərlə dərinədən təmin edir.

Ümumi dilçilik fənninin böyük idraki-praktik əhəmiyyətini nəzərə alaraq, Azərbaycan SSR EA-nın müxbir üzvü, prof. Afad Qurbanov "Ümumi dilçilik" dərsliyini iki cildə nəşrə hazırlamışdır. "Maarif" nəşriyyatı (1989-cu il) onun birinci cildinin (elmi redaktoru filologiya elmləri doktoru, prof. Ə.C.Şükürovdur) nəfis şəkildə çapını başa çatdırmışdır.

Prof. A.Qurbanovun uzunillik əməyinin məhsulu olan bu dərslik özünün elmi səviyyəsinə, orada proqram tələblərinə uyğun qoyulan məsələlərin əhatəliliyinə, gətirilən dil faktlarının zənginliyinə, nəzəri səviyyəsinə görə diqqəti cəlb edir.

Dərsliyin birinci cildi "Giriş" və dörd bölmədən ibarətdir. Girişdə linqvistik fənlər sistemində "Ümumi dilçilik" kursunun yeri aydınlaşdırılır, fənnin konkret vəzifələrindən, quruluş və həcmindən bəhs olunur.

Dərslikdə diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri ümumi dilçilik fənninin hansı problemləri əhatə etməsi və seçilib öyrədilməsinin müəyyənləşdirilməsi məsələsidir. Buna görə də müəllif əsərdə əvvəlcə dilçiliyin ümumi problemlərindən, dilin xüsusiyyətlərindən, dillə əlaqədar problem məsələlərin nəzəri əsaslarından və daha sonra dilçiliyin metodlarından bəhs edir.

"Dilçiliyin ümumi problemləri" adlanan birinci bölmədə müəllif dilçilik elmi və onun obyektini, dilçiliyin mövzusu və nəzəri əsasları, dilçiliyin elmi və əməli əhəmiyyətindən geniş söhbət açır. O, dilçilik elminin yaranması və inkişaf tarixindən bəhs edərkən fikirlərini elmi faktlar əsasında aydınlaşdırır və haqlı olaraq bu nə-

ticəyə gəlir ki, dilçiliyin yaranması və inkişafını ancaq bir xalqın və ya bir neçə millətin adı ilə bağlamaq doğru olmaz. Bu, yəni dilçilik elmi dünyanın müxtəlif qitələrində yaşayıb-yaradan onlarca qədim və müasir xalqların zehni əməyinin məhsuludur. Bu bölmədə həm də dilçilik məktəbləri və onların yaradıcıları, dilçilik cərəyanları, sovet dilçiliyinin yaranması və inkişafı, dilçiliyin mövqeyi və onun başqa elmlər sistemində yeri, dilçiliyin sahələri və şöbələri və s. haqqında da geniş məlumat verilmişdir.

Dilin ictimai mahiyyəti məsələsi dilçilik elminin müasir inkişaf mərhələsində də əsas problemlərdəndir. Digər tərəfdən, dilin mənşəyi, işarəviliyi, sistemi, inkişafı kimi məsələlərin də araşdırılıb təhlil edilməsi mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir. “Dil və onun xüsusiyyətləri” adlanan ikinci bölmədə bu məsələlər özünün geniş izahını tapmışdır.

Dərslərin “Dillər və onların təsnifi” adlanan üçüncü bölməsində dünyada mövcud olan dillərdən və onların təsnifindən, “Yazı nəzəriyyəsi məsələləri” adlanan dördüncü bölmədə isə yazının yaranması tarixindən, yazının tiplərindən, əlifba problemlərindən və stenoqrafik yazı və s. geniş bəhs olunur.

Əsərin sonunda müəllifin əsaslandığı zəngin ədəbiyyat siyahısı verilmişdir ki, bu, heç şübhəsiz, tədqiqatçılar üçün də çox faydalıdır.

Ümumilikdə, demək olar ki, çox sadə dildə yazılmış bu kitabdan filoloq tələbələr, müəllimlər, aspirantlar, elmi işçilər, eləcə də dilçiliklə maraqlanan geniş oxucu kütləsi faydalana bilərlər.

**Misir Səfərov,
filologiya elmləri namizədi**

“ÜMUMİ DİLÇİLİK”¹⁴

Ali məktəblərdə filoloqlar hazırlığında dilçilik fənləri mühüm rol oynayır. Tələbələrə dilin fonetik, qrammatik, leksik, frazeoloji, onomastik sisteminə dair ətraflı məlumat verilməsi, habelə onların dilin mənsəyi, yaranması, inkişafı, müxtəlif dil nəzəriyyələri ilə tanış edilməsi gələcəyin müəllimlərinin dünyagörüşünün formalaşmasına böyük təsir göstərir.

Ali məktəb dərslərinin müasir tələblər səviyyəsinə qaldırılması xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan SSR EA-nın müxbir üzvü, professor Afad Qurbanov “Ümumi dilçilik” dərsliyini daha da təkmilləşdirərək onu iki cildə nəşrə təqdim etmişdir. Dərsliyin birinci cildi “Maarif” nəşriyyatında çapdan çıxmışdır. Kitab “Giriş”, dörd ümumi bölmə və on altı fəsildən ibarətdir.

Müəllif “Giriş”də linqvistik fənlər sistemində “Ümumi dilçilik” fənninin yeri, məqsəd və vəzifələri... haqqında məlumat verir. “Dilçiliyin ümumi problemləri” adlanan birinci bölmədə dilçilik elmi və onun obyektini, yaranması və inkişafı, mövqeyi, sahələri, şöbələri kimi məsələlər geniş şərh olunur. “Dilçiliyin başqa elmlərlə əlaqəsi” fəslində dilçilik elmi haqqında daha aydın təsvir yaradır. Alim konkret misallar əsasında dilçiliyin ədəbiyyatşünaslıq, mətnşünaslıq, fəlsəfə, məntiq, psixologiya, antropologiya, fiziologiya, fizika, coğrafiya ilə əlaqəsi barədə maraqlı məlumat verir.

Dilçilik şöbələri haqqında da orijinal təsnif verilir. Müəllif nəzəri dilçiliyin fonetika, leksikologiya, onomalogiya, semasiologiya, frazeologiya, etimologiya, derivatologiya, morfologiya, sintaksis şöbələri, tətbiqi dilçiliyin qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya, leksikoqrafiya, tərcüməşünaslıq şöbələri barədə söhbət açır.

Dərsliyin “Dil və onun xüsusiyyətləri” adlanan ikinci bölməsində dilin mahiyyəti, mənsəyi, işarəviliyi, inkişaf məsələləri şərh edilir. Ən mübahisəli, polemik problem olan bu məsələlər alimlərin diqqət mərkəzindədir. Dilin mahiyyəti probleminin

¹⁴ “Bakı” 1989, 19 oktyabr.

kitabdakı şərhini izlədikcə oxucuda dil və onun əhəmiyyəti, dil və tələbat, dilin ictimai hadisə olması, dil və irs, dil və irq, dil və canlı orqanizm və s. haqqında aydın təsəvvür yaranır. "Dilin sistemi" fəslində dünya dillərinin fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik sisteminin sxemlər əsasında təsviri orijinaldır.

"Dillər və onların təsnifi" adlanan üçüncü bölmədə dünya dilləri, müxtəlif dil nəzəriyyələri, dillər və diferensiasiya, unifikasiya prosesləri, dillərin təsnifi prinsipləri və s. məsələlərin şərhı verilmişdir.

Müasir dilçiliyin ən başlıca və mürəkkəb problemlərindən biri dünyada mövcud olan dillərin miqdarını müəyyənləşdirməkdir. Kitabda verilən izahatdan aydın olur ki, indiyədək 3 minə qədər dil məlumdur. Bunlardan 1200-ə qədəri Asiyada, 1100-ə yaxını Afrikada, 600-ə qədəri Amerikada, 120-si Avropadadır, SSRİ xalqları 130-a yaxın dildə danışırılar.

Sonuncu bölmədə yazı nəzəriyyəsi məsələləri işıqlandırılır. Burada dil və yazı, əlifba, stenoqrafik yazı problemləri şərh edilir. Oxucunun diqqəti yazının xüsusiyyətləri, əmələ gəlməsi, tipləri, təsnifi, əlifbanın mənşəyi, yayılması, müasir əlifbalar və başqa məsələlərə yönəldilir.

Alim ümumi dilçilik sahəsində sovet elminin nailiyyətlərinə əsaslanmış, son illərdə müxtəlif dillərdə nəşr olunan əsərlərdən geniş istifadə etmiş, ayrı-ayrı bölmə, fəsil və bəhslərdə ümumi dilçilik məsələlərinin Azərbaycan dili materialları əsasında konkret şərhini və Azərbaycan ədəbiyyatından dil nümunələrini vermişdir.

Yüksək elmi-nəzəri səviyyədə yazılmış bu dərslik ali məktəb tələbələri üçün nəzərdə tutulsa da, ondan müəllimlər, aspirant və dissertantlar, habelə dilçiliklə maraqlanan bütün oxucular faydalanıla bilərlər.

Firəngiz Ağayeva,
filologiya elmləri doktoru, professor

Allahverdi Hacıyev,
filologiya elmləri namizədi

YENİ ALİ MƏKTƏB DƏRSLİYİ¹⁵

Azərbaycan sovet dilçiliyinin inkişafında professor A.Qurbanovun xüsusi xidmətləri vardır. Dilin həm nəzəri, həm də tətbiqi sahələri üzrə ardıcıl tədqiqatlar aparan A.Qurbanov tələbələrimizin dərsliklərə olan ehtiyacının ödənilməsində də mühüm işlər görmüşdür. Onun “Müasir Azərbaycan ədəbi dili”, “Azərbaycan dilinin onomalogiyası”, “Ümumi dilçilik” kimi əsərləri dil aydınlığı və sadəliyi, problem genişliyi, dilçiliyimizin bu sahələri üzrə məlum boşluğu əhəmiyyətli dərəcədə doldurması ilə diqqəti cəlb edir. Xüsusən əhəmiyyətli olan odur ki, A.Qurbanov günün tələbləri əsasında tədqiqatlar aparır, yazılmış dərsliklərə yenidən nəzər salır, onları yeni əlavə materiallarla zənginləşdirir. Hələ 1977-ci ildə nəşr edilmiş “Ümumi dilçilik” dərsliyinin (I cild) yeni nəşri də bu yolla hazırlanmışdır. Seçmə-sistemləşdirmə, seçmə-dərinləşdirmə prinsiplərinə əsaslanan müəllif pedaqoji institutların tələbələri üçün nəzərdə tutulan dərsliyin nəşr edilmiş birinci cildində nəzəri dilçilik məsələlərini daha əhatəli şəkildə əks etdirmiş, bu baxımdan əvvəllər azərbaycanca yazılmış “Ümumi dilçilik” dərsliklərindən köklü şəkildə fərqlənən mükəmməl tədqiqat aparmışdır. Dilçiliyin ümumi problemləri, dil və onun xüsusiyyətləri, dillərin təsnifi, yazı nəzəriyyəsi məsələlərini əhatə edən bu əsərdə problem ardıcılığına xüsusi diqqət yetirilmiş, dərsliyə verilən tələblərdən maksimum istifadə edilmişdir. Öyrənilən dilçilik məsələlərini əhatə etmək, fənnin tədrisində səmərəliliyə nail olmaq üçün müəllif sadəcə mürəkkəb, mürəkkəbdən sadəyə doğru prinsipi üzrə hərəkət edir, hər bir fəsildə sonrakı fəsillərdə bəhs edilən dilçilik məsələləri üçün nəzəri baza yaratmağa çalışır.

¹⁵ “Azərbaycan müəllimi”. 1989, 15 noyabr.

Dilçiliyin "Giriş"ində linqvistik fənlər sistemində "Ümumi dilçilik" fənninin yeri, bu fənnin məqsəd və vəzifələri, həcmi və quruluşu haqqında qısa, lakin aydın məlumat verdikdən sonra "dilçiliyin ümumi problemləri" məsələsinə keçir və burada ilkin olaraq dilçilik elminin obyektini, dilçiliyin mövzusu və nəzəri əsasları, elmi və əməli əhəmiyyətini aydınlaşdırır. Dilçiliyin nəzəri məsələlərinə bələd olmaq, dil haqqında dialektik-tarixi materializm metodologiyasına yiyələnmək üçün dilçiliyin ümumi inkişaf tarixini izləmək mühüm əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan dilində dilçilik tarixi haqqında fundamental tədqiqat (Ə.Rəcəbov "Dilçilik tarixi", Bakı, 1988) aparılmışdır. Dilçiliyin inkişaf tarixini üç mərhələ üzrə dövrələşdirən A.Qurbanov bu sahəyə bir sıra əlavələr etmiş, dilçilik tarixi haqqındakı təlimi xeyli zənginləşdirmişdir. Dilçilik elmi şüur, dərk etmə haqqındakı ümumi fəlsəfi baxımlarla yanaşı inkişaf etmişdir. Bu elmin fəlsəfi və linqvistik əsaslarını ayıran müəllifin ümumi problemləri haqqında ətraflı məlumat verərək, dilçiliyin inkişaf tarixinin təşəkkül tapması, ümumi fəlsəfi tədqiqatların tərkibindən ayrılıb xüsusi bilik sahəsi kimi müstəqilləşməsi, bu elmin şaxələnməsi, yeni metodların işlənməsi üzrə araşdırmışdır. Əsərdə dilçiliyin hər dövr üzrə xarakterik cəhətləri, müxtəlif dilçilik cərəyanları, ayrı-ayrı görkəmli dilçilərin nəzəri görüşləri sistemli şəkildə təhlil edilir. Maraqlıdır ki, dilçilik tarixi ilə bağlı olan bir sıra məsələlərə dərslinin sonrakı bölmələrində də toxunulur, lakin onlar təkrar təsiri bağışlamır, bir-birini tamamlayır və bütövlükdə problemə aydınlıq gətirir.

Əsərdə ictimai hadisə kimi dilin mahiyyəti, dil və irs, dil və psixi hadisə kimi çox mühüm məsələlər əhatə edilir, dilin yaranmasının materialist şərhini verilir. Bu baxımdan səs təqlidi, nidalar, ictimai razılaşma, jestlər, əmək hıçqırığı nəzəriyyələri ətraflı şəkildə şərh olunur, qədim və müasir insanların dilinin özünəməxsus cəhətləri aydınlaşdırılır.

Dilçiliyin tarixini dərsləyin tələbləri səviyyəsində əhatəli şəkildə izah edən A.Qurbanov elmlər sistemində dilçiliyin yeri, dilçiliyin ictimai və qeyri-ictimai elmlərlə əlaqəsi məsələsinə də xüsusi diqqət yetirmişdir. Müəllifin dilçiliyin ictimai elmlərdən ədəbiyyatşünaslıq, mətnşünaslıq, fəlsəfə, məntiq, psixologiya, pedaqogika, tarix, sosiologiya və estetika, qeyri-ictimai elmlərdən isə antropologiya, fiziologiya, fizika, semiotika, coğrafiya, astronomiya, riyaziyyat, kibernetika ilə əlaqəsini ayırı-ayrılıqda öyrənməsi yenidir və dərsləyin keyfiyyətini artırır. Əsərdə dilçiliyin sahələri anlayışının dəqiqləşdirilməsi, nəzəri dilçiliyin fonetika, leksikologiya, onomalogiya, semasiologiya, frazeologiya, etimologiya, derivatologiya, morfolojiya, sintaksis, tətbiqi dilçiliyin qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya, leksikoqrafiya, tərcüməşünaslıq şöbələri üzrə öyrənilməsi həm nəzəri, həm də praktik, metodik baxımdan əhəmiyyətlidir. Dilin işarələr sistemi olması haqqında F.Sössür təlimindən sonra dilin bu baxımdan öyrənilməsinə maraqlı xeyli güclənmiş, müxtəlif dilçilik məktəblərində və cərəyanlarında dil işarəsinin mahiyyətinə toxunulmuş, qiymətli tədqiqatlar aparılmışdır. Dərsləyin 2-ci bölməsindəki "Dilin işarəviliyi" adlı doqquzuncu fəsil dilin işarəvi təbiəti, işarənin növləri və dil işarələrinin vəzifələrinə həsr edilmişdir. Fikrimizcə, bu fəsil daha ətraflı şəkildə işlənə bilərdi. Lakin onu da nəzərə alırıq ki, müəllif pedaqoji institutların tələbələrini nəzərə almış, problem haqqında qısa məlumat verməyi lazım bilmişdir. Burada işarələrin şərtsiz və şərti olmaqla iki qrupa ayrılması, siqnal, əlamət, simvol, qrafik, dil işarələri adı ilə qruplaşdırma aparılması ilk məlumat kimi qiymətləndirilir.

Müasir elmləri sistem nəzəriyyəsindən kənar təsəvvür etməklə mümkün deyildir. Dilin sistemə ayrıca fəsil ayıran müəllif dilə sistemlər sistemi kimi yanaşmış, sistem və əlaqə, sistem və münasibət, dilin sistemi və quruluşu məsələlərinə nəzər salmış, onların ardıcıl izahını vermişdir. Sözsüz ki, burada da tədrisin tələbləri nəzərə alınmışdır.

Dünya dilləri, ölü və canlı, qədim və müasir dillər, dillərin müxtəlifliyi haqqında nəzəriyyələr, dillərin diferensiasiya və unifikasiya prosesi, dillərin müxtəlif təsnif prinsipləri məsələlərinə toxunan müəllif haqlı olaraq morfoloji və genealoji təsnif üzərində ayrıca dayanır. Morfoloji təsnifə əsasən amorf, aqlütinativ, flektiv, inkorporlaşan dil qrupları və onların xüsusiyyətləri haqqında ayrı-ayrılıqda məlumat verilmişdir. Elə buradaca türk dillərinin aqlütinativ quruluşunun kök (amorf) quruluşdan inkişaf etməsi haqqında türkologiyada olan nəzəriyyə bir daha təsdiqlənir. Doğrudan da, şəkilçilərin müstəqil sözlərdən törəmə olduğu, söz sırası və vurğunun həlledici rolu, sözlər arasında əlaqə yaratmaq üçün bəzən müstəqil sözün köməkçi sözə doğru inkişafının türk dillərinin faktorları əsasında təsdiq olunduğu dilin qədim dövrünə nüfuz etdikcə eyni fonetik cildin sözün əşya, əlamət, hərəkət ifadə etməsinin türk dilləri üçün xarakterik keyfiyyət olduğu nəzərə alınsa, bu istiqamətli tədqiqatların perspektivi təsəvvür edilə bilər. Dərslidəki müddəalar tələbələrin belə müqayisələr apara bilməsi, onların elmi tədqiqata istiqamətləndirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Məlumdur ki, nəzəri dilçilik əsasən hind-Avropa dilçiliyi əsasında inkişaf etmişdir. Bu dillərin tədqiqi ilə də edilən nəzəri müddəalar bir çox hallarda başqa dil ailələrinə də şamil edilmiş, yaxud müxtəlif dillərin hind-Avropa dilşünaslığı əsasında öyrənilməsinə cəhd göstərilmişdir. Yaxşı cəhətdir ki, Azərbaycan dilinin nəzəri və praktik məsələləri üzrə müntəzəm tədqiqatlar aparan professor A. Qurbanov məsələnin bu tərəfini də unutmur, Azərbaycan dili faktlarını ön plana çəkir, imkan daxilində türk dillərinə müraciət edir. Mahmud Kaşğarının "Türk dillərinin lüğəti" əsərinin şərh edilməsi, dilin ayrı-ayrı şöbələrinin daha çox Azərbaycan dili faktorları əsasında izah edilməsi, yeri gəldikcə Azərbaycan folkloruna, Azərbaycan mifologiyasına, Azərbaycan

dili sözlərinin daxili formasına müraciət edilməsi xüsusi maraq doğurur. Dillərin genealoji bölgüsü aydınlaşdırılarkən türk dilləri ailəsinin ayrıca şərh edilməsi də bu məqsədə xidmət edir.

“Dilin yaddaşı” üçün xüsusən əhəmiyyəti olan yazı nəzəriyyəsi, yazının inkişaf tarixi məsələləri Azərbaycan dilçiliyində az öyrənilmişdir. Bu problemin işıqlandırılmasını diqqətlə öyrənən müəllif əvvəlki əsərlərindəki fikirlərini daha da inkişaf etdirmişdir.

Dərslərdə yazının xüsusiyyətləri, ifadə vasitələri, şəkli (piktografik), fikri (ideoqrafik), heca (sillaboqrafik), səs (fonoqrafik) yazılar, Azərbaycan piktoqramları, müasir yazıda müxtəlif yazı tipləri ünsürlərindən istifadə, rəqəm işarələri, durğu işarələri sistemi, istiqamətinə görə yazının təsnifi məsələləri əhatə edilmiş, əlifba problemi və stenoqrafik yazı ayrıca fəsillərdə öyrənilmişdir. Müəllif əlifbanın mənşəyinə xüsusi diqqət yetirmiş, qədim Misir və mixi yazıların təsiri ilə formalaşmış Finikiya yazısının Şərq və Qərb istiqamətində yazılması ilə yaranmış yeni əlifbalar sistemini açıqlamış, beynəlxalq əlifba problemindən danışarkən azərbaycanlı filoloq Əli Kürdüstanlının dünya dilləri üçün təklif etdiyi vahid yazı sistemində də diqqət yetirmişdir.

Ümumiyyətlə, professor A.Qurbanov sovet və dünya dilçiliyinin nailiyyətlərinə əsaslanaraq, nəzəri dilçiliyin əsas problemlərini əhatə edən orijinal bir dərslək yazmışdır. İnanırıq ki, ağır və gərgin əməyin məhsulu olan bu dərslək ali məktəblərdə yaradıcı filoloq-müəllim kadrların hazırlanmasında mühüm əhəmiyyətə malik olacaqdır.

Yusif Seyidov,
filologiya elmləri doktoru, professor

Məhəmməd Məmmədov,
filologiya elmləri namizədi

“ÜMUMİ DİLÇİLİK”¹⁶

Ali məktəblərin filologiya fakültələrində tədris olunan “Ümumi dilçilik” fənni filoloq kadrların hazırlıq səviyyəsinin yüksəldilməsində, onların dilçiliyin ayrı-ayrı sahələri ilə daha yaxından tanış olmalarında mühüm rol oynayır. Bu mənada Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif problemlərinə həsr edilmiş fundamental elmi əsər və dərsliklərin müəllifi, Azərbaycan onomastika məktəbinin yaradıcısı, öz potensial imkanlarını həmişə Azərbaycan dilçiliyinin inkişafına həsr edən Azərbaycan SSR EA-nın müxbir üzvü, professor, filologiya elmləri doktoru Afad Qurbanovun “Maarif” nəşriyyatı tərəfindən bu yaxınlarda çap olunmuş “Ümumi dilçilik” (I hissə) (redatoru professor, filologiya elmləri doktoru Ə.Şükürov) kitabı təqdirəlayiqdir.

Öncə qeyd edək ki, geniş elmi-nəzəri ümumiləşdirmələr aparma, dilçiliyin dinamik inkişafı prosesinə dialektik və obyektiv münasibət bəsləmə, şərh olunan hər bir dil hadisəsini konkret faktlara əsaslandırma, orijinal fikirləri qətiyyətlə müdafiə etmə, tarixiliklə müasirliyi vəhdətdə götürmə və s. keyfiyyətlər bütün əsər boyu gözlənilmişdir.

Dilçilik elminin obyektı, elmi və əməli əhəmiyyəti, yaranması və inkişafı, ictimai (ədəbiyyatşünaslıq, mətnşünaslıq, fəlsəfə, məntiq, psixologiya, pedaqogika, tarix, sosiologiya, estetika) və qeyri-ictimai (antropologiya, fiziologiya, fizika, semantika, coğrafiya, astronomiya, riyaziyyat, kibernetika, texnika) elmlərlə əlaqəsi əsərin “Dilçiliyin ümumi problemləri” adlanan bölməsində izah olunmuşdur.

Əsərin əsas keyfiyyətlərindən biri də görkəmli dilçilər, dilçilik cərəyanları və dilçilik məktəbləri barədə qısa və yığcam məlumatın verilməsidir.

¹⁶ “Sovet Gürcüstanı”. 1990, 17 may.

Dilçilik tarixini bütün ardıcılığı ilə izləyən müəllif müasir dilçiliyin qarşısında duran mühüm vəzifələrin, o cümlədən semasioloji nəzəriyyələrin, onomastikanın, dünya dillərindəki universallıq, ümumbəşəri dil və vahid yazı sisteminin inkişaf etdirilməsinin, həmçinin linqvistik tərcüməşünaslığın əsaslarını inkişaf etdirmək, əlifba və orfoqrafiyanı təkmilləşdirmək, terminologiyayı zənginləşdirmək, ədəbi tələffüz normalarını səlisləşdirmək və sair məsələlərin həllinin gərəклиyini, xüsusi və ümumi dilçiliyin müasir inkişafını bu və ya digər şəkildə istiqamətləndirir.

Dilçiliyin sahələri (nəzəri və tətbiqi, ümumi və xüsusi) və şöbələri (fonetika, leksikologiya, onomalogiya, semasiologiya, frazeologiya, etimologiya, derivatologiya, morfolojiya, sintaksis, qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya, leksikoqrafiya, tərcüməşünaslıq) ümumdilçilik aspektində şərh edilərkən bir sıra dil materialları, xüsusən Azərbaycan dili materialları fikri təsdiq üçün istifadə olunmuşdur.

Dilin mahiyyəti, mənşəyi, işarəviliyi, sistemi və inkişafı məsələləri əsərin “Dil və onun xüsusiyyətləri” bölməsində; dünya dilləri, dillərin morfoloji və genealoji bölgüsü “Dillər və onların təsnifi” bölməsində: dil və yazı, yazının tipləri (şəkli, fikri, heca, səs), durğu işarələri, istiqamətinə görə yazıların təsnifi (üfüqi, şaquli), əlifba problemi, stenoqrafik yazı, müasir dövrdə stenoqrafiyaya olan tələb məsələləri isə “Yazı nəzəriyyəsi məsələləri” bölməsində cəmlənmişdir.

Bütün bunlarla yanaşı, əsərdə xırda qüsurlar da müşahidə edilir. Məsələn, dilin fonetik, leksik, semantik, morfoloji və sintaktik sistemi məsələləri “Dilçiliyin şöbələri” fəslində verilsə idi, daha yaxşı olardı. Çünki burada dilçiliyin ayrı-ayrı bölmələri izah edilərkən onlara uyğun sistemindən də danışmaq olar. Yaxud dilin mahiyyəti və mənşəyi məsələləri 2 bölmədə deyil, 1 bölmədə şərh olunsaydı, daha məqsədəuyğun olardı.

Qeyd etdiyimiz qüsurlar əsərin dəyərini və elmi keyfiyyətini qətiyyənlə azaltmır.

Professor A.Qurbanovun mövzu əhatəliyi, elmi dərinliyi və orijinallığı ilə diqqəti cəlb edən “Ümumi dilçilik” (I hissə) kitabından ali və orta məktəbin dil-ədəbiyyat müəllimləri, filoloq-aspirantları və tələbələr faydalana bilərlər.

**Əzizxan Tanrıverdiyev,
filologiya elmləri namizədi**

A.Qurbanovun 2004-cü ildə nəşr olunmuş ikicildlik “Ümumi dilçilik” kitabının təqdimatına dair yazını da burada veririk. Bu da oxucular üçün çox maraqlı faktdır.

“ÜMUMİ DİLÇİLİK” KİTABININ TƏQDİMƏTİ¹⁷

Məşhur türkoloq-dilçi, bir sıra beynəlxalq akademiya və institutların akademiki, Əməkdar elm xadimi, Dövlət mükafatı laureatı, filologiya elmləri doktoru, professor Afad Qurbanov müasir Azərbaycan dilinin orfoepiya və orfoqrafiya məsələlərini aydınlaşdırmaqdadır. M.F.Axundov adına Mərkəzi Kitabxanada görkəmli alimin Azərbaycan dilinin qrammatikasını öyrənmək istəyən hər bir kitabın – “Ümumi dilçilik” kitabının təqdimatı keçirildi.

Kitabxananın direktor müavini Kərim Tahirov, professorlardan İsmayıl Məmmədov, Vilayət Əliyev, Məsud İbrahimov və digər nətiqlər Afad Qurbanovun “Ümumi dilçilik” kitabında Azərbaycan dili, onun tarixi və üslublarının qısa şəkildə izah

¹⁷ “Azərbaycan” qəzeti, 5 mart 2005-ci il.

olunduğunu, bununla bərabər, Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik sistemi, lüğət tərkibi və onlara aid linqvistik xüsusiyyətlərin geniş şərh edildiyini bildirdilər.

Kitabın nəşrində yaxından köməyi olan "Ekson-Azərbaycan" Əməliyyat Şirkətinin Azərbaycan dilində təhsilin inkişafı üzrə məsləhətçisi Leyla Rzaquliyeva da çıxış etdi. O bildirdi ki, Azərbaycan dilində latın qrafikasına böyük ehtiyac duyulur. Onu da vurğuladı ki, şirkət bu günə qədər uşaq ensiklopediyalarının, eləcə də "Oğuz şeirinin 1500 illik antologiyası", Azərbaycan-İngilis dilində lüğət və digər kitabların nəşrini maliyyələşdirmişdir.

Tədbirin sonunda Afad Qurbanov çıxış edərək qonaqlara və kitabın nəşrinə kömək edən "Ekson-Azərbaycan" Əməliyyat Şirkətinə öz minnətdarlığını bildirdi.

Zəkurə Quliyeva

Burada onu da qeyd edək ki, həmin nəşr haqqında 2004-cü ildə çap olunmuş "Yeni nəşrlər" kataloq jurnalının 11-12-ci nömrələrində də məlumat verilmişdir.

* * *

Afaq Qurbanovun elmi yaradıcılığı və fəaliyyəti, elmi yenilikləri əksər görkəmli şəxsiyyətlər, elm xadimləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Akademiklər: Mahmud Kərimov, Arif Mehdiyev, Məmmədəğa Şirəliyev, Rasim Əfəndiyev, Budaq Budaqov, Bəkir Nəbiyev, Fuad Qasımzadə, Toğrul Şahtaxtinski, Abel Məhərrəmov, Ziyad Səmədzadə, Misir Mərdanov, Kamal Abdulla, Teymur

Bünyadov, Yaqub Mahmudov, tanınmış professorlardan: Yusif Seyidov, Timurçin Əfəndiyev, Nizami Xudiyev, Vılayət Əliyev, Qara Məşədiyev və başqaları akademik Afad Qurbanov haqqında çox dəyərli fikirlər söyləmişlər.

Xarici dilçi alimlərdən akademiklər A.Kononov, E.Tenişev, Anna Vladimirovna Dubo, professorlardan A.Şerbak, Şükrü Haluk Akal, Dmitri Mixayloviç Nasipov və başqaları da Afad Qurbanova yüksək qiymət vermişlər.

Həmin seçmələrdən bir neçəsini yada salaq.

Mahmud Kərimov: "Azərbaycan dilçiliyinin korifeyləri – Ə.Dəmirçizadə (fonetika, dil tarixi), M.Şirəliyev (dialektologiya), Ə.Abdullayev (sintaksis), Ə.Orucov (lüğətçilik) və başqaları ilə adı bir sırada çəkilən akademik A.Qurbanovun (ümumi dilçilik, müasir Azərbaycan ədəbi dili, onomastika, türkoloji dilçilik, bədii mətnin linqvistik təhlili) üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, məşhur alim Azərbaycan dilçiliyinin əksər sahələrini əhatə edən çoxşaxəli elmi yaradıcılığa malik olmuşdur. O, dilçi korifeylər arasında elmi əsərlərin sayına görə ən məhsuldar dilçi olmuşdur".

Bəkir Nəbiyev: "Köklü elmi məktəb yaratmış dilçilərdən biri milli və beynəlxalq akademiyaların akademiki, AMEA-nın üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor Afad Qurbanovdur. Afad müəllim bu gün Azərbaycan onomastika elmi məktəbinin yaradıcısı kimi yalnız ölkəmizdə yox, dünyada tanınır və çox yüksək qiymətləndirilir".

Arif Mehdiyev: "Akademik Afad Qurbanovu digər dilçilərdən fərqləndirən cəhət ondan ibarət idi ki, o, çoxcəhətli elmi yaradıcılığa malik idi. Azərbaycan dilçiliyinin bütün sahələrini araşdırmış və həmin sahələrə dair öz elmi sözünü deyə bilmişdir".

Budaq Budaqov: "Sizin (A.Qurbanovun – *red.*) Azərbaycan dilçiliyinin inkişafına, onun bugünkü zirvəyə qalxmasında çəkdiyiniz yaradıcı alim əməyi tədqiqatçı alim kimi məni məmnun edir... Sizin ümumi dilçiliyin, Azərbaycan dilçiliyinin və türkoloji dilçiliyin inkişafında misilsiz rolunuz vardır".

Ziyad Səmədzadə: "Afad müəllim, sözün əsl mənasında, elmi tədqiqatlarına görə ölkə hüdudlarından kənar da çox böyük nüfuza malik nadir dilçi alimlərimizdəndir".

Misir Mərdanov: "Elmdə çoxları üçün əlçatmaz olan zirvələri fəth etmiş akademik Afad Qurbanov Azərbaycan dilçilik elminin inkişafına layiqli töhfələr vermiş, Azərbaycan onomastikası elmi məktəbini yaratmış və onomastika sahəsində elmi uğurlarına görə Dövlət mükafatına layiq görülmüş alim idi".

Toğrul Şahtaxtinski: "A.Qurbanovun tədqiqləri elminizin bir sahəsi çərçivəsində yığılıb qalmamış, ana dilinin əlaqədar olduğu və əhatə etdiyi bütün qütbləri işıqlandırmışdır. Odur ki, onun davamlı tədqiqləri və bunların uğurlu nəticələri hər biri ayrılıqda məktəbdir, özülü və divarları möhkəm olan məktəb!"

Oxucular digər dilçi alimlərin müsbət fikirləri ilə Ə.Tanrıverdinin "Türkologiyamızın Afad Qurbanovu" kitabında tanış ola bilərlər.

Deyilənlər onu sübut edir ki, geniş diapazona malik olan Afad Qurbanov öz biliyi, öz istedadı və genişmiqyaslı elmi ilə xalqı faydalandıran bir korifey alimdir. Odur ki, Afad Qurbanov kimi bir alimi olan xalq xoşbəxtkdir, ölkə savadlılar ölkəsidir. Xoşbəxtkdir ona görə ki, Azərbaycan dilçilik elmi tarixində Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Məmmədəğa Şirəliyev, Muxtar Hüseynzadə, Əliheydər Orucov və Afad Qurbanov kimi müqtədir dilçi alimlərimiz var.

Azərbaycanda dilçilik elminin inkişafı həmin şəxsiyyətlərin adları ilə bağlıdır. Lakin dilçiliyin hərtərəfli inkişaf tarixində akademik Afad Qurbanovun xüsusi yeri var. Onun elmi fəaliyyətinin ən məhsuldar dövrü 1960-cı ildən sonraya təsadüf edir. Afad Qurbanovun elmi yaradıcılıq irsi 80-ə yaxın irihəcmli kitabdan və 500-ə qədər elmi, ictimai-siyasi məqalədən ibarətdir. Hələ bunlarla yanaşı, faktlar da göstərir ki, o, 60-dan çox elmlər namizədi və elmlər doktoru yetirmiş, bir o qədər də oponent olmuşdur. Onun qayğıkeşliyi sayəsində neçə-neçə akademik, doktor-professor yetişmişdir.

Afad Qurbanovun əsərlərindən: ikicildlik “Ümumi dilçilik”, beşcildlik “Türköloji dilçilik”, üçcildlik “Azərbaycan dilçiliyi problemləri”, ikicildlik “Müasir Azərbaycan ədəbi dili”, ikicildlik “Müasir onomalogiyanın əsasları”, “Azərbaycan şəxs adları ensiklopediyası” və s. kitablarının adlarını çəkə bilərik.

Mən deyərdim ki, elm sahəsində bu qədər enerjili alim təsəvvürə gətirmək çətindir. Məhz buna görə də bütün tədqiqatçı alimlər, pedaqoqlar onun əsərlərinə dəfələrlə müraciət edir və onlardan bəhrələnilirlər. Şahidik ki, bir çoxları hətta ona qibtə də edir. Afad Qurbanovun əsərləri nəinki Azərbaycanda, həmçinin Asiya və Avropanın bir çox ölkəsində yayılmışdır. Onun cild-cild kitabları qonşu İran İslam Respublikasının Məşhəd şəhərindəki İmam Rza elmi kitabxanasında da yer almışdır ki, həmin kitabxana dünyada məşhurdur. Afad Qurbanovun kitabları həmçinin ABŞ, Almaniya, İngiltərə, Türkiyə, Finlandiya, Rusiya, Macarıstan, Yunanıstan və başqa ölkələrin kitabxanalarında oxucular tərəfindən maraqla, rəğbətlə qarşılır, tədqiqatçılar tərəfindən istifadə olunur.

Onun türkdilli xalqlar üçün hazırladığı ortaq əlifba bütün dünyanı maraqlandıran universal əlifba problemi-nin həllində irəliyə atılan bir addımdır.

Afad Qurbanovun həyat və fəaliyyəti, elmi yaradıcılığının əsas istiqamətləri və mövzularının qısa təhlili haqqında 2 biblioqrafiyada (“Afad Qurbanov” adlı 1-ci biblioqrafiya Azərbaycan Elmlər Akademiyası Elmi-Nəşriyyat Şurasının qərarı ilə 1995-ci ildə “Elm” nəşriyyatı tərəfindən çap olunmuşdur; “Afad Məhəmməd oğlu Qurbanov” adlı 2-ci biblioqrafiya yenə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin qərarı ilə 2006-cı ildə “Elm” nəşriyyatında çap olunmuşdur) və 2 monoqrafiyada tanış olmaq olar. Monoqrafiyalardan biri – “Dilçi Afad Qurbanov” adlı monoqrafiya 2005-ci ildə, ikinci – “Afad Qurbanov” adlı monoqrafiya isə 2010-cu ildə çap olunmuşdur. Həmin monoqrafiyalarda, həmçinin, Azərbaycanın görkəmli elm xadimlərinin və həmkarlarının xatirə-yazıları da öz əksini tapır. Həmin monoqrafik oçerklərdə alimin bir çox əsərlərinin mövzuları ayrı-ayrılıqda təhlil edilərək obyektivliyi ilə dəyərləndirilmişdir. Hətta ADPU-nun professoru Əzizxan Tanrıverdinin Afad Qurbanovun 90 illiyinə həsr etdiyi “Türkölogiyamızın Afad Qurbanovu” adlı ayrıca kitabı da 2018-ci ildə işıq üzü görmüşdür. Kitabda müəllifin annotasiyada qeyd etdiyi kimi, Afad Qurbanov bənzərsiz insan, nüfuzlu alim, bacarıqlı elm təşkilatçısı kimi “Xatirələr” kontekstində səciyyələndirilir, onun elmi-pedaqoji fəaliyyəti daha çox haqqında yazılmış məqalələrə istinad olunmaqla izah edilir, dilçiliyə dair əsərləri müxtəlif bucaqlar altında təhlil süzgəcindən keçirilir. Eyni zamanda, Afad Qurbanova həsr edilmiş şeirlərin hər birinə ədəbi tənqid müstəvisində münasibət bildirilir.

Əlbəttə, Afad Qurbanova məxsus hər bir mövzu dairəsi haqqında geniş bir kitab yazmaq olar. Lakin bu, uzun bir vaxt tələb edir. Oxuculara təqdim olunan bu kitabda isə Afad Qurbanovun yalnız ümumi dilçilik sahəsindəki fəaliyyəti işıqlandırılmaqla, onun böyük əhəmiyyəti, əhatə dairəsi, təsir qüvvəsi və nəticələri əksini tapmışdır.

Akademik A.Qurbanov öz ictimai və elmi fəaliyyətinə görə bir çox mükafatlara layiq görülmüşdür. Onları bu cür sıralamaq olar:

1970-ci ildə V.İ.Leninin anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin qərarı ilə “Fədakar əməyə görə” yubiley medalı ilə təltif olunmuşdur. Ondan bir il sonra SSRİ Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin Döş nişanı ilə təltif olunmuşdur. 1979–1980-ci illərdə Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin fəxri fərmanları ilə təltif olunmuşdur. 1981-ci ildə ona Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fərmanı ilə “Azərbaycan SSR Əməkdar elm xadimi” fəxri adı verilmişdir. 1984-cü ildə “Bilik” cəmiyyətinin fəxri fərmanı verilmişdir. 1987-ci ildə “Əmək veterani” medalı ilə təltif olunmuşdur. 1988-ci ildə Azərbaycan SSR Qızıl Aypara Cəmiyyətinin fəxri fərmanı ilə təltif olunmuşdur. Həmin ildə mülki müdafiənin daha çox möhkəmləndirilməsinə dair fəaliyyətinə görə fəxri fərmanla təltif edilmişdir. 1992-ci ildə elmin inkişafında və yüksəkixtisaslı kadrlar hazırlanmasında xidmətlərinə görə Azərbaycan Respublikasının və Azərbaycan Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin fəxri fərmanları və 1999-cu ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının fəxri fərmanı ilə təltif edilmişdir və s.

Bütün bunlarla yanaşı, Afad Qurbanov 1965-ci ildə dosent, 1970-ci ildən professor vəzifələrində çalışmış, 1983-cü

ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, 1993-cü ildə Azərbaycan Milli Yaradıcılıq Akademiyasının akademiki, 1998-ci ildə Beynəlxalq Pedaqoji Elmlər Akademiyasının akademiki, 1999-cu ildə Rusiya Pedaqoji və Sosial Elmlər Akademiyasının akademiki, Nyu York Akademiyasının akademiki, Türk Dil Qurumunun şərəfli üzvü, Sürəklİ Türk Dili Məclisinin həqiqi üzvü, Belçika Onomastika Cəmiyyətinin, Finlandiya Fin-Uqor Cəmiyyətinin və digər təşkilatların həqiqi və ya fəxri üzvü seçilmişdir.

O, həmçinin iki dəfə Bakı şəhər Sovetinin deputatı, 1990-1995-ci illərdə isə Azərbaycan Respublikası parlamentinin deputatı olmuşdur.

Afad Qurbanov uzun müddət Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun "Azərbaycan dilçiliyi" kafedrasının müdiri, filologiya fakültəsinin dekan müavini, sonra dekanı, API-nin rektoru, Azərbaycan Əlifba Komissiyasının sədri və SSRİ Elmlər Akademiyasının Sovet Türkoloqları Komitəsinin sədr müavini vəzifəsində işləmişdir. O, həmçinin bir çox müxtəlif elmi müəssisələrdə komissiya üzvü olmuşdur. Bütün bu və ya digər məlumatlar haqqında "Afad Qurbanov" adlı monoqrafiyada ətraflı tanış olmaq olar.

“ÜMUMİ DİLÇİLİK” KİTABINA ÖN SÖZ

Akademik Afad Qurbanovun 1972-ci ildə “Ümumi dilçilik” adlı dərsliyi nəşr olunduqdan sonra müəllif onunla qane olmamış, əsər üzərində yenidən işləmiş, nəhayət, 2 cildə (sonradan 3 cildə) həcmcə böyük, sanballı, fundamental, universal bir monoqrafiya ərsəyə gətirmişdir. Sanki bu monumental əsəri yaratmaqda müəllifdə fantastik, möcüzəli bir təsəvvür yaranmışdır.

İkicildlik “Ümumi dilçilik” kitabının birinci cildi 1988-ci ildə, ikinci cildi isə 1993-cü ildə işıq üzü görmüşdür. Təkrar olaraq hər iki cild daha da genişləndirilmiş planda 2004-cü ildə yenidən çap olunmuşdur. Oxucu tələbatı nəzərə alınaraq kitab üçüncü dəfə böyük tirajla 2011-ci ildə nəşr edilmişdir. Sonuncu dəfə həmin dərslik 2019-cu ildə 3 cildə Azərbaycan, türk, rus, ingilis dillərində çap olunmuşdur.

“Ümumi dilçilik” monoqrafiyasının birinci cildi “Giriş”dən əlavə 4 bölmədən və 17 fəsildən ibarətdir. Həmin bölmələr aşağıdakı başlıqları və fəsilləri əhatə edir:

I BÖLMƏ. Dilçiliyin ümumi problemləri

I fəsil. Dilçilik elmi və onun obyektı

II fəsil. Dilçilik elminin yaranması və inkişafı

III fəsil. Dilçiliyin mövqeyi

IV fəsil. Dilçiliyin əlaqəsi

V fəsil. Dilçiliyin sahələri

VI fəsil. Dilçiliyin şöbələri

II BÖLMƏ. Dil və onun xüsusiyyətləri

VII fəsil. Dilin mahiyyəti

VIII fəsil. Dilin mənşəyi

IX fəsil. Dilin işarəviliyi

X fəsil. Dilin sistemi

XI fəsil. Dilin inkişafı

III BÖLMƏ. Dillər və onların təsnifi

XII fəsil. Dünya dilləri. Dillər haqqında

XIII fəsil. Dünya dillərinin təsnifi. Təsniflər haqqında

XIV fəsil. Türk dilləri. Türk dünyası və onun dilləri

IV BÖLMƏ. Yazı nəzəriyyəsi məsələləri

XV fəsil. Dil və yazı

XVI fəsil. Əlifba problemi

XVII fəsil. Stenoqrafik yazı

Monoqrafiyanın ikinci cildi isə “Giriş”dən əlavə 2 bölmə və 14 fəsildən ibarətdir:

I BÖLMƏ. Dillə əlaqədar məsələlərin nəzəri əsasları

I fəsil. Dil və düşüncə

II fəsil. Dil və nitq

III fəsil. Dil və norma

IV fəsil. Dil və üslub

V fəsil. Dil və mədəniyyət

VI fəsil. Dil və cəmiyyət

VII fəsil. Dil və siyasət

VIII fəsil. Dil və kontakt

IX fəsil. Dil və universallıq

X fəsil. Vahid ümumdünya dili

II BÖLMƏ. Dil tədqiqinin mərhələləri və metodları

XI fəsil. Dilçilik tədqiqatının mərhələləri

XII fəsil. Dilçiliyin tədqiqat metodları

XIII fəsil. Müasir dilçiliyin üsul və metodları

XIV fəsil. Transkripsiya və transliterasiya problemləri

“Ümumi dilçilik” kitabının 1-ci cildi akademik Mahmud Kərimovun “Ön söz”ü ilə başlanır. M.Kərimov akademik Afad Qurbanovun ictimai və elmi fəaliyyəti haqqında məlumat verməklə, onun xidmətlərini və əsərini çox yüksək qiymətləndirir. M.Kərimov “Ön söz” də fikrini belə tamamlayır: “Afad Qurbanov dilçilik sahəsində əldə etdiyi elmi fəaliyyəti ilə Azərbaycan dilçiliyi ilə yanaşı dünya dilçiliyinə və türkoloji dilçiliyin inkişafına öz tarixi töhfəsini vermişdir”.

Ərsəyə gəlmiş bu kitabda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının prezidenti (2001-2013) Mahmud Kərimovun kitaba yazdığı “Ön söz”ü də verməyi məqsədəuyğun hesab etdik. Bununla bərabər, A.Babayev və V.İsrafilovun ümumi dilçiliklə bağlı yazdıqları “Ümumi dilçilik problemlərinin tədqiqi və təbliği sahəsində prof. A.Qurbanovun fəaliyyəti” adlı məqaləni də verməyi vacib bildik.

...İkicildlik “Ümumi dilçilik” əsərində A.Qurbanov ümumdilçilik problemlərindən olan dünya dillərinin genealoji bölgüsündə özünəməxsus bir mövqe tutaraq dünya dillərinin təsnifinə dair yeni bölgü vermişdir. Onun Altay dilləri ailəsi haqqındakı təsnifi bir sıra cəhətlərinə görə dünyada yeni, orijinal bölgü hesab olunur. Müəllifin yaradıcılığında Altay dilləri ailəsində türk dillərinin mövqeyi yeni istiqamətdə aydınlaşdırılır və ilk dəfə 20-yə qədər dil ailəsi haqqında sistemli elmi məlumat verilir. Ümumiyyətlə

yətlə, onun bu dil ailəsinin türk dilləri, monqol dilləri, mancur dilləri, tunqus dilləri qruplarından və yapon, Koreya dillərindən ibarət olmasını göstərməsi elmi cəhətdən yenilikdir.

Görkəmli dilçi alim Afad Qurbanov vətənimizi və ana dilimizin şöhrətini ucaltdığı kimi, özü də ucalmış, alimliyin kamillik zirvəsini fəth etmişdir. O, elmin çox nadir simalarına müyəssər olan geniş diapazonlu alim olmuşdur. Dilçilik elminin elə bir sahəsi yoxdur ki, bu məhsuldar və əməksevər alim oraya nüfuz etməsin. A.Qurbanovun adı dilçilik elminin korifeyi kimi görkəmli dilçilər Kononov, Şerbak, Tenişev, Baskakov, Budaqova, Şirəliyev, Dəmirçizadə və başqaları ilə bir sırada çəkilir. Professor Afad Qurbanov elmi məktəb yaratmış və yazdığı çoxsaylı elmi əsərlərə görə dövlət təltiflərinə layiq görülmüş nadir dilçilərimizdəndir.

Azərbaycan dilçilik tarixində ümumi dilçiliyə aid müxtəlif tipli əsərlər yazılmasına baxmayaraq, dilçiliyin bu sahəsi ölkəmizdə konseptual səviyyəyə yüksələ bilməmiş, kitablar qəliz dildə yazılmış və ümumi dilçiliyin sahələri tam əhatə olunmamışdır. Azərbaycan dilçiliyində ümumdilçilik problemləri sahəsindəki ilk sanballı elmi araşdırmalar Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının üzvü, Əməkdar elm xadimi, Dövlət mükafatı laureatı, filologiya elmləri doktoru, professor Afad Qurbanovun adı ilə bağlıdır. O, ümumi dilçilik sahəsinə dair davamlı olaraq tədris proqramları, kitablar, dərsliklər, dərs vəsaitləri yazmışdır ("Ümumi dilçilik məsələləri" dərs vəsaiti (1972), "Dilçiliyin sistemi", "Dilçiliyin tarixi" əsərləri (1976), "Ümumi dilçilik" dərsliyi (1977), ikicildlik "Ümumi dilçilik" monoqrafiyası (1989, 1993, 2004).

A.Qurbanovun 1977-ci ildə çap olunmuş "Ümumi dilçilik" adlı dərsliyi Azərbaycanın pedaqoji təhsil müəssisələri üçün milli zəmində yazılmış ilk dərslik kimi çox böyük əhəmiyyətə ma-

likdir. Bu əsər keçmiş SSRİ məkanında müsbət əks-səda doğurmuşdur. Əsər Jdanov adına Leninqrad Dövlət Universitetinin professoru, ümumi dilçilik sahəsində görkəmli mütəxəssis olan professor V.Koduxov tərəfindən yüksək qiymətləndirilərək, orada ümumdilçilik məsələlərinin tam əhatə olunduğu, müəllifin bir çox orijinal fikir və mülahizələr söylədiyi qeyd edilmişdir. Bu, əslində, Afad Qurbanovun ilk kitabdan ümumi dilçilik sahəsində öz dəsti-xətti, elmi konsepsiyası olduğunun təsdiqi idi.

Əsər uzun illərin sınağından uğurla çıxdıqdan sonra müəllif onun üzərində təkmilləşdirmə işi apararaq 1989 və 1993-cü illərdə dünya dilçiliyinin ən aktual problemlərini işıqlandıran 60 çap vərəqi həcmində ikicildlik fundamental “Ümumi dilçilik” dərsliyini nəşr etdirmişdir. Afad Qurbanovun ümumi dilçiliyin bütün sahələrini əks etdirən bu əsəri Azərbaycanın ali təhsil müəssisələrində 20 ildən artıq müddət ərzində istifadə olunan yeganə dərslik olaraq qalmaqdadır.

A.Qurbanov həmin dərsliyində dilçilik elminin yaranması və inkişaf tarixi, nəzəri dilçiliyin əsas şöbələri – fonetika, leksikologiya, frazeologiya, semasiologiya, onomalogiya, etimologiya, sözyaratma, habelə morfologiya və sintaksis haqqında ümumi dilçilik aspektində bəhs etmiş, tətbiqi dilçiliyin əsas şöbələri, qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya, leksikoqrafiya, tərcüməşünaslıq haqqında məlumat vermişdir.

Eyni zamanda, dilçilik üçün ən çətin və maraqlı problemlərdən olan dünya dilçiliyinin inkişaf tarixinin dövrləşdirilməsi yeni aspektdə verilmiş və inandırıcı təsnifat irəli sürülərək dövrləşdirmə düzgün şəkildə əsaslandırılmışdır.

Bununla yanaşı, türk dilləri qrupunun yarımqruplarının dəqiqləşdirilməsində də müəyyən faydalı mülahizə və konsepsiyalar irəli sürülmüşdür. Müəllif dilçilik elminin yaranması və inkişaf tarixindən yazaraq qədim hind, çin, yunan, Roma dilçiliyi

ilə yanaşı, haqlı olaraq, rus müəlliflərinin nüfuz edə bilmədikləri Şərq dilçiliyindən, onun Xəlil ibn Əhməd əl-Fərahidi, Sibaveyhi, Əbu Əli ibn Sina kimi nümayəndələrdən bəhs etmişdir.

A.Qurbanovun orta əsr dilçiləri sırasında Mahmud Kaşqarlıya geniş yer verməsi və onu türk dilçisi hesab etməsi təqdirəlayətdir. A.Qurbanovun orijinal mövqeyi onda özünü göstərir ki, bir sıra alimlər ərəbcə yazdığı üçün M.Kaşqarlıyı ərəb dilçiliyi nümayəndəsi hesab etdikləri halda, o, Kaşqarlının türk oğlu olub, əsərlərini türk dillərinə həsr etdiyini göstərir.

Müəllifin İntibah dövründə dilçiliyin inkişaf istiqamətləri haqqındakı üç bənddən ibarət mülahizəsi bəzi alimlərin fikrini altüst etmişdir. Belə ki, B.Qolovın “В Европе средние века не дали ничего нового в лингвистике” (“Avropada orta əsrlərdə linqvistikada heç bir yenilik olmamışdır”) deyərək orta əsrlər və Renessans dövründə bir neçə lüğətin adını çəkdiyi halda, Afad müəllim o dövrün dilçiliyi haqqında geniş və ətraflı məlumat vermişdir.

Əsərdə qeyd olunmuş “Dil və düşüncə”, “Dil və nitq”, “Dil və norma”, “Dil və üslub”, “Dil və mədəniyyət”, “Dil və cəmiyyət”, “Dil və siyasət”, “Dil və kontakt”, “Dil və universallıq”, “Vahid ümumdünya dili”, “Dil tədqiqinin mərhələləri və metodları”, “Transkripsiya və transliterasiya problemləri” də yeni baxımdan şərh olunmuşdur.

Müəllif dilin mənşəyi kimi vacib bir problemi kitabına daxil etmişdir. Hələ XIX əsrdə Paris Beynəlxalq Linqvistlər Cəmiyyəti belə hesab edirdi ki, dilin mənşəyi məsələsi izahedilməzdir, buna görə də ona heç toxunmaq lazım deyil. Afad Qurbanov əsərində fransız dilçisi Vandriyesin və Amerika dilçisi Eduard Sepirin də dilin mənşəyi barəsindəki fikirlərini göstərərək cəsarətlə onlara qarşı çıxır və deyir: “Dilin mənşəyi məsələsinin dilçilikdən kənar məsələ olduğunu söyləyənlər, şübhəsiz ki, bu problemin son dərəcə çətin və çoxcəhətli olduğuna əsaslanmışlar. Dilin əmələ

gəlməsi nə qədər çətin və mürəkkəb olsa da, bunu dilçiliyin problemləri sırasından xaricdə düşünmək olmaz. Çünki dil dilçilik elminin obyektidir. Dilin əmələ gəlməsinin tam həqiqi və elmi şərhini məhz müvafiq elmlərin qarşılıqlı tədqiqatları əsasında mümkün olacaqdır”.

Bəhs etdiyimiz “Ümumi dilçilik” kitabı elm və təhsil sistemimiz üçün nə qədər əhəmiyyətli olsa da, Afad müəllimi qanə etməmişdi. Buna görə də müəllif həmin kitab üzərində yenidən işləyib həcmcə iki dəfə ondan böyük və sanballı bir əsər ortaya qoyaraq, onun 2004-cü ildə latın qrafikası ilə nəşr etdirilməsinə nail olmuşdur. Bu kitabda alimin apardığı bütün ümumdilçilik tədqiqatları öz əksini tapmışdır.

A.Qurbanovun ali məktəblərdə tədris olunan bir çox dilçilik fənninin (ümumi dilçilik, türkoloji dilçilik, Azərbaycan nitq mədəniyyəti, bədii mətnin linqvistik təhlili, onomalogiya və s.) müəyyənəndirilib formalaşdırılmasında müstəsna xidmətləri olmuşdur. O, ilk dəfə olaraq respublika ali məktəblərində tədris olunan dilçilik fənlərini qruplaşdırmış və onların tədrisində bir sistem yaratmağa nail olmuşdur. A.Qurbanov dilçilik fənlərini iki böyük qrupa ayırmışdır: ümumdilçilik fənləri (ümumi dilçilik və dilçilik tarixi) və xüsusi dilçilik fənləri (tarixi-linqvistik fənlər, müasir dil fənləri, üslubi linqvistik fənlər, ortoloji linqvistik fənlər).

Bununla yanaşı, A.Qurbanovun 1962-2009-cu illər ərzində ali məktəblər üçün dilçiliyin müxtəlif sahələri ilə bağlı tərtib etdiyi tədris proqramları və çalışmaları xüsusilə diqqəti cəlb edir. Onun hazırladığı tədris proqramları və çalışmaları Azərbaycan dilinin, türk dilçiliyinin və ümumi dilçiliyin müəyyən sistem və ardıcılıqla, elmi əsaslarla öyrənilməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu proqram və çalışmalardan ali məktəblərdə uzun illər geniş istifadə olunur, müəllimlər və tələbələr onlardan dəyərincə faydalanırlar. Həmin proqramlarda dilçiliyin tədrisi sahəsində mövcud

olan dolaşığı, mübahisə doğuran məsələlər düzəldilmişdir, onlara aydınlıq gətirilmişdir. Beləliklə, A.Qurbanovun 45 ildən artıq bir müddət ərzində ölkədə təhsilin, o cümlədən “Ümumi dilçilik” fənninin tədrisinin təşkilində böyük xidmətləri olmuşdur.

“Ümumi dilçilik” əsərində dünya dilçiliyinə və türk dillərinin mövqeyinə dair yeni elmi konsepsiyalar irəli sürüldüyündən bu kitab türk, rus və ingilis dillərinə tərcümə olunmuş və xarici dilçi alimlərin, o cümlədən geniş oxucu kütləsinin böyük marağına səbəb olmuşdur.

Afad Qurbanov ümumi dilçilik sahəsində əldə etdiyi elmi nailiyyətləri ilə Azərbaycan dilçiliyi ilə yanaşı, dünya dilçiliyinin və türkoloji dilçiliyin inkişafına öz tarixi töhfəsini vermişdir.

Mahmud Kərimov,
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
prezidenti (2001-2013), akademik

ÜMUMİ DİLÇİLİK PROBLEMLƏRİNİN TƏDQIQI VƏ TƏBLİĞİ SAHƏSİNDƏ prof. A.QURBANOVUN FƏALİYYƏTİ

Görkəmli alim Afad müəllim vətənimizin və ana dilimizin şöhrətini ucaltdığı kimi, özü də ucalmış, insanlığın, alimliyin kamillik zirvəsini fəth etmişdir. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının üzvü, Əməkdar elm xadimi, Dövlət mükafatı laureatı, filologiya elmləri doktoru, Respublika Milli Yaradıcılıq Akademiyasının akademiki, professor, ən başlıcası isə filoloqların və müəllimlərin müəllimi Afad müəllim!

Afad müəllim elmin çox nadir simalarına müyəssər olan geniş diapazonlu alimdir. Cəsarətlə demək olar ki, dilçilik elmi-

nin elə bir sahəsi yoxdur ki, bu məhsuldar və əməksevər alim oraya nüfuz etməsin. Buna görə də Afad müəllim haqqında yazmaq, onun yaradıcılığını, habelə ictimai fəaliyyətini əhatə etmək, həqiqətən, çox çətinidir.

Bundan əlavə, alimin şəxsiyyəti, ictimai və pedaqoji fəaliyyəti bir məktəb, zəngin elmi araşdırma obyektidir. İnşallah, bütün bunlar bu yaxınlarda sanballı bir monoqrafik tədqiqatın obyektinə olacaqdır. Biz burada alimin zəngin yaradıcılığının yalnız bir istiqamətinə – ümumi dilçilik fəaliyyətinə toxunmaq istəyirik.

Azərbaycan dilçiliyində ümumi dilçiliyə aid müxtəlif tipli əsərlər yazılmasına baxmayaraq, dilçiliyin bu sahəsi konseptual səviyyəyə yüksələ bilməmişdir. Bunun bir neçə səbəbi vardır. Öncə onu qeyd etməliyik ki, dilçiliyimiz çoxlu praktik məsələləri həll etməli idi. Ana dilimizin nəzəri və təcrübi məsələlərini həll etmədən ümumi dilçilik kimi çətin nəzəri-elmi problemə baş vurmaq asan deyildi. Bundan əlavə, ümumi dilçilik sahəsində elə mövzular var ki, onlara baş vurmaq ya qadağan olunmuş (Ural-Altay nəzəriyyəsi kimi), ya da pantürkist və ya hindoyevropeist damğaları yeni sahibini gözləyirdi.

A.M.Qurbanovun “Ümumi dilçilik” kitabı 1977-ci ildə çap olundu. Kitab dərhal elmi ictimaiyyətin diqqətini cəlb etdi. Həmin əsər keçmiş SSRİ məkanında müsbət əks-səda doğurdu. Əsər Jdanov adına Leningrad Dövlət Universitetinin professoru, ümumi dilçilik sahəsində görkəmli mütəxəssis olan V.İ.Koduxovun da diqqətini cəlb etmişdi. O, əsərin orijinal fikirlərin məhsulu olduğunu qeyd etmişdir. Bu, əslində, Afad müəllimin ilk kitabdan ümumi dilçilik sahəsində öz dəsti-xətti, konsepsiyası olduğunu təsdiq idi.

Bu əsərin təhlilinə keçməzdən əvvəl onun uğurlu olmasının bir neçə səbəbini araşdırmaq istərdik. Birinci səbəb ondan ibarət olmalı idi ki, Afad müəllim 20 ilə qədər bu fənni tədris etmiş, rus

və xarici ölkə alimlərinin ümumi dilçiliyə aid fikir və konsepsiyaları ilə dərindən tanış olmuşdu. Bundan əlavə, müəllifin 1976-cı ildə nəşr etdirdiyi "Dilçiliyin sistemi" və "Dilçiliyin tarixi" əsərlərində qələmi püxtələşmişdi. Təsadüfi deyil ki, hər iki kitab haqqında (birinci haqqında 3, ikinci kitab haqqında isə 4) müsbət rəy çap olunmuşdu.

"Dilçiliyin sistemi" kitabında müəllif dil fənlərinin yeri və onların əlaqəsi haqqında orijinal və yadda qalan mülahizələr söyləyir. Burada müəllif dilçilik elmi, dilçiliyin sahələri, dilçiliyin şöbələri, dilçiliyin sistemi kimi başlıqlar altında bu sahələrin aktual problemlərini araşdırır. Bu kitabda müəllifin elmi-fəlsəfi mövqeyi də diqqəti cəlb edir.

V.İ.Koduxov demişkən, Afad müəllimin "Ümumi dilçilik"ində çoxlu orijinal fikirlər vardır.

Kitabın birinci fəslində müəllif dilçilik elmi, onun obyektini, elmi, əməli əhəmiyyəti, mədəni tərəqqi prosesində, başqa dillərin mənimlənməsindəki rolundan qısaca bəhs edir.

Müəllif ikinci fəsil adlandırdığı hissədə dilçilik elminin yaranması və inkişaf tarixindən bəhs edir. Burada müəllif qədim hind, çin, yunan, Roma dilçiliyi ilə yanaşı, haqlı olaraq, rus müəlliflərinin nüfuz edə bilmədikləri Şərqi dilçiliyindən, onun Xəlil ibn Əhməd əl-Fərahidi, Sibaveyhi, Əbu Əli ibn Sina kimi nümayəndələrindən bəhs edir. Müəllifin orta əsr dilçiləri sırasında Mahmud Kaşqarlıya geniş yer verməsi və onu türk dilçisi hesab etməsi təqdirəlayiqdir. Afad müəllimin orijinal mövqeyi onda özünü göstərir ki, bir sıra alimlər ərəbcə yazdığı üçün M.Kaşqarlıyı ərəb dilçiliyinin nümayəndəsi hesab etdikləri halda o, Kaşqarlının türk oğlu olub, əsərlərini türk dillərinə həsr etdiyini göstərir.

Müəllifin İntibah dövründə dilçiliyin inkişaf istiqamətləri haqqındakı üç bənddən ibarət mülahizəsi bəzi alimlərin fikrini alt-üst edir. Belə ki, B.N.Qolovın "В Европе средние века не

дали ничего нового в лингвистике” deyərək, orta əsrlər və Renesans dövründə bir neçə lüğətin adını çəkdiyi halda, Afad müəllim o dövrün dilçiliyi haqqında geniş və ətraflı məlumat verir.

Müəllif dilçiliyin sahə və şöbələri anlayışlarını tələbələrə daha yaxşı başa salmaq üçün onların hər birinə bir müstəqil fəsil həsr etmişdir. Bu, özünü həm də metodiki cəhətdən doğruldur. Yəni dilçiliyin sahələri – nəzəri və tətbiqi dilçilik, xüsusi və ümumi dilçilik, bunlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələr ayrıca tədqiq edilir.

Bu sahələrin daxili şöbələrini isə müəllif xüsusi – IV fəsildə araşdırır. Yəni bu fəsildə nəzəri dilçiliyin əsas şöbələri – fonetika, leksikologiya, frazeologiya, semasiologiya, onomalogiya, etimologiya, sözyaratma, habelə morfologiya və sintaksis haqqında ümumi dilçilik aspektində bəhs edilir. Həmin fəslin III hissəsində alim tətbiqi dilçiliyin əsas şöbələri barədə məlumat verir. Burada qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya, leksikoqrafiya, tərcüməşünaslıq haqqında bəhs edilir. Burada habelə “Dilçilik şöbələrinin əlaqəsi” adlı hissə də verilmişdir ki, bu da irəlidə deyilənləri mənimsəmək üçün məntiqi-psixoloji cəhətdən çox kömək edir.

Kitabın V fəslini müəllif dilin mahiyyəti kimi mühüm problemin şərhinə həsr etmişdir. Burada dil və insan, dilin ictimai hadisə olması, dilin xarakteri kimi məsələlər şərh olunur. Müəllif dilin ictimai mahiyyətindən bəhs edərkən qəbilə, tayfa, xalq və milli dil haqqında məlumat verir. Dilin başqa ünsiyyət vasitələri içərisində xüsusi yerlərdən bəhs edir.

“Dilin vəzifələri – funksiyaları haqqında” bəhs edərkən onun kommunikativ, ekspressiv funksiyalarından danışır və göstərir: “Dil bu vəzifələrin hər hansı birində çıxış edir-etsin, insanın fikri fəaliyyətini fonetik, leksik və qrammatik vahidlərlə ifadə edir. İnsan düşündə də, danışanda da dil vahidlərinə müraciət edir. Dil vahidindən kənar fikrin varlığı qeyri-mümkündür. Dilin kommunikativ və ekspressiv vəzifələri bir-birinə üzvi surətdə bağlıdır”.

Göründüyü kimi, müəllif burada dilin əsas iki funksiyasından bəhs etmiş və bunlar haqqında çox doğru məlumatlar vermişdir.

Müəllif dilin mənşəyi kimi vacib bir problemi də əsərinə daxil etmişdir. Hələ XIX əsrdə Paris Beynəlxalq Linqvistlər Cəmiyyəti belə hesab edirdi ki, dilin mənşəyi məsələsi izahedilməzdir, ona görə də ona heç toxunmaq lazım deyil. Müəllif əsərdə fransız dilçisi Vandriyesin və Amerika dilçisi Eduard Sepirin də dilin mənşəyi barəsindəki fikirlərini verərək cəsarətlə onlara qarşı çıxır və deyir: “Dilin mənşəyi məsələsinin dilçilikdən kənar məsələ olduğunu söyləyənlər, şübhəsiz ki, bu problemin son dərəcə çətin və çoxcəhətli olduğuna əsaslanmışlar. Dilin əmələ gəlməsi nə qədər çətin və mürəkkəb olsa da, bunu dilçiliyin problemləri sırasından xaricdə düşünmək olmaz. Çünki dil dilçilik elminin obyektidir. Dilin əmələ gəlməsinin tam həqiqi və elmi şərhini məhz müvafiq elmlərin qarşılıqlı tədqiqatları əsasında mümkün olacaqdır”.

Bundan sonra müəllif dilin əmələ gəlməsi haqqında səə təqlidi, nidalar, ictimai razılaşıma, jestlər, əmək hüçqırıqları kimi “ictimai ideailst” (o vaxtlar bu nəzəriyyələr belə adlanırdı) nəzəriyyələrdən bəhs edir. Sonra məsələnin materialist mövqedən şərhini verir.

Kitabın son fəslini müəllif “Dil və yazı” problemlərinə həsr etmişdir. Göründüyü kimi, müəllif burada dilçilik metodlarından bəhs etməmişdir. Buna görə də müəllif bu problemə “Ümumi dilçilikdən bir il sonra, yəni 1978-ci ildə xüsusi əsər həsr etmiş, həmin kitabda ümumi və xüsusi metodlar, metod və üsul haqqında geniş bəhs etmişdir”.

Müəllif bu kitabdan bir il sonra – 1980-ci ildə “Dilçilik” adlı kitabça nəşr etdirir. Yeri gəlmişkən onu da demək lazımdır ki, Afad müəllim mətn dilçiliyi sahəsində də çalışan ilk alimlərdəndir. Ümumi dilçiliyin başqa sahələrinə nisbətən mətn dilçiliyinin

tarixi o qədər də çox deyil. XX əsrin 20-ci illərində Çexoslovakiyada – Praqa dilçilik məktəbində bir filoloji ideya kimi ortaya atılan mətn dilçiliyi ilə sonradan Polşada Petr Seqal, Almaniyada Ziqfrid Şmidt, Avqust Dresler, Rusiyada K.Q.Kruşelneyskaya məşğul olmuşlar.

Bəhs etdiyimiz “Ümumi dilçilik” elm və təhsil sistemimiz üçün nə qədər əhəmiyyətli olsa da, Afad müəllimi qane etməmişdi. Buna görə də həmin əsər üzərində yenidən işləyib həcmcə iki dəfə ondan böyük və sanballı bir əsər – “Ümumi dilçilik” (I cild) kitabını nəşr etdirdi. Bunun ardınca həmin əsərin ikinci cildi çapdan çıxdı.

Xatırladığımız kimi, əsərin birinci cildi iki il əvvəl 1977-ci ildə çap edilmiş “Ümumi dilçilik”in yenidən işlənmiş və çoxlu əlavələr edilmiş nəşri idi. Əgər əvvəlki “Ümumi dilçilik” 6 fəsil, 238 səhifədən ibarət idisə, yeni kitab 16 fəsil 561 səhifədən ibarətdir. Yeni nəşrə edilmiş çoxlu əlavələr sırasında “Dünya dillərinin təsnifi”, “Dilin sistemi və strukturu” və s. kimi sahələri göstərmək olar. Əlbəttə, başqa kitabları ətraflı təhlil etməyə imkanımız yoxdur. Təkcə bir neçə məqamı qeyd etməklə kifayətlənirik. Dediğimiz kimi, bu əsərin birinci cildində müəllif “Dünya dillərinin təsnifi” adlı bölgü vermişdir. Burada onun öz konsepsiyası özünü hiss etdirir. Bu əsərdə Afad müəllim dünya dillərinin genealoji bölgüsündə özünəməxsus bir mövqe tutmuşdur. Dilçilik tarixindən bəllidir ki, keçmiş Sovet hakimiyyətinə qədər Ural-Altay dilləri və bu adda nəzəriyyə mövcud idi. Keçən əsrin 20-ci illərində “Ural-Altay dil ailəsi” xüsusi bir ailə kimi verilir, buraya türk-monqol-mancur dil qrupları daxil edilirdi. Sonralar bu nəzəriyyə “köhnəlmiş”, “panfinizm” yayan bir konsepsiya kimi qadağan edilmişdir. O dövrün “alimləri”, başabəla ziyalıları bu nəzəriyyədən bir vasitə kimi istifadə edərək düzgün mövqə tutan dilçilərimizi məhv etmişdilər.

“Ümumi dilçilik”in ikinci cildində tamamilə yeni problemlər şərh edilir. Bu kitab üç bölmə, 14 fəsildən ibarətdir. Birinci bölmədə müəllif “Dillə bağlı olan məsələlərin nəzəri əsasları”nı 8 fəsildə izah edir. Əsərin ikinci bölməsi “Dil tədqiqinin mərhələləri və metodları” adlanır. Bu problemin şərhinə müəllif 4 fəsil həsr etmişdir. Bu əsər çapdan çıxan kimi elmi ictimaiyyətin diqqətini çəkdi. Mütəxəssis alimlər əsər haqqında 4 rəy çap etdirdilər. Əsərin “Ön söz”ündə deyildiyi kimi, “kitab uzun illərin təcrübəsinin nəticəsidir”. Əsərin ən böyük qiyməti də budur.

Prof. A.Qurbanov daima axtarışda olan çox məhsuldar və geniş fəaliyyətli alimdir. 2000-ci ildən başlayaraq onun bir neçə əsəri təkmilləşdirilərək, nəfis tərtibatda dövrün tələblərinə uyğun olaraq nəşr edilmişdir. O, bu gün də linqvistik axtarışlarını davam etdirir, yeni-yeni əsərlər üzərində fəaliyyət göstərir, elmi yaradıcılığın şaxələrini bir qədər də genişləndirir. Başqa əsərləri ilə yanaşı, 2004-cü ildə ümumi dilçiliyin I və II cildləri oxuculara çatdırılmışdır.

Müəllif bu fundamental kitablar üzərində böyük işlər görmüş, ciddi dəyişikliklər, düzəlişlər aparmış, xeyli zəruri əlavələr etmişdir.

Dilçilik üçün ən çətin və maraqlı olan problemlərdən biri dünya dilçiliyinin inkişaf tarixinin dövrləşdirilməsidir. A.Qurbanov bu problemə əsərin yeni çapında xüsusi aydınlıq gətirmiş və inandırıcı təsnifat vermişdir.

Ümumi dilçiliyin yeni çapında müəllif tərəfindən dil ailələrinə xüsusi aydınlıq gətirilmişdir. 20-yə qədər dil ailəsi haqqında sistemli elmi məlumat ilk dəfə bu kitablarda verilir.

A.Qurbanovun yaradıcılığında Altay dilləri ailəsində türk dillərinin mövqeyi də yeni istiqamətdə aydınlaşdırılır. Ümumiyyətlə, onun bu dil ailəsinin türk dilləri, monqol dilləri, mancur dilləri, tunqus dilləri qruplarından və yapon, Koreya dillərindən ibarət olması göstərməsi elmi cəhətdən yenilikdir. Bununla yanaşı, türk

dilləri qrupunun yarımqruplarının dəqiqləşdirilməsindən də müəyyən faydalı mülahizə və konsepsiyalar irəli sürülmüşdür.

Prof. A.Qurbanov dilçiliyə məxsus hər bir anlayış üzərində düşünərək orada dəqiqlik müəyyənləşdirməyə çox meyil göstərir. Məlum olduğu üzrə, yazı nəzəriyyəsində çoxdan "əşya yazısı" termini işlənir. Müəllif bu terminə etiraz edərək onun əvəzində "fikrin əşya vasitəsilə ifadə olunması"nın işlənilməsini düzgün hesab edir. Həqiqətən də, əşya yazısı dedikdə, orada heç bir xətt, yazı işarəsi işlənmir, elə buna görə də o, yazı deyildir. A.Qurbanovun əsərlərində yeni terminlərin işlənməsinə tez-tez rast gəlmək olur. Belə bir keyfiyyət alim üçün gərəkli cəhətdir.

Məşhur dilçi prof. A.Qurbanov hazırda gəncliyin müdrikliyi, qocalığın isə gənclik dövrünü yaşayır. Allaha şükür, o hələ bundan sonra da sevimlisi olduğu xalqımıza sədaqətlə və əvvəlki məhsuldarlıqla xidmət edəcəkdir. İndi onun qələminin daha iti, sözünün daha ötkün illəridir.

A.Babayev,
filologiya elmləri doktoru, professor

V.İsrafilov,
filologiya elmləri namizədi, dosent

Professor İsmayıl Məmmədlinin A.Qurbanovun 85 illiyi ilə bağlı yazdığı "Azərbaycan dilçiliyinin korifeyi" adlı məqaləsinin də maraqlı olduğunu nəzərə alıb, onu da burada verməyi məqsədəuyğun hesab etdik:

Özündən sonra silinməz izlər qoyan böyük şəxsiyyətlər daima nəsillərin yaddaşında yaşayır. Görkəmli dilçi alim, məşhur

türkoloq, əlifba islahatçısı, layiqli vətəndaş, mübariz ictimai xadim Afad Məhəmməd oğlu Qurbanov da belə şəxsiyyətlərdən idi.

Azərbaycanın hazırkı əlifbasının müəllifi və islahatçısı, milli və beynəlxalq akademiyaaların akademiki, dünyanın bir çox linqvistik və onomastik elmi təşkilatlarının həqiqi və ya fəxri üzvü, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, Əməkdar elm xadimi, Dövlət mükafatı laureatı, filologiya elmləri doktoru, professor Afad Qurbanov uzun illər boyu bütün qüvvə və bacarığını dilimizin hərtərəfli tədqiqinə və təbliğinə, yüksəkixtisaslı elmi-pedaqoji kadrların, alimlərin yetişdirilməsi işinə həsr etmişdir. Onun ömür kitabını vərəqləyəndə gözlərimiz önündə istedadlı bir linqvist-alim, fədakar müəllim, müdrik bir insan canlanır. O, orta məktəb müəllimliyindən respublika Elmlər Akademiyasının müxbir üzvlüyünədək şərəfli bir həyat yolu keçmiş, gələcək nəsillərə nümunə ola biləcək dəyərli və mənalı bir ömür yaşamışdır.

Səmimiyyət, təbiilik, qayğıkeşlik, mərdlik, tələbkarlıq, prinsiplilik onun təbiətinin ayrılmaz əlamətlərindəndir. A.Qurbanov öz alim fərdiyyətini təsdiq edə bilən, özünü yaxşı mənada başqalarından fərqləndirə bilən alim idi. Həmişə axtarışda, fəal təfəkkür və elmi düşüncələr aləmində olan A.Qurbanov ömrünün sonunadək alim həyatının və elmi fəaliyyətinin zirvələrində idi.

Dilçiliyin bir sıra sahələrinin əsasını qoyan, filoloji məktəb yaratmış Afad Qurbanov çox zəngin və məhsuldar bir yaradıcılığa malik idi. Onun elmi fəaliyyət sahəsi rəngarəng, tədqiqat meydanı geniş və əhatəli olmuşdur. Azərbaycan dilçiliyinin elə bir sahəsi yoxdur ki, alim onu araşdırmasın və öz münasibətini bildirməsin. Onun çox sayda olan əsərləri elmiliyi, professionalığı ilə seçilir, müəllifin dərin, sərrast elmi təfəkküründən xəbər verir. Alimin ümumi, türkoloji və Azərbaycan dilçiliyinin tədqiqatlarına dair 70-dən artıq kitabı, dərsliyi, monoqrafiyası,

500-dən çox elmi-metodik məqaləsi nəşr edilmişdir. Onun hər bir əsəri Azərbaycan dilçiliyində mövcud problemin həllinə kömək etmişdir. Bu əsərlərin bir qismi müxtəlif mükafatlara layiq görülmüş, bir qismi isə xarici ölkələrdə, o cümlədən Rusiya, Türkiyə və başqa dövlətlərdə dərc edilmişdir. Alimin ikicildlik "Ümumi dilçilik", "Müasir Azərbaycan ədəbi dili", "Azərbaycan dilinin onomalogiyası" və s. kitabları dünya və milli dilçilik xəzinəsinin ən kamil və dəyərli incilərindəndir. Afad Qurbanov yazdığı əsərlərə görə dövlət tərəfindən təltif edilmiş az sayda dilçi alimlərimizdən biridir. O, Dövlət mükafatına çoxsaylı əsərlərindən elə ancaq birinə – ikicildlik "Azərbaycan dilinin onomalogiyası" monoqrafiyasına görə layiq görülmüşdür.

A.Qurbanov istedadlı alim və peşəkar müəllim olmaqla yanaşı, həm də fəal təşkilatçı xadim idi. O, müxtəlif vəzifələrdə işlədiyi dövrdə yüksək təşkilatçılıq bacarığı nümayiş etdirmiş, 1990-1995-ci illərdə isə Azərbaycan parlamentinin deputatı kimi fəaliyyəti xalq və dövlət tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. 1992-ci ildə məhz Afad Qurbanovun təşəbbüsü ilə bir qrup xalq deputatı ulu öndərimiz Heydər Əliyevə qarşı təzyiqləri pisləyən bəyanatla çıxış etmişdir. Bəyanatda Heydər Əliyevin şəxsiyyət kimi Azərbaycan xalqı qarşısındakı xidmətləri, Azərbaycan tarixində tutduğu yer göstərilmişdir.

Afad Məmməd oğlu Qurbanov 1929-cu il yanvarın 10-da Qərbi Azərbaycanın Kalinino rayonunun Qızıl Şəfəq kəndində yüksək rütbəli hərbi ailəsində anadan olmuşdur. O, orta təhsilini Ermənistanın Qızıl Şəfəq və İlməzli məktəblərində almışdır. Müharibə illərindəki kadr qıtlığı, habelə onun sava-
dı və təşkilatçılıq bacarığı nəzərə alınaraq 1945-ci ildə 16 yaş-
lı yeniyetmə Qızıl Şəfəq yeddiillik məktəbinin direktoru və Azərbaycan dili müəllimi təyin edilmişdir. Məhz həmin ildən Afad Qurbanov pedaqoji fəaliyyətə başlamışdır. Gənc yaşında

həm məktəb direktoru, həm də müəllim kimi gərgin fəaliyyət göstərən Afad Qurbanov 1946-cı ildə arxa cəbhədəki fədakar əməyinə görə İkinci Dünya müharibəsinin veteranı medalı ilə təltif edilmişdir.

Sonradan 1948-ci ildə Gürcüstan Müəllimlər İnstitutunu fərqlənmə diplomu ilə bitirən Afad Qurbanovu Başkeçid rayonundakı Oruzman yeddiillik kənd məktəbinə direktor və Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi təyin etmişlər. Təhsilini davam etdirmək məqsədi ilə o öz xahişi ilə vəzifədən azad olunaraq elə həmin il Bakıya gəlmiş və Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun Dil və ədəbiyyat fakültəsinə daxil olmuşdur.

1951-ci ildə təhsilini fərqlənmə diplomu ilə başa vuran Afad Qurbanovun dərin bilik və bacarığına bələd olan "Azərbaycan dilçiliyi" kafedrasının müdiri professor Əbdüləzəl Dəmirçizadə institutda saxlanılması üçün rektorluğa müraciət etmişdir. Lakin bu müraciətə o zaman əhəmiyyət verilməmiş, dilçilik üzrə aspiranturaya yer ayrılmamış və Afad Qurbanov bir müddət orta məktəbdə fəaliyyət göstərməli olmuşdur.

Afad Qurbanov savadına, təşkilatçılıq bacarığına görə Gürcüstan Maarif Nazirliyi tərəfindən azərbaycanlıların ən böyük təhsil ocağı olan Başkeçid rayonundakı Hamamlı kənd orta məktəbinin direktoru vəzifəsinə təyin edilmişdir. İyirmi iki yaşlı gəncin iki mindən artıq şagirdi, onlarca müəllimi olan böyük təhsil ocağına rəhbərlik etməsi nadir hadisə idi. Afad Qurbanov ona göstərilən etimadı ləyaqətlə doğrultmuş və direktor işlədiyi dörd il ərzində Hamamlı orta məktəbini qabaqcıl təhsil ocaqları sırasına çıxarmışdır.

Bununla kifayətlənməyən Afad Qurbanov elm-təhsil yolunu seçmiş, A.S.Puşkin adına Tbilisi Dövlət Pedaqoji İnstitutunda qısamüddətli müəllimlik fəaliyyətindən sonra 1956-cı ildə Bakıya qayıtmış və elə həmin il Azərbaycan Dövlət Pedaqoji

İnstitutunun "Azərbaycan dilçiliyi" kafedrasında aspiranturaya daxil olmuşdur. Eyni zamanda Bakı Ali Partiya məktəbində və Azərbaycan Dövlət Dillər İnstitutunun "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı" kafedrasında müəllimlik fəaliyyətini davam etdirmişdir.

Aspiranturada oxuyarkən Afad Qurbanov Azərbaycan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, professor Ə.Dəmirçizadənin elmi rəhbərliyi altında Səməd Vurğunun dramaturgiyasının dili üzərində tədqiqat işləri aparmış, elmi işini vaxtından əvvəl yazıb qurtardığı üçün rektorluq tərəfindən mükafatlandırılmış və institutda saxlanılmışdır.

Afad Qurbanov 1962-ci ildə S.Vurğunun "Vaqif" pyesinin dili və üslubu mövzusunda namizədlik, 1968-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının İctimai elmlər bölməsində "Müasir Azərbaycan ədəbi dili" mövzusunda doktorluq dissertasiyalarını uğurla müdafiə etmişdir. 1970-ci ildə Ali Attestasiya Komissiyası Afad Qurbanovu professor vəzifəsinə layiq görmüşdür.

Afad Qurbanov 1959-cu ildən "Azərbaycan dilçiliyi" kafedrasında assistent, müəllim, 1965-ci ildən dosent vəzifələrində çalışmışdır. Dərin elmi biliyə və yüksək təşkilatçılıq qabiliyyətinə görə Afad Qurbanova həmişə etimad göstərilmişdir. O, 1967-1981-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Filologiya fakültəsinin dekan müavini, 13 il dekanı işləmiş, 1981-1989-cu illərdə institutun rektoru vəzifəsində çalışmış, həmin dövrdə də Filologiya Elmləri üzrə Müdafiə Şurasının və Pedaqogika Elmləri üzrə Müdafiə Şurasının sədri olmuşdur. 1979-cu ildən həyatının sonuna kimi 30 il Afad Qurbanov Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin "Azərbaycan dilçiliyi" kafedrasının müdiri işləmişdir.

Afad Qurbanov 1979-cu ildən "Azərbaycan toponimləri" lüğəti ensiklopedik nəşrinin, "Dil və ədəbiyyat" məcmuəsinin, "Elm və həyat" jurnalının, "Təhsil və Türkologiya" jurnalının redak-

siya heyətinin üzvü, "Dilçilik" elmi-lingvistik və "Onomastika" elmi-onomastik jurnalının təsisçisi, baş redaktoru olmuşdur.

1970-ci ildən başlayaraq Afad Qurbanov Azərbaycan elminin inkişafında və yüksəkixtisaslı elmi və pedaqoji kadrların hazırlanmasındakı xidmətlərinə görə dəfələrlə həm ölkə başçısı, həm də Ali Sovetin Rəyasət Heyəti, Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti və Təhsil Nazirliyi tərəfindən fəxri fərmanlara, təltiflərə layiq görülmüşdür.

Afad Qurbanov 1983-cü ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü seçilmiş, yeganə dilçi alim olmuşdur ki, 1988-ci ildən namizədliyi SSRİ Elmlər Akademiyası tərəfindən Azərbaycan Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvlüyünə irəlilənmişdir.

1992-2000-ci illərdə görkəmli alim Azərbaycan Milli Yarıdıcılıq Akademiyasının, Beynəlxalq Pedaqoji Elmlər Akademiyasının, Rusiya Pedaqoji və Sosial Elmlər Akademiyasının, Nyu York Akademiyasının akademiki, Türk Dil Qurumunun şərəfli üzvü, Sürəklil Türk Dili Məclisinin həqiqi üzvü, Belçika Onomastika Cəmiyyətinin, Finlandiyanın Fin-Uqor Cəmiyyətinin və digər təşkilatların həqiqi və ya fəxri üzvü seçilmişdir.

Böyük alimin 1987-ci ildə ABŞ-ın İndiana Universitetində keçirilən Türk Tədqiqatları üzrə İkinci Beynəlxalq Konfransında "Azərbaycan onomastikası sahəsində elmi tədqiqatlar" mövzusunda məruzəsi, 1989-cu ildə isə Norveçin Ural-Altay İnstitutu tərəfindən Oslo şəhərində keçirilən Daimi Beynəlxalq Altayşünaslıq Konfransının 32-ci iclasında "Kutianlar və onların şəxsi adları" adlı məruzəsi dinlənmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində ümumdilçilik problemləri sahəsindəki ilk və yeganə sanballı elmi araşdırmalar, türkoloji dilçilik sahəsində əsaslı tədqiqatlar, onomastika elmi məktəbinin yaradılması, habelə Azərbaycanda əlifba islahatı və hazırkı əlifbamızın hazırlanması professor Afad Qurbanovun adı ilə bağlıdır. Onun

yazdığı ikicildlik “Ümumi dilçilik”, “Azərbaycan onomalogiyasının əsasları” adlı kitabları milli zəmində yazılmış ilk dərslik və monoqrafiyalar kimi çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycanda ümumi dilçiliyə aid müxtəlif tipli əsərlər yazılmasına baxmayaraq, dilçiliyin bu sahəsi konseptual səviyyəyə yüksələ bilməmiş, kitablar qəliz dildə yazılmış və ümumi dilçiliyin bütün sahələrini tam əhatə etməmişdi. Azərbaycan dilçiliyində ümumdilçilik problemləri sahəsindəki ilk sanballı elmi əsərləri, kitabları, dərslikləri, dərs vəsaitlərini, tədris proqramlarını Afad Qurbanov yazmışdır. “Ümumi dilçilik məsələləri” dərs vəsaiti (1972), “Dilçiliyin sistemi”, “Dilçiliyin tarixi” əsərləri (1976), “Ümumi dilçilik” dərsliyi (1977), ikicildlik “Ümumi dilçilik” monoqrafiyası (1989, 1993, 2004, 2010), habelə rus və türk dillərində kitabları, 1977-ci ildən bu günə kimi istifadə olunan “Ümumi dilçilik” adlı kitabı Azərbaycan pedaqoji təhsil müəssisələri üçün milli zəmində yazılmış ilk və yeganə dərslik kimi aktuallığını saxlamaqdadır.

Afad Qurbanov XX əsrin görkəmli türkoloq dilçilərindəndir. O, türkologiyanın digər korifeyləri – akademik Kononov, Tenişev, Şerbak ilə birgə sovet zamanı türkologiyanın inkişafı üçün öz tarixi töhfəsini vermişdir. Onun “Türkoloji dilçilik” monoqrafiyası, “Türk antroponimlərinin inkişaf dövrləri”, “Ümumtürk antroponimiyası tarixi”, “Türkoloji dilçiliyə dair bibliografiya”, “Türk xalqlarında advermə ənənələri”, “Qədim türk adları”, “Ortaq türk dili” və s. kitabları fədakar alimin yorulmaz axtarışlarının nəticəsi olmuşdur.

Azərbaycanın dilçilik tarixində elmi məktəb yaratmış az sayda dilçilərimiz mövcuddur. XX əsrin ikinci yarısı Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında xüsusi mərhələ hesab olunur və bu mərhələdə Azərbaycan onomalogiyasının müstəqil nəzəri dilçilik şöbəsinin elmi məktəb kimi formalaşması bilavasitə Afad Qurbanovun adı və fəaliyyəti ilə bağlıdır. Alimin dilçiliyin bütün

sahələrində, əsasən ümumdilçilik, türkologiya və onomalogiya ilə bağlı tədqiqatları təkcə ölkəmizdə deyil, onun hüduudlarından kənarında da öyrənilir, oxunur və tədris edilir.

Ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində ölkəmizdə əlifba islahatının aparılmasında Afad Qurbanovun Azərbaycan Əlifba Komissiyasının sədri və yeni latın qrafikalı əlifbanın müəllifi kimi böyük xidmətləri olmuşdur. İstedadlı alim, bacarıqlı təşkilatçı olan Afad Qurbanov bütün qüvvə və bacarığını xalqın arzu və istəklərini əks etdirən bu mühüm işə – Azərbaycan əlifbasının yeni latın qrafikasına keçməsinə həsr etmişdir. Ümumxalq sərəvətimiz olan bugünkü əlifba bu yorulmaz insanın, xalqını dərinədən sevən fəal vətəndaşın, görkəmli dilçimiz Afad Qurbanovun elmi və ictimai fəaliyyətinin bəhrəsi kimi Azərbaycan xalqının ən böyük töhfələrindən biridir.

Afad Qurbanovun həyatının böyük bir hissəsi – qırx ili SSRİ və Azərbaycan Elmlər Akademiyaları ilə bağlı idi. O, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü kimi elmi yaradıcılıq fəaliyyətini Elmlər Akademiyası ilə sıx əlaqəli aparmaqla dilçilik elminin inkişaf etdirilməsində öz tarixi səylərini əsirgəməmişdir.

Afad Qurbanov Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının əksər komissiyalarının işinə cəlb olunan nadir üzvlərindən biri idi. O, AMEA-nın Terminologiya Komitəsinin, Dövlət dili haqqında qanun layihəsinin hazırlanması ilə bağlı Komissiyanın, Adlar və Soyadlar üzrə Xüsusi Komissiyanın, İctimai elmlər üzrə Əlaqələndirmə Şurasının, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Elmi Şurasının, Müdafiə Şurasının, Elmlər Akademiyasının strukturunun təkmilləşdirilməsi və yeni nizamnamə layihəsinin hazırlanması üzrə Komissiyanın və digər bir çox komissiyaların fəal üzvü olmuş, gərgin və səmərəli fəaliyyəti, yüksək elmi-təşkilatçılıq qabiliyyəti ilə seçilmişdir.

XX əsrin Azərbaycan dilçiliyinin korifeyi Afad Qurbanovun Azərbaycan dilçilik elminə verdiyi töhfələr, əsasını qoyduğu Azərbaycan onomalogiyası elmi məktəbi, yazdığı çoxsaylı sanbalı əsərlər, hazırladığı və bu gün də istifadə etdiyimiz latın qrafikalı əlifbası, yetişdirdiyi yüksəkixtisaslı elmi-pedaqoji kadrlar xalqa təmənnsiz xidmətin, yüksək mənada vətəndaşlığın, fədakar alim fəaliyyətinin parlaq nümunəsidir və o, Azərbaycan dilçilik elmi salnaməsində ən şərəfli yerlərdən birini tutur."

İsmayıl Məmmədli,
filologiya elmləri doktoru, professor

* * *

Afad Qurbanov "Ümumi dilçilik" kitabının hər iki cildinin "Giriş" hissəsində əsərin bölmələri haqqında iki səhifəlik xülasə vermişdir.

Sonrakı 3 paraqrafda "Ümumi dilçilik" fənni haqqında məlumatda, dilçi həmkarlarından fərqli olaraq, onun yeri, məqsəd və vəzifələri, həcmi və quruluşu şərh edilir. Müəllif dilçilik fənlərinin sistemini iki qrupa bölür:

1. Ümumi dilçilik fənləri sistemi.
2. Xüsusi dilçilik fənləri sistemi.

Ümumi dilçilik fənlərinin özünün də iki növü var: ümumi dilçilik və ümumi dilçiliyin tarixi.

Xüsusi dilçilik fənlərinin isə 4 növü göstərilir: 1) tarixi-linqvistik fənlər; 2) müasir dil fənləri; 3) üslubi-linqvistik fənlər; 4) ortoloji-linqvistik fənlər.

Müəllif "Ümumi dilçilik"lə "Ümumi dilçilik tarixi" fənlərinin fərqli cəhətlərini də çox gözəl, aydın bir şəkildə təsvir edir. O, "Dilçiliyin tarixi"ndə ümumdünya və milli

dilçiliklərin inkişaf prosesini öyrənməyi, onların özünə aid cəhətlərini aşkar etməyi, ayrı-ayrı görkəmli dilçi alimlərin, hətta klassiklərin elmi yaradıcılığı və elmdəki mövqeyini müəyyənləşdirməyi qarşıya məqsəd qoyduğunu, “Ümumi dilçilik” fənni isə dilçiliyin nəzəri əsaslarını təşkil etdiyinə görə mahiyyətcə fəlsəfi xarakter daşdığını vurğulayır.

O, keçən əsrin 50-ci illərinə kimi tədris olunan N.Y.Marrın “Dil haqqında yeni nəzəriyyə” əsəri ilə razılaşmayıb, onun bəsit bir dərslik olduğunu qeyd edir. 1950-ci ildən sonra ümumi dilçiliyin iki fənn kimi – “Dilçiliyə giriş” və “Ümumi dilçilik” tədris olunduğunu göstərir və “Ümumi dilçilik” fənninin təhsilin məzmununu zənginləşdirməkdə və onun səviyyəsini yüksəltməkdə xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərir. A.Qurbanov yazır ki, “Ümumi dilçilik” fənnini düzgün təsəvvür etmək üçün ilk növbədə iki anlayışı – ümumi dilçilik sahə kimi və ümumi dilçilik fənn kimi – bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Ümumi dilçilik sahə kimi olduqca geniş anlayışdır. Dil haqqında elmin ümumi dilçilik sahəsi dedikdə bütün ümumi nəzəri məsələlər buraya aid olur. Lakin ümumi dilçilik fənn kimi dar mənada, tədris mənasında götürülən anlayışdır. Buna görə də “Ümumi dilçilik” fənnində dilçiliyin bütün fənlərinin əsaslarını təşkil edən müəyyən problemlərdən normativ şəkildə bəhs olunur. “Ümumi dilçilik” fənni bəzən “Dil nəzəriyyəsi”, “Dilçilik nəzəriyyəsi” və “Dilçiliyin əsasları” da adlandırılmışdır. Son müzakirələrdə fənnin adı birmənalı olaraq “Ümumi dilçilik” formasında məqsədəuyğun sayılmışdır.

Afad Qurbanov “Ümumi dilçilik” fənninin məqsəd və vəzifələrini də çox sadə bir tərzdə aydınlaşdırır, dünya dillərinin ümumiliyindən danışır və bütün dillərin mahiyyət-

cə bir-birinə uyğunluğu vurğulanır. Dilçi alimlərin unuduqları bir fikri qeyd edir ki, müxtəlif dillərdə bu ümumilik olmasa idi, müxtəlif dil işarələri arasında qarşılıqlı əlaqə ola bilməzdi. Müəllif müxtəlif qrammatik strukturu olan dillərdəki ümumilikləri aşağıdakı kimi təsvir edir:

- a) bizə məlum olan dillərin hamısı səslərdən, sözlərdən, qrammatik vasitələrdən və cümlələrdən ibarətdir;
- b) bütün dillər insanlar arasında şifahi və yazılı fikrin mübadilə vasitəsi vəzifəsini yerinə yetirir;
- c) bütün dillər fikrin formalaşmasında və ifadəsində yaxından iştirak edir.
- ç) bütün dillər inkişaf prosesində ədəbi dil normalarına, üslubi keyfiyyətlərə yiyələnir (*Tamamilə orijinal bir fikir*).

“Ümumi dilçilik” fənninin vəzifəsi məhz bu ümumi xüsusiyyətləri öyrənməkdən və onun nəzəri əsaslarını işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.

“Ümumi dilçilik” fənninin əsas məqsədi yüksəkixtisaslı filoloqların hazırlanmasına xidmət edir. Müəllif də bunları tələbələrin orta məktəbdə aldıkları biliklərin əsasında görür. O, doğru olaraq “Ümumi dilçilik” fənninin həm başlanğıc, həm də bünövrə fənn olduğunu vurğulayır.

Qeyd edək ki, iki cilddən ibarət əsər birlikdə 1286 səhifədən ibarətdir. “Ümumi dilçilik” dərslik-monoqrafiyasının əsas problemləri aşağıdakılardan ibarətdir: dilçilik bir elm kimi və onun obyektı, dilçiliyin elmlər sistemində yeri, başqa elmlərlə əlaqəsi, sahələri, şöbələri; dilin mahiyyəti, təbiəti, işarəviliyi, sistemliliyi, onun inkişaf qanunları, dünya dilçiliyinin təsnifi, dil və təfəkkürün vəhdəti, dil və nitqin münasibətləri, üslubi müxtəliflik, dil və cəmiyyət, yazı və onun mənşəyi, dilin tədqiqat obyektləri, metodları, transkripsiya və s.

“Ümumi dilçilik” kitabında seçmə-sistemləşdirmə, seçmə-dəqiqləşdirmə prinsiplərindən istifadə edilmişdir. Bu cür sistemləşdirmə tələbələrdə dilin sistem xarakterində olduğu qənaətini daha da möhkəmləndirir.

Bu kitabda bütün fəsilər problem ardıcılığı sisteminə qurulmuşdur: ümumi problem, dilin xüsusiyyətləri, dillə əlaqədar məsələlərin nəzəri əsasları, dilçiliyin metodları.

Qeyd edək ki, Afad Qurbanovun “Ümumi dilçilik” monoqrafiyasına qədər yazılan istər nəzəri, istərsə də praktik xarakterli ümumi dilçilik sahəsindən bəhs edən əsərlərin heç biri bu əsər səviyyəsində olmamışdır; istər geniş məzmununa görə, istər əhatəliliyinə görə, istərsə də elmi səviyyəsinə görə.

Doğrudur, məşhur dilçi Bəkir Çobanzadə də ümumi dilçilik sahəsi ilə məşğul olmuş, “Türk-tatar lisaniyyətinə məxləs” (“Türk dilçiliyinə giriş”) əsərini yazmışdır. Bu əsər həm Azərbaycan dilçiliyi, həm də ümumtürk dilçiliyi üçün əhəmiyyətlidir. B.Çobanzadənin bu əsərində fonetika, morfolojiya, leksikologiya, dilin mənşəyi, dillərin tipoloji və geneoloji məsələləri, dilçilik elminin tarixi və s. məsələlərdən bəhs edilir.

Tanınmış professor Əbülfəz Rəcəbli “Dilçilik tarixi” adlı ikicildlik əsərində ümumi dilçilik sahəsində araşdırma aparmış dilşünas ailələrdən N.Məmmədovun, A.Axundovun, A.Babayevin adları ilə yanaşı A.Qurbanovun da adını çəkir. O, həmin əsərdə A.Qurbanovun bu sahədə fəaliyyətinin daha çox olduğunu vurğulayır və dəyərləndirir. Müəllif yazır: “B.Çobanzadədən sonra ümumi dilçilik problemlərinin araşdırılması ilə tanınmış dilçi A.Qurbanov məşğul olmuşdur. Artıq deyidiyi kimi, B.Çobanzadədən sonra Azərbaycan dilçiləri bu problemi araşdırmaqdan çə-

kinirdilər, sanki qorxurdular. Bu tabunu XX yüzilliyin 60-cı illərində A.Qurbanov pozur. Bununla bir-birinin ardınca ilin nəzəri problemlərinin araşdırılmasına həsr edilmiş əsərlər yazır və nəşr etdirir. Beləliklə, o, ümumi dilçiliyin dirçəldilməsinin, yenidən həyata qaytarılmasının və elmi fənn kimi formalaşdırılmasının və şərh edilməsinin pioniəri olur. Buna görə də bir sıra nəzəri dilçilik problemlərini işləmək sahəsində A.Qurbanovun əməyi xüsusilə qeyd edilməlidir. Onun dilçilik probleminə həsr edilmiş əsərlərindən “İnsanlar yazmağı necə öyrənmişlər” (1967), “Lenin və dilçilik” (1969), “Ümumi dilçilik məsələləri” (1972), “İnsan və dil” (1973), “Dilçiliyin sistemi” (1976), “Dilçiliyin tarixi” (1976), “Ümumi dilçilik” (1977), “Dilçiliyin metodları” (1978), “Dilçiliyə girişdən tapşırıqlar” (1979, Ə.Rəcəbovla), “Bədii mətnin linqvistik təhlili” (1986), “Dil və nitq” (1991), “Dil və norma” (1972), “Dil və üslub” (1992), habelə “Ümumi dilçilik” əsərinin yenidən əsaslı şəkildə işlənmiş variantının birinci cildini (1998) göstərmək olar. Onun əsərlərində yazının mənşəyi və inkişafı, əlifba, stenoqrafiya, dilin mahiyyəti, dilin mənşəyi, dilçilik elminin sahələri və şöbələri, dilçilik elminin sistemi, dilçilik elminin tarixi, dilçiliyin tədqiqat metodları kimi məsələlər qaldırılır, onların elmi şərhı verilir. Onun “Ümumi dilçilik” adlı kitabı, bir növ, ümumi dilçilik sahəsindəki fəaliyyətinin yekunudur. Müəllif bu əsər üzərində dəfələrlə işləmiş, onu 1989 və 1993-cü illərdə iki böyükhəcmli cild şəklində, 2004-cü ildə yenidən təkmilləşdirilmiş variantda iki cild şəklində nəşr etdirmişdir... Müəllif on il ərzində apardığı tədqiqatları və həmin müddətdə çap etdirdiyi əsərlərində (“İnsanlar yazmağı necə öyrənmişlər”, “Ümumi dilçilik məsələləri”, “İnsan və dil”, “Dilçiliyin sistemi”, “Dilçiliyin

tarixi”) qaldırdığı məsələləri hələ bu əsərin ilk variantında (1979) yekunlaşdırır. Dil nəzəriyyəsinin bir sıra məsələlərinə Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə A.Qurbanov toxunmuşdur. Məsələn, onun “Dilçiliyin tarixi” adlı kitabı Azərbaycan dilçiliyində dilçilik tarixinin sistemli şəkildə şərhinə həsr edilmiş ilk əsərdir və bu sahədə Azərbaycan dilçiliyində əlamətdar hadisədir. Bu əsər sonralar yazılacaq dilçilik tarixləri üçün, necə deyərlər, signal rolu oynayır. A.Qurbanovun “Dilçiliyin metodları” əsəri də dilçilik metodları haqqında Azərbaycan dilçiliyində yazılmış ilk əsərdir; onun da sonralar eyni zamanda yazılmış əsərlərə örnək olduğunu demək olar. A.Qurbanov yazı problemini hərtərəfli və geniş şəkildə işləmiş ilk Azərbaycan dilçisidir”.¹⁸

Bu fikirlər adi bir dilçinin fikirləri yox, ikicildlik “Dilçilik tarixi” əsərini yazan ümumi dilçilik mütəxəssisi professor Əbülfəz Rəcəblinin etirafıdır.

A.Qurbanovun ikicildlik “Ümumi dilçilik” əsəri haqqında araşdırmamız aşağıdakı fəsilər üzrə planlaşdırılmışdır:

I fəsil. Afad Qurbanov dilçiliyin ümumi problemləri haqqında.

II fəsil. Afad Qurbanov dil və onun xüsusiyyətləri haqqında.

III fəsil. Afad Qurbanov dillər və onların təsnifi haqqında.

IV fəsil. Afad Qurbanov yazı nəzəriyyəsi məsələləri haqqında.

V fəsil. Afad Qurbanov dillə əlaqədar məsələlərin nəzəri əsasları haqqında.

VI fəsil. Afad Qurbanov dil tədqiqinin mərhələləri və metodları haqqında.

¹⁸ Ə.Rəcəbli. “Dilçilik tarixi”, 2006, “Nurlan”, II cild, səh. 505-506.

I FƏSİL

AFAD QURBANOV DİLÇİLİYİN ÜMUMİ PROBLEMLƏRİ HAQQINDA

Monoqrafiyanın əvvəlində qeyd etdiyimiz kimi, müqəddir dilşünas alim Afad Qurbanovun “Ümumi dilçilik” əsərinin birinci cildinin birinci bölməsi “Dilçiliyin ümumi problemləri” adlanır. Müəllif burada dilçiliyin ümumi problemlərindən danışarkən ardıcıl olaraq, əsasən, aşağıdakı məsələlərdən bəhs etmişdir: dilçilik elmi və onun obyektini, dilçilik elminin yaranması və inkişafı, dilçiliyin mövqeyi, digər fənlərlə əlaqəsi, sahələri və şöbələri.

Afad Qurbanov dilçilik elmi və onun obyektini hissəsində dilçiliyin mövzusu və nəzəri əsaslarından, əməli əhəmiyyətindən ətraflı bəhs edir. Burada dilçilik anlayışının necə ifadə olunması haqqında mülahizələrini bildirir.

Azərbaycan dilində “dilçilik” termini dil haqqında elm adlandırılmaqla onun bir neçə sinonim sözlə ifadə olunduğu vurğulanır: *dil*, *dilşünaslıq*, *lingvistik*. Hətta bəzi mənbələrdə “lisaniiyyət” termini də işlənir ki, bu termin hazırda artıq köhnələrək passivləşmişdir, yəni işlədilmir, yalnız lüğət fondunda qalır.¹

¹Nəriman Seyidəliyev. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti. 2007, 2008, səh. 99.

Burada “dilçi” termini Azərbaycanmənşəli söz olduğu halda, “lingvistik” termini latınca *lingvo* və yunanca *istika* dillərindən, *şünas* sözü fars dilindən və “lisanıyyət” sözü isə ərəb dilindən alınmadır. Həmçinin Azərbaycan dilində “dilçi” sözünü ifadə etmək üçün *dilşünas*, *lingvist*, *lisançı* sinonim cərgəsindən də istifadə edilmişdir.¹

Dilşünas, *dilşünaslıq*, *lingvist*, *lingvistik* terminləri dilimizdə artıq pasportlaşmış sözlərdir.

Afad Qurbanov həmçinin “dilçilik” termininin digər türk xalqlarının dillərində necə səsləndirildiyi fərqlərini də şərh etmişdir:

türklərdə – “dil bilimi”
türkmənlərdə – “dilçilik”
özbəklərdə – “tilşunoslik”
qazaxlarda – “til bilimi”
qaraqalpaqlarda – “til bilimi”.

Əsərdə “lingvistik” termininin necə işləndiyi haqda da məlumat verilir. Müəllif doğru olaraq dilimizdə “dilçilik” terminindən daha çox istifadə olunduğunu qeyd edir. Burada “dil” sözünün ağız üzvünün adı kimi və onun ünsiyyət vasitəsinin adı kimi fərqli cəhətləri də aydın şəkildə izah edilmişdir. Müəllif yazır: “Dilçilikdə “dil” termini insanlar arasında zəruri ünsiyyət vasitəsi olan ictimai hadisə anlayışını bildirir”.

Afaq Qurbanovun dilə bu cür yanaşması daha doğrudur. Dil cəmiyyətə ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət etdiyi üçün də ictimai hadisədir. Deməli, dil insan dünyaya gələn zamanı ictimai bir hadisə kimi cəmiyyətə xidmət

¹ Nəriman Seyidəliyev. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti. 2007, 2008, səh. 99.

etmiş, edir və edəcəkdir. Cəmiyyətdən xaricdə dil yoxdur. Çünki cəmiyyət öz əksini dildə tapır. Dil həm də insanların hər bir ictimai fəaliyyəti ilə bağlıdır. Dil cəmiyyət üçün vahid və cəmiyyət üçün ümumdür. Dilin inkişafı cəmiyyətlə bağlıdır. Cəmiyyət inkişaf etdikcə dil də inkişafda olur. Bu da elm və texnikanın hərtərəfli inkişafı, mədəniyyətin inkişafı və s. ilə əlaqədardır. Ümumiyyətlə, dil cəmiyyətin məhsuludur. Afad Qurbanov haqlı olaraq yazır: “Dil olduqca mürəkkəb və həm də çoxcəhətli bir ictimai hadisədir. Onun elmi tədqiqi ilə təkcə dilçilik deyil, bir sıra başqa elmlər, o cümlədən *fəlsəfə, məntiq, psixologiya, antropologiya, loqopediya, kibernetika* elmləri də məşğul olur. Bu elmlərin hər biri dilə öz mövqeyindən yanaşır. Başqa sözlə desək, həmin elmlərin nümayəndələri dildə ancaq maraqlandıqları cəhətləri axtarırlar. Lakin dilçilik elmində dil geniş və hərtərəfli öyrənilir. Bu elm öz obyektinin hər iki cəhəti ilə, yəni həm zahiri səslənməsi, həm də daxili – məna cəhəti ilə maraqlanır. Bu cəhətlərə məxsus olan hər bir hadisənin təbiəti, mahiyyəti və xüsusiyyətlərini bütün incəliyi ilə öyrənir, bunların necə və nə üçün yarandığı səbəblərini obyektiv şəkildə aydınlaşdırır”.

Məlumdur ki, dilçilik dil hadisələrini öyrənir. Müəllif “dil hadisəsi nədir” sualına belə cavab verir: bu da dar və geniş mənada təzahür edir. Dildə baş verən bütün dəyişikliklər dil hadisələridir və bu, geniş mənada götürülür. Müasir dilçilik elmi dil hadisələrini vəhdət halında öyrənir. Dilin daima inkişaf etməsini, müəyyən dəyişikliklərə uğramasını və s. dilçilik elmi öyrənir.

Afad Qurbanov fikrini davam etdirərək vurğulayır ki, dilçilik elmi konkret dil hadisələrinin şərhini deyil, dilin başqa ictimai hadisələrdən fərqi, onun bu hadisələr ara-

sındakı mövqeyini də müəyyənləşdirir. Sonra o, belə qənaətə gəlir ki, dilçilik bir elm kimi dilin mahiyyətini açaraq onun cəmiyyətin inkişafındakı rolunu aydınlaşdırır.

Dilçilik elmi ilə bağlı bir sıra anlayış və bu anlayışlarla əlaqədar bir çox terminlər yaranmışdır ki, A.Qurbanov onları aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

Tədqiqat sahəsinə görə: nəzəri dilçilik, tətbiqi dilçilik.

İdeya-fəlsəfi əsasına görə: materialist dilçilik, idealist dilçilik.

Ölkələrə aid: Azərbaycan dilçiliyi, yapon dilçiliyi.

Xalqa görə: hind dilçiliyi, ərəb dilçiliyi.

Qitələrə görə: Avropa dilçiliyi, Amerika dilçiliyi.

Qütblərə görə: Qərb dilçiliyi, Şərq dilçiliyi.

Elmin inkişaf tarixinə görə: klassik dilçilik, ənənəvi dilçilik, qədim dilçilik, müasir dilçilik və s.

Əlbəttə, bu bölgü ümumi xarakterli nümunədir. Terminlərin hamısını sadalamağı müəllif də vacib bilməmişdir. Çünki bu nümunə əsasında hər bir tədqiqatçı, hər bir oxucu digər sahələri də təsəvvür edə bilər.

Afad Qurbanov dilçiliyin ictimai-filoloji elm kimi nəzəri əsaslar üzərində təşəkkül tapdığını qeyd edir. Bu nəzəri əsaslar mövcud müddəalar və dilçilik nəzəriyyələrindən ibarətdir. Dilçilik ta qədim dövrdən fəlsəfəyə əsaslanmış və XIX əsrin ortalarına kimi bir elm sahəsi kimi əsas götürülmüşdür.

Müəllif dilçilik elminin nəzəri əsaslarını iki yeri bölür: 1) fəlsəfi-nəzəri əsası; 2) linqvistik-nəzəri əsası. Fəlsəfi-nəzəri əsasını da fəlsəfi müddəalar; linqvistik-əsasını isə dilçilik nəzəriyyələri təşkil edir.

Müəllif dilçiliyin rolunu azaltmağa, onun əhəmiyyətini kölgədə qoymağa çalışan alimlərin də fikirləri ilə ra-

zılaşmırdı. O, bu haqda qeyd edir ki, bəzi alimlər XX əsrin əvvəllərində ancaq yazı məsələlərini (ümumiyyətlə, yazı problemini deyil, təkcə düzgün yazı, yazı-orfoqrafiya məsələlərini) dilçilik elmi üçün obyekt hesab etmiş və çox mübahisəli olan bu orfoqrafiya məsələləri öz həllini tapa bilmədikdə dilçiliyi lüzumsuz bir elm kimi qələmə vermişlər, bəziləri dilçiliyin elm naminə yarandığını söyləyib, onun əməli mahiyyətini inkar edərək, ancaq nəzəri əhəmiyyətə malik olduğunu göstərmişlər. Belə fikir də var ki, guya dilçilik elmi yalnız xarici dilləri öyrənmək üçün faydalıdır.

Afad Qurbanov söylənilən bu cür fikirlərin, yol verilən səhvlərin meydana necə çıxdığı haqda cəsarətlə yazır: “Bütün bu səhvlər elmin obyektini, onun sərhədini düzgün başa düşməyən, məsələyə birtərəfli yanaşmağın nəticəsində meydana çıxmışdır”.

Müəllif dilçilik elminin həm nəzəri, həm də əməli əhəmiyyətinin böyük olduğunu vurğulayır və bunu aşağıdakı kimi ümumiləşdirir:

1. Dilçilik elminin ümumelmi dünyəvi əhəmiyyəti.
2. Ana dilinin öyrənilməsində dilçilik elminin əhəmiyyəti.
3. Dilçilik elminin başqa dillərin mənimsənilməsində əhəmiyyəti.
4. Dilçilik elminin mədəni tərəqqidə əhəmiyyəti.
5. Dilçilik elminin ümumtəhsil əhəmiyyəti.
6. Dilçilik elminin başqa elmlər üçün əhəmiyyəti.
7. Dilçilik elminin dövlət əhəmiyyəti.

Müəllif bu ümumiləşdirmələrin əhəmiyyətini ayır-ayrılıqda ətraflı şərh edərək belə bir nəticəyə gəlir ki, dilçilik ancaq müəyyən bir dövr və ya dövrlər üçün faydalı olmayıb, həm dünənin, bugünün, həm də sabahın

proqressiv elmlərindəndir. O, sonra üzəqgörənliklə fikrini davam etdirərək əlavə edir ki, bu elm, heç şübhəsiz, cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı şəkildə də xüsusi əhəmiyyətə malik olacaqdır.

* * *

“Dilçiliyin ümumi problemləri” bölməsinin ikinci fəsil “Dilçilik elminin yaranması və inkişafı” adlanır. Bu fəsil öz genişliyi və əhatəliliyinə görə fərqlənir. Burada, əsasən, dilin yaranması və onun inkişaf tarixindən bəhs edilir. Dilçiliyin inkişaf tarixinin dövrləşdirilməsinə keçməzdən əvvəl A.Qurbanov əsas məsələnin qoyuluşu haqqında məlumat verir. Bu hissədə göstərilir ki, dilçilik elminin yaranma tarixindən bəhs edilərkən burada iki məsələ – dilçiliyin təşəkkülü və dilçiliyin ayrıca elm kimi tam müstəqilləşməsi məsələsi bir-birilə qarışdırılmış və buna görə də dilçiliyin tarixinə dair iki fikir meydana çıxmışdır. Birincidə dilçiliyin yaranma tarixi XIX əsrdən götürülür, ikincisində isə dilçiliyin hələ eramızdan əvvəl təşəkkül tapdığı və ayrı-ayrı dövrlərdə inkişaf etdiyi göstərilir.

Afad Qurbanov bu haqda araşdırmalar apararkən öz fikrini faktlar əsasında bildirir və qeyd edir ki, dil haqqında elmin yaranma tarixinin XIX əsrdən başlanması anlayışı düzgün hesab edilə bilməz. O, buna görə də dilçiliyin tarixinin eramızdan əvvəlki dövrdən götürülməsi fikrinin elmi və məntiqi cəhətdən tamamilə doğru olmasını bir daha təsdiqləyir.

Dilçilik tarixinin dövrləşdirilməsi polemik bir hadisə olduğu üçün bu məsələyə girişmək ayrı-ayrı zamanlarda dilçi alimlər qarşısında çətinlik törətmişdir. Buna görə də dilçiliyə dair ədəbiyyatlarda müxtəlif mülahizələrlə qar-

şılşırıq. Belə ki, bəzi alimlər dilçiliyin tarixini üç dövrə, bəziləri isə iki dövrə bölmüş və XIX əsrə kimi olan dövrü qeyri-elmi, yaxud elməqədərki dövr adlandırmışlar.

Bunu nəzərə alaraq dilçilərin dilçilik tarixinin dövr-ləşmə mərhələlərini bir daha nəzərə çatdırırıq.

V.İ.Koduxovun bölgüsü:

- 1) qədim dövrün filologiyasından XVIII əsrdək;
- 2) müqayisəli-tarixi dilçiliyin və dilin fəlsəfəsinin yaran-ması (XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəli);
- 3) məntiqi və psixoloji dilçilik (XIX əsr);
- 4) neoqrammatizm və dilin sosiologiyası (XIX əsrin son 30 ili – XX əsrin əvvəli);
- 5) müasir dilçilik və strukturalizm (XX əsrin 30–60-cı illəri).¹

Y.V.Loyalın bölgüsü;

1. dil haqqında elmin başlanğıc dövrü;
2. müqayisəli-tarixi metodun kəşfi və inkişafı.²

T.Axmanova, B.A.Olxovnikov və Y.V.Rojdestvenski-nin birlikdə bölgüsü:

I. Adlandırmaq qaydalarını müəyyənləşdirən və fə-l-səfə sistematikasını çərçivəsindən doğan dilin antik fəlsəfə-sində adlandırma nəzəriyyəsi.

Adlandırma nəzəriyyəsi dil haqqında xüsusiləşdiril-miş bilikdən məhrumdur. Buna görə də o, dilçilik korpu-suna daxil olmur. Lakin onun nəzərdən keçirilməsi dilçi-liyin predmetinin təşəkkül tapmasını və onun inkişafının dilçilik tarixində izlənilən bir sıra xüsusiyyətlərini başa düşmək üçün vacibdir.

II. Qərbin və Şərfin antik və orta əsrlər qrammatika-sında təmsil edilən antik qrammatik ənənələr.

¹ V.İ.Koduxov. "Общее языкознание". М., 1974, с. 5.

² Я.В.Лоя. "История лингвистических учений". М., 1968, с.39.

Bu dövrdə, hər şeydən əvvəl, adlar (və qismən dilin digər vahidləri) arasında linqvistik münasibətləri müəyyən-ləşdirmə vasitəsilə dilin semantikasını verən və dildə rəftar qaydalarını düzətləşdirən qrammatik nəzəriyyə yaranır.

III. Dil sistemlərinin ümumiliyini aşkara çıxaran və dilçilikdə yeni dövr (elmi dilçiliyin birinci dövrü) açan univ-ersal qrammatika.

IV. Üç sahəni: 1) dillərin genetik ümumiliyinin tədqiqi ilə məşğul olan müqayisəli-tarixi dilçiliyi; 2) dillərin mədə-ni-tarixi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq dil quruluşla-rının tiplərini öyrənməklə məşğul olan müqayisəli-tipoloji dilçiliyi; 3) linqvistikanın daxilində dilin fəlsəfəsini forma-laşdıran təsviri və müqayisəli tədqiqatlar əsasında ümum-linqvistik sistematika ilə məşğul olan ümumi dilçilik nəzə-riyyələrinin başlanğıcını verən nəzəri dilçiliyi özündə bir-ləşdirən müqayisəli dilçilik.

V. Özünün dilin fəlsəfəsi bölməsində psixolinqvistika və sosiolinqvistika konsepsiyalarını düzətləşdirən sistem-li dilçilik.

VI. Dilin daxili təşkilini tədqiq edən, dillə digər işarə sistemləri arasında münasibətlər yaradan; dilçilik metod və metodikaları nəzəriyyəsinə düzətləşdirən, linqvistik modelləşdirmə üçün əsas verən struktur dilçilik.¹

Bu mərhələləri tanınmış dilçi alim Ə.Rəcəbli özünün 2 hissədən ibarət "Dilçilik tarixi" dərslisində də vurğula-mışdır. O, burada birinci olaraq A.Qurbanovun bölgüsü-nü, sonra isə digərlərinin bölgüsünü vermişdir (səh.10). Lakin onun bu bölgülər haqqında ətraflı şərhə yoxdur. Özü də dilçilik tarixini əks etdirən faktiki bir bölgü aparmır.

¹Т.А.Амирова, Б.А.Ольховников, Ю.В.Рождественский. "Очерки по истории лингвистики". М., 1975, с. 28-29.

Aparılmış bölgülərdən də göründüyü kimi, yuxarıda göstərilən dilçilik tarixinin dövrləşdirilməsi mərhələləri tam şəkildə özünü doğrultmur. Odur ki, Afad Qurbanov da araşdırdığı faktlar əsasında bu fikirlərlə razılaşmur. O, XIX əsrədək olan dövrü qeyri-elmi hesab etmək fikrinin qəti olaraq doğru olmadığını sübut edir və yazır ki, hələ qədim dövrlərdə dilçiliyin çox mühüm problemlərindən, o cümlədən dilin mənşəyi, mahiyyəti, cümlə üzvləri, nitq hissələri, qrammatik kateqoriyalar, sözün morfoloji tərkibi və sair müəyyən dərəcədə elmi surətdə şərh olunmuşdur.

Buna görə də Afad Qurbanov əldə etdiyi mövcud faktlar əsasında daha elmi dəqiqləşdirmələr apararaq, ümumi dilçiliyin bugünə qədər olan inkişafını 5 dövrə bölmür:

I dövr – dilçilik rüşeymlərinin (dil haqqında görüşlərin) tədricən meydana çıxması, dil haqqında elmin təşəkkül yoluna qədəm qoyması (eramızdan əvvəl – yeni eranın IV əsri).

II dövr – Şərqdə nəzəri dilçilik mülahizə və görüşlərinin get-gedə çoxalması (V–XV əsrlər).

III dövr – nəzəri dilçiliklə yanaşı, tətbiqi dilçilik axtarışları coğrafiyasının genişlənməsi (XVI–XVIII əsrlər).

IV dövr – dilçiliyin tam müstəqil ictimai elm statusunun alması (XIX əsr).

V dövr – dilçiliyin şaxələnməsi, elmi-tədqiqat metodlarının kəmiyyətcə zənginləşməsi, yeni perspektiv istiqamətlərin meydana gəlməsi (XX əsr – XXI əsrin əvvəli).

Onu da qeyd edək ki, dünya dillərinin inkişaf tarixinin dövrləşdirilməsi çətin problemlərdən biridir. Müəllif belə çətin bir problemə xüsusi aydınlıq gətirməklə inandırıcı və dəqiq təsnifat vermiş, bəzi mübahisələrə son qoymuşdur.

Çox qədim mədəniyyətə malik olan xalqlardan şumerlər, akkadlar, qədim misirlilər, sonra isə hindlilər,

yunanlar, romalılar olsa da, hələ də onlarda dilçilik elmi yaranmamışdır. Lakin buna baxmayaraq, qədim mədəniyyət ocaqları olan Misirdə və Babilistanda dil hadisələrinə maraq eramızdan əvvəl XVII–XVI əsrlərdən yaranmışdır. Afad Qurbanovun qeyd etdiyi kimi, qədim misirlilər heroqliflər kəşf etmişlər ki, burada da dilçiliyin yazı problemləri ilə əlaqədar rüşeymlər əmələ gəlməyə başlamışdır.

Qədim Babilistanda da dil haqqında anlayış eradan əvvəl III minilliyə təsadüf edir. A.Qurbanovun qeyd etdiyinə görə, Babilistanda dil haqqında anlayış eramızdan əvvəl III–I minilliklər ərzində özünəməxsus bir inkişaf yolu keçmişdir. Şumerlərin və babillərin dil haqqında mühakimələri, qədim misirlilərin əksinə olaraq, məktəblərdə tədris prosesində əmələ gəlmişdir.

Beləliklə, qədim akkadlar (onlar assori-babillər adlandırılırdı) şumer dilinin lüğətini hazırlamışdılar. Bununla da lüğətçiliyin başlanğıcını bu dövrdən hesab etsək, heç də səhv etmərik. A.Qurbanov da bu haqda daha açıq, izahedici bir tərzdə yazır: “Qədim akkadlar şumer dilinin ensiklopedik lüğətini tərtib etməyə müvəffəq olmuşlar. Maraqlıdır ki, şumer yazı mətnlərində frazeoloji birləşmələrin başqa rəngdə yazılış onların sabit söz birləşmələrinə fərqli qoya bildiklərini göstərir”.

Qeyd edək ki, bu dövrdə “lüğət” termini əvəzinə “qlos”, “qlossari” terminləri işlədilmişdir ki, bu da qədim lüğət deməkdir. Ümumiyyətlə, lüğətlərin ilk nümunələri şumer və çin qlosları, veda, qədim Hindistan qlossariləridir. Eramızın V–VI əsrlərində yaşamış qədim hind şairi, dilçisi Amar Sin məşhur “Amarakoşa” sanskrit lüğəti yazmışdır ki, bu da “Amara lüğəti” deməkdir.

Dilçilik tarixi, adətən, qədim hindlilərdən başlanır. Bunun da səbəbi o idi ki, dilin qrammatik quruluşu ilk dəfə

hindlilər tərəfindən tədqiq edilmişdir. Məhz buna görə A.Qurbanov da ənənəvi olaraq ilk tədqiqatını hind dilçiliyindən başlayır. Müəllif hind dilçiliyinin praktiki məqsədlərlə bağlı olaraq təşəkkül tapdığını göstərir və onun tədqiqat obyektinin eramızdan əvvəl 1500 il əvvəl yarandığı ehtimal edilən vedaların təşkil etdiyini qeyd edir.

Hindlilərin dini-fəlsəfi kitabları (məcmuələri) veda adlanır. Həmin vedaları bir daha oxuculara xatırladıriq:

Riq-veda, yəni Himnlər vedası

Sama-veda, yəni Şeirlər vedası

Yacur-veda, yəni Qurban vedası

Atharva-veda, yəni Ovsunlar vedası

Bunlardan ən qədimi, həm həcminə, həm də əhəmiyyətinə görə ən böyüyü Riq-vedadır. Bu abidə 10 kitabdan, yaxud mandaldan ibarətdir, 1028 himni özündə əks etdirir.

Bu vedaların öyrənilməsi haqqında bir sıra ədəbiyyat yaranmışdır ki, həmin ədəbiyyat da vedanq adlanır. Vedanqlar özü də 4 qrupa ayrılır: şikşa, nirukta, vyakarana və çxanda.

Şikşa vedanqı fonetika və orfoepiya (tələffüz məsələləri), nirukta vedanqı etimologiya və leksikoqrafiya, vyakarana vedanqı qrammatika, çxanda vedanqı isə poeziya nəzəriyyəsinə və müəyyən dərəcədə üslubiyyata həsr edilmişdir.

Afad Qurbanov bu hissədə həmin sahələr haqqında ətraflı məlumat vermişdir. Burada ilk peşəkar hind dilçisi Yaşka, qədim Hindistanın ən məşhur dilçisi Panini haqqında da məlumatlar öz əksini tapır. Müəllif eradan əvvəl IV əsrdə yaşamış Panini haqqında daha ətraflı danışır. Çünki qədim hind qrammatikləri içərisində onun xidməti daha çox olmuşdur (Müəllifin də qeyd etdiyi kimi, eradan əvvəl V–IV əsrlərdə Hindistanda 60-dan çox alim-qrammatik fəaliyyət göstərmişdir).

Panini sanskrit dilinə aid səkkiz fəsildən ibarət "Aştadxiyi" əsərini yazmışdır. Hind dilçilik ənənələrinə söykənən bu əsər dilçiliyin qrammatika sahəsindən bəhs edir. 3996 qaydadan ibarət həmin kitabda qədim himnlərin dilinin bütün məsələləri tam şəkildə öz əksini tapır: fonetika və orfoqrafiya, etimologiya və leksikoqrafiya, morfologiya və sintaksis.

Afad Qurbanov bütün bunlar haqqında təfsilatı ilə monoqrafiyada məlumat verir. İstər A.Qurbanov, istərsə də ondan əvvəlki xarici dilçilər Panininin elmi fəaliyyətini yüksək qiymətləndirirlər. Panininin elmi fəaliyyəti ondan ibarət idi ki, o, dili bir sistem kimi anlayırdı, nitq hissələrini bir-birindən ayırırdı. Onun əsərində kök və şəkilçi, vurğu, tələffüz və s. dil vahidlərinə dair fikirlər öz əksini tapır.

A.Qurbanov Panininin dilçilik görüşlərini dəyərləndirərək yazır: "Panininin qrammatikası hind dilçiliyinin inkişafı tarixində xüsusi mövqeyə malikdir. Bu əsərin meydana gəlməsi ilə hind dilçiliyi eradan əvvəl yüksək səviyyəyə ucala bilmişdir".

Müəllif həmçinin hind alimlərindən – eradan əvvəl III əsrdə yaşamış Vararuci və bizim eranın I əsərində yaşamış Bharthari haqqında da qısa məlumat verir. Bu da bir yenilikdir ki, ümumi dilçilikdən yazan alimlərin bir çoxunun əsərlərində onların adı belə çəkilmir, çəkilsə də, məlumat verilmir. Bəziləri də yalnız onların adlarını çəkməklə kifayətlənilər. Amma A.Qurbanov onların elmi fəaliyyətlərini araşdıraraq qeyd edir ki, eramızdan əvvəl Hindistanda xalq danışq dili də diqqəti cəlb etdiyi bir vaxtda Vararuci prakritin qrammatikasını yazmışdır. Bharthari isə qrammatik kateqoriyaları fəlsəfi əsasda şərh etmişdir.

Bununla da A.Qurbanov qədim hind dilçiliyinə elmi cəhətdən böyük qiymət verərək yazır: "Qədim hind dilçi-

liyi öz inkişaf tarixində olduqca böyük müvəffəqiyyətlər əldə etmiş, bu dilçilik məktəbi sonralar qazandığı nailiyyətləri ilə çin, yunan və ərəb dilçiliyinə də xüsusi təsir göstərmişdir. Ümumiyyətlə, dünya dilçilik elminin yaranma və inkişaf tarixində hind dilçiliyinin xidmətləri əvəzsizdir”.

* * *

Qədim dövr dilçiliyində çin dilçiliyinin də xüsusi yeri vardır. Odur ki, Afad Qurbanov qeyd edir ki, hələ uzaq keçmişdə Çində fəlsəfə, tarix, coğrafiya, ədəbiyyatşünaslıq və başqa elmlərə aid bir çox əsər yazılmışdır.

Dilçilik ədəbiyyatı tarixindən də məlumdur ki, qlossarilərin (qədim lüğətlərin) ilk nümunəsi qədim Hindistanda, Çində və Yunanıstanda meydana gəlmişdir.

Çin dilçiliyində ilk leksikoqrafik əsər eradan əvvəl 206-cı ildən bizim eranın 220-ci illərinə qədər Xan sülaləsi hakimiyyəti dövründə yaranmışdır ki, bununla da çin dilçiliyi inkişaf etməyə başlamışdır. “Erya” qədim çin dilçiliyində qanun külliyyatından ibarət lüğət kimi məşhurdur, çünki bu kitab qədim çinlilərin imla (orfoqrafiya), ensiklopediya və ideologiya sahəsində əldə edilən topludur. Bu lüğətdə ilk dəfə olaraq Çin heroqlifləri sistemləşdirilmişdir. Eramızın III əsrində “Erya” lüğəti genişləndirilərək “Quanya” (“Genişləndirilmiş Erya lüğəti”) adı ilə yayılmışdır. Eramızdan əvvəl I əsrin sonlarında Yan Sün yerli şivələri özündə əks etdirən “Fanyan” əsərini yazmışdır.

Eramızın I əsrində ən görkəmli dilçilərdən biri də Suyu (Sü) Şendir. Afad Qurbanov onun özü və əsəri haqqında məlumat verərək yazır ki, Suyu Şen özünün “Ünsürlər və mürəkkəb işarələr haqqında” adlı məşhur əsərini çin yazısının nəzəri məsələlərinə həsr etmişdir. Burada heroqliflər

əlamətlərinə görə təsnif olunmuş və bununla bağlı digər bir sıra vacib məsələlər də aydınlaşdırılmışdır. Heroqliflər sadəcə mürəkkəbə doğru sıralanmışdır. Mütəxəssislərin hesablamalarına görə, lüğətdə 540 ünsürün birləşməsi yolu ilə 9353 heroqlif tərtib edilmişdir. Lüğət qədim Çində ən görkəmli əsərdir. A.Qurbanov lüğətdən nümunə də göstərmişdir.

Müəllif faktlara əsaslanaraq göstərir ki, qədim və orta əsrlərdə Çində dilin öyrənilməsi ilə əlaqədar olaraq üç filoloji sahə yaranmış və inkişaf etmişdir. Alim bunları çox sadə bir tərzdə belə şərh edir: “Bunlardan birincisi və ən qədimi sünqü (sxolastik) idi. Bu elm sahəsi qədim sözlərin izahı və ya sadəcə olaraq tərcüməsi ilə, eləcə də sözün adlandırıldığı qədim əşyanın təsviri ilə məşğul olmuşdur. İkinci dilçilik sahəsi yazılı sənədləri, heroqliflərin quruluşunu və etimologiyasını öyrənməklə məşğul olmuşdur. Üçüncü dilçilik sahəsi fonetika və ya filologiya idi. Bu sahə, əsasən, dildə mövcud olan fonetik fərqləri müəyyənləşdirib ortaya çıxarmaqla məşğul olmuşdur. Qədim dilçilər tərəfindən çin dilində intonasiyanın növləri müəyyənləşdirilmişdir.

Müəllif həmçinin Çində qrammatikanın XVIII əsrdə inkişaf etməsini və tədricən sxolastikadan ayrılmağa başladığını da qeyd edir. Bu o deməkdir ki, çin dilçiliyinin əsas obyektini nitq deyil, heroqliflər olmuşdur.

A.Qurbanov Çin dilçisi Van Li, Syun Kuan, Lyu Si kimi dilçilərin adlarını da çəkir, belə ki, Van Li çin dilçiliyini üç dövrə bölmüş, Lyu Si “Şilman” (“Adların izahı”) lüğətini tərtib etmişdir.

Afad Qurbanov belə nəticəyə gəlir ki, çin dilçiliyi dünya dilçiliyi tarixində müəyyən rol oynamışdır.

* * *

A.Qurbanovun monoqrafiyasında qədim Yunanıstan dilçiliyi haqqında verdiyi məlumat da elmi cəhətdən çox maraqlıdır. O, Avropa dilçiliyinin bünövrəsinin qədim Yunanıstanda qoyulduğu qənaətinə gəlir. Müəllif göstərir ki, qədim yunan dilçiliyinin iki inkişaf dövrü olmuşdur:

- 1) yunan dilçiliyinin fəlsəfi dövrü;
- 2) yunan dilçiliyinin qrammatika dövrü.

Afad müəllim dilçiliyin fəlsəfi dövründə diqqəti cəlb edən birinci problemin əşya ilə onun adı arasında münasibət məsələsinin olduğunu qeyd edir və bu sahədə filosoflardan Heraklit, Demokrit, Platon kimi görkəmli mütəfəkkirlərin adlarını çəkir.

Heraklit əşya ilə söz arasında bölünməz əlaqə olduğunu, əşyanın mahiyyəti, onun adı olan sözdə aydınlaşdığını göstərdiyi halda (yəni sözlərə ad verilməklə onun təbiəti nəzərə alınmalı, təbiətə görə də həmin əşyaya ad verilməlidir), Demokrit onun əksini söyləyir və sözlə əşya arasında əlaqə olmadığını, ona verilən adın şərti mənə daşdığını vurğulayır (yəni təbiətinə görə adla şey arasında əlaqə yoxdur, şeylərə adı necə gəldi verirlər).

Bu sahədə daha irəli getmiş filosof Platonun (Əflatun) adını çəkmək daha yerinə düşər. O, mükəllimə şəklində qələmə aldığı "Kratil" adlı əsərini adla şey arasında olan əlaqəyə həsr etmişdir. Burada iki şəxs – Hermogen və Sokratın arasında gedən mübahisədə hər şey öz qaydasınca şərh olunmuşdur. Sokrat həmin mübahisədə faktlar, nümunələr əsasında sübut edir ki, adla şeyin təbiəti arasında mütləq əlaqə olmalıdır. Heç kəs adları dəyişdirə bilməz. Mübahisəyə dəvət olunan Sokrat tərəfindən verilən izahatlar Platonun xeyrinə olur. Sokratın izahatları hətta Platonu dilçilikdə etimologiyanın banisi səviyyəsinə qaldırmışdır.

Aristotel də qədim yunan dilçiliyi məktəbinin görkəmli nümayəndəsi kimi antik dövrün böyük şəxsiyyətlərindən idi. O, bir filosof kimi “Poetika” və “Ritorika” əsərləri ilə məşhurlaşmışdır. Aristotel ilk dəfə sözlərin qrammatik izahını vermiş, həmçinin Platonun göstərdiyi ad və feil kateqoriyasına bağlayıcıları da əlavə etmişdir.

Bunula da o, sözləri üç sinfə bölmüş olur: adlar, feilər və bağlayıcılar (bağlayıcılar, ədatlar, nidalar, önlüklər, əvəzlilər).

Afad Qurbanov Aristotelin bu bölgüsünə belə aydınlıq gətirir: “Aristotel ad və feili müstəqil mənalı sözlər; bağlayıcıyı isə qrammatik vəzifə yerinə yetirən söz kimi izah etmişdir” (I cild, səh. 47).

Müəllif eramızdan əvvəl 280-206-cı illərdə dil məsələsi ilə məşğul olmuş Xristipp və eramızdan əvvəl II əsrdə yaşamış Kratesin dilçilik görüşləri haqqında da məlumat vermiş, daha iki nitq hissəsini – zərf və artikl – müəyyənləşdirdiklərini, bundan əlavə, daxili nitq və xarici nitq deyə nitqin formasını fərqləndirdiklərini vurğulamışdır.

Eramızdan əvvəl III və II əsrlərdə Yunanıstan dilçiliyinin ikinci mühüm məktəbi “İsgəndəriyyə qrammatikası” olmuşdur ki, bu da qrammatika dövrü hesab edilirdi. Afad Qurbanov öz əsərində bu məktəbin fəaliyyətindən bəhs etmiş, onun nümayəndələri haqqında elmi fikirlərini demişdir.

“İsgəndəriyyə qrammatikası” məktəbi qrammatika məsələləri ilə məşğul olmuşdur. Həmin məktəbin başcısı Aristarx idi. O, şagirdləri ilə birlikdə klassik yunan ədəbiyyatının dili üzərində müəyyən tədqiqat işləri aparmışdır. Afad Qurbanovun yazdığına görə, hətta onun şagirdi Dionisi ilk dəfə olaraq yunan dilinin sistemli qrammatikasını

yazmışdır. Yunan dilinin sintaksisini isə Apolloni Diskol tədqiq etmişdir.

Burada Diskolun oğlu Herridianun da fəaliyyətini göstərmək olar.

Afad Qurbanovun qeyd etdiyi kimi, İsgəndəriyyə qrammatikləri, başda Aristarx olmaqla, 8 nitq hissəsinin olduğunu müəyyənləşdirmişdilər: isim, feil, feili sifət, əvəzlik, zərf, bağlayıcı, önlük, artikl.

Həmin qrammatiklər fonetika haqqında da müəyyən işlər görmüşlər.

Afad Qurbanov qədim yunan dilçiliyinə dair fikrini yekunlaşdıraraq belə qənaətə gəlir ki, yunan dilçiliyinin, xüsusilə qrammatika sahəsindəki nailiyyətlərin bir çoxu bu gün də öz əhəmiyyətini saxlayır. Hazırda bütün Avropa xalqlarının qrammatikaları yunan qrammatik anlayışlarına əsaslanır.

* * *

Afad müəllim qədim Roma dilçiliyi üzərində tədqiqat apararkən vurğulayır ki, Roma elminin, o cümlədən də dilçilik elminin inkişafına qədim Yunanıstanın təsiri güclü olmuşdur.

A.Qurbanov bu sözləri boş yerə işlətməmişdir. Bizim eradan əvvəl II əsrdə yunan mədəniyyəti Romada çox geniş yayılmışdır. Belə ki, digər elmlərlə yanaşı, Dionisin qrammatikasından istifadə edən romalılar yunan dilini də öyrənməklə bərabər, latın dilinin də tədqiqinə başlamışdılar.

Yunan dilçiliyi haqqında A.Qurbanov yazır ki, yunan dilçiliyi dil haqqında elmin tarixində əvəzsiz əhəmiyyətə malikdir. O, monoqrafiyasında, həmçinin eramızdan əvvəl I əsrdə Roma alimi Mark Terensi Varronun "Latın dili qrammatikası haqqında", bizim eranın I əsrində yaşa-

yıb-yaratmış Mark Fabiy Kvintilianın “Natiqlik dərslisi” kitabları və onun əhəmiyyəti haqqında məlumat verir, Roma dilçisi Flakkın daha böyük xidmətlərini vurğulayır. Müəllif II əsrin ortalarında dilçi alim Donatın qrammatikasından da bəhs edir, bəzi mülahizələr irəli sürür.

Afad Qurbanov qədim Roma dilçiliyinin inkişaf prosesində olan yenilik və nailiyyətləri belə qruplaşdırır:

1. Yunanlardan fərqli olaraq, romalılar qrammatikadan əlavə, üslubiyyət məsələləri ilə də maraqlanmışlar.
2. Romalılar nitq hissələri cərgəsinə yeni bir morfoloji kateqoriyanı – nidanı artırmışlar.
3. Nitq hissələri cərgəsindən artıqlı çıxarmışlar, çünki latın dilində bu nitq hissəsinə aid anlayış yoxdur.
4. Roma dilçiləri sayları fərqləndirib mənaca iki yerə bölmüşlər: miqdar sayları və sıra sayları.

Afad Qurbanov qədim Hindistan, qədim Çin, qədim Yunanıstan və qədim Roma dilçiliyi haqqında verdiyi məlumatları götür-qoy etdikdən sonra öz fikrini belə yekunlaşdırır: “...Qədim dövrdə dilçiliyin inkişafında iki ənənənin – hind və yunan dilçiliyi ənənələrinin əhəmiyyəti böyük olmuşdur. Bu ənənələrin dünya dilçiliyinin tarixində və inkişafında rolu əvəzsizdir.

* * *

Afad Qurbanov orta əsrlərdə dilçiliyin inkişaf tarixi haqqında da geniş məlumat vermişdir. Bu hissədə müəllif, əsasən, Qərb və Şərq dilçiliyindən bəhs edir, bəzi mübahisəli məqamlara toxunur, VII və VIII əsrlərdə ərəb dilçiliyinin elmi mərkəzi Bəsrə və Kufə şəhərlərinin olduğunu vurğulayır. O, ərəb dilçiliyinin inkişafında böyük işlər görmüş Xəlil əl-Fərahidi, Sibaveyhi, Əbu Əli ibn Sina kimi alimlərdən söz açır, Xəlil əl-Fərahidinin ilk ərəb dili lüğətlərindən olan “Ki-

tab əl-Ain" lüğəti, onun şagirdi Sibaveyhinin ərəb dilinin qrammatikasından bəhs edən "Əl-kitab", fonetika sahəsinə həsr olunmuş İbn Sinanın "Danışıq səslərinin səbəbləri" adlı filoloji əsərinin adını iftixarla çəkir. Onların dilçilik sahəsində böyük işlər gördüklərindən qısa şəkildə söz açır.

Qeyd edək ki, bu dövrdə ərəb dilçisi İhvan da sosioloji fonetika sahəsi ilə məşğul olmuşdur.

Afad müəllim öz əsərində XI əsrdə yaşayıb-yaratmış Mahmud Kaşğariyə daha geniş yer ayırmışdır. Çünki M.Kaşğari öz dövrünün ən böyük dilçisi olmuş, türk xalqlarının dilindən bəhs edən dördcildlik "Divanu lüğəti-türk" ("Türk dillərinin lüğəti") əsərini yazmışdır. Buna görə də onun dilçilik tarixində xüsusi bir yeri var.

Afad müəllimin M.Kaşğari haqqında yazdığı bu məqalə öz elmi orijinallığı ilə seçilir və ilk yerdə durur. Çünki biz də bilirik ki, lüğət ərəb dilində yazıldığına görə bir çox dilçilər M.Kaşğarini türk yox, ərəb dilçiliyinin nümayəndəsi adlandırırdılar. Hətta belə bir mübahisəli məsələ bir müddət davam etmişdir. Lakin Afad Qurbanovun da M.Kaşğari haqqında göstərdiyi faktlar sübut edir ki, M.Kaşğari əsl türkdür və əsərini də türk xalqlarının dillərinə həsr etmişdir.

Afad Qurbanov 9000-ə yaxın söz və söz birləşməsini əhatə edən lüğətin quruluşu, metodu və məzmunu haqqında müfəssəl məlumat vermişdir. O, həmçinin əsərdə təsvir olunan türk dillərinin miqdarı və onların təsnifi məsələsinə, türk dilərinin fonetikasına, qrammatikasına, lüğəvi vahidləri və onların semantikasına aid və s. bir çox məqamlara da toxunmuşdur.

Müəllif dilçilikdə xüsusi yeri olan M.Kaşğariyə yüksək qiymət verərək yazır ki, görkəmli filoloq Mahmud

Kaşğarının yaradıcılığı türkologiyanın və eləcə də dilçilik elminin inkişaf tarixində əvəzsiz mövqeyə malikdir.

Müəllif XIII əsrdə yaşamış misirli İbn Mənsur və onun “Ərəb dili” lüğəti, XIV əsrdə yaşamış şirazlı fars Firuzabadi və onun “Qamus” lüğəti haqqında da qısa bir şəkildə məlumat vermişdir.

Afad Qurbanov ərəb dilçiliyi haqqında araşdırmalarından, apardığı təhlillərdən belə bir rəyə gəlir ki, ərəb alimləri dilçilik sahəsində bir çox nailiyyətlər əldə etmişlər. Onlar yunanlara nisbətən fonetika məsələlərini daha dəqiq işləmiş, lüğətlərin müxtəlif növlərini yaratmış, səslə hərfi bir-birindən dəqiq fərqləndirmiş, söz kökünə aid anlayışı düzgün müəyyən etmişlər və s. Ümumiyyətlə, ərəb dilçiliyi dil haqqında elmin inkişaf tarixində çox maraqlı və mənalı bir dövr təşkil edir.

Sonra o, fikrini davam etdirərək cəsarətlə yazır: “Şərq filoloqları Qərbi Avropa dilçiliyinin inkişafına böyük təsir etmişlər”.

Şərq dilçiliyi ilə yanaşı, A. Qurbanov Qərb dilçiliyinin tarixini də araşdırmışdır. Burada, əsasən, orta əsr dilçiliyinin mərkəzi universitetləri haqqında danışılır. XI əsrdə İtaliyadakı Salernoda, XII əsrdə Parisdə, Oksfordda, XIII əsrdə Kembriçdə, XIV əsrdə Praqada universitetlərin təşkil olunduğunu və katolik kilsəsi tərəfindən nəzarət edildiyini vurğulayır. Müəllif yalnız onu qeyd edir ki, universitetlərdə bir sıra antik yazıların öyrənilməsinə icazə verilirdi. Bu və ya başqa görkəmli yazıçının əsərlərinə verilən kommentariya dilçilik işinin əsas forması idi. Sonra o, əldə etdiyi faktlar əsasında fikrini davam etdirərək yazır: “Orta əsrlərdə xristianlığın yayılması ilə əlaqədar bir sıra xalqların yazısı meydana çıxmışdı. Bununla əlaqədar bəzi dillərin xüsusən qrammatik quruluşunu öyrənməyə ma-

raq göstərilmişdir. Lakin bütün bunlar dilçilik elminə yeni fikirlər əlavə edə bilməmişdi. Nəhayət, deməliyik ki, orta əsrlərdə dil haqqında elmin lideri ərəb dilçiliyi olmuşdur. Bu dilçilik, yəni geniş mənada Şərq dilçiliyi İntibah dövrünün progressiv dilçilik elmi üçün ən faydalı mənbələrdən birini təşkil etmişdir”.

Bundan sonra müəllif İntibah dövründə dilçiliyin inkişafı haqqında geniş və müfəssəl məlumat verir.

Məlumdur ki, XIV–XVI əsrlər Avropa ölkələrində İntibah (Renessans) dövrü adlanır. Bu hərəkət ilk olaraq İtaliyada olmuş, sonra isə Avropanın bir sıra ölkələrinə yayılmışdır. Müəllif bu dövrdə dilçilik tədqiqatlarının geniş bir vüsət aldığı qeyd edir, dilçiliyin problemlərinin daha çox filosoflardan, əsasən də Russonun, Dekartın, Leybnitsin, Vikonun əsrlərində öz həllini tapdığını vurğulayır. Qeyd edir ki, İntibah dövrü dilçiliyində, əsasən, yunan və latın mətnləri üzərində işlər aparılmışdır ki, bu sahədə əsas xidmət İ.Rayxlin və R.Stefanusun üzərinə düşmüşdür. R.Stefanusun oğlu Henrinin də bu sahədə xidməti olmuşdur.

Bu dövrdə İohan Rayxlinin “Qədim yəhudi dilinin qrammatikası” əsəri geniş yayılmışdı. Artıq, demək olar ki, XVI əsrdə Avropa ölkələrinin əksər xalqlarının dilinin qrammatikası yaranmışdı.

İntibah dövrünün VI əsrini və VII–VIII əsrləri A.Qurbanov aşağıdakı kimi ümumiləşdirmişdir:

1. Klassik filologiyaya marağın artması.
2. Dilin bütövlükdə obyektə çevrilməsi.
3. Dilin mənşəyi probleminin diqqəti cəlb etməsi.
4. Öyrənilən dillərin sərhədinin genişlənməsi.
5. Dillərin qohumluğunun öyrənilməsi.
6. Dilin inkişaf etməsi anlayışının meydana çıxması.

7. Canlı milli dillərin yeni tipli lüğətlərinin meydana çıxması;
 - a) normativ izahlı lüğətlər
 - b) çoxdilli kataloq lüğətlər
8. Milli dillərin qrammatikalarının yaradılması:
 - a) normativ qrammatika
 - b) ümumi rasionallıq qrammatika
9. Sanskritlə tanışlıq.

Müəllif ümumiləşdirmənin bəzi bəndlərində ən mühüm xidmətləri olan dilçi alimlərin elmi fəaliyyətləri haqqında məlumat vermişdir. Məsələn, 1-cidə Qotfrid Vilhelm Leybnits; 3-cüdə Jan Jak Russo, İohan Herber; 5-cidə İosif Yustus Skaliger; 6-cıda Cambatist Viko; 7-cidə Pyotr Simon Palles, Lorenzo Ervas; 8-cidə M.V.Lomonosov, Por-Royal, Anton Arno, Klod Lanso; 9-cüdə Vilyam Counz kimi alimlərin elmi fikir və mülahizələrini işıqlandırmışdır.

A.Babayev və V.İsrafilov bircildlik “Ümumi dilçilik” kitabı haqqında yazdıqları məqalədə düzgün olaraq qeyd edirlər ki, müəllifin (Afad Qurbanovun – S.N.) İntibah dövründə dilçiliyin inkişaf istiqamətləri haqqındakı 3 bənddən ibarət mülahizəsi bəzi alimlərin fikrini alt-üst edir¹.

Qeyd edək ki, dilçilik tarixində XVII–XVIII əsrlər Afad Qurbanovun ümumiləşdirməsindən də göründüyü kimi, bu dövrdə qrammatika, lüğət sahəsində görülən işlər, rasionallıq və sensualizm ideyalarının meydana gəlməsi, müqayisəli dilçiliyin yaranması, sanskritlə tanışlıq, dil sərhədlərinin genişlənməsi və s. bu kimi məsələlərin izahı onu göstərir ki, bu dövrdə dilçilik sahəsində böyük işlər görülmüşdür.

¹ “Dilçi Afad Qurbanov” monoqrafiyası, Bakı, 2005, səh. 115.

Mən bir dilçi kimi əlavə olaraq onu deyə bilərəm ki, İntibah dövründə və XVII–XVIII əsrlərdə digər sahələyə nisbətən lüğətçilik sahəsində daha çox iş görülmüşdür. Məsələn, XVI əsrdə Pober Etyen və Jan Tyeri “Latın dilinin xəzinəsi” adlı həmin dilin izahlı lüğətini tərtib ediblər.

Anri Etyen (Pober Etyenin oğlu) “Yunan dilinin xəzinəsi – yunan dilinin lüğəti” kitabını yazmışdır. Lüğət 1572-ci ildə çap olunmuşdur.

XVII əsrdə italyan dilinin, ispan dilinin, XVIII əsrdə isə rus dilinin lüğəti yazılmışdır.

Bunlardan əlavə, XII əsrdə ingilis professoru Uollisin “İngilis dili qrammatikası”, Henri Vilhelm Ludolfun “Rus dili qrammatikası”, A.Arno və K.Lanslonun “Ümumi rasi-onal qrammatika”, A.Arno və Nikolun “Məntiq, yaxud düşünmə sənəti”, XVIII əsrdə Qoffrid Herderin “Dilin məm-şəyi haqqında tədqiqat”, “Köhnə xalq mahnıları” əsərləri-nin də adlarını çəkmək olar.

İntibah dövrünün bir çox kəşfləri ilə əlaqədar yeni dil-lər tədqiq olunmuşdur. Buna görə də böyükhəcmli çoxdilli lüğətlərin, kataloqların hazırlanmasına başlandı. Belə bir prosesdə P.S.Pallas və Yankoviç de-Mariyevovun dörd-cildlik “Bütün dillərin və ləhcələrin müqayisəli lüğəti” nəşr olundu.

İspan monaxı Lorenzo Ervas da həmin dövrdə 6 cild-də “Məlum dillərin kataloqu, onların qohumluğu və fərqləri haqqında qeydlər” adlı lüğət tərtib etdi. XVIII əsrin məhsulu olan lüğət XIX əsrin başlanğıcında çap olundu. Mütəxəssislərin qeyd etdiklərinə görə, lüğətdə 400-dən artıq dil materialı öz əksini tapır.

XVII–XVIII əsrlərdə meydana gəlmiş normativ və izahlı lüğətlərdən ilk olaraq “Kursk Akademiyasının lüğə-

ti", "Fransa Akademiyasının lüğəti", İspan Akademiyasının "Nüfuzlar lüğəti" adlı sözlüyü, "Rus Akademiyasının lüğəti" və s. adlarını çəkmək olar.

* * *

Monoqrafiyada yeni dövr (XIX əsr) dilçiliyin inkişafı üzərində də A.Qurbanov geniş planda araşdırmalar aparmışdır. Çünki XIX əsr dilçiliyin tarixində zəngin olmuşdur. Müəllif bu hissəni üç istiqamətdə işləmişdir. Birincisi, XIX əsrin əvvəllərindəki dilçilik (1800–1830), ikincisi, XIX əsrin ortalarında dilçilik (1830–1870) və üçüncüsü, XIX əsrin sonlarında dilçilik (1870–1900).

O, XIX əsrin əvvəllərində dilçilik dedikdə, 1830-cu ilə qədərki dövrü nəzərdə tutur və bu dövrün əlamətdar olduğunu bir neçə cəhətini göstərir.

Bu əsr haqqında A.Qurbanov dilçilik tarixini yazan tədqiqatçı alimlərdən fərqli olaraq, daha geniş məlumat vermiş və sistemli şəkildə qruplaşdırma aparmışdır.

Müəllif əsrin başlanğıcında dilçilik məsələlərindən bəhs edərəkən bir neçə əsərin meydana çıxdığını göstərir və ilk olaraq A.F.Bernqardın "Dil haqqında təlim" və "Dilçiliyin ilk əsasları" əsərlərinin adlarını çəkir. Və onu da vurğulayır ki, A.F.Bernqardın bu dövrün görkəmli dilçilərindən Frans Boppa və Vilhelm Humboldta böyük təsiri olmuşdur.

Müəllif bu hissədə ilk dəfə dünya dillərinin morfoloji təsnifini vermiş Fridrix Şlegel və onun "Hindlilərin dili və hikməti (müdrikliyi)" adlı əsəri barədə, dilçilikdə müqayisəli-tarixi metodun baniləri Frans Bopp, Rasmus Rask, Yakob Qrimm, Aleksandr Vostokov kimi alimlər haqqında qısa və dolğun məlumat verir. Göstərir ki, Frans Bopp

“Sanskrit dilinin yunan, latın, fars və german dilləri ilə müqayisədə təsriflənmə sistemi haqqında” adlı əsəri ilə dilçilikdə müqayisəli-tarixi metodun bünövrəsini qoymuşdur. F.Bopp, demək olar ki, sistemli bir nəzəriyyə yaratmışdır. Müəllif Boppun “Müqayisəli qrammatika” və digər əsərləri haqqında da məlumat vermişdir. O, birinci olaraq müqayisəli planda dillərin “ilk vəziyyətini” müəyyən etməyin mümkün olduğunu göstərmişdir. Frans Bopp dildəki ilk, ibtidai qrammatik formaları açaraq onları aydınlaşdırmış, bir dilin hadisəsini başqa dil faktının köməyi ilə işıqlandırmışdır. Onun bu yeniliyi dilçilikdə tarixi-müqayisəli metodun əsasını təşkil etmişdir... Bopp tədqiqata cəlb etdiyi dilləri dilçilik elmində ilk dəfə olaraq hind-Avropa dilləri adlandırmışdır.

Afad Qurbanov belə bir sualla çıxış edir ki, Frans Boppdan əvvəl dillərin qohumluğundan bəhs edən V.Couns və F.Şlegel olduğu halda bəs F.Boppun xidməti nədən ibarətdir? Müəllif bu sualın cavabını asanlıqla belə şərh etmişdir: “Deməli ki, F.Boppa qədər dillərin qohumluğu ayrı-ayrı leksik və qrammatik hadisələrin oxşarlığında görülürdü. Lakin F.Bopp topladığı materialları müqayisə edib belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, qohum dillərdə yalnız ayrı-ayrı oxşar dillər yox, bütöv oxşar sistem mövcuddur. Eyni zamanda, o, dillərin müqayisəsində qrammatik quruluşu əsas götürmüş, hər bir hissənin ancaq zahiri oxşarlığına və ya yaxınlığına əsaslanmayaraq onun tarixinə müraciət etmişdir. Bütün bunların əsasında Bopp sistemli nəzəriyyə yaratmışdır” (I cild, səh. 78).

Müəllif F.Boppun hind-Avropa dillərinin qrammatik formalarına həsr edilmiş üç cilddən ibarət “Zend, sanskrit, erməni, yunan, latın, Litva, qədim slavyan, qot və alman

dillərinin müqayisəli qrammatikası” adlı ikinci bir əsərinin adını çəkir və onun haqqında da öz fikrini bildirir. Qeyd edək ki, əsər üç dəfə nəşr olunmuşdur.

A.Qurbanov F.Boppun əsərlərinin təhlilindən sonra onun elmi yaradıcılığını qiymətləndirərək öz fikrini belə yekunlaşdırır: “Hind-Avropa dillərinin müqayisəli öyrənilməsində Boppun xidməti əvəzəlməzdir. Bu sahədə dilçilik elminin nailiyyətləri Boppun yaradıcılığı ilə bağlıdır. Boppdan sonra yaranmış hər bir əsər onun yaradıcılığına əsaslanmış, ondan elmi istiqamət almışdır. Bir çox dünya dilçilərinin yetişməsində də Frans Bopp böyük rol oynamışdır” (I cild, səh. 79).

Onu da vurğulayaq ki, ərəb dilçilərinin qrammatika sahəsində gördükləri işlərin Frans Boppa təsiri olmuşdur.

Doğrudur, müqayisəli-tarixi dilçiliyin yaranmasında R.Rask, Y.Qrimm və A.Vostokov məşğul olsa da, bu dilçilər arasında F.Boppun adı birinci çəkilir. Odur ki, F.Bopp haqqında müşahidələrindən sonra Afad Qurbanov Rasmus Rask, Yakob Qrimm və Aleksandr Vostokov haqqında məlumat verir. O, R.Raskın “Qədim şimal dili üzərində tədqiqlər və ya island dilinin mənşəyi”, Y.Qrimmin dördcildlik “Alman qrammatikası”, A.Vostokovun “Slavyan dili haqqında mülahizə” əsərlərinin adlarını çəkir və onların dilçilik tarixində müqayisəli-tarixi metod sahəsində böyük əhəmiyyəti olduğunu bildirir.

Məsələn, o qeyd edir ki, R.Rask adıçəkilən əsərində ilk dəfə olaraq əsaslandırmışdır ki, Baltik dillərinin slavyan dilləri ilə əlaqəsinin olmasına baxmayaraq, bunlar hind-Avropa dilləri ailəsində müstəqil budaq təşkil edir... Əsərdə bir çox maraqlı müşahidələr, elmi-nəzəri baxışlar vardır. Bu əsər dat dilində yazıldığına görə uzun zaman

yarandığı ölkənin (Daniya) sərhədlərini aşıb dünya elminə yol tapa bilməmişdi. Lakin həmin əsər geniş elm aləminə məlum olduqdan sonra dilçiliyin yeni formada inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

R.Raskin ikinci bir əsəri "İsland dili üzrə təlimat" adlanır. Bu əsər yuxarıda adıçəkilən əsərindən yüksək səviyyədə olmamışdır.

A.Qurbanov məşhur alman dilçisi Y.Qrimm haqqında yazır: "Yakob Qrimmin yaradıcılığı öz dövrünün nəzəri dilçiliyinin inkişafında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Eyni zamanda, onun dilçilik fəaliyyəti gələcək dilçilər nəslinin yetişməsinə böyük təsir göstərmişdir".

Onu da vurğulayaq ki, Y.Qrimm ikicildlik "Alman dilinin tarixi" adlı əsər də yazmışdır ki, həmin əsər dördcildlik "Alman qrammatikası" kitabı səviyyəsinə yüksələ bilməmişdir.

A.Vostokov yaradıcılığına öz münasibətini A.Qurbanov belə bildirir: "Aleksandr Vostokovun yaradıcılığı dilçiliyin müqayisəli-tarixi istiqamətdə inkişafında xüsusi rol oynamışdır. Onun elmi irsi indi də öz yüksək qiymətini saxlamaqdadır".

Qeyd edək ki, Aleksandr Vostokov Rusiyada müqayisəli-tarixi dilçiliyin ilk görkəmli nümayəndəsidir. Çünki o, "Slavyan dili haqqında mülahizə" əsəri ilə slavyan dillərinin müqayisəli qrammatikasının əsasını qoymuşdur.

A.Qurbanov XIX əsrin əvvəllərində inkişaf etmiş dilçilik barədə öz fikrini belə tamamlayır: "...XIX əsrin başlanğıcında bir sıra müxtəlif ölkələrdə müqayisəli-tarixi metodun dilçilik tədqiqatına tətbiqi dünya dilçiliyinin inkişafında misilsiz hadisəyə çevrilmiş və dil nəzəriyyəsinə dair bir çox elmi-tədqiqat əsərlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur".

XIX əsrin ən görkəmli dilçi alimlərindən biri də alman alimi Vilhelm fon Humboldtdur. Fəlsəfi dilçilik məktəbi, yaxud ümumi nəzəri dilçiliyin əsas problemləri Humboldt nəzəriyyəsi əsasında inkişaf etmişdir.

A.Qurbanov monoqrafiyada alman alimi Humboldt və onun elmi fəaliyyəti haqqında 4 səhifə məlumat vermiş, nəzəri dilçiliyin yaranmasında onun əməyinin böyük olduğunu vurğulamışdır. Fəlsəfi dilçilik məktəbi, yaxud ümumi nəzəri dilçiliyin yaranması onun adı ilə bağlıdır. Məhz buna görə də A.Qurbanov qeyd edir ki, nəzəri dilçiliyin əsas problemləri Humboldt ideyası əsasında inkişaf etmişdir. Müəllif alimin nəzəri dilçilik fəaliyyəti haqqında yazır: "Dilçiliyin nəzəri məsələlərinə dair Humboldta qədər də müəyyən mülahizələr yox deyildi. Lakin Humboldt təlimi özündə əvvəlkilərdən başlıca olaraq iki cəhətdən fərqlənirdi. Birincisi, Humboldtun toxunduğu problemlərin miqyası çox geniş idi. İkincisi, o öz nəzəriyyəsini müqayisəli-tarixi metodun nailiyyətləri əsasında qururdu. Bütün bunlara görə də XIX əsrin əvvəllərində Humboldtun mövqeyi dilçilik elminə yeni istiqamət verirdi". Müəllif qəti olaraq vurğulayır ki, V.Humboldt XIX əsr dilçiliyinin bütöv sistemini yaratmışdır. Bu sistemin əsasını dilçiliyin aşağıdakı ən mühüm problemləri təşkil edir: 1) dilin mahiyyəti; 2) dilin forması; 3) dillə təfəkkürün münasibəti; 4) dilin mənşəyi və onun inkişafı; 5) dillərin tipoloji təsnifi və s... Dilin forması haqqında Humboldt təlimi bu gün də öz qiymətini saxlamaqdadır.

V.Humboldt dünya dillərini 4 tipə bölmüşdür: amorf (kök), aqlütinativ, polisintetik, flektiv. O, bu dil tiplərini dillərin inkişaf mərhələləri hesab edirdi.

V.Humboldt dilçilikdə "Qrafik yazı haqqında və dilin quruluşu ilə onun əlaqəsi", "Yazının dillə əlaqəsi haqqında", 3 cilddən ibarət "Yava adasındakı kavi dili haqqında", "İnsan

dili quruluşunun müxtəlifliyi və onun bəşəriyyətin əqli inkişafına təsiri haqqında. Dil haqqında”, “İnsan dilinin müxtəliflikləri haqqında”, “İnkişafın müxtəlif dövrlərinə tətbiq etməklə dillərin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi haqqında”, “Dillərin milli xarakteri haqqında” əsərləri ilə tanınır.

A.Qurbanov alimin dilçilikdə olan elmi fəaliyyətini təhlil etdikdən sonra belə bir rəyə gəlir ki, V.Humboldtun dilçilik sahəsində irəli sürdüyü ideyalar dövrün linqvistik fikir zirvəsini təşkil etmişdir. Nəzəri dilçiliyin əsas problemləri Humboldt ideyaları əsasında inkişaf etmişdir. Onun qaldırdığı mühüm məsələlərin bir çoxu hazırda da müasir dilçiliyin zəruri tədqiqat obyektini təşkil edir.

Əlavə olaraq onu da vurğulayaq ki, V.Humboldtun Azərbaycan dilinə iki əsəri tərcümə olunmuşdur. “Über die Verschiedenheiten des menschlichen Sprachbaus” (“İnsan dilinin müxtəliflikləri haqqında”) əsəri professor Ə.Rəcəbli tərəfindən (rus dilindən) və “Über den Nationalcharakter der Sprachen” (“Dillərin milli xarakteri haqqında”) məqaləsi isə orijinaldan dosent İ.Kərimov tərəfindən tərcümə edilmişdir.

Məqalə olduqca maraqlıdır. Məqalə, adından da məlum olduğu kimi, dillərin milli xarakterinə həsr edilmişdir. Burada dil haqqında bir məqamı oxucuların nəzərinə çatdırmağı vacib bildik. Humboldt yazır: “Dil öz hərəkət intensivliyinə uyğun üç məqsədi izləyir:

- o, anlama prosesində vasitədir, ona görə də dəqiqlik və aydınlıq tələb edir;
- o, hissiyyatı ifadə edir, hissiyyat doğurur, ona görə də güc, aydınlıq və çeviklik tələb edir;
- o, ötürdüyü fikir vasitəsilə yeni fikir və fikir ardıcılığı oyadır; ona görə də sözlərdə öz damğasını qoyan

fikrin hərəkətdə olmasını tələb edir”¹. A.Qurbanovun əsərində də bu xarakter bir qədər geniş izahda özünü göstərir:

- 1) Dil fikrin formalaşmasında iştirak edir. Hər hansı bir fikir ancaq dil vahidləri vasitəsilə aydın və dəqiq formalaşır...
- 2) Dil insana fikrini ifadə etməkdə, bununla cəmiyyət üzvləri arasında fikir mübadiləsi yaratmaqda xüsusi rol oynayır. Fikir mübadiləsi bir neçə istiqamətdə olur; a) insan dil vasitəsilə öz fikrini ifadə edir; b) başqasının fikrini öyrənir; c) qarşılıqlı fikri anlaşma imkanı əldə edir².

XIX əsrin əvvəllərində bir çox qədim yazılı abidələr toplanmışdır ki, onları oxumaq problemə çevrilmişdir. Onlardan ən mühümü 1799-cu ildə qazıntı zamanı fransız əsgərləri tərəfindən Roze qəsəbəsində tapılmış “Rozett daşı” abidəsidir. A.Qurbanov həmin prosesin mütləq dilçilik tarixinə düşməsinin vacibliyini nəzərə almış və bu fakt haqqında da dəyərli məlumat vermişdir. O, verdiyi məlumatda həmin abidənin həcmi, orada olan yazının miqdarını statistik olaraq göstərmişdir (daşın uzunluğu 1 metr, eni 75 santimetr, qalınlığı isə 27 santimetr; müxtəlif əlifba və heroqliflərlə 3 yazı: birinci yazı qədim Misir heroqlifləri ilə yazılmış 14 sətirdən ibarət, Misir demotik yazısı ilə 32 sətir, üçüncü yazı 34 sətir olmaqla qədim yunan yazısından ibarət idi).

“Rozett daşı” abidəsi üzərindəki yazı 20 ildən artıq bir müddətdə tam şərhini tapmamışdır. Nəhayət ki, abidənin

¹ V.fon Humboldt “Dillərin milli xarakteri haqqında”. Bakı, 2014, səh. 32.

² “Ümumi dilçilik” B.: 2011, II cild, səh. 12

üzərindəki yazıların oxunması 1882-ci ildə Fransua Şampolion adlı gənc bir fransız aliminə nəsib olmuşdur.

Belə bir maraq və təəccüb doğuran material və onu oxuyan Şampolion haqqında A.Qurbanov ətraflı məlumat əldə etmişdir. A.Qurbanov bir faktı da qeyd edərək yazır: “Fransua Şampolionun nəticəsi ilə razılaşmayıb, onun qeyri-dəqiq olması fikrini iddia edənlər də az deyildi. Lakin bir neçə il ərzində Şampolionun nəticələri qədim Misir abidələrində dəfələrlə yoxlanıldı və birdəfəlik onun həqiqiliyi təsdiq olundu. Onun müvəffəqiyyəti dünya elminə səs saldı” (I cild, s. 91).

Bundan sonra F.Şampolionun “Heroqliflər sistemi oçerkləri” adlı kitabı nəşr olunur. A.Qurbanov əsər haqqında yazır ki, müəllif bu əsərdə qədim misirlilərin hansı prinsiplərlə heroqliflərdən istifadə etdiklərini ətraflı şərh edir. Fransua Şampolionun kəşfi Misir tarixinin və mədəniyyətinin öyrənilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

A.Qurbanov XIX əsrin əvvəllərində dilçiliyin inkişafı haqqında qeyd edir ki, dilçilik XIX əsrin başlanğıcında geniş vüsət almış və böyük inkişaf yolu keçmişdir.

* * *

XIX əsrin ortalarında artıq bir-birindən fərqlənən bir neçə cərəyan meydana gəlmişdi ki, bunlardan naturalizm, yaxud biologizm, məntiqizm və psixolinqvizm cərəyanlarının adlarını çəkmək olar. Bu cərəyanlar həm də bir məktəb adını almışdır. Bu dövrdə təbiətşünaslıqda da bir çox kəşflər və ixtiralar olmuşdur (məsələn, Ç.Darvinin təkamül nəzəriyyəsinə də buraya əlavə etmək olar). Naturalizm cərəyanının meydana çıxmasına səbəb məhz təbiətşünaslıq elminin inkişafının təsiri olmuşdur.

Naturalizm, yaxud biologizm cərəyanının ən görkəmli nümayəndəsi alman alimi Avqust Şleyxerdir. A.Şleyxer və cərəyanın digər nümayəndələri dilə təbii elmi baxımdan yanaşırdılar. Onlar linqvistik hadisələrlə bioloji hadisələr arasında bir uyğunluq, bir bənzərlik olduğunu iddia edirdilər. O, dili canlı orqanizm adlandırmışdır. Az ömür sürməsinə baxmayaraq (47 il), dilçilik sahəsində A.Şleyxerin zəngin irsi vardır: 2 hissədən ibarət “Müqayisəli dilçilik tədqiqləri”, “Kilsə slavyan dilinin morfoloqiyası”, “Dillərin müqayisəli tarixinə dair”, “Avropa dilləri”, “Litva dilinin öyrənilməsinə dair dərslik”, “Alman dili”, “Hind-german dillərinin müqayisəli qrammatikası”, “Hind-Avropa dillərinin müntəxəbatı”, “Darvin nəzəriyyəsinin dil haqqında elmə tətbiqi”, “İnsanın təbii tarixi üçün dilin əhəmiyyəti haqqında” və s.

A.Şleyxer həmçinin müqayisəli-tarixi dilçiliyin görkəmli nümayəndəsi idi.

Onun naturalist dilçilik görüşləri, əsasən, iki əsərində – “Darvin nəzəriyyəsinin dil haqqında elmə tətbiqi” və “İnsanın təbii tarixi üçün dilin əhəmiyyəti haqqında” əsərlərində əksini tapır. Bu baxışı hətta A.Şleyxerin “Müqayisəli dilçilik tədqiqləri” əsərində də görmək olar.

A.Qurbanov Şleyxer haqqında müəyyən məlumat verdikdən sonra onun linqvist fəaliyyətində diqqəti cəlb edən aşağıdakı məsələlərin olduğunu göstərir: 1) dilin təbiəti və mahiyyəti haqqında; 2) dilin canlı orqanizmlə eyniləşdirilməsi; 3) ulu dil və onun bərpa edilə bilməsinə dair; 4) qohum dillərin ağacı nəzəriyyəsi; 5) dillərin morfoloji təsnifi.

Müəllif bütün bu məsələlər barədə təhlillər aparmış, öz müsbət fikirlərini bildirmişdir. Lakin o, axıncı məsələnin qoyuluşu ilə razılaşmır və onun süni olduğunu vur-

ğulayaraq yazır: “A.Şleyxerin bu müddəası (5-ci müddəə nəzərdə tutulur) sünidir, çünki burada tarixin faktları, qanunauyğunluqları təhrif olunmuşdur” (I cild, səh. 97). Sonra o, fikrini davam etdirərək qeyd edir ki, dilçiliyin inkişaf tarixində Avqust Şleyxerin xüsusi mövqeyi vardır. Onun yaradıcılığında həm mənfi, həm də müsbət cəhətlər mövcuddur. Lakin dilçiliyin tərəqqisi baxımından onun əhəmiyyətli mülahizələri daha çoxdur (yenə orada).

Doğrudan da, Afad Qurbanovun qeyd etdiyi kimi, dilçiliyin inkişafında naturalizm cərəyanının müəyyən qədər müsbət rolu olmuşdur. Lakin bu cərəyanın əsas nöqsanları metodoloji baxımdan özünü büruzə verirdi.

A.Qurbanov məntiqizm cərəyanından danışarkən onun iki ən görkəmli nümayəndəsindən – Karl Bekker və Fyodor İvanoviç Buslayevdən söz açır, onlara öz münasibətini də bildirir. Xüsusilə F.İ.Buslayevin “Vətən dilinin tədrisi haqqında” və “Rus dilinin tarixi qrammatikası təcrübəsi” əsərlərində dilçiliyin bir sıra mühüm məsələlərinə toxunulduğunu vurğulayır.

M.Müller və Moris Rapp da bu cərəyanın nümayəndələridir.

Bu dövrdə psixologizm cərəyanı dilçilikdə daha geniş yayılmışdır. Psixologizm cərəyanının əsasını alman filosofu və psixoloqu İohann Fridrix Herbartın təlimi təşkil edir. Psixologizm cərəyanı haqqında məlumat verən Afad Qurbanov həmin cərəyanın ən görkəmli nümayəndələrindən alman dilşünası Heyman Şteyntal və rus dilçisi Aleksandr Potebnyanın rolundan danışır. Psixoloji dilçilik məktəbinin (cərəyanın) nümayəndəsi H.Şteyntalın dilçilik nəzəriyyəsinə dair bir çox əsərlərinin adlarını sadalayır və onların əhəmiyyətini vurğulayır. Həmin əsərlər bunlardır: “Dillə-

rin təsnifi dil ideyasının inkişafı kimi", "Dilin mənşəyi", "Qrammatika, məntiq və psixologiya, onların prinsipi və qarşılıqlı əlaqəsi", "Dilin fəlsəfəsi", "Dil quruluşunun mühüm tiplərinin xarakteristikası", "Psixologiya və dilçiliyə giriş", "B.Humboldtun dilçiliyə dair əsərləri və Hegel fəlsəfəsi", "Məntiqə xüsusi diqqət yetirməklə yunanların və romalıların dövründən bəri dilçilik tarixi" və s.

Onun son adıçəkilən iki əsəri dilçilik tarixinə aiddir. Psixoloji dilçilik görüşləri isə "Qrammatika, məntiq, psixologiya, onların prinsipləri və qarşılıqlı əlaqəsi" əsərində əksini tapır. Alimin bu sahədə görüşlərini, demək olar ki, Humboldtun fəlsəfəsi və yuxarıda adını çəkdiyimiz İ.T.Herbertin psixoloji görüşləri təşkil edir.

Bu cərəyanın ikinci nümayəndəsi M.Latsarus hesab olunur. O, H.Şteyntal ilə birlikdə dili fərdi nitq aktı hesab edir və psixi proses kimi başa düşürdü. Onlar "xalqların psixologiyası" problemini həll etməyə çalışırdılar. Çünki hər iki alimə subyektiv-idealist fəlsəfənin böyük təsiri olmuşdu. Onlar həm də naturalizm cərəyanını tənqid edirdilər.

Məlumdur ki, bu cərəyanın bir qolu da Rusiyada idi. Rusiyada psixologizm cərəyanının banisi A.A.Potebnya hesab olunur. A.Potebnya da Humboldtun ideyalarının təsiri altına düşərək Şteyntal-Latsarus nəzəriyyəsinə əsaslanırdı.

A.Qurbanov Potebnyanın psixoloji görüşlərinin "Fikir və dil" və "Rus dilinin qrammatikasından qeydlər" adlı əsərlərində özünü göstərdiyini vurğulayır. A.Potebnya həmçinin "Rus dili səslərinin tarixinə dair", "Filologiya elmləri nəzəriyyəsi üzrə mühazirələrdən" və s. əsərlərin də müəllifidir. Afad Qurbanov bu hissədə alman filosofu Vilhelm Vundtun fəaliyyətini də qələmə alır.

Beləliklə, psixoloji dilçilik cərəyanının yaranması Avropada H.Şteyntalın, Rusiyada isə A.A.Potebnyanın adı ilə bağlıdır.

* * *

A.Qurbanov XIX əsrin sonlarındakı dilçilikdən danışarkən, əsasən, ən böyük dilçilik məktəbi olan “Gənc qrammatiklər” cərəyanı, Moskva dilçilik məktəbi, Qazan dilçilik məktəbi və onların nümayəndələri haqqında ətraflı məlumat vermişdir. Müəllifin qeyd etdiyinə görə, “Gənc qrammatiklər” cərəyanının meydana gəlməsi alman alimlərindən Karl Bruqman, Herman Osthof, akademik Avqust Leskin, Herman Paul, Bertold Delbruk kimi dilçilərin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Burada A.Qurbanov “Gənc qrammatiklər”in proqramı, qüsuru və dilçilik sahəsinin inkişafında həmin cərəyanın rolu haqqında çox gözəl araşdırmalar aparmış, elmi təhlillər və açıqlamalar vermişdir.

“Gənc qrammatiklər”in əsas məqsədi Avqust Şleyxeri tənqid etməkdən ibarət olmuşdur. Onlar iddia edirdilər ki, dilin təbii orqanizm olduğu haqda A.Şleyxerin naturalizmi səhvdir və elmə ziddir. Odur ki, onlar dilçilikdə fərdi psixologizmi təbliğ edirdilər.

Bir çox alman dilçisi də gənc germanizm ideyalarının inkişafında iştirak edirdi: İ.Şmidt, A.Besserberger, G.Hirt və b.

“Gənc qrammatiklər”in bir neçəsinin əsərlərinin adlarını çəkmək yerinə düşər: K.Bruqmanın “Yunan dilinin qrammatikası”, “Dilçiliyin müasir vəziyyətinə dair”, K.Bruqman və G.Osthofun həmmüəllifliyi ilə “Morfoloji tədqiqatlar”, yenə K.Bruqmann və B.Delbrukun həmmüəllifliyi ilə “Hind-Avropa dillərinin müqayisəli qrammatikasının əsasları”, B.Delbrukun F.Vandelslə birlikdə beşcildlik

“Sintaktik tədqiqatlar” əsəri, B.Delbrukun “Dilin tədqiqinin əsas məsələləri”, G.Paulun “Alman dilinin lüğəti”, beş cilddən ibarət “Alman dilinin qrammatikası”, “Dil tarixi prinsipləri” və s.

“Gənc qrammatiklər”in proqramlarını A.Qurbanov bu cür şərh edir: 1) İlk növbədə A.Şleyxerin dil haqqında təlimindən uzaqlaşmaq; 2) Dilin fonetik dəyişikliklərini tədqiq etmək; 3) Canlı dilləri və onların dialektlərini öyrənmək; 4) Dilin qrammatik cəhətlərini araşdırmaq.

Müəllif bu proqramın bir sıra dillərin tarixi fonetikasının, qrammatika və dialektologiyasının tədqiqində xüsusi rolunu qeyd etməklə yanaşı, Y.V.Loyanın göstərdiyi “Gənc qrammatiklər”in qüsurları ilə də razılaşdığını bildirir. Həmin qüsurlar aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır:

1. “Gənc qrammatiklər”in ulu dil haqqındakı təsəvvürləri dumanlı və qeyri-dəqiq şəkildə idi.
2. Onlar dildə mövcud olan vahidlərin, formaların sistem təşkil etdiyini görmürdülər, buna görə də dilin forma və kateqoriyalarını təcrid olunmuş şəkildə öyrənirdilər.
3. “Gənc qrammatiklər” dilin leksik sisteminin tədqiqinə xüsusi əhəmiyyət vermirdilər.
4. “Gənc qrammatiklər” sintaksisin tədqiqində sintaksisin xüsusiyyətlərini nəzərə almırdılar; odur ki, onların fəaliyyətində morfoloji formalaşma özünü qabarıq göstərirdi.

Bu doğrudur ki, gənc qrammatiklər ulu dili bərpa etməyə çalışarkən faktların zaman ardıcılığı diqqətdən kənardə qalmışdı.

* * *

A.Qurbanov XIX əsrin 70–80-ci illərində Rusiyada fəaliyyət göstərən iki dilçilik məktəbinin – Moskva və Qazan dilçilik məktəblərinin meydana gəlməsindən bəhs edərək Moskva dilçilik məktəbinə başçılıq edən Filip Fyodoroviç Fortunatovun, nümayəndələrindən: A.A.Şaxmatov, İ.M.Pokrovski, V.K.Pojezinski, V.N.Şepkin, A.İ.Tomson, D.N.Uşakov, M.N.Peterson kimi dilçi alimlərin adlarını çəkir. V.İ.İstrin, Q.K.Ulyanov, B.M.Lopunov, Y.F.Budde, A.M.Peşkovski kimi alimlərin də adını bu cərgəyə daxil etmək olar.

Müəllif bu hissədə, hər şeydən əvvəl, F.F.Fortunatovun elmi fəaliyyətindən daha geniş bəhs edir, onun “Müqayisəli dilçilik”, “Hind-Avropa dillərinin müqayisəli fonetikasi”, “Müqayisəli morfolojiya” əsərlərinin elmi əhəmiyyətini qiymətləndirir.

F.Fortunatovun əsərləri ilə tanış olduqdan sonra A.Qurbanov onun dilçilik ideyalarını iki qismə bölür: a) ümumdilçilik problemlərinə aid fikirləri; b) hind-Avropa dillərinin müqayisəli-tarixi istiqamətdə öyrənilməsinə dair fikirləri.

Müəllif hər iki qisim haqqında qısa arayış verir. O, F.Fortunatovun elmi fəaliyyətini dəyərləndirərək yazır: “F.Fortunatovun yaratdığı qrammatika nəzəriyyəsi də elmi cəhətdən çox qiymətlidir. Onun söz birləşmələri, sözlün quruluşu haqqında təlimi dilçilik elminin inkişafında xüsusi əhəmiyyətə malikdir”.

F.Fortunatov gənc qrammatiklərdən fərqli olaraq dili maddi işarələr sisteni hesab etmişdir. O, həmçinin dil dəyişmələrinin xarici və daxili amillərlə əlaqədar olması fikrini irəli sürmüş, dilə bir sistem kimi baxmışdır.

Bəzi xarici dilçi alimlər də F.Fortunatovun qrammatik formalizmdə olan xidmətlərini dəyərləndirirlər. Lakin dilçilik tarixi üzrə mütəxəssis olan Y.V.Loya isə qrammatik formalizmi F.Fortunatov məktəbinin əsas nöqsanı hesab edirdi.

O dövrdə Rusiyada ikinci böyük məktəb Qazan dilçilik məktəbi idi. XIX əsrin sonlarında Rusiyada ən başlıca elmi mərkəz adlanan Qazan dilçilik məktəbinin banisi məşhur dilçi alim Boduen de Kurtenedir. Onun həm də dünya dilçiliyində böyük xidmətləri olmuşdur. Həmin məktəbin əsas nümayəndələri – N.V.Kruşevski, V.A.Boqoroditski, S.K.Buliç, İ.A.Aleksandrov, V.V.Radlov, N.S.Kukuranov kimi tanınmış alimlər olmuşlar.

A.Qurbanov burada fikrini ən çox Boduen de Kurtene-nin dilçilik fəaliyyətinə yönəlmiş, qısa və konkret olaraq təfsilatı ilə işıqlandırmışdır. O qeyd edir ki, Boduen de Kurtene dil faktlarının dərin və dəqiq tədqiqatçısı olmuşdur. Onun elmi yaradıcılığının, linqvistik nəzəri görüşlərinin əhatə dairəsi çox genişdir.

Boduen de Kurtene-nin xidməti dilçilik tarixində, hər şeydən əvvəl, fonem nəzəriyyəsi ilə bağlıdır. Bu nəzəriyyəni o, “Slavyan dillərinin müqayisəli qrammatikasının bəzi şöbələri” adlı əsərində yaratmışdır. A.Qurbanov bu haqda yazır: “Boduen de Kurtene elmi yaradıcılığında fonemin nə olduğunu nəzəri cəhətdən müəyyənləşdirmiş, fonemlərin yaranması, tarixi inkişaf etməsi və s. məsələləri hərtərəfli aydınlaşdırmışdır”.

Boduen de Kurtene fonem nəzəriyyəsi ilə sıx bağlı olan fonetik əvəzlənmələr nəzəriyyəsinin yaradıcısıdır. Bu, əsasən, onun “Fonetik əvəzlənmələr nəzəriyyəsinə bir cəhd” əsərində əks olunmuşdur.

Bundan əlavə, Boduen de Kurtene dilçilik tarixində ilk dəfə riyazi modelləri tədqiq edərək, eksperimental fonetikanın əsasını qoymuşdur. Həm də ilk dəfə olaraq fonetikada iki ayrı aspekti fərqləndirmişdir: antropofonika və psixofonetika. Sonradan həmin aspektlər fonetika və fonologiya adlandırılmışdır.

Boduen de Kurtenenin “Dilçiliyə giriş”, “Dilçilik və dil haqqında bəzi ümumi qeydlər” və s. əsərləri də çox maraqlıdır. Onu da qeyd edək ki, İ.A.Boduen de Kurtenenin “Ümumi dilçilik üzrə əsərləri” kitabı rus dilindən Azərbaycan dilinə ilk dəfə tərcümə olunaraq 2014-cü ildə çap olunmuşdur. Kitaba müəllifin ayrı-ayrı illərdə yazdığı seçmə məqalə və əsərləri daxil edilmişdir. Onlardan “Polyak dilində hallanmada analogiyanın təsirinin bəzi halları”, “Avqust Şleyxer”, “Slavyan dillərinin “müqayisəli qrammatikasının” bəzi bölmələri”, “Nikolay Krujevski: həyat və elmi fəaliyyəti”, “Dilçiliyə giriş”, “Fonetik əvəzlənmələr nəzəriyyəsinə bir cəhd”, “Fonem” və s. Kitabın tərcüməçiləri prof. F.Y.Veysəlli, filologiya üzrə fəlsəfə doktorları C.M.Babayev və N.M.Abdullayevadır.

Ümumiyyətlə, A.Qurbanov haqlı olaraq dilçilik elminin inkişaf tarixində Boduen de Kurtenenin və onun yaratdığı Qazan məktəbinin xüsusi rolu olduğunu qeyd edir və ona böyük dəyər verir. Müəllif onu da vurğulayır ki, Qazan dilçilik məktəbinin irəli sürdüyü problemlər, yaratdığı elmi ənənələr müasir dilçilikdə indi də yaşamaqdadır.

* * *

A.Qurbanov ardıcıl olaraq öz tədqiqatını XX əsr dilçiliyinin inkişafına həsr etmişdir. O, əvvəlcə XX əsrin başlanğıcında “gənc qrammatiklər”in tənqidi və dilçilikdə yeni

yollar axtarılması, sonra isə həmin əsrin əsas dilçilik cərəyanlarından bəhs edir.

“Gənc qrammatiklər” elmə bir çox yeniliklər gətirsə, dəyərli fikirlər irəli sürsələr də, onların əsərlərində polemika doğuran və yalnız fikirlər də yox deyildir. Həmin səhvlərin bəzilərinə A.Qurbanov aşağıdakı aydınlıqları gətirmişdir: 1) “Gənc qrammatiklər” dil vahidlərinin qarşılıqlı təsirinə diqqət vermirdilər; 2) dialektlər arasında qarşılıqlı əlaqə və təsiri nəzərə almırdılar; 3) dilin sistemini kifayət qədər aydınlaşdırmırdılar; 4) dilçiliyin bəzi köklü problemlərinin müzakirəsindən imtina edirdilər (məsələn, onlardan bir çoxu dilin əmələ gəlməsi problemini dilçilik üçün lazım bilmir, bu problemin fəlsəfi obyekt olduğunu göstərirdi); 5) dilin tarixi inkişafını tədqiq etməkdə qədim yazılı abidələrin əhəmiyyətini heçə endirirdilər.

Müəllif, bununla bərabər, onlara müsbət rəy də bildirir, fikrini davam etdirərək yazır ki, “Gənc qrammatiklər”in tənqid edilməsi ilə yanaşı, həm də dilçiliyin müxtəlif istiqamətlərində yeni yollar axtarılmışdır. Buna görə də dilçiliyin tarixində XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri “gənc qrammatiklər”in kəskin tənqidi və yeni yollar axtarılması ilə xarakterikdir, – deyər V.A.Zvegintsevdən gətirdiyi sitatla razılaşıq.

Məhz bunlara görə “gənc qrammatiklər”ə qarşı kəskin tənqid kampaniyası başlamışdır. Odur ki, onların əleyhinə olan bir neçə dilçilik cərəyanı (məktəb) yaranmışdır: “Sözlər və şeylər”, estetik (lingvistik) idealizm və neolingvistik (məkanı dilçilik).

A.Qurbanovun bu cərəyan (məktəb) və onların nümayəndələri haqqında verdiyi məlumatları qısa olaraq bir daha nəzərdən keçirək.

“Sözlər və şeylər” məktəbi Avstriya dilçi alimi Rudolf Meringerin eyni adlı jurnalı əsasında yaranmışdır (almanca “Wörter und Sachen”). Bu məktəbin əsas banisi Avstriya dilçisi Hüqo Şuxardt idi. O, bir çox dilləri – kelt, Qafqaz, bask, slavyan və başqa dilləri yaxşı öyrənmişdir. Lakin onun tədqiqatlarının başlıca hissəsini roman dillərinin elmi-nəzəri cəhətdən tədqiqi təşkil edir. Onun “gənc qrammatiklər” əleyhinə yazdığı “Fonetik qanunlar haqqında” əsərinin adını çəkmək olar. Bu əsər, əsasən, birbaşa “gənc qrammatiklər”in tənqidinə həsr edilmişdir. Bundan əlavə, o, “Şeylər və sözlər”, “Etimologiya və sözlərin tarixinin tədqiqi”, “Dil, təfəkkür və ümumi dilçilik haqqında qeydlər” adlı əsər və məqalələr yazmışdır ki, adıçəkilən məktəbin əsas müddəaları da orada öz əksini tapmışdır.

A.Qurbanov sonra yazır: “Şuxardt çox güclü tənqidçi olmuşdur. O öz dövründə dilçilik elminin inkişaf səviyəsini ətraflı bilmiş və onun qüsurlarını tənqid hədəfinə çevirmişdir. Şuxardt tənqidlə bərabər, dilçilikdə yeni yollar axtarmış, dilin tədqiqinə yeni formada yanaşmağı, yeni metodlardan istifadə etməyi tələb etmişdir”. O, T.A.Amirova, B.A.Olxovnikov və V.Rojdestvenskinin birlikdə yazdıqları “Очерки по истории лингвистики” (“Linqvistika tarixinə dair oçerklər”) əsərində H.Şuxardt haqqında dedikləri fikirlə razılaşıır və həmin sitatı öz əsərində də qeyd edir: “Şuxardt elmi və elmi-tənqidi yaradıcılığının gücü ilə gənc tədqiqatçıları yeniliyə doğru istiqamətləndirməyə çalışmışdır. Buna görə də Şuxardt dilçilik tarixində köhnənin tənqidçisi, yeninin carçısı hesab olunur”.

Dilçilikdə estetik idealizm məktəbinin yaradıcısı alman filoloqu Karl Fosslerdir. A.Qurbanov K.Fossler və onun “Dilçilikdə pozitivizm və idealizm”, “Dil yaradıcılıq

və inkişaf kimi”, “Ruh və mədəniyyət dildə”, “Fransanın mədəniyyəti və dil” adlı kitablarının dilçilikdə əhəmiyyəti haqqında məlumat verir, onları bir mütəxəssis kimi dəyərləndirir. K.Fosslerin “Dilçilik, pozitivizm və idealizm” əsəri idealizm məktəbinin, bir növ, proqramı idi. Digər kitablarında isə dilçiliyə dair ideyaları əks olunmuşdur.

Müəllif K.Fosslerin “gənc qrammatiklər”i pozitivistlər kimi müəyyənləşdirdiyini və onları idealist mövqedən tənqid etdiyini də qeyd edir. A.Qurbanov onun bəzi nöqsanlarını göstərməklə yanaşı, elmə xidmətlərini də qiymətləndirmişdir. O yazır: “Fossler tərəfindən dilçilik məsələlərinin idealist mövqedən aydınlaşdırılmasına bazmayaraq, dil haqqında elmin inkişaf tarixində onun da xidməti vardır. Dilin üslublarının linqvistik baxımdan öyrənilməsi, yazıçı dilinin ümumxalq dili ilə münasibətinin müəyyənləşdirilməsi, mədəniyyət tarixi ilə dilin inkişafının qarşılıqlı əlaqəsinin aydınlaşdırılması və sair bu kimi mühüm məsələlərin həll olunmasını irəli sürməsi onun ən böyük xidmətlərindəndir”.

A.Qurbanov “dilnin üslublarının linqvistik baxımdan öyrənilməsi” cümləsini işlətməkdə çox haqlıdır. Çünki K.Fossler dilçiliyi üslubiyyətə bərabər tuturdu.

Onu da qeyd edək ki, Y.Lerx və L.Şpitser də estetik idealizm cərəyanının nümayəndələridir. Lakin bu sahədə onların fəaliyyəti çox az olmuşdur. Buna görə də A.Qurbanov diqqətini əsas K.Fosslerin dilçilik baxışlarına yönəltdi.

XX əsrin 20-ci illərində İtaliyada meydana çıxmış neolinqvistika məktəbi də “gənc qrammatiklər”in əksinə yaranmış üç cərəyandan biridir. Bu cərəyana areal (məkanı) dilçilik məktəbi də deyilirdi. Çünki neolinqvistlər dilçiliyin tarixində bir sıra “areal” tədqiqatlar aparmışlar. Buna görə də neolinqvistikaya bəzən “areal dilçilik” də deyilir.

Bu məktəbin əsas nümayəndələri, A.Qurbanovun qeyd etdiyi kimi, İtaliya dilçilərindən Matteo Bartoli, Culio Bertoni, Culiano Bonfenti, Vittore Pizanidir.

Müəllif onları belə təqdim edir: “Neolinqvistika cərəyanının prinsip və metodları C.Bertoni və M.Bartolinin 1925-ci ildə nəşr etdirdikləri “Neolinqvistikanın müxtəsər öçerki” adlı əsərdə şərh olunmuşdur. Bu əsər neolinqvistika cərəyanının bünövrəsini qoymuşdur. Neolinqvistika cərəyanının ümumi-nəzəri vəziyyəti “M.Bartolinin “Neolinqvistikaya giriş” və C.Bonfentinin “Neolinqvistikanın mövqeyi” adlı əsərlərində əks olunmuşdur” (səh.118).

V.Pizaninin xidməti isə hind-Avropa dillərinin öyrənilməsində linqvistik coğrafiyanın prinsiplərinin yayılmasında idi.

A.Qurbanov apardığı araşdırmalarından belə nəticəyə gəlir ki, bu cərəyanın prinsipləri V.Humboldtun, H.Şuxardtın, B.Kroçenin, K.Fosslerin idayalarına əsaslanır. Buraya hətta İ.Şmidtin, X.Jilyeronun da nəzəriyyələrinin təsirini qeyd etmək yerinə düşər. Onlar “gənc qrammatiklər”in əksinə olaraq, dillər arasında daimi və tədrici keçidlərin olduğunu vurğulayırdılar və burada kəskin hədd qoymaq olmaz iddiasında idilər.

Müəllif haqlı olaraq onu da vurğulayır ki, neolinqvistlərin ən böyük xidmətləri dilçilik coğrafiyası sahəsindədir.

* * *

XX əsrdə daha bir çox cərəyan və məktəblər meydana gəlmişdir. Oudur ki, A.Qurbanov ardıcıl olaraq bu sahədə tədqiqat işlərini davam etdirmiş, öz əsərində sosioloji və strukturalizm cərəyanları, onun məktəbləri olan Praqa, Kopenhagen, Amerika və s. məktəblər haqqında geniş araşdırmalar aparmışdır.

Müəllif sosioloji və strukturalizm cərəyanlarının görkəmli simalarından olan İsveçrə dilçi alimi Ferdinand de Sössürün həyat və fəaliyyəti, elmi yaradıcılığı haqqında dolğun və konkret məlumat vermişdir.

Afad müəllim Ferdinand de Sössürün XX əsr dilçiliyinin ən böyük siması və dilçilik tarixində son dərəcə şərəfli olduğunu vurğulayır. Müəllif onun “Ümumi dilçilik kursu” fundamental əsərini təhlil etdikdən sonra ona böyük qiymət verərək yazır: “Ümumdünya şöhrəti tapmış “Ümumi dilçilik kursu” əsərinin başlıca əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada dilçilik elminin spesifikası, onun obyektinə dəqiq müəyyənləşdirilmişdir. Məlumdur ki, F.de Sössürə qədərki dilçilərin bir çoxu dilə məntiqi, psixoloji, fizioloji və digər mövqedən yanaşmış və bunun əsasında da dilçiliyi düzgün işıqlandırmışlar. Sössür dili ictimai hadisə kimi qəbul edir və deyirdi; “Dilçiliyin yeganə və əsl obyektinə dildir...”

Müəllif həmçinin F.de Sössürün linqvistik konsepsiyasının dilçilik elmi üçün böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini qeyd edir və onun əsərində bir çox yeni və ən mühüm məsələlərin şərhinə xüsusi yer verdiyini vurğulayaraq bir neçəsinin adını çəkir: dilin işarəvilik xarakteri, dil sistem kimi, dil və nitqin münasibəti, sinxroniya və diaxroniya məsələsi, daxili və xarici linqvistika.

Onun bunların hər birinə aid ayrı-ayrılıqda etdiyi şərhə diqqət yetirək: a) F.de Sössür dilin işarəvilik xarakterindən danışarkən deyirdi ki, dil işarələr sistemindən ibarətdir; b) o, dilin mürəkkəb sistemə malik olduğunu göstərmiş və onun sistem kimi öyrənilməsinə zəruri hesab etmişdir; c) onun dilçilik konsepsiyasında dil və nitqin münasibəti problemi irəli sürülmüşdür. Burada nitq və dil an-

layışları, bunların sərhədi elmi surətdə şərh edilmiş, dillə nitqin fərqli cəhətləri aydınlaşdırılmışdır; ç) dili iki aspektdə – sinxron və diaxron aspektdə tədqiq etmək olar. Sössür sinxron dilçiliyə daha çox üstünlük verir; d) Sössür dilçiliyi daxili və xarici olmaqla iki formada təsəvvür edir, bunların arasında ciddi sərhəd qoyur, onların mövzu və vəzifələrini göstərir.

F.de Sössür işarələr nəzəriyyəçisi kimi işarələr sistemindən danışarkən onu üç yerə bölmür: 1) ikonik işarələr; 2) işarə – indekslər; 3) işarə – simvollar. O özünün işarələr nəzəriyyəsində dili obyekt hesab edir.

A.Qurbanov Ferdinand de Sössürün dilçilik fəaliyyətini araşdırdıqdan sonra belə nəticəyə gəlir ki, XX əsr dilçiliyində bir sıra cərəyan və məktəblərin yaranmasına böyük təsir göstərmiş Ferdinand de Sössürün geniş dilçilik görüşləri müəyyən qüsur və ziddiyyətlərdən də azad deyildir.

Əlavə olaraq qeyd edək ki, əsər bir çox dillərə – türk, macar, isveç, serb-xorvat və s. dillərə də tərcümə edilmişdir. Ferdinand de Sössürün “Ümumi dilçilik kursu” kitabı həmçinin akademik Nizami Cəfərov tərəfindən rus dilindən Azərbaycan dilinə ilk dəfə tərcümə olunaraq 2003-cü ildə nəşr olunmuşdur. Kitabın əvvəlində N.Cəfərov və İ.Məmmədovun F.de Sössürün həyatı, fəaliyyəti və adıçəkilən əsəri haqqında oxuculara geniş məlumatı, sonra isə məşhur dilçilərdən Ş.Balli və A.Seşenin kitabın “Birinci nəşrə ön söz”ü verilmişdir. N.Cəfərov və İ.Məmmədov ön sözündə düzgün olaraq vurğulayırlar ki, ...Azərbaycan dilçiləri F.de Sössürün dilçilikdə yaratdığı inqilaba uzun zaman, demək olar ki, biganə qalmış, “Kurs”a maraq yalnız 60-cı illərdən etibarən artmışdır. N.Məmmədov, A.Qurbanov, A.Axundov, M.Adilov, B.Tahirbəyov, Ə.Rə-

cəbov kimi ümumi dilçilik mütəxəssislərinin Azərbaycan ali məktəbləri üçün yazdıqları dərsliklərdə dahi dilçinin görüşləri kifayət qədər geniş şərh edilmişdir”.¹

“Ümumi dilçilik kursu” kitabı giriş, girişə əlavə (fonologiyanın əsasları) və 5 hissədən ibarətdir. Birinci hissə “Ümumi prinsiplər”, ikinci hissə “Sinxron dilçilik”, üçüncü hissə “Diaxron dilçilik”, dördüncü hissə “Coğrafi dilçilik”, beşinci hissə “Retrospektiv dilçilik məsələləri” adlanır. Kitab tədqiqatçılar, doktorantlar, müəllim və tələbələr, həmçinin digər oxucular tərəfindən də çox maraqla qarşılanmışdır. Müəllif “Giriş” hissəsində iki yazı sisteminin mövcud olmasını göstərir:

1. İdeografik yazı, burada söz onun tərkibinə daxil olan səslərdən asılı olmayaraq bir işarə ilə təsvir olunur. Həmin işarə sözü, eyni zamanda sözlə ifadə olunmuş anlayışı bütöv şəkildə təqdim edir. Bu cür sistemə klassik nümunə çin yazısıdır.
2. Sözü təqdim edən səs zəncirinin ifadəsinə cəhd edən, adətən “fonetik” adlandırdığımız sistem. Yazının fonetik sistemi ya heca, ya da hərf olur, yəni nitqin tərkib hissələrinə ayrılmayan elementlərinə əsaslanır”.²

* * *

A.Qurbanov sosioloji cərəyanın digər nümayəndələrindən – Cenevrə dilçilik məktəbinin üzvlərindən A.Seşə (məqaləsi “Ümumi linqvistikanın Cenevrə məktəbi”), Şarl Balli və onun “Fransız üslubiyatı”, “Dil və həyat”, “Ümumi linqvistika və fransız dili məsələləri” adlı kitab-

¹ Ferdinand de Sössür. “Ümumi dilçilik kursu”. Azərbaycan dilində. Bakı, 2003, səh. 43.

² “Ümumi dilçilik kursu” s. 90.

ları haqqında, Paris dilçilik məktəbinin görkəmli üzvlərindən Antuan Meye (əsərləri: "Hind-Avropa dillərinin müqayisəli öyrənilməsinə giriş", ikihissəli "Tarixi dilçilik və ümumi dilçilik", "Tarixi dilçilikdə müqayisəli metod", "Klassik dillərin müqayisəli qrammatikası", "Latın dilinin tarixi oçerki", "Ümumslavyan dili" və s. Cəmi 24 kitab və 500-dən artıq elmi məqalə) və onun tələbəsi Yozef Vandriyes (əsəri "Dil") haqqında müfəssəl, qanəedici məlumatlar vermişdir.

A.Meyenin bir səhvi ondan ibarət idi ki, o, dilçiliyi sosiologiyanın bir hissəsi hesab edirdi.

A.Qurbanov Cenevrə dilçilik məktəbinin ən görkəmli nümayəndəsi Şarl Balli haqqında yazır ki, Balli öz əsərlərində linqvistik üslubiyyatın nəzəri əsaslarını yaratmışdır. Üslubiyyat probleminə dair nəzəriyyə Ballinin dilçilikdə ən böyük xidmətlərindəndir.

A.Qurbanov təvazökarlıqla Balli haqqında öz fikrini bildirir, ancaq təəssüflər olsun ki, üslubiyyatla məşğul olan dilçi alimlərimiz onun üslubiyyatı haqqında ətraflı heç nə yazmayıblar.

Qeyd edək ki, frazeologiya haqqında ilk geniş məlumatı da məhz Ş.Balli "Fransız üslubiyyatı" əsərində vermişdir.

A.Qurbanov Y.Vandriyesi belə şərh edir ki, o, dili sosioloji fakt hesab etmiş və dil hadisələrinin təhlilinə də bu baxımdan yanaşmışdır.

Ümumiyyətlə, sosioloji dilçilik cərəyanının əsas prinsipləri ondan ibarət idi ki, dil xalqa, kollektivə məxsus olub, ictimai hadisədir. Ünsiyyət vasitəsi olan dil psixi hadisə deyildir. Dil sistem təşkil edir və s.

* * *

XX əsrin sonlarında formalaşan dilçilik cərəyanlarından ikincisi strukturalizm cərəyanıdır. Bu cərəyanın fəlsəfi əsası “davranış psixologiyası”dır. Strukturalizm cərəyanına F.de Sössürün əsərinin böyük təsiri olmuşdur. A.Qurbanov da göstərir ki, F.de Sössürün “Ümumi dilçilik kursu” əsəri gələcək strukturalizmin eskizini vermişdir. Müəllif bu terminin dilçiliyə ilk dəfə 1939-cu ildə gəldiyini də vurğulayır və yazır ki, V.Bröndalın həmin ildə çap olunmuş “Struktur dilçilik” adlı məqaləsindən sonra struktur anlayışı ilə bağlı terminlər geniş yayılmışdır.

Müəllif dilçilikdə strukturalizm cərəyanının 3 əsas məktəbinin olduğunu göstərir:

1. Praqa strukturalizm məktəbi (funksional dilçilik);
2. Kopenhagen strukturalizm məktəbi (Danimarka qlossematikası);
3. Amerika strukturalizm cərəyanı (deskriptiv dilçilik).

Praqa strukturalizm məktəbinin bünövrəsini V.Mateziusun təşkil etdiyi “Praqa dilçilik dərnəyi” təşkil edir. Həmin dərnəyin nümayəndələri isə B.Qavranek, İ.Baxek, B.Tranka, V.Sklaviçka, L.Novak, xaricdə yaşayan rus dilçilərindən N.S.Trubetskoy, R.O.Yakobson, S.O.Kartsevski kimi tanınmış alimlər idi. Bu məktəbin əsasını F.Fortunatovun, İ.Boduen de Kurtenenin və F.de Sössürün ideyaları təşkil edir. Onların elmi fəaliyyətləri 6 hissədən ibarət “Praqa dilçilik dərnəyinin tezləri” adlı məcmuədə cəmlənmişdir. A.Qurbanov qeyd edir ki, Praqa dilçilik proqramının əsasında sistem və funksiya anlayışları durur... Onlar dildə müəyyən kateqoriyalara aid sistemlər olduğunu, bunların bir-birindən asılı olduqlarını və nəhayət, bir-birini tamamladıqlarını göstərirlər.

A.Qurbanov vurğulayır ki, Praqa dilçilik məktəbinin ən böyük xidməti fonologiyadır. Bu məsələ N.S.Trubetskoyun “Fonologiyanın əsasları” adlı məşhur əsərində daha geniş şərh olunmuşdur. Trubetskoy dillə nitqin fərqli olduğunu əsas götürərək, nitqin səsləri haqqında təlimi fonetika, dilin səsləri haqqında təlimi isə fonologiya adlandırmışdır. O öz əsərində dünyanın təxminən 200 müxtəlif dilinin fonoloji xarakteristikasını vermişdir. Müəllif həmçinin qeyd edir ki, Praqa dilçilik məktəbinin üzvləri dilçiliyin bir çox məsələləri ilə məşğul olmuşlar. Qrammatika sahəsində tədqiqatlar aparılmış, dillərin tipologiyasına dair fikirlər söylənilmiş, dil ittifaqı problemi irəli sürülmüşdür.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, N.S.Trubetskoyun “Fonologiyanın əsasları” əsəri professor F.Veysəlli tərəfindən alman dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş və kitab 2012-ci ildə çap olunmuşdur. Əsər həmçinin bir çox dillərə də tərcümə edilmişdir.

Onu da qeyd edək ki, bu dövrdə Praqa məktəbi ilə əməkdaşlıq etmiş dilçilərdən biri də Saimon Potter olmuşdur. Onun məşhur “Dilimiz” əsəri prof. F.Veysəlli və baş müəllim S.Mustafayeva tərəfindən tərcümə edilərək 2014-cü ildə çap olunmuşdur. Əsər 14 fəsildən ibarətdir: qədim ingilis dili, skandinav və fransız dillərinin təsiri, səslər və yazılar, söz yaradıcılığı, etimologiya və məna, şivə və dialekt, Britaniya və amerika ingilis dili və s.

Kopenhagen strukturalizm məktəbinin nümayəndələri Viqo Bröndal (əsəri “Struktural dilçilik”), H.Uldall (əsəri “Qlossematikanın əsasları”), Lui Yelmslev (əsərləri: “Ümumi qrammatikanın prinsipləri”, “Hal kateqoriyası”, “Dilçilik nəzəriyyəsinin əsasları”) idilər. Onlar öz konsepsiyalarını “Qlossematika” adlandırdılar. A.Qurbanov

qeyd edir ki, Kopenhagen məktəbinin nümayəndələri öz tədqiqatlarını nəşr etmək üçün "Acta Linguistic" adlı jurnal təsis etmişdilər və burada da qlossematikanın ən mühüm məsələləri öz əksini tapmışdır.

Bu məktəbin dilçiləri fonologiya və dilin quruluşu məsələləri ilə məşğul olurdular. Onlar diaxronik aspekti qəbul etmirdilər. Ümumi dilçilik nəzəriyyəsinin yaranmaması üçün konkret dil materialının nəzərə alınmasının tərəfdarı deyildilər. Buna görə onların da müəyyən qədər səhvləri olmuşdur. A.Qurbanov bu haqda yazır ki, Kopenhagen məktəbi strukturalizmdə xüsusi mövqeyə malikdir. Qüsurlarına baxmayaraq, dilçiliyin inkişafı tarixində bu məktəbin də müəyyən rolu vardır.

Strukturalizmin məktəblərindən biri də Amerika strukturalizm məktəbidir. Bu məktəb deskriptiv dilçilik məktəbi də adlanırdı, yəni təsviri dilçilik məktəbi. A.Qurbanov bunun Amerika dilçilik məktəbləri arasında qabaqcıl yer tutduğunu qeyd edir.

Bu məktəbin banisi Leonard Blumfilddir. Əsas nümayəndələri Frans Boas, Eduard Sepir, Ç.Friz, K.Payk, Q.Qlison, Z.Harris, C.Treycer, B.Blok, B.Uorf və b.

A.Qurbanov bu məktəbin öndə gedən bəzi nümayəndələri haqqında məlumat verməklə kifayətlənmişdir. Onlardan Frans Boas, Eduard Sepir, Benjamin Uolf və Leonard Blumfilddir. Onlar da iki qrupa ayrılırdı: mentalistlər və mexanistlər.

Mentalistlərin əsas nümayəndələri L.Blumfild özü, Ç.Friz, K.Payk, Q.Qlison, mexanistlərin əsas nümayəndələri isə Z.Harris, C.Treycer, B.Blokdir.

Bunun səbəbi o idi ki, F.de Sössür hər bir dil işarəsinə də iki cəhətin olduğunu fərqləndirirdi: işarələyəni və işa-

rələnəni, yəni ifadə planını və məzmun planını. Məhz bu bölgüyə görə Blumfildin tələbələri iki qrupa bölünürdü.

Mentalistlərin fikrincə, məna faktorunu dil tədqiqatlarında nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Amma mexanistlər mənanı nəzərə almırdılar, onlar hesab edirdilər ki, dili əsaslı şəkildə təsvir etmək mümkündür.

“Amerika hindlilərinin dillərinə dair rəhbərlik” əsərinin müəllifi F.Boas haqqında məlumat verən A.Qurbanov qeyd edir ki, o, Amerika hindlilərindən dakot, eskimos, oneyda, simşey və başqa xalqların dillərini sorğu-sual üsulu ilə öyrənmiş və elmi müşahidələr aparmışdır. F.Boas hind-Avropa dillərinin tədqiqi üçün müəyyənləşdirilmiş metodları Amerika hindlilərinin dillərinin öyrənilməsində tətbiq etməyin yararsız olduğunu göstərirdi. O, hindlilərin dillərinin tədqiqi və təsvirində yeni fərqli metodlardan – dilin formal cəhətlərini təsvir edən metodlardan istifadə olunmasını tələb edirdi.

F.Boasın elmi əhəmətlərini, tədqiqat üsullarını E.Sepir və L.Blumfild davam etdirmişdir. A.Qurbanov yazır ki, Sepirin çoxcəhətli yaradıcılığı müasir dilçiliyin müxtəlif aktual problemləri ilə əhatə olunmuşdur. Onun elmi fəaliyyətində dilçilik elminin təsnifini vermək, dil və mədəniyyətin əlaqəsini müəyyənləşdirmək və s. məsələlər xüsusi yer tutur.

Sepirin dilçilik görüşü və mülahizələri “Dil” adlı nəzəri əsərində və “Dilçiliyin elm kimi vəziyyəti” məqaləsində əks etdirilmişdir. A.Qurbanov göstərir ki, E.Sepir dilə mədəniyyətsünaslıq aspektindən də yanaşmışdır... Dil və mədəniyyətin münasibəti məsələsinə dair Sepirin mülahizələri Amerika dilçiliyində dillə mədəniyyətin, adət və ənənənin əlaqəsini öyrənən etnolinqvistikanın əsasını qoymuşdur.

A.Qurbanov B.Uorfun həyatı haqqında qısa məlumat verdikdən sonra Sepiri dinləməklə onun elmi-nəzəri biliklə silahlandığını, məqalələrlə çıxış etdiyini qələmə almışdır. Afad müəllim daha sonra qeyd edir ki, Uorfun tədqiqatları son dərəcə dərin və güclü olmuşdur. Dilçilikdə Sepir-Uorf fərziyyəsi çox məşhurdur.

A.Qurbanov deskriptiv dilçilik məktəbinin digər nümayəndələrindən fərqli olaraq, L.Blumfild haqqında daha geniş məlumat vermişdir. O, həm Amerika strukturalizm məktəbinin banisidir, həm də XX əsr Amerika dilçiliyi tarixində zəngin elmi yaradıcılığa malik dilçi kimi çox məşhurdur.

A.Qurbanov qeyd edir ki, o öz elmi konsepsiyasında dili formal cəhətdən təsvir etməyi hərtərəfli əsaslandırmışdır.

Onun ən məşhur əsəri "Dil" adlanır. Burada müəllifin özünün dilə aid yeni baxışları əks olunmuşdur. Kitabda həmçinin dilin təhlil metodları və prinsipləri şərh olunur. A.Qurbanov qısa olaraq onun "Dil" əsərini şərh edərək yazır: "Blumfildin "Dil" monoqrafiyasında diqqəti cəlb edən qiymətli cəhətlərdən biri qrammatika nəzəriyyəsidir. Onun qrammatika nəzəriyyəsində qrammatik forma əsas yer tutur. Bu məsələ geniş şərh edilmişdir. Bununla yanaşı, Blumfild qrammatik anlayışlara dair əsas terminləri müəyyənləşdirməyə də ciddi səy göstərmişdir. O, sintaksis sahəsində də çox böyük nailiyyətlər əldə etmişdir". Sonra müəllif göstərir ki, ümumiyyətlə, Blumfildin dilçiliyə dair mülahizə və görüşləri Amerika strukturalizminin inkişafında xüsusi rol oynamışdır.

Qeyd edək ki, L.Blumfildin "Dil" monoqrafiyası dosent V.S.Ərəbov və dosent Q.N.Heybətov tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək nəşr olunmuşdur. Lakin

diqqətsizlikdən kitabın çap olunduğu il göstərilməmişdir. Əsər 28 fəsildən ibarətdir. Burada dilin tədqiqi, fonem, fonetika, fonetik struktur, məna, cümlə tipləri, sintaksis, morfologiya, leksika, yazılı abidələr, müqayisəli metod, semantik dəyişikliklər, ikidillilik, ikidillilik şəraitində alınmalar və s. sahələr öz əksini tapmışdır.

Deskriptiv dilçilik strukturalizmin digər nümayəndələrindən Z.Harrisin "Struktur dilçilikdə metodlar", Q.Qlisonun "Deskriptiv dilçiliyə giriş" əsərlərinin adlarını da çəkə bilərik.

A.Qurbanov dilçilikdə strukturalizmin müxtəlif məktəbləri arasında olan münasibəti çox gözəl bir şəkildə aşağıdakı kimi şərh edir. Biz də nəzərə aldıq ki, həmin hissəni olduğu kimi oxucuların nəzərinə çatdıraq. Çünki bu cür şərhə ümumi dilçilikdən yazan müəlliflərin heç birində rast gəlinmir: "Strukturalizm məktəblərinin hamısı üçün ümumi olan cəhət vardır. Bu cəhət həmin məktəblərin "Gənc qrammatiklər" cərəyanına müəyyən dərəcədə əks olmasıdır. "Gənc qrammatiklər" dilin tarixi aspektdə öyrənilməsini qiymətli hesab edir, strukturalizm nümayəndələri isə müasir dilin vəziyyətini öyrənməyi vacib bilirdilər.

Strukturalistlər dilin sinxronik planda öyrənilməsinin dilçilikdə başlıca vəzifə olduğunu göstərdilər.

Dilçiliyin inkişafı tarixində strukturalizm cərəyanına mənsub olan məktəblərdən hər birinin özünəməxsus yeri və rolu olmuşdur. Bunlardan Praqa strukturalizm məktəbi fonoloji nəzəriyyəni yaratmaqla, Kopenhagen qlossematikası dilə ən mürəkkəb semiotik sistem kimi baxmaqla, Amerika deskriptivizmi isə dilin qrammatik quruluşunun öyrənilməsinə dair böyük nailiyyətlər əldə etdiklərinə görə dünya dilçiliyində nəzər-diqqəti cəlb etmişlər" (səh. 136).

“Ümumi dilçilik” monoqrafiyasının birinci bölməsində ümumi dilçilik tarixində türkoloji dilçiliyin mövqeyindən və onun inkişaf tarixindən də bəhs edilir. Müəllifin qeyd etdiyi kimi, başqa elm sahələrində olduğu kimi, türkologiyada da dilçilik tarixinin dövrləşməsi son dərəcə çətin və mürəkkəb məsələdir. Bunun üçün A.Qurbanov türk dillərinə aid yüzlərcə elmi mənbəni nəzərdən keçirmiş, araşdırmalar aparmış, sonra türkoloji dilçiliyə dair “Türkoloji dilçiliyin inkişaf dövrləri” adlı əsər yazaraq 2000-ci ildə nəşr etdirmişdir. Müəllif “Ümumi dilçilik” kitabında yalnız türkoloji dilçiliyin inkişaf tarixinin dövrləşməsini vermişdir. Onun müəyyənləşdirdiyi dövrləşmə aşağıdakı kimidir:

- I dövr – türk dillərinə marağın artması, tətbiqi dilçilik rüşeymlərinin yaranması (ən qədimdən – X əsrin sonuna qədər).
- II dövr – türkoloji dilçiliyə aid nəzəri-lingvistik müddəaların və tətbiqi işlərin meydana gəlməsi (XI–XIII əsrlər).
- III dövr – türkoloji dilçiliyin xüsusi elm sahəsi kimi formalaşması (XIX əsr).
1-ci mərhələ: XIX əsrin I yarısında türkoloji dilçilik (1801–1850).
2-ci mərhələ: XIX əsrin II yarısında türkoloji dilçilik (1851–1900).
- IV dövr – türkoloji dilçiliyin geniş şaxələnməsi və yüksək inkişaf vüsəti alması (XX əsr – XXI əsrin əvvəli).
1-ci mərhələ: XX əsrin əvvəllərində türkoloji dilçilik (1901–1930).
2-ci mərhələ: XX əsrin ortalarında türkoloji dilçilik (1931–1970).

3-cü mərhələ: XX əsrin sonunda türkoloji dilçilik (1971–2000).

4-cü mərhələ: XXI əsrin əvvəllərində türkoloji dilçilik (2001-ci ildən indiyə qədər).

* * *

Əsərin üçüncü fəslı “Dilçiliyin mövqeyi” adlanır. Bu fəsilde başqa elmlər sistemində dilçiliyin yeri problemindən, elmlərin təsnifi məsələsindən, ictimai elmlər sistemində dilçiliyin mövqeyindən, dilçiliyin müasir aləmdə və onun başlıca vəzifələrindən bəhs olunur.

Müəllif haqlı olaraq göstərir ki, dilçiliyin elmlər sistemində yerini bilmədən, onun məqsəd və vəzifələrini müəyyənləşdirmədən filoloji təhsil sistemində xüsusi rol olan dilçilik fənlərini yüksək elmi-nəzəri səviyyədə tədris etmək qeyri-mümkündür.

Dilçiliyin yerinin çətin olduğunu, onun hələ də mübahisəli qaldığını və dünya dilçilik elmində problemin dəqiqləşdirilməsinə dair bir sıra mülahizələrin irəli sürüldüyünü və bunların da məsələnin həllində tam yox, müəyyən qədər mühüm rol oynadığını qeyd edən müəllif özü bu məsələnin həll olunmasının dürüst yolunu göstərmişdir. O yazır: “Dilçiliyin elmlər sistemində yerinin dürüst müəyyənləşdirilməsi üçün ilk növbədə dünya elmlərinin qruplaşdırılması, ümumi təsnifi məsələsinə müraciət edilməlidir”.

Bundan sonra müəllif elmlərin təsnifi məsələsindən danışır. Burada, əsasən, dəqiq və təsviri elmlərdən, eksperimental və qeyri-eksperimental elmlərdən, fundamental və qeyri-fundamental elmlərdən, nəzəri və tətbiqi elmlərdən, ictimai və təbiət elmlərindən, ictimai elmlər sistemin-

də dilçiliyin növqeyindən, müasir aləmdə dilçilik və onun başlıca vəzifələrindən bəhs edilir. Müəllif bütün bu sahələr üzərində qruplaşdırma aparmış, dilçilikdə onların yerini müəyyənləşdirilmiş formada göstərmişdir.

A.Qurbanov bu sahə ilə məşğul olan alimlərin aparıcıları dəqiq və təsviri elmlərin bölgüsü ilə heç də razılaşmır. Bu təsnifin baniləri başqa cəhətləri nəzərə almayıb, elmlərin təsnifi üçün yalnız dəqiqliyi başlıca meyar hesab edirlər. Müəllif bunu əsas götürənlərin əleyhinə çıxır. O, R.Budaqovla həmfikir olur və vurğulayır ki, elmləri təsnif etməkdə dəqiqlik meyar deyil və ola da bilməz. Dəqiqlik bütün elmlər üçün zəruridir. Hər bir elm dəqiqlik üzərində yaranır və formalaşır. Deməli, dəqiqlik hər bir elmin varlığını müəyyənləşdirən cəhətdir...

A.Qurbanov eksperimental və qeyri-eksperimental elmlər bölgüsünə də münasibət bildirmişdir. Bu bölgünün tərəfdarları kimya və fizikanı eksperimental hesab etmişlər. Bu bölgü üçün elmi-tədqiqat üsulunun götürüldüyünü deyən müəllif yazır: "...Tədqiqat üsulu ancaq eksperimentdən ibarət olmayıb, müxtəlif elmlərlə əlaqədar çoxlu miqdardadır. Buna görə də ancaq bir tədqiqat üsulu əsasında elmləri təsnif etmək doğru hesab oluna bilməz. Hazırda eksperiment üsulu çox geniş yayılmışdır, ondan elmlərin əksəriyyətində istifadə olunur". Sonra o, fikrini davam etdirərək qeyd edir ki, qeyri-eksperimental hesab edilmiş filologiya elmlərinin, o cümlədən dilçiliyin də bir sıra məsələlərinin tədqiqində eksperimentə müraciət edilir. Məsələn, dilin səs sisteminin tədqiqi ancaq eksperiment əsasında dəqiq elmi şərhini tapmışdır. Dilçilikdə eksperimentin geniş tədqiqi nəticəsində "Eksperimental fonetika" anlayışı da formalaşmışdır.

O, bu sahədə fikrini belə yekunlaşdırır ki, eksperiment ilk dəfə tətbiq olunmuş elmlərin çərçivəsində qalmayıb, başqa elmlərin də sərhədinə əsaslı şəkildə daxil olmuşdur.

A.Qurbanov həmçinin dünya elmlərini də fundamental və qeyri-fundamental deyə iki qrupa ayıran dilçilərin fikirləri ilə də razı deyildir. O bu haqda yazır ki, elmləri fundamental və qeyri-fundamental adı altında bölmək düzgün deyil. Heç bir mütəxəssis seçdiyi elm sahəsini qeyri-fundamental hesab etmək istəməz... Elmlər vacib məsələlərin öyrənilməsi əsasında meydana çıxır, fundamental əsərlər yaranır.

Məsələn, akademik A.Qurbanovun əsərlərinin hər biri fundamental əsərdir.

Elmləri sırf nəzəri və tətbiqi adı altında qruplaşdırıb təsnif etmək də doğru nəticə verə bilməz. Elmdə tətbiqilik həmin bilik sahəsinin əhəmiyyətini bir daha şərtləndirən cəhətlərdəndir. Müasir cəmiyyətin mədəni tərəqqisi üçün zəruri olan bir çox problemlərin həlli dilçilik elminin bir sahəsini təşkil edən tətbiqi dilçiliklə bağlıdır.

A.Qurbanov elmləri ictimai və təbiət elmləri kimi bölgüyə ayıran mütəxəssislərin fikirlərinin həqiqətə uyğun olduğunu göstərsə də, onun şəxsi fikrinə görə dünya elmləri qruplaşdırıldıqda onların hamısını bu iki növə daxil etmək olmur. O yazır ki, bəzi elmlər vardır ki, onlar həm ictimai elmlərdən, həm də təbiət elmlərindən əsaslı surətdə fərqlənir. Bu cəhət nəzərə alınaraq hazırda dünya elmləri üç qrupa bölünür: 1) ictimai elmlər; 2) təbiət elmləri; 3) texnika elmləri.

Müəllif hazırda hər bir elmin yerini müəyyən etmək üçün obyekt-metod-məqsədin əsas şərt hesab olduğunu vurğulayır. Hər bir elmin obtekti maddi aləmin varlığını

bütövlükdə və ya onun bir sahəsini təşkil edir. O qeyd edir ki, elm üçün obyekt daha əsasdır. Hər bir elmin obyektini olduğu kimi, dilçilik elminin də obyektini dildir. Dillə başqa elmlər maraqlansa da, dilçilik yalnız öz obyektinin tədqiqi ilə hərtərəfli məşğul olur.

Məlumdur ki, dilçiliyin ayrıca bir elm kimi formalaşmasında çox mübahisələr olmuş, müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Bəziləri dili orqanizm adlandırır (A.Şleyxer), bəziləri dilçiliyin yerini ancaq təbiət elmləri arasında axtarırdı (M.Müller). Alman filoloqu K.Fossler öz əsərində dilçiliyin tarix elmləri qrupuna daxil olduğu fikrini irəli sürmüşdür. H.Şuxardt isə yazırdı ki, dilçilik nə təbiət, nə də ictimai elmlərə aiddir. Dilçilik ayrıca bir elm sahəsidir.

Polşa alimi K.Appelə görə, dilçilik xarakterinə görə ictimai elmdir.

A.Qurbanov bu sahə ilə də ciddi məşğul olmuşdur. O qeyd edir ki, dilçiliyin ictimai elm olduğu fikrinin alimlər tərəfindən əsasən qəbul edilməsinə baxmayaraq, bu haqda tərəddüd edənlər də olmuşdur. Dilçiliyin qeyri-ictimai elm olması fikrinin tərəfdarları indi də az deyildir. Müəllif bu cür mübahisələrə son qoymaq üçün fikrini qəti bildirərək yazır ki, müasir elmin nailiyyətləri əsasında deməli ki, dilçilik öz xarakterinə görə tamamilə ictimai elmlərə məxsusdur. Bu elmin ictimai elmlərə aid olduğunun əsaslarını onun ictimai hadisə olan (dil) obyektini, özünəməxsus xüsusi elmi-tədqiqat metodları və müəyyən məqsədə malik olması təşkil edir.

Qeyd edək ki, A.Qurbanovun dilçiliyin metoduna aid 1978-ci ildə nəşr olunmuş ayrıca bir "Dilçiliyin metodları" adlı kitabı da var və orada da alim bəzi mübahisəli məsələlərə aydınlıq gətirmişdir.

A.Qurbanov ictimai elmlər sistemində dilçiliyin mövqeyinə dair ayrıca bir paragraf ayırmışdır. O, burada göstərir ki, son zamanlar ictimai elmlər çoxaldığına görə mövcud bölgülərin heç biri hazırda bu elmləri tam əhatə edə bilmir.

Bu fikri müəllif ona görə irəli sürmüşdür ki, ictimai elmlərin çoxluğunu nəzərə alan elmsünaslar ictimai elmləri müəyyən prinsiplərə görə iki növə – təsviri və analitik növlərə ayırmışdılar (Bu bölgüyə görə, cəmiyyətin keçmişini və indisini təsvir edən elmlər, o cümlədən sosiologiya, arxeologiya və sair, cəmiyyətin əxlaqi cəhətlərini tədqiq edən elmlər – hüquq, pedaqogika, iqtisad elmləri analitik elm hesab olunur).

A.Qurbanov həmin bölgülərin heç birinin hazırda bu elmləri əhatə edə bilmədiyini göstərir. Odur ki, o, müasir ictimai elmləri ümumi bir şəkildə təxmini olaraq bu cür qruplaşdırır:

- a) ictimai-siyasi elmlər
- b) ictimai-tarix elmləri
- c) ictimai-ilahiyyat elmləri
- ç) ictimai-tərbiyə elmləri
- d) ictimai-filologiya elmləri.

İctimai-filologiya elmlərinin də iki növünü göstərir: 1) dilçilik elmi; 2) ədəbiyyatşünaslıq elmi.

Göründüyü kimi, irəli sürülən hər bir fikri alt-üst edən bu qruplaşdırma olduqca orijinal bir bölgüdür.

Müəllif bu bölgüdən sonra konkret olaraq yazır ki, dilçilik bu ictimai elmlər arasında təşəkkül tapmışdır. Onun yaranması və tərəqqi etməsinin əsasını ictimai elmlərin bünövrəsi təşkil edir.

Dilçiliyin filologiya elminə aid olması da tarixən mübahisəli olmuşdur və bu polemika indi də davam etmək-

dədir. Müəllif bu barədə məlumat verdikdən sonra buna da aydınlıq gətirir. Kimin haqlı, kimin haqsız olduğunu bildirir. Bütün bunları götür-qoy etdikdən sonra öz fikrini bildirərək yazır: "...Qətiyyətlə deməliyik ki, heç zaman belə mülahizələrə haqq qazandırmaq olmaz, çünki dilçilik məzmun və mahiyyətinə görə xalis filoloji elmdir. Beləliklə, bütün deyilənləri ümumiləşdirərək aşağıdakı nəticəni çıxarmaq olar: dilçilik dünya elmlərinin ümumi təsnifi nəticələrinə görə ictimai elmlərə, ictimai elmlər içərisində isə filologiya elmləri sırasına daxildir" (s.152-153).

Yuxarıda adıçəkilən fəslin bir paragrafı da "Dilçilik müasir aləmdə və onun başlıca vəzifələri" adlanır. A.Qurbanov dilçiliyin müasir dövrdəki vəzifələrindən danışarkən həmin vəzifələri iki amil əsasında müəyyənləşdirir. Birinci amilə ictimai tələblər aiddir. İkinci amili isə dilçilik elminin konkret inkişaf səviyyəsi təşkil edir.

Birinci amildə müəllif aşağıdakı vəzifələrin müəyyənləşdirildiyini qeid edir:

1. Yazısı olmayan xalqlar üçün əlifba yaratmaq...
2. Yazısı çətin olan xalqların yazı sistemində dəyişiklik aparmaq.
3. Ədəbi dilləri dərindən öyrənmək... Alimlər dünya dilçiliyində ədəbi dil nəzəriyyəsini tam əsaslandırmışlar.
4. Ədəbi dillərin norma və qaydalarını təkmilləşdirmək. Dilçilikdə ayrı-ayrı xalqların ədəbi dillərinin təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı, onun təbliği və öyrənilməsi sahəsində də az iş görülməmişdir. Hər bir xalqın ədəbi tələffüz və düzgün yazı formalarının sabitləşdirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilmişdir. Bütün bunların nəticəsində ümumi mədəniyyətin tərkib hissəsi olan nitq mədəniyyəti inkişaf etdirilmişdir.

İkinci amili dilçilik elminin konkret inkişaf səviyyəsi təşkil edir. A.Qurbanov bu amilə görə dilçiliyin son dərəcə müəyyən qədər inkişaf etdiyini göstərir, lakin onu da vurğulayır ki, hələ dilçiliyin həll olunmamış zəruri məsələləri çoxdur. Buna görə də dilçiliyin işlənməmiş problemləri ilə əlaqədar yeni tələblər meydana çıxır və bunun əsasında qarşıya yeni-yeni vəzifələr qoyulur. Elmin yeni vəzifələri dedikdə, adətən, çox hallarda yeni tələblərdən doğan vəzifələr yox, həm də vaxtı ilə irəli sürülmüş, ancaq hələ həll edilməmiş vəzifələr də unudulmur.

Dilçiliyin həm nəzəri, həm də tətbiqi əhəmiyyətli problemlərinə dair vəzifələri bunlardır: nəzəri sahələrə dair vəzifələr, tətbiqi sahələrə dair vəzifələr.

Müəllif hər birinin ayrı-ayrılıqda şərhini də vermişdir. O qeyd edir ki, nəzəri sahənin və vəzifələrinin əsasını dilçiliyin nəzəri problemlərinin öyrənilməsi təşkil edir.

Tətbiqi sahələrin problemləri dil haqqında elmin böyük praktik əhəmiyyətə malik olduğunu bir daha aydın göstərir. Müəllif bu sahəyə aid olan digər fəzifələrin də yerinə yetirilməsini təklif edir. Məsələn: tərcüməşünaslığın əsaslarını inkişaf etdirmək, ədəbi tələffüz normalarını səlisləşdirmək, terminologiyayı zənginləşdirmək, dilçilik fənlərinə dair orta və ali məktəblər üçün sanballı dərslilər yaratmaq və s.

A.Qurbanov bu fəsildəki fikir və təkliflərinin orijinallığı ilə digər dilçi həmkarlarından fərqlənir və onun fikirlərinin daha düzgün, daha dəqiq olduğu özünü göstərir.

* * *

Onu da vurğulayaq ki, dilçilik elminin başlıca ümumi məsələlərindən biri də bu elmin başqa elm sahələri ilə möhkəm əlaqə yaratmasıdır. Odur ki, A.Qurbanov əlaqəni

pozmmamaq üçün bu fəslin ardınca kitabın növbəti – dördüncü fəslini məhz “Dilçiliyin əlaqəsi” adlandırmışdır. Burada, əsasən, dilçiliyin ictimai elmlərlə və qeyri-ictimai elmlərlə əlaqəsindən bəhs edilir.

Dünyada mövcud olan bütün elmlər başqa elmlərlə bu və ya digər formada əlaqədədir. Bu əlaqə olmadan elm inkişaf edə bilməz. Dilçiliyin başqa elmlərlə əlaqəsini A.Qurbanov belə xarakterizə edir: “Dilçiliyin başqa elmlərlə əlaqəsinin müəyyənləşdirilməsi bu elmin bəzi məsələlərinin işıqlandırılması üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir”. Sonra o, bunun əhəmiyyətli olduğunu qeyd edərək yazır ki, dilçilik özünün bir sıra probleminin həllində mütləq başqa elmlərə müraciət etməli olur.

Bu fikrinə müəllif misallar əsasında aydınlıq gətirir. O, dilçiliyin başqa elmlərlə əlaqəsi probleminə, əsasən, aşağıdakı məsələlərin həll edilməsini tövsiyə edir.

- 1) dilçiliyin başqa elmlərlə konkret əlaqələrini müəyyənləşdirmək və bunun dilçilik üçün əhəmiyyətini göstərmək;
- 2) dilçiliyin başqa elmlərlə əlaqəsi əsasında yaranan elm sahələrinin xarakteristikasını vermək.

A.Qurbanov dilçiliyin ictimai elmlərlə əlaqəsində aşağıdakı fənlərin adlarını sadalayır: ədəbiyyatşünaslıq, mətnşünaslıq, fəlsəfə, məntiq, psixologiya, pedaqogika, tarix, sosiologiya, estetika.

Dilçiliyin qeyri-ictimai elmlərlə əlaqəsində isə aşağıdakı elm sahələrinin adlarını çəkir: antropologiya, fiziologiya, fizika, semiotika, coğrafiya, astronomiya, riyaziyyat, kibernetika və texnika.

Müəllif bütün bu sahələr haqqında əsərdə geniş məlumat verir, ayrı-ayrılıqda hər birini əsaslı şəkildə şərh edir, ox-

şar və fərqli cəhətlərinə aydınlıq gətirir. Dilçiliyin başqa elmlərlə əlaqəsini şərh etdikdən sonra öz müşahidələri haqqında yazır: “Müşahidələr göstərir ki, dilçiliyin başqa elmlərlə konkret əlaqələri get-gedə daha da artır. Bu əlaqələr dilçiliyin müstəqilliyinə zərrə qədər xələl gətirmir, əksinə, onun sürətli inkişafına səbəb olur. Buna görə də dilçiliyin başqa elmlərlə əlaqəsinin azalmasına, zəifləməsinə heç cür yol verməmək, onun zəruriliyini yüksək qiymətləndirmək lazımdır”.

* * *

Əsərin beşinci fəslı “Dilçiliyin sahələri” adlanır. Burada, fəslin adından da məlum olduđu kimi, müəllif dilçiliyin sahələri, problemləri haqqında geniş məlumat verir. O göstərir ki, bəzi alimlər “sahə” terminini şöbə və fənn terminləri ilə qarışdırmışlar, bunun da nəticəsində səhv olaraq dilçiliyin fonetika, qrammatika şöbələri, eləcə də müasir dil, dialektologiya, dil tarixi və başqa fənləri sahə adlandırılmışdır. Müəllif özü buna aydınlıq gətirərək qeyd edir ki, “sahə” sözü “şöbə” terminindən daha geniş mənə ifadə edir. Elə buna görə də bir sahəyə bir neçə şöbə aid ola bilər. Məsələn, nəzəri dilçilik sahəsinə fonetika, leksikologiya, semasiologiya və s. şöbələr daxildir.

Dilçilikdə “sahə” dedikdə tətbiqi, nəzəri, xüsusi və ümumi dilçilik sahələri nəzərdə tutulur. Bununla da müəllif metodika elmi nöqteyi-nəzərindən düzgün yol seçmişdir. Ümumi və xüsusi dilçilik sahələrinin hər ikisi həm tətbiqi, həm də nəzəri dilçiliyə aid olur. Müəllifin bu haqda fikirlərini qısa olaraq şərh etmək yerinə düşər.

Tətbiqi dilçilikdə dillə bağlı olan əməli məsələlər həll edilir. Bundan əlavə, tətbiqi dilçilik dilin praktik öyrənilməsi üçün üsullar və vasitələr hazırlayır. Mövcud olan ayrı-ayrı elmlərin tarixi də göstərir ki, elmin başlanğıc dövründə

tətbiqi, əməli məsələlər ilk planda dayanır və zəruri hesab olunur, lakin sonralar elmin nəzəri sahəsi təşəkkül tapır. Belə bir cəhət tamamilə dilçilik elminə də aiddir. Müəllif onu da qeyd edir ki, müasir dövrdə tətbiqi dilçilik problem zənginliyinə malikdir və bu, get-gedə daha da şaxələnir.

A.Qurbanov tətbiqi dilçiliyin ən böyük problemlərindən aşağıdakıları göstərir: yazı problemi, ədəbi dil normalarının müəyyənləşdirilməsi, lüğət yaradılması, normativ əsərlərin – dərsliklərin yaradılması və avtomatik tərcümə məsələləri.

A.Qurbanov “normativ əsər” termin-birləşməsini belə izah edir ki, bəzi əsərlərdə bu problemdən bəhs edərəkən ancaq “normativ qrammatikalar” termini işlədilir. Bizcə, normativ qrammatika əvəzinə “normativ əsərlər” işlənilməsi daha məqsədəuyğundur. Çünki məktəblərdə təkcə qrammatika yox, həm də başqa məsələlər (leksika, fonetika və s.) normativ aspektdə izah olunur.

Göründüyü kimi, A.Qurbanov digər dilçi həmkarlarından fərqli olaraq, hər bir söz və terminə necə də incəliklə, dəqiqliklə yanaşır, onların sadə bir dildə konkret olaraq izahını verir.

Müəllif yuxarıda göstərdiyi həmin problemlər haqqında ətraflı məlumat verdikdən sonra belə nəticəyə gəlir ki, göstərilən, eləcə də digər mühüm və vacib tətbiqi dilçilik problemlərinin hər biri, heç şübhəsiz ki, müəyyən nəzəri linqvistik bilik olmadan lazımı səviyyədə həll edilə bilməzdi. Məhz buna görə də dilçiliyin nəzəri sahəsi meydana çıxmışdır.

Dilçiliyin nəzəri və tətbiqi sahələrinin qarşılıqlı münasibətinə toxunaraq, A.Qurbanov yazır ki, dilçiliyin bu iki sahəsi bir-birini tamamlayır, ...bu sahələrin biri digəri üçün zəruridir.

A.Qurbanov həmçinin bu fəsildə dilçilik elminin xüsusi və ümumi dilçilik sahəsindən bəhs edərkən hər iki sahənin əsas məqsədinin nədən ibarət olduğunu göstərmişdir.

Xüsusi dilçilik – konkret bir dilin və ya dil qrupunun elmi tədqiqi ilə məşğul olan dilçilik sahəsidir.

Ümumi dilçilik – dilin və dillərin ümumi nəzəriyyələrini əhatə edən dilçilik sahəsidir.

Müəllif hər iki dilçilik arasında mövcud əlaqələrin olduğunu da vurğulayır. Göstərir ki, ümumi dilçiliyin inkişafı xüsusi dilçiliklərin tərəqqisi ilə bağlıdır... Ümumi dilçiliyin bir sıra müddəaları xüsusi dilçilikdə istifadə edilərkən onun elmi-nəzəri və elmi-fəlsəfi əsaslarını daha da dərinləşdirir və möhkəmləndirir.

Müəllif bu aydınlaşdırmadan sonra hər iki sahənin arasındakı qarşılıqlı əlaqələrdən danışıq və dilçi həmkarları ilə həmfikir olduğunu bildirir.

* * *

“Ümumi dilçilik” monoqrafiyasının birinci cildinin altıncı fəslində dilçiliyin şöbələrinə həsr edilmişdir. A.Qurbanov mənbələrdən çıxış edərək bu sahədə indiyə qədər aparılmış təsniflərdə dilçilik şöbələrinin hələ də dəqiq müəyyənləşdirilmədiyini qeyd edir. Həmçinin bu sahədə vahid bir meyarın olmadığını nəzərə çatdıran müəllif öz əsərində nəzəri dilçiliyin başlıca şöbələrini təxmini olaraq aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmişdir:

- Fonetika şöbəsi
- Leksikologiya şöbəsi
- Onomalogiya şöbəsi
- Semasiologiya şöbəsi
- Frazeologiya şöbəsi

Etimologiya şöbəsi
Derivatologiya şöbəsi
Morfologiya şöbəsi
Sintaksis şöbəsi.

Bizə elə gəlir ki, ardıcıl olaraq bu, ən müfəssəl bölgüdür. Sonra müəllif hər bir sahə haqqında ayrı-ayrılıqda ətraflı məlumat verir.

* * *

Müəllif fonetikanın hələ qədim Hindistanda, Yunanıstanda, Çində, ərəb dilçiliyində, Oksford Universitetində, rus dilçiliyində, Fransada və digər ölkələrin dilçilik məktəblərində fonetika sahəsində aparılan tədqiqat işlərindən ətraflı danışmışdır. Ələlxüsus da dillərin fonoloji sisteminin öyrənilməsində tətbiq olunan eksperimental tədqiqat metodunun getdikcə təkmilləşməsini və inkişaf etdirilməsini vurğulayır. A.Qurbanov fonetika şöbəsindən danışarkən bu barədə yazan dilçilər və onların əsərləri barədə öz fikirlərini bildirdikdən sonra səs və fonem, fonemlər sistemi, fonemin zəif və qüvvətli mövqeyi, fonem variantları, heca, heca tipləri, örtüsüz açıq heca, örtüsüz qapalı heca, örtülü açıq heca, örtülü qapalı heca, vurğu, vurğunun növləri, heca vurğusu (söz vurğusu, ibarə vurğusu), sərbəst vurğu, sabit vurğu haqqında ətraflı məlumat verir.

* * *

Müəllif leksikologiya şöbəsindən danışarkən qeyd edir ki, bu sahədə böyük işlər aparılmasına baxmayaraq, dünya dilçiliyində hələ də leksikologiyanın başlıca problemi – söz problemi lazımı səviyyədə işıqlandırılmamışdır. O, konkret olaraq yazır ki, ümumiyyətlə, dilçilik elmində

söz nədir sualına vahid və ümumməqbul cavab yoxdur. Eləcə də sözlə bağlı daha bir sıra leksikoloji problemlər indi də öz həllini gözləyir.

Müəllif burada əsas üç problemdən bəhs edir: söz leksikanın başlıca vahidi kimi, sözün əsas vəzifələri və sözlərin təsnifi.

A.Qurbanov leksikologiyada sözlərin leksik-semantik qruplar əsasında təsnifinin müxtəlif istiqamətdə aparıldığını aşağıdakı kimi göstərir:

İlkin və törəmə sözlər

Qohum sözlər

Ümumi və xüsusi sözlər

Qədim və yeni sözlər

Köhnəlmiş sözlər

Kommunikativ və ekspressiv sözlər

Saf və hibrid sözlər

Mənşəcə doğma və alınma sözlər və s.

* * *

Xüsusi adların əmələ gəlməsi, xüsusiyyətləri, inkişafı və təsnifi ilə məşğul olan onomalogiya sahəsində A.Qurbanovun xüsusi bir xidməti olmuşdur. O, bu sahədə özünün onomalogiya məktəbini yaratmışdır.

A.Qurbanovun qeyd etdiyinə görə, onomastik materiallar hələ qədim Misir mətnlərində diqqəti cəlb etməyə başlamışdır. Tədqiqatçılar həmin mətnlərdən coğrafi adları seçərək onların təsnifini vermişlər. Lakin buna baxmayaraq, onomastikaya olan elmi maraq daha çox XIX əsrdə güclənmişdir. XX əsrdə isə bu sahə ilə Rusiyada, İngiltərədə, Fransada, Almaniyada daha ətraflı məşğul olunmağa başlanmışdır. İngilis alimi A.Qardnerin “Xüsusi

adlar nəzəriyyəsi” adlı əsərini buna misal göstərmək olar. Sonralar isə rus alimi A.Superanskayanın “Xüsusi adların ümumi nəzəriyyəsi” adlı əsəri meydana gəldi. Onomalogiya müstəqil bir elm şöbəsi olandan sonra ona olan maraq daha da artmış, bir çox əsər yazılmışdır. Elə A.Superanskayanın tədqiqatları, əsasən, bu sahəyə aiddir. O da bu sahəni müstəqil elm sahəsi adlandırmışdır.

A.Qurbanov isə yazır ki, bizcə, onomastika (onomalogiya) xüsusi elm hesab edilə bilməz, çünki onun mövzusu dilçiliyin ümumi obyektindən təcrid edilməyən və bilavasitə onunla möhkəm bağlı olan məsələlər, hadisələrdir. Buna görə də onomalogiya dilçiliyin müstəqil şöbəsidir. Onomastik materialın bölgüsü və buna müvafiq tədqiqat aparılması nəticəsində onomalogiyanın bir neçə yarımşöbəsi əmələ gəlmişdir.

Burada da A.Qurbanov dilçilikdə onomastik materialın bölgüsü prinsipində müxtəliflik olduğunu qeyd edir. Məsələn, o vurğulayır ki, bəzi tədqiqatçılar toponimikani onomalogiyaya qarşı qoyur və onu hətta müstəqil elm hesab edirlər. Bəzi alimlər isə onomalogiyanın iki yarımşöbəsi (antroponimika və toponimika) olduğunu bildirirlər. Əksər tədqiqatçılar da su obyektlərinin adlarını bildirən xüsusi adlar (hidronimlər) toponimlərin tərkibində öyrənilir. Bəzi tədqiqatlarda tayfa, qəbilə, xalq adları – etnonimlər xüsusi ad kimi araşdırılmır.

A.Qurbanov bütün bu fikir ayrılıqlarına son qoymaq üçün ümumiləşdirmə apararaq yazır ki, həmin tədqiqatların nəticələri ümumiləşdirildikdə onomalogiyanın aşağıdakı yarımşöbələri aşkara çıxır:

1. Antroponimiya yarımşöbəsi
2. Etnonimiya yarımşöbəsi

3. Toponimiya yarımşöbəsi
4. Hidronimiya yarımşöbəsi
5. Zoonimiya yarımşöbəsi
6. Kosmonimiya yarımşöbəsi
7. Ktematonimiya yarımşöbəsi.

A.Qurbanov “Ümumi dilçilik” kitabında həmin yarımşöbələr haqqında qısa məlumat vermiş, əsas mahiyyətlərini göstərmişdir. Ancaq bütün bu problemlər onun ikicildlik “Azərbaycan onomalogiyasının əsasları” (2004) adlı kitabında genişliyi ilə öz elmi həllini tapmışdır.

Burada isə müəllif yalnız onomastik tədqiqatların gələcək proqnozu haqqında öz tövsiyələrini vermişdir. O yazır: “Gələcək onomastik tədqiqatların proqnozu göstərir ki, dilin xüsusi adlardan ibarət olan təbəqəsinin dərinəndə və hərtərəfli tədqiqi dil və cəmiyyət probleminin müəyyən məsələlərinin işıqlandırılmasında mühüm rol oynayacaqdır” (səh. 226).

* * *

Nəzəri dilçiliyin şöbələrindən biri də semasiologiyadır. Bu şöbə dilin leksik-semantik sistemini, sözün qanunauyğunluğunu, sözün mənaca genişlənmə və ya daralma səbəblərini, mənə qruplarını, semantik variantları, sözlərin birləşmə xüsusiyyətlərini və s. öyrənir.

Semantika məsələlərinə dair alman alimi K.Rayziq, fransız dilçisi M.Breal tədqiqatlar aparmışlar. A.Qurbanovun qeyd etdiyinə görə, semasiologiya problemi XX əsrin 30-cu illərində ön plana çəkilməmişdir. L.Yelmslev semasiologiyayı daha geniş mənada götürməyi vacib hesab etmişdir... Onun fikrincə, semasiologiya dilin “məzmununun planını” öyrənməlidir.

A.Qurbanov bu fikrin düzgün olmadığını belə şərh edir ki, deməli, semasiologiya yalnız söz və ifadənin mənası ilə yox, bütövlükdə dilin məzmunu ilə məşğul olmalıdır.

A.Qurbanov XX əsrin birinci yarısında semasiologiyanın rolunun şişirdilməsinə öz iradəni bildirmiş, həmin əsrin ikinci yarısında isə bu məsələnin qaydaya salındığını və öz mövzusu dairəsində tədqiq edilməyə yönəldilməsini vurğulamışdır. İndi semasiologiyaya dair tədqiqat sahəsində müxtəlif nəzəri istiqamətlərin yaranmasına baxmayaraq, obyekt ümumi, elmi məqsədi isə vahiddir.

Müəllif sonda belə rəyə gəlir ki, semasiologiya şöbəsinin mövzusunun təşkil edən bir çox məsələlər hələ də indiyə qədər bütün dünya dilçiliyində istənilən şəkildə öz elmi şərhini tapmamışdır.

A.Qurbanov semasiologiyanın tədqiq obyektinə aşağıdakı sahələri daxil edir: məna anlayışı, sözün semantik quruluşu, sözün çoxmənalılığı, sözün leksik və qrammatik məna əlaqələri, antonim sözlər, omonim sözlər, sinonim sözlər, paronim sözlər. Müəllif “məna dedikdə nə başa düşülür” sualına belə cavab verir ki, buraya cisim və hadisələrin daxili xassələri, xarici forması, əlamət və keyfiyyətləri və s. daxildir. O, hətta bunu nümunələr əsasında şərh edir. Məna anlayışının iki istiqamətdə öyrənildiyini göstərir: leksik məna və qrammatik məna.

A.Qurbanov semasiologiyanın digər növləri barədə qısa olaraq elmi məlumat vermişdir. Müəllifin semasiologiya şöbəsinin elmi tədqiqi haqqında ikicildlik “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” (2003) kitabında daha ətraflı məlumat vermişdir. Odur ki, oxucular həmin kitab vasitəsilə öz biliklərini artırmaqla bilsinlər.

* * *

Nəzəri dilçiliyin ən böyük başlıca şöbələrindən biri də frazeologiyadır. A.Qurbanov bu hissədə frazeologiya elmi ilə məşğul olan XIX əsrin II yarısında rus alimlərindən A.A.Potebnyanın, İ.İ.Sreznevskinin, F.F.Fortunatovun, A.A.Şaxmatovun frazeoloji elmi təhlili ilə məşğul olduqlarını nəzərə çatdırır.

F.F.Fortunatov və onun davamçıları frazeoloji vahidləri həm semantik, həm də qrammatik baxımdan tədqiq etməyə çalışmışlar.

XX əsrin əvvəllərində isə frazeologiya məsələlərini ilk dəfə daha ətraflı şəkildə Ş.Balli tədqiq etmişdir. Ş.Balli xüsusi olaraq sabit söz birləşmələri ilə çox maraqlanmış və onu sinxron planda işləmişdir. O öz əsərində bu birləşmələri leksik, semantik və üslubi cəhətdən şərh etmişdir. A.Qurbanov da qeyd edir ki, Ş.Ballinin dilçilik tarixində sabit birləşməyə bu şəkildə yanaşması tamamilə yeni idi. Onun nəzəriyyəsi frazeologiyanın inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

A.Qurbanov daha sonra rus dilçiliyində frazeologiya məsələlərinə aid ilk dəfə Y.D.Polivanovun fikir söylədiyini qeyd edir. Müəllif frazeologiya sahəsində V.V.Vinoqradozun fəaliyyətini daha çox qiymətləndirir. Çünki dilçilik tarixində o, ilk dəfə frazeologiyanın leksikologiyadan ayrı bir elm kimi öyrənilməsi təklifini irəli sürmüşdür. V.V.Vinoqradoz öz əsərlərində rus dilinin frazeologiyasının elmi şərhini vermişdir. Keçən əsrin 50-ci illərindən sonra frazeologiyanın tədqiqində onun konsepsiyasının böyük təsiri olmuşdur.

Bununla yanaşı, A.Qurbanov doğru olaraq nəzəri frazeologiyanın tədqiqində bəzi çatışmayan problemlər

haqqında yazır: “Dilçilikdə az işlənmiş nəzəri frazeoloji problemlər hələ də çoxdur; məsələn, leksem və frazemlərin qarşılıqlı münasibəti, frazemlərin nitq hissələrinə olan münasibəti və s. Bütün bu məsələlərin həm xüsusi, həm də ümumi dilçilik planında həll edilməsi frazeologiya şöbəsinin qarşısında duran vəzifələrdəndir”.

A.Qurbanov frazeologiya şöbəsindən bəhs edərəkən frazeoloji vahid anlayışı, frazeoloji vahid və söz, frazeoloji vahidlərin tipləri və s. haqqında da məlumat vermişdir. Müəllif frazeoloji vahidlərin tiplərindən danışarkən onun iki qrupa bölündüyünü vurğulayır: frazeoloji (sabit) söz birləşmələri və frazeoloji (sabit) ifadə və ibarələr.

Frazeoloji (sabit) söz birləşmələrinin də üç tipə bölündüyü fikrini irəli sürür: a) frazeoloji qovuşma; b) frazeoloji birikmə; c) frazeoloji birləşmə. Müəllif dildə frazeoloji birləşmənin o biri tiplərə nisbətən daha çox işləndiyini qeyd edir. O, frazeoloji (sabit) ifadə və ibarələrdə iki növ haqqında: a) frazeoloji (sabit) ifadələr; b) frazeoloji (sabit) ibarələrdən söz açır, nümunələr əsasında fikrini aydınlaşdırır.

A.Qurbanov bu sahədə fikrini belə yekunlaşdırır: “Frazeoloji vahidlər məna növlərinə, məna qruplarına, əməlgəlmə yollarına, üslubi imkanlarına və s. cəhətlərinə görə bir sıra özünəməxsus əlamətlərə malikdir. Dilçilikdə onun geniş tədqiqat obyektinə çevrilməsi də bununla bağlıdır” (səh. 250).

* * *

A.Qurbanov nəzəri dilçiliyin etimologiya şöbəsi haqqında danışarkən qısa və konkret məlumat verir. Göstərir ki, fonetik, semantik, morfoloji qanunlarla bağlı elmi

prinsiplərə isnad olunmadan əsaslı etimoloji tədqiqat aparmaq qeyri-mümkündür. O, belə bir fikir də irəli sürür ki, “elmi etimologiya” anlayışını “xalq etimologiyası”ndan fərqləndirmək lazımdır. Elmi etimologiya sözün mənsəyinə dair təsadüfi yox, aydın, dəqiq, əsaslı təsəvvür yaradır. Xalq etimologiyası isə xüsusi elmi hazırlığı olmayan şəxslərin bu və ya digər söz haqqında söylədiyi fikri əsas tutur.

Müəllif etimologiyanın qədim bir dilçilik sahəsi olduğunu vurğulayır. Qədim Hindistanda, Yunanıstanda bu barədə mülahizələrin irəli sürüldüyü, tədqiqat işlərinin aparıldığı haqqında məlumat verir, XX əsrdə onun əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etdiyini vurğulayır. Azərbaycan dilçiliyində də müəyyən işlərin görülməsi üçün ilk tam qədəmlərin atıldığını qeyd edir. Lakin bu barədə işlərin qənaətbəxş olmadığını nəzərə alaraq öz tövsiyələrini bildirir: “İlk qədəmlər hesab ediləcək bu işləri davam və inkişaf etdirmək üçün dilçiliyimizin qarşısında təxirəsalınmaz vəzifələr durur. Dilimizdəki minlərlə sözün ilkin formalarının bərpa olunması, yaxın vaxtlarda həll edilməsi ən aktual problemlərdəndir”.

Amma təəssüflər olsun ki, bu barədə hələ ki Azərbaycan dilçiliyində qanəedici bir iş görülməmişdir.

* * *

Müəllif derivatologiya şöbəsindən bəhs edərkən bu şöbənin çox gənc olduğunu vurğulayır. Çünki bu şöbə ilə uzun illər gah leksikologiyada, gah da qrammatikada məşğul olunmuşdur. Odur ki, bu sahə XX əsrdə qədər mübahisəli olmuşdur.

Son illərdə geniş planda aparılan araşdırmalar nəticəsində derivatologiya müstəqil bir şöbə kimi formalaşmışdır.

A.Qurbanov derivatologiyanın tədqiq edilməsində iki anlayışın fərqiə fikir verməyi tövsiyə edir. Bunlardan biri “yeni söz yaratmaq”, digəri isə “yeni söz uydurmaq”dır.

Müəllif qeyd edir ki, dildə 4 yolla söz yaradılır: a) semantik yolla; b) fonetik yolla; c) morfoloji yolla; ç) sintaktik yolla. O, sonda belə nəticəyə gəlir ki, dillərin derivatoloji sistemi çox mürəkkəb təbiətə malikdir. Buna görə də derivatologiyanın bir sıra sahələri hələ də mübahisəlidir. Bu şöbəyə aid aktual problemlərin işıqlandırılması və mükəmməl linqvistik nəzəriyyə yaradılması dilçiliyin qarşısında duran mühüm vəzifələrdəndir.

Bu vəzifələrin mükəmməl şəkildə yerinə yetirilməsi gələcək gənc dilçilərin üzərinə düşür.

* * *

Nəzəri dilçiliyin ən böyük və ən mühüm şöbələrindən biri də mörfologiya şöbəsidir. Odur ki, A.Qurbanov öz əsərində bu şöbəyə digərlərinə hisbətən daha geniş yer vermişdir. Buna görə də müəllif həmin şöbə içərisində bir çox məsələlərə toxunmuş və onlara aydınlıq gətirmişdir. Həmin məsələlər aşağıdakı sahələri əhatə edir: sözün forması, morfem anlayışı, morfemlərin tipləri, budaq morfemlərin tipləri, nitq hissələri, köməkçi nitq hissələri, morfoloji kateqoriyalar.

Sözün forması iki cür başa düşülür. Birinci, sözün qrammatik forması, sadəcə olaraq söz forması, ikinci, sözün əsas və formal hissələrə bölünmə xüsusiyyəti.

A.Qurbanov buna əsasən qeyd edir ki, sözün forması məzmunla vəhdət təşkil edir. Yəni məzmunuz forma, formasız isə məzmun yoxdur. Sözlərdə məzmun leksik mənada, forma isə qrammatik mənada təzahür edir. Deməli, sözlərin leksik mənası ilə qrammatik mənası bir-biri ilə qırılmaz surətdə bağlıdır.

Müəllif morfedən danışarkən qeyd edir ki, “morfem” terminini dilçiliyə XIX əsrin 60-cı illərində Boduen de Kurtene gətirmişdir. A.Qurbanov morfevlərin söz tərkibindəki funksiyasına görə iki cür olduğunu vurğulayır: a) kök morfem; b) budaq morfem.

Kök morfevlər müstəqil, budaq morfevlər isə asılı xarakterə malikdir. Müstəqil və qeyri-müstəqil olmasına görə morfevlər üç mənə tipinə ayrılır: a) real mənəli morfem; b) derivativ mənəli morfem; c) relyativ mənəli morfem.

Bütün bu tiplər haqqında A.Qurbanov ayrı-ayrılıqda məlumat verir və nümunələr əsasında hər birinə aydınlıq gətirir. Vurğulayır ki, derivativ və relyativ morfevlər dildə həmişə şəkilçi kimi özünü göstərir və bunların heç vaxt müstəqil leksik mənəsi olmadığına görə dildə müstəqil işlənmələri mümkün deyildir. Onlar mütləq söz tərkibinə daxil olur və söz kökü ilə birlikdə dildə öz funksiyalarını yerinə yetirə bilir.

Müəllif funksiyasına görə budaq morfevlərin aşağıdakı qruplarını göstərir: 1) sözdüzəldici şəkilçilər; 2) sözdəyişdirici şəkilçilər. Sözdüzəldici şəkilçilər sözün leksik mənəsini dəyişməyə xidmət edir, sözdəyişdirici şəkilçilər isə sözün qrammatik mənəsini dəyişdirməyə xidmət edir. O, bu sahədə araşdırmalar apararkən Azərbaycan dilində

sözlər arasında qrammatik əlaqələrin yaranmasında sözdəyişdirici şəkilçilərin əsas rol oynadığını qeyd edir.

A.Qurbanov həmçinin dilçilikdə şəkilçilərin üç tipi – postfiksler, prefiksler və infiksler haqqında məlumat vermiş, misallar əsasında onlara da aydınlıq gətirmişdir. O, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində infikslərin söz kökü daxilində işlənmədiyini qeyd edir. Bu şəkilçilər, əsasən, flektiv dillər üçün xarakterikdir.

A.Qurbanov nitq hissələri haqqında danışarkən Azərbaycan dilində də onların təsnifi prinsiplərinə yanaşmaqda müxtəlif baxış və fikirlərin olmasını qeyd edir. Məsələn, Azərbaycan dilçiliyində Ə.Dəmirçizadə və D.Quliyevin “Qrammatika” (1937) və “Azərbaycan dilinin qrammatikası” (1951, I hissə) kitablarında 9 nitq hissəsi, M.Hüseynzadə 11, S.Cəfərov 10 nitq hissəsi, “Azərbaycan dilinin qrammatikası”nda (1960, I hissə) 12 nitq hissəsinin olduğu göstərilir.

A.Qurbanov göstərir ki, Azərbaycan dilində indiyə qədər ümumməqbul sayılan nitq hissələri aşağıdakılardır: 1) isim; 2) sifət; 3) say; 4) əvəzlik; 5) feil; 6) zərf; 7) qoşma; 8) bağlayıcı; 9) ədat; 10) nida; 11) modal sözlər. Bunlardan altısı (isim, sifət, say, əvəzlik, feil, zərf) əsas, üçü (qoşma, bağlayıcı, ədat) köməkçi nitq hissəsi hesab olunur. Nida, modal sözlər isə dəqiqləşməmişdir. Müəllif hər bir nitq hissəsi, onların mənaca quruluşları, mənaca növləri və s. haqqında nümunələr əsasında hərtərəfli məlumat verir.

Morfologiyanın tarixinin qədim olmasını, dilçi alimlər tərəfindən bu barədə bir çox fikirlərin söylənməsini, geniş və ətraflı tədqiqat işlərinin aparılmasını nəzərə alan müəl-

lif yazır ki, dillərin morfoloji xüsusiyyətləri başqa cəhətlərə nisbətən, demək olar ki, daha geniş və ətraflı işlənmişdir. Ayrı-ayrı əsrlərdə, o cümlədən istər qədim dövrdə, istər XVI–XVIII əsrlərdə və istərsə də XIX əsrdə morfoloji tədqiqat ön plana çəkilməmişdir. Müqayisəli və digər növ grammatikalar yaradılarkən morfologiyaya aid mövzular dərinlən tədqiq edilmişdir. Müasir dilçilikdə morfologiya yüksək inkişaf etdirilmiş şöbələrəndən biri hesab olunur.

* * *

Dilçilikdə ən böyük şöbələrəndən biri də sintaksisdir. Sintaksis də iki mərhələdəndən (obyektəndən) ibarətdir: söz birləşmələri və cümlə. Sintaksisin tarixi morfologiyayın tarixi kimi çox qədimdir. Bu haqda baxışlar hələ eramızdan əvvəl qədim Hindistanda meydana gəlmişdir. Sonra isə klassik yunan, Roma və ərəb dilçiləri də bu sahə ilə məşğul olmuşlar. Lakin buna baxmayaraq, A.Qurbanovun qeyd etdiyinə görə, qədim dövrdə və orta əsrlərdə sintaksis xüsusi tədqiqat obyektinə olmamış, bu şöbənin mövzusu başqa dil məsələlərinə qarışdırılmışdır. Müəllif bununla yanaşı vurğulayır ki, sintaksis məsələləri XVII əsrdə rus alimi M.Y.Lomonosovun “Rusiya qrammatikası” adlı əsərində geniş yer almış, XIX əsrdə də geniş şəkildə tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Bu sahədə o, rus dilçilərindən A.Vostokovun, N.Qreçin, F.Fortunatovun, A.Şaxmatovun, A.Peşkovskinin, Azərbaycan alimi M.Kazımbəyin müəyyən xidmətlərini, söylədikləri fikirləri nəzərə çatdırır. XX əsrdə sintaksisə dair problemlər ətraflı surətdə araşdırılmış, xüsusi bir nəzəriyyə yaradılmışdır.

A.Qurbanov belə bir fikir irəli sürür ki, dilçilikdə sintaksisə dair külli miqdarda tədqiqatlar aparılmasına baxmayaraq, yenə də bəzi məsələlər tam həll olunmamışdır.

Müəllif bu sahədən danışarkən, əsasən, öz tədqiqatını sistemli olaraq aşağıdakı plan üzrə qruplaşdırmışdır: söz və söz birləşmələri, söz birləşmələrinin tipləri (I növ ismi birləşmələr, II növ ismi birləşmələr, III növ ismi birləşmələr), cümlə sintaktik vahid kimi, cümlənin növləri (nəqli cümlə, əmr cümləsi, sual cümləsi, nida cümləsi; müxtəsər və geniş cümlə), cümlənin üzvləri (mübtəda, xəbər, tamamlıq, təyin, zərflək).

A.Qurbanov hər bir növ haqda bəhs edərkən hər növə qısa və müfəssəl şəkildə misallar əsasında aydınlıq gətirmişdir. Sonda morfolojiya və sintaksis haqqında belə nəticəyə gəlir ki, dil haqqında elmdə ənənəvi bölgüyə əsasən dilin qrammatik quruluşundan bəhs edən şöbə uzun zaman qrammatika adlandırılmışdır. Morfolojiya və sintaksis qrammatikanın yarımşöbələri hesab olunmuşdur. Hətta fonetika, etimologiya qrammatika şöbəsinin tərkibində öyrənilirdi. Lakin sonradan bunların hər biri inkişaf edib zənginləşmiş və nəticədə ayrı-ayrı müstəqilləşmişdir. İndi qrammatika dedikdə ancaq morfolojiya və sintaksis nəzərdə tutulur.

Dilçiliyin şöbələrindən bəhs edərkən bura qədər nəzəri dilçiliyin başlıca şöbələri ön plana gətirilmişdir. İndi isə əsas məqsəd tətbiqi dilçiliyin əsas şöbələri haqqında müfəssəl məlumat verməkdən ibarət olacaqdır.

A.Qurbanov monoqrafiyada tətbiqi dilçiliyin formalaşan aşağıdakı şöbələrindən bəhs etmişdir: qrafika,

orfoqrafiya, orfoepiya, leksikoqrafiya və linqvotərcüməşünaslıq.

Tarixi XIX əsrdən başlayan qrafika haqqında da müəyyən mülahizələr irəli sürülmüşdür. A.Qurbanov qrafikanın iki formasını qeyd edir: a) yazıdakı xətlərin məcmusunun xarakteristikası; b) hərflərlə səslərin münasibəti.

Müəllif yazıdakı xətlərin xarakteristikasında fonografik yazıda olan aşağıdakı fərqləri göstərir: yazılardakı hərflər ölçülərinə, quruluş və formasına görə. Hərflərin ölçüsü dedikdə böyük (baş) və kiçik (sətri) hərflər, hərflərin quruluşu dedikdə sadə və mürəkkəb hərflər nəzərdə tutulur. Mürəkkəb quruluşa malik hərflərin də iki yerə bölündüyü göstərilir: liqatur hərflər və didaktik işarəli hərflər. Liqaturlar özləri də iki cür olur: qovuşma liqaturlar, yanaşma liqaturlar. Qovuşma liqaturlar bir hərfin başqa bir hərflə bitişdirilməsi əsasında əmələ gətirilmiş hərflərdir. Yanaşma liqaturlar isə iki və daha artıq hərf vasitəsilə bir səsi bildirmək üçün işlədilən hərflərdir.

Diakritik işarəli hərfləri A.Qurbanov belə şərh edir: “Əlifbadakı bu və ya digər hərfin altında, üstündə, yaxud da ortasında qoyulub başqa bir fonemi bildirmək üçün istifadə olunan işarələrə dilçilik elmində diakritik işarə deyilir”.

Müəllif hərflərin formasından danışarkən onların da iki formada olduğunu göstərir: əlyazma və çap forması. Bütün əlifbalarda hərflərin çap və əlyazma formalarının fərqləri ancaq yazı texnikası ilə bağlıdır.

Əlifbadakı hərflərlə dildəki səslərin münasibətinə gəldikdə isə, müəllif onu nəzərə çatdırır ki, neçə səsi ifadə etməsinə görə hərflər iki yerə bölünür: a) bir səsi bildirən

hərflər (ə, i, ö, b, v); b), iki və daha artıq səsi ifadə edən hərflər (rus yazısında я – y+a; Azərbaycan əlifbasındakı – k).

Qrafika şöbəsi haqqında yuxarıda deyilənlər A.Qurbanov tərəfindən misallar əsasında ətraflı şərh olunmuşdur. Bu bərdə araşdırmalar apardıqdan sonra müəllifin rəyi belədir ki, müasir dövrdə milli qrafikaların ətraflı şərh-i dil haqqında elmin aktual məsələlərindən hesab olunur. Bu, həm əlifba, həm də orfoqrafiya problemləri üçün gərəklidir. Müəllif orfoqrafiya şöbəsindən danışarkən burada qısaldılmış sözlərin üç prinsipindən – inisial prinsip, suspensiya prinsipi, kontraksiya prinsipindən bəhs edir.

Məlumdur ki, orfoqrafik prinsiplər haqqında istər dünya dilçiliyində, istərsə də Azərbaycan dilçiliyində bir çox mübahisəli məsələlər mövcuddur. Bəziləri 6 prinsip, bəziləri 5 prinsip, bəziləri isə 3 prinsip olduğunu göstərir. Lakin buna baxmayaraq, dilçilikdə əksəriyyət 3 prinsipi əsas götürür. A.Qurbanov da bu sahədə bir çox araşdırmalar apararaq, orfoqrafiyanın əsas prinsiplərinin üç olduğunu qeyd edir – fonetik prinsip, morfoloji prinsip və ənənəvi prinsip. Müəllif sonra həmin prinsiplərə elmi cəhətdən aydınlıq gətirir.

Ə.Dəmirçizadə buraya fərqləndirici və etimoloji prinsipləri daxil etsə də, həmin prinsiplər qəbul edilməmişdir.

“Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti” də üç prinsip (fonetik, morfoloji, ənənəvi) əsasında tərtib olunmuşdur. Hazırda da milli orfoqrafiyamız həmin prinsiplər əsasında təkrar olaraq təkmilləşir. Bu haqda bu sətirlərin müəllifinin də böyükhəcmli bir məqaləsi “Respublika” qəzetində dərc olunmuşdur (1 mart 2018-ci il).

İndiyə qədər “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti” 6 dəfə nəşr edilmişdir (1929, 1940, 1960, 1975, 2004, 2013). Hazırda yeni – 7-ci nəşr üzərində ciddi iş gedir.

A.Qurbanov A.A.Reformatskinin “Hər bir orfoqrafik sistemi aparıcı prinsip müəyyənləşdirir. Onun əsas orfoqrafiya qaydaları bu aparıcı prinsip üzərində qurulur” fikri ilə razılaşmır. O yazır: “Aparıcı prinsiplər daim və sabit deyil. Belə ki, bu və ya başqa yazıdakı aparıcı prinsipi müəyyən dövrdən sonra başqa prinsip əvəz edə bilər”.

Çox doğru fikirdir. Müəllif fikrini sübut etmək üçün faktlar əsasında buna aid digər mənbələrdən misallar da göstərir.

A.Qurbanov müasir ədəbi dillərdə orfoepik sistemdən danışarkən onun aşağıdakı bölmələrdən ibarət olduğunu göstərir: 1) saitlərin tələffüzünə aid qaydalar; 2) samitlərin tələffüzünə aid qaydalar; 3) qrammatik formaların tələffüzünə aid normalar; 4) əcnəbi sözlərin tələffüzünə aid qaydalar. Müəllif bu şöbənin qədim tarixinin olduğunu, həmçinin qədim hind dilçiliyində ona xüsusi yer verildiyini də vurğulayır. Bununla yanaşı, o qeyd edir ki, orfoepiya şöbəsi, xüsusilə XIX və XX əsrlərdə müxtəlif dillərin materialları üzərində geniş şəkildə inkişaf etdirilmişdir. Müasir dövrdə orfoepiya məsələləri diqqəti daha çox cəlb edir. Çünki hazırda nitq mədəniyyətinin inkişafında orfoqrafiya kimi, orfoepiya da xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Dilçiliyin böyük şöbələrindən biri də leksikoqrafiya-dır. M.İ.Adilov, Z.N.Verdiyeva və F.M.Ağayevanın birlikdə hazırladıqları “İzahlı dilçilik terminləri” sorğu lüğətinə də leksikoqrafiyanın üç mənası verilmişdir: 1. Lüğət tər-

tibetmə prinsiplərini irəli sürən və onları öyrənən dilçilik şöbəsi; 2. Hər hansı dilin sözlərini toplama, müəyyən prinsiplər əsasında sistemə salma və lüğət şəklində nəşr etmə; 3. Müəyyən dilə aid və ya ayrıca bir bilik sahəsinə aid yazılmış lüğətlərin məcmusu (səh. 150).

A.Qurbanov isə konkret olaraq yazır ki, leksikoqrafiya dedikdə həm lüğət yaratmaq sənəti, həm də lüğət işləri haqqında linqvistik təlim təsəvvür olunur. Bu şöbədə hər iki məsələ vəhdət təşkil edir.

Sonra o, leksikoqrafiyaya belə açıqlama verir: “Leksikoqrafiyada nəzəri məsələlərdən bəhs olunarkən lüğətlərin tipləri, növləri, quruluşu, bunların tərtib metodu və prinsiplərinin elmi əsasları şərh edilir; ümumiyyətlə desək, leksikoqrafik işin bütün nəzəri problemləri aydınlaşdırılır”. Buradan belə bir nəticə də çıxır ki, leksikoqrafiyanı bir sənət kimi hesab edənlər yanılırlar, o, dilçilikdə bir elm sahəsi kimi formalaşaraq fəaliyyət göstərir. A.Qurbanov onu da qeyd edir ki, əgər XVI–XVIII əsrlərdə lüğət məcmuələrinin çapı diqqəti cəlb edirdisə, XIX əsrdə lüğət işlərinin nəzəri məsələləri dilçilikdə mühüm yer tuturdu.

Lüğətçilik dilçiliyin ən qədim şöbələrindən olub qədim Hindistanda, Çində, sonra isə ərəblərdə meydana gəlmişdir.

Dünyada inkişaf edərək meydana çıxan bütün lüğətlər iki tipə bölünür: 1) ensiklopedik lüğətlər; 2) linqvistik lüğətlər. Linqvistik lüğətlər də iki cür olur: a) birdilli linqvistik lüğətlər; b) çoxdilli linqvistik lüğətlər.

A.Qurbanov bunların hər birinin qısa və konkret, dolğun bir şəkildə şərhini vermişdir. O, həmçinin hazırda

qarşıda duran əsas vəzifələr haqqında öz tövsiyələrini də bildirərək yazır: “Hazırda bütün milli dillərin tam və normativ linqvistik lüğətlərinin yaradılması dilçilik elminin qarşısında duran mühüm vəzifələrdəndir”.

A.Qurbanov dilçiliyin linqvotərcüməşünaslıq şöbəsinə danışıarkən onun gənc bir şöbə olduğunu vurğulayır. O, forma və məzmununda olan materialların tərcüməsi ilə əlaqədar tərcümənin iki böyük növü olduğunu göstərir: bədii tərcümə və informativ tərcümə. Sonra da bunlar haqqında öz fikrini bildirərək, belə bir qənaətə gəlir ki, müasir aləmdə beynəlxalq əlaqələrin sürətlə artdığı, dövlətlər arasında möhkəm ittifaqlar yarandığı, hər il dünyada çoxlu millətlərarası konqreslər, konfranslar keçirildiyi bir dövrdə tərcümə və tərcümə məsələlərinə tələb daha da artmışdır. İndi linqvistik tərcüməşünaslıq qarşısında bir sıra vəzifələr durur. Onun əsas vəzifəsi dilçiliyin bu sahədəki nailiyyətlərini ümumiləşdirməkdən ibarətdir.

Müəllif dilçiliyin həm nəzəri, həm də tətbiqi şöbələri haqqında araşdırmalar apardıqdan sonra nəticə olaraq yazır: “Dilçiliyin istər nəzəri, əstərsə də tətbiqi sahəsinə dair şöbələrdən hər birinin inkişafı dil haqqında elmin ümumi tərəqqisinin əsasını təşkil edir”.

A.Qurbanov dilçilik şöbələrinin növlərindən danışıarkən əvvəlcə qeyd edir ki, dildəki bütün hadisə və proseslər müxtəlif cəhət və məqsədlərlə öyrənilir. Bu şöbələrdən əksəriyyəti tədqiqatın məqsədinə görə üç növə ayrılır: a) tarixi-diaxronik; b) müasir-sinxronik; c) müqayisəli. Bunu aydınlaşdırmaq üçün müəllif dilçiliyin morfoloqi-

ya şöbəsinin növlərə bölünməsinə və onların qarşısında duran məqsədləri nümunə üçün misal gətirir. Məsələn, yazır ki, tədqiqatın məqsədinə görə dilçiliyin morfolojiya şöbəsinin 3 növü var: 1. Tarixi morfolojiya; 2. Müasir morfolojiya; 3. Müqayisəli morfolojiya. Sonra isə hər bir növü ayrı-ayrılıqda şərh edir. Müqayisəli morfolojiyada həm qohum, həm də qohum olmayan dillərin materiallarının tədqiqata cəlb olunma yollarından bəhs edir. Göstərir ki, qohum dillərin morfoloji sisteminin müqayisəli öyrənilməsi nəzəri xarakter daşıyır. Belə ki, burada bütün hadisə və faktlar nəzəri aspektdə şərh olunur. Qohum dillərin hadisələri tarixi planda tədqiq edildikdə tarixi-müqayisəli morfolojiya yaranır.

Qohum olmayan dillərin morfoloji sistemlərinin müqayisəsi nəzəri cəhətdən bir o qədər əhəmiyyətli deyil. Bu tipli əsərlərdəki müqayisələrdə tarixilik olmur. Odur ki, belə müqayisələr, bir növ, metodik cəhətdən əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd edək ki, hazırda dilçilikdə tədqiqat işlərinin aparılması ən çox müqayisəli metoda əsaslanır və bu, ən aktualıq tələb edən bir sahədir.

Dilçilik şöbələrinin əlaqələrinə gəldikdə, müəllif qeyd edir ki, dilçiliyin şöbələri arasında daima qarşılıqlı əlaqə mövcuddur.

Şöbələr arasında qarşılıqlı əlaqələrin olmasını daha aydın şəkildə qavramaq üçün bu haqda müəllifin fikirlərini olduğu kimi verməyi məqsədəuyğun hesab etdik. Müəllif bu əlaqəni aşağıdakı kimi aydınlaşdırır: "Birincisi, bu şöbələr arasındakı dialektik əlaqə onların inkişafına təsir

göstərir, həm də yeni şöbələrin yaranması və müstəqilləşməsində xüsusi rol oynayır. Məsələn, dilçiliyin leksikologiya, semasiologiya və sintaksis şöbələrinin əlaqəli inkişafı əsasında yeni şöbə – frazeologiya şöbəsi meydana çıxmışdır. Həmçinin leksikologiya və morfologiyanın əlaqəsi əsasında sözyaratmaya aid ideyalar inkişaf etmiş və müstəqil şöbə – söz yaradıcılığı formalaşmışdır. İkincisi, şöbələr arasında əlaqə ayrı-ayrı şöbələrin mövzularına məxsus hadisələrin dərin və düzgün şərhinə kömək edir. Məsələn, semasioloji kateqoriyaları və prosesləri bilmədən heç bir zaman frazeoloji vahidlərin tiplərindən, təsnifatından bəhs etmək olmaz. Buna görə də hər bir hadisəni dürüst şərh etmək üçün bu və ya başqa şöbəni müvafiq şöbələr, onların nəticələri ilə əlaqələndirmək vacib şərtlərdəndir” (səh. 316).

Bəzi şöbələr də vardır ki, bir-biri ilə daha sıx əlaqədə olur. Məsələn, müəllifin də göstərdiyi kimi, sözyaratma ilə leksikologiya, semasiologiya və morfologiya şöbələri bir-biri ilə daha sıx bağlıdır. Fonetika ilə orfoepiyanın, qrafika ilə orfoqrafiyanın, orfoqrafiya ilə orfoepiyanın leksikologiya ilə leksikoqrafiyanın, morfologiya ilə sintaksisin... də əlaqəsi çox yaxın və ayrılmaz xarakterdədir.

II FƏSİL

AFAD QURBANOV DİL VƏ ONUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA

“Ümumi dilçilik” monoqrafiya-dərsliyinin ikinci bölməsi dil və onun xüsusiyyətlərinə həsr edilmişdir. Bu bölmə beş fəsildən ibarətdir: “Dilin mahiyyəti”, “Dilin mənşəyi”, “Dilin işarəviliyi”, “Dilin sistemi” və “Dilin inkişafı”.

Birinci fəsildə dil və onun əhəmiyyətindən, dilin ictimai hadisə kimi, başlıca ünsiyyət vasitəsi kimi mahiyyətindən, dilin xarakterindən bəhs edilir. Hər bir paraqrafda da müxtəlif sahələr sistemli və ardıcıl şəkildə araşdırılır. Dil və onun əhəmiyyəti hissəsində dil və təbiət, dilin əhəmiyyəti kimi məsələlərdən danışılır. Dil və tələbatdan bəhs edərkən bəzi alimlərin belə bir fikrini açıqlayır ki, guya müəyyən dövrdən sonra dilə ehtiyac olmayacaq, insanlar ancaq təfəkkürlə danışa biləcəklər. Müəllif belə bir fikri yanlış hesab edir və yazır ki, dil insan həyatı və fəaliyyətinin hər bir sahəsində həmişə geniş istifadə olunmuş və indi də olunur. İnsan yaşadıqca onun dilə olan tələbatı, heç şübhəsiz ki, gələcəkdə də yenə qüvvətli olacaqdır.

Məlumdur ki, dilin bizim həyatımızda rolu çox böyükdür. Dil cəmiyyət üçün əvəzedilməz bir əhəmiyyətə malikdir. Deməli, onun əhəmiyyəti olduqca böyükdür.

Dil insanların formalaşmasında əsas amillərdəndir. Dil hər bir varlığı dərk edir, hər bir şeyi aşkar edir. İnsanlar arasında münasibəti yaxşılaşdırır, onları inkişaf etdirir, cəmiyyəti inkişaf etdirir, fikir mübadiləsi yaradır. Dil nitq fəaliyyətini reallaşdıran, funksiyalaşdırma bacarığını təmin edən ən əsas hissələrdəndir. Dil fikri aydınlaşdırır, nitqi gözəlləşdirir, onu rəngarəng edir və s.

A.Qurbanov dil haqqında danışarkən bu haqda bir çox fikirlərin mövcud olduğunu vurğulayır və yazır ki, hələ qədim dövrdə insanlar bütün təbiəti canlı hesab edərək obyektiv aləmdə hər şeyin danışmaq qabiliyyətinə malik olduğunu düşünmüşlər. Bunun əsasında da “təbiətin dili”, “quşların dili”, “heyvanların dili” və “insanların dili” anlayışları meydana gəlmişdir.

Müəllif tərəfindən danışmaq qabiliyyətinə malik olmayan “təbiətin dili”, “quşların dili”, “heyvanların dili” kimi anlayışlar haqqında bəzi fikirlərin mövcud olduğu göstərilir. A.Qurbanov “təbiətin dili” anlayışına aydınlıq gətirdikdən sonra yazır: “İndi elm “təbiətin danışması” fikirlərinə son qoyaraq müəyyən etmişdir ki, danışan ancaq canlı varlıqdır. Burada, əlbəttə, belə sual qarşıya çıxır: canlıların hansı növü danışmaq imkanına malikdir? Bu haqda elm aləmində müxtəlif fikirlər, baxışlar, nəzəriyyələr mövcuddur”. Müəllif burada iki fikrin mövcudluğunu qeyd edir. Birincisi, bütün canlıların danışması, ikincisi isə insanlarla bərabər, bəzi canlıların, o cümlədən quşların və heyvanların danışa bilməsi fikirlərdir.

Bir çox alimlər quş dilinin olub-olmamasını müəyyənləşdirməyə çalışmış, bir nəticə hasil olmamışdır. Bunlar hamısı nağıllarda və əfsanələrdə olan bir uydurmadır. Hətta xalq arasında yayılmış “quş dili bilən İsgəndər” ifadəsi də uydurmadır. Bu bir təxəyyüldür, xülyadır.

Quşlar müəyyən civiltilərlə, müəyyən səs çıxarmaqla, müəyyən hərəkətlərlə diqqəti özlərinə cəlb edə bilər. Lakin bu o demək deyildir ki, onlar danışıqlar. Dilçilikdə irəli sürülən bəzi fikirlər də həqiqətə uyğun deyildir. Buna görə də A.Qurbanov çox düzgün olaraq göstərir ki, qeyd edilənlərlə əlaqədar elmi nəticəni belə yekunlaşdırmaq olar: heç bir quş danışa bilmir, quşun dili yoxdur və o, insanın dilini də öyrənə dilməz.

Qeyd edək ki, bəzi tutuquşlara bir və yaxud da iki söz yamsılamağı öyrətmək quş dili danışığı deyildir.

Heyvanların, xüsusilə də meymunların və itlərin dilinə gəldikdə isə, bunun da üzərində bir çox tədqiqatlar aparılmışdır. Belə tədqiqatçılardan Çarlz Darvin, Harner, N.N.Ladigina-Kots, Robert İerks kimi alimlərin adlarını çəkmək olar.

Harner belə bir fikrə gəlir ki, meymunun dili var, insan onlarla danışa bilər. Bu barədə Ç.Darvinin uzun müddət apardığı tədqiqatlar da bir fayda verməmişdir.

Ancaq mənim yadıma gəlir ki, 50–60-cı illərdə ümumtəhsil orta məktəblərində “Darvinizmin əsasları” adlı belə bir dərslik keçilirdi. Sonralar isə elm inkişaf etdikcə həmin dərslik öz səmərəliliyini itirdi və ciddi tənqiddə məruz qaldı. Darvinizm nəzəriyyəsi özünü doğrultmadı.

A.Şleyxer də Ç.Darvinin təliminə, onun təkamül nəzəriyyəsinə əsaslanırdı. O, hətta “Darvin nəzəriyyəsi və dil haqqında elm” adlı əsər də yazmış, sübut etməyə çalışmışdı ki, dil canlı orqanizm ilə eynidir. O, dildə də cins, növ və ailənin mövcudluğunu iddia edirdi. Dili bioloji hadisə hesab edən alimlər də vardır. Dilin bioloji hadisə kimi fikrini irəli sürənlər naturalist, yaxud da bioloji cərəyan adlanırdı.

A.Qurbanov bu sahəyə öz fikrini bildirərək yazır ki, dilin təbiəti, onun ictimai mahiyyəti naturalistlər tərəfindən inkar olunaraq düzgün izah olunmamış, bu məqsədlə qeyri-obyektivliyə yol verilmişdir. Buna görə də Darvin təliminə əsaslanan dilçilik naturalizmi dil haqqında elmə heç bir şey verə bilməmişdir.

A.Qurbanov həmçinin yuxarıda adları çəkilən alimlərin heyvanların dili üzərində apardıqları tədqiqat işlərinin heç birinin qanəedici olmadığını bir daha təsdiqləyir; hətta xüsusi təlim almış itlər belə insanı başa düşə bilməz, eşitdiyinə müvafiq hərəkət edə bilməz.

Müəllif bu sahədə apardığı təcrübələri ümumiləşdirərək yazır ki, dil insan anlayışı ilə üzvi surətdə bağlıdır və dil canlı varlıqlardan ancaq insana məxsusdur. Heç bir özgə canlı varlıq insan dilini öyrənib ondan insan kimi istifadə edə bilməz. Çünki dil də təfəkkür kimi yalnız insan cəmiyyətində mövcud olub insanlara xidmət edir. Dilin sahibi insandır (səh. 331).

B.A.Serebrennikov da yazır ki, cəmiyyət dili yaradıb formalaşdırır. Buna görə də dil cəmiyyətin məhsulu olub ona xidmət edir, ictimai hadisədir¹. A.Qurbanov ictimai hadisə kimi dilin əhəmiyyətindən danışılarkən dil və irs, vahid uşaq dili nəzəriyyəsi, dil və irq, dil və canlı orqanizm, dil və psixi hadisə, dilin ictimai hadisələr arasında mövqeyindən ətraflı bəhs edir.

Müəllif qeyd edir ki, dilin ictimai hadisə olması haqqındakı vahid ümumməqbul fikir heç də birdən-birə formalaşmamışdır. Bu bərdə bir çox baxışlar meydana çıx-

¹ Б.А.Серебренников. «Социально-лингвистические наследования» М., 1976, с. 449.

mış, nəzəri dilçiliyə dair ədəbiyyatda dil bioloji, psixoloji və ya başqa hadisə adlandırılmışdır.

XIX əsrdə nəzəri dilçiliyə dair ədəbiyyatlarda dil bioloji və psixoloji hadisə adlandırılmışdır. Bu ideyanın baniləri və tərəfdarları əsasən də dilin bioloji təbiətli olduğunu göstərməyə cəhd etmişlər. Bu da təbiətşünaslığın inkişafı nəticəsində yaranmışdır. A.Qurbanov da qeyd edir ki, həmin ideyanın baniləri və tərəfdarları səhvən dilin bioloji təbiətli olduğunu göstərməyə cəhd etmişlər. Bu müddəanın yanlışlığını sübut etmək üçün, hər şeydən əvvəl, dilin irs, irq və canlı orqanizmlə əlaqəsinin olub-olmamasını aydınlaşdırmaq lazımdır.

Müəllif bunların hər biri haqqında məlumat verir və göstərdiyi faktlar əsasında yazır ki, insanın bioloji xassəsi cəmiyyət xaricində təbii olaraq şəraitə uyğun şəkildə dəyişə bilmir. Çünki dil irsi qanunlara tabe deyil.

Dil və irq məsələsinə gəldikdə, A.Qurbanov həm də elmi mühakimələrdən çıxış edərək sübut edir ki, dil irqlə bağlı deyil. Baxmayaraq ki, irqçilik nəzəriyyəsi müəyyən dərəcədə dilçilik elminə də təsir göstərmişdir. Müəllifin bu sahədə digər dilçi alimlərlə də həmfikir olduğu özünü göstərir. Elmi mühakimələr də sübut edir ki, dil heç bir zaman irqlə bağlı deyildir. Odur ki, insanın bioloji qruplaşdırılması dillə əlaqələndirilə bilməz.

A.Qurbanov bu sahədə araşdırmalarını yekunlaşdıraraq belə nəticəyə gəlir ki, dil nə bioloji, nə də psixoloji hadisədir, o, yalnız ictimaiyyətin məhsuludur. Deməli, dil ictimai hadisədir.

Müəllif dili üstqurum hesab edənlərin də yalnız fikirdə olduqlarını göstərir.

Başlıca ünsiyyət vasitəsi kimi dilin mahiyyətində danışırlarkən, əsasən, cəmiyyət tarixində mövcud olan ünsiy-

yət vasitələri bir neçə cəhətdən, xüsusilə təbiətinə, mahiyyətinə, forma və məzmununa, imkan və vəzifələrinə görə iki bölümündən bəhs edilir: a) akustik (səslənən) ünsiyyət vasitələri; b) optik (görünən) ünsiyyət vasitələri.

A.Qurbanov ünsiyyət üçün aşağıdakı akustik vasitələrdən istifadə olduğunu qeyd edir: dil ünsiyyəti, silbo ünsiyyəti, pıçiltı ünsiyyəti, təbil ünsiyyəti, musiqi ünsiyyəti.

Akustik ünsiyyət vasitəsi danışq səslərindən ibarət insan dilidir. Dil haqqında əvvəllərdə danışıldığına görə bu sahə üzərində çox dayanmaq istəmədik.

Silbo dili haqqında A.Qurbanov maraqlı məlumat verərək göstərir ki, çox qədimlərdə Homer adasının quançes adlanan ilk sakinləri müəyyən şərait və məqamda fikri ifadə etmək üçün fit çalmaq vasitəsindən istifadə etmişlər. İspanlar 1402-1405-ci illərdə həmin adanı zəbt edib orada yaşamışlar. Yerli sakin olan quançeslərin dilləri sıradan çıxmış, onlar ispan dilinin bir dialektində danışmağa başlamışlar. Həmin vaxtdan da onların fit dilləri ispan dialektinə əsaslanmışdır.

Tədqiqatçılar fitlə ünsiyyətin yerli şəraitdən irəli gələrək meydana çıxdığını söyləyirlər.

Beləliklə, "silbo" sözü ispanca *fit dili* mənasını verir. Bu ünsiyyətin tədqiqatçısı fransız alimi Andres Klass olmuşdur. O, Homer adasına gedərək silbonun xüsusiyyətlərini öyrənmişdir. Bu haqda A.Qurbanov qaneedic məlumat vermişdir. O, həmçinin bu ünsiyyətin möcüzə olmadığını qeyd edir və Hindistanın şimalında da buna təsadüf olunduğunu vurğulayır. Müəllif onu da vurğulayır ki, bütün bunlar dil deyil, müəyyən şərti siqnallardır.

Bəzi ölkələrdə pıçiltı ünsiyyəti də meydana çıxmışdır. Bu, boğaz danışığı deməkdir, çünki boğazda alçaq tonla

danışılır. Müəllif göstərir ki, pıçlıt ünsiyyətindən Seylon meşələrində yaşayan veddalar, Mərkəzi Afrika meşələrinin sakinləri olan piqmeylər istifadə edirlər. Tədqiqatçılar pıçlıt danışığının ovla əlaqədar yarandığını iddia edirlər. Bu danışiq, əlbəttə, səslilə dildən fərqlənmişdir. Buna görə də A.Qurbanov qeyd edir ki, aydın məsələdir ki, pıçlıt danışığı müstəqil ünsiyyət rolunu daşımamışdır. Çünki o, səslilə dil əsasında qurulub, həmişə ondan asılı olmuşdur.

Təbil dili haqqında A.Qurbanovun fikirlərinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, fikrin ifadəsi üçün istifadə olunan vasitələrdən biri də təbildir. Müəllif bunu belə izah edir ki, təbil səsi müəyyən şərti mənə ilə əlaqədar olduqda təbil dili, “təbil danışığı” adlanır. Bu vasitədən Afrika, Amerika və Asiyanın bir sıra xalqları istifadə edirlər. Çünki həmin alət xüsusən Afrika ölkələrində daha geniş yayılmış və inkişaf etmişdir.

Müəllif bu haqda ətraflı açıqlamalar vermişdir. O həm də qeyd edir ki, təbillər istifadə məqsədinə görə də iki formada olur: a) müharibə təbili; b) danışiq təbili.

Dildə ən çox “danışiq” təbilindən istifadə olunur. Bunun da səbəbi odur ki, həmin təbil fil göndündən hazırlanmışına görə səsi daha möhkəm çıxır, ayaqlar üzərində qurulmuşdur.

Müəllif bu sahədən bəhs etdikdən sonra belə nəticəyə gəlir ki, təbil ünsiyyətindəki işarələrin mənası qabaqcadan səslilə istinadən müəyyən edilir. Demək, bu ünsiyyətin varlığı səslilə dillə möhkəm bağlıdır. Buna görə də təbil ünsiyyəti səslilə dil olmadan yarana və inkişaf edə bilməz.

Akustik vasitə kimi musiqi insanın səslər vasitəsilə duyğu və hislərini dinləyiciyə çatdırır. Musiqi ünsiyyəti haqqında A.Qurbanov qeyd edir ki, musiqi varlığı dil kimi

əks etdirməyə malik deyil. O, dil ilə musiqinin fərqlərini belə açıqlayır ki, musiqi insan qəlbinin çırpıntılarını ifadə edir. Belə ki, bu çırpıntıların çalarlığını dərinliyi ilə təsvir etməkdə dilin sözləri acizdir. Belə hisləri musiqinin ecazkar səsi dinləyiciyə təsirli şəkildə çatdırır.

Musiqi ünsiyyəti universal xarakterə malikdir. Bu ünsiyyət milliyyətindən, ölkəsindən asılı olmayaraq hər bir insan üçün aydındır. Musiqidə universallıq hətta dildən çox-çox genişdir.

A.Qurbanov dilin ünsiyyət vasitəsi olduğunu ətraflı başa düşmək üçün dilçilikdə fikir yürüdülmədən digər ünsiyyət vasitələrini, onların xüsusiyyətlərini və dilə münasibətlərini ətraflı şəkildə müəyyənləşdirdikdən sonra vurğulayır ki, musiqi özünün əlamətdar cəhətlərinə baxmayaraq, dil kimi geniş ünsiyyət vasitəsi deyil, çünki hər şeydən əvvəl, o, monoloji xüsusiyyətlidir və buna görə də qarşılıqlı ünsiyyət yarada bilməz.

A.Qurbanov akustik ünsiyyət vasitələri haqqında öz fikirlərini açıqladıqdan sonra optik ünsiyyət vasitələrinin də nə olduğu barədə öz mülahizələrini bildirmişdir. Optik ünsiyyət vasitələri görməklə dərk edilən ünsiyyət vasitəsidir. Müəllif bunun da bir neçə növünə açıqlama gətirir ki, həmin növlər də aşağıdakılardır: yazı ünsiyyəti, jest ünsiyyəti və ondan istifadə, rəsm ünsiyyəti, heykəl-abidə ünsiyyəti, siqnal ünsiyyəti və onların sahələri, güzgü siqnalları ilə ünsiyyət, işıq siqnalları ilə ünsiyyət və s.

Yazı birinci dərəcəli ünsiyyət vasitəsi sayılır və mənsəyinə görə digər optik vasitələrlə bağlıdır. A.Qurbanov yazı və onun tiplərinə dair ayrıca fəsil həsr etdiyinə görə bu haqda geniş danışılmayacaq. Müəllif burada yalnız yazı haqqında belə bir nəticəyə gəlir ki, yazı insanların öz arzu

və fikirlərini başqasına çatdırmaq üçün vacib vasitə olmasına baxmayaraq, müstəqil deyil, çünki yazı dil üzərində qurulur, ondan asılıdır, onsuz yaşaya bilməz.

Bildiyimiz kimi, jest ünsiyyəti bədən üzvlərinin – əlin, qolun, ayağın, başın və s. hərəkətidir; üzün, gözün, alnın, burnun və dodaqların hərəkəti vasitəsilə fikri ifadə etmək isə mimika adlanır. Bu vasitədən daş dövrü səviyyəsində yaşayan bir sıra qəbilələr – məsələn, avstraliyalılar, buşmenlər və b. başqa qəbilələrlə ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edirdilər. Jest dili Şimali Amerikadakı kadd, alqonkin, siu və s. hindli qəbilələrində xüsusilə geniş yayılmışdır. Bunlarda da qəliz və mürəkkəb formalar meydana çıxmışdır.

A.Qurbanov jest ünsiyyəti haqqında nümunələr əsasında ətraflı məlumat vermiş, buna aydınlıq gətirmişdir. O göstərir ki, jestlər sistemindən çox inkişaf etmiş tayfa və xalqlar, əsasən, aşağıdakı hallarda istifadə edirlər. 1. Fikrin uzaq məsafəyə çatdırılması lazım olanda; 2. Adətə görə səsli dillə danışmaq qadağan ediləndə.

Müəllif bu cür hallara açıqlamalar gətirdikdən sonra fikrini belə yekunlaşdırır ki, jest və mimika nitqə yeni məna çalarlığı verə bilər. Bunlar hətta istehza ilə deyilən sözün mənasını dəyişməyə səbəb olur... Jestlərin digər keyfiyyəti də ondan ibarətdir ki, nitq bunlarla müşayiət edildikdə onun təsir qüvvəsi qat-qat çoxalır, dinləyicinin marağı artır, diqqət ifadə olunan fikir üzərində cəmləşdirilir.

Bütün bu cəhətlərə baxmayaraq, jest və mimikalar heç vaxt səsli dili əvəz etməmiş və əvəz edə bilməz.

A.Qurbanov rəsm ünsiyyətindən bəhs edərkən onu vurğulayır ki, bu vasitə insanların həyatı, düşüncəsi ilə əlaqədar tədricən inkişaf edib müasir tələblər səviyyəsinə

qədər ucala bilmişdir. Müəllif burada rəsm ünsiyyətinin müxtəlif xüsusiyyətlərindən, rəng çalarlarından, başlıca cəhətlərindən geniş bəhs edir və fikrini ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlir ki, rəsm insan duyğularının dərinliyinə nüfuz edib müxtəlif mövzuları təsirli və obrazlı şəkildə izah etməsinə baxmayaraq, dil kimi ünsiyyət vasitəsi deyil, çünki o, hər şeydən əvvəl, qarşılıqlı ünsiyyət yaratmır.

A.Qurbanov heykəl-abidə ünsiyyətindən bəhs edərək burada relyef, barelyef, qorelyefin, həmçinin heykəl, büst və portretin də nə oldığına aydınlıq gətirir.

Məlumdur ki, yuxarıda göstərilən incəsənət əsərlərində rəssam və heykəltəraşlar yaratdıqları monumental əsərlərində əks etdirdikləri şəxsin psixoloji aləmlərini açmağa səy göstərirlər. Heykəllər də müəyyən məzmunla malikdir və insanlarda xoş təəssürat yaradır. Sanki öz məzmunu ilə tamaşaçı ilə ünsiyyət qurur. Buna baxmayaraq, A.Qurbanov bu sahəyə aid də fikrini bildirərək yazır ki, bu vasitə də canlı dili əvəz etməyə qadir deyildir.

Müəllif siqnal ünsiyyətindən danışarkən bir neçə siqnal ünsiyyətinin olduğunu qeyd edir. Həmin ünsiyyət vasitələri: tüstü siqnalları ünsiyyəti, alov siqnalları ilə ünsiyyət, güzgü siqnalları ilə ünsiyyət, işıq siqnalları ilə ünsiyyət. Bunların hər birinə aid müəllif müfəssəl şəkildə öz açıqlamalarını vermişdir.

Ümumiyyətlə, yuxarıda sadalanan vasitələr haqqında müəllif nəticə olaraq yazır: "...Cəmiyyətdə mövcud olan ünsiyyət vasitələrinin hamısı eyni imkan və xüsusiyyətlərə malik deyil. Buna görədir ki, ünsiyyət vasitələri əsas və ya başlıca, əlavə, ya köməkçi qruplara bölünür". A.Qurbanov bunlardan dilin əsas və ya başlıca olduğunu müəyyən etmək üçün bir neçə müqayisəyə nəzər yetirir:

- 1) Səsli dil universal vasitədir.
- 2) Dil geniş dairədə işlənən vasitədir.
- 3) İnsanların adi dili hər cür şəraitdə işlənir.
- 4) Dil müstəqil ünsiyyət vasitəsidir.

Müəllif, nəhayət ki, bütün vasitələrdən dil ünsiyyətinin daha əlverişli olduğunu qeyd edir. Sonra o, davam edərək vurğulayır ki, başqa vasitələr ünsiyyət üçün dil qədər gərəкли deyil və bunların heç biri dilin rolunu əvəz edə bilmir. Dil həm fikirləşmə və həm də fikri təcəssümətdirmə vasitəsidir. Digər vasitələr isə ancaq fikrin təcəssüm olunmasına xidmət edir. Buna görə də dil əsas və başlıca ünsiyyət vasitəsidir.

A.Qurbanov bu bölmədə həmçinin dilin vəzifələrindən danışarkən onun iki növündən bəhs edir. Birincisi, dilin kommunikativ vəzifəsi. İkincisi, dilin ekspressiv vəzifəsi.

Burada kommunikasiya – “məlumat, rabitə”, ekspresiya isə “ifadəlilik” mənalarını ifadə edir. Kommunikativ vəzifə əsas dilin varlığını təyin edir. Müəllif öz araşdırmalarından və alimlərin də fikirlərini əsas götürdükdən sonra insanın bütün vaxtının 70 faizini kommunikasiyanın təşkil etdiyini bildirir.

Ekpressiv vəzifəyə fikrin təcəssüm olunması, həmçinin dillə insan emosiyasının ifadə etdirilməsi daxildir. Dilin kommunikativ və ekspressiv vəzifələri bir-birilə üzvi surətdə bağlıdır.

Dillə üstqurum məsələsinə gəldikdə, A.Qurbanov onlar arasında bir çox fərqlərin olduğunu göstərir. Həmin fərqləri qısa olaraq nəzərdən keçirək. Birincisi, üstqurum müəyyən bazisin məhsulu olur. Lakin dil bir bazisin yetirməsi deyil. O, minilliklər, onlarca əsrlər ərzində təşəkkül tapır və formalaşır. İkincisi, üstqurum bazisdən asılıdır,

buna görə də cəmiyyət bir bazisdən digərinə keçəndə onun üstqurum hadisələri də dəyişir və ya ləğv olur. Lakin dil bu cəhətdən tam fərqlidir. Bazis dəyişdiyi zaman dil düz xətlə öz fəaliyyətini davam etdirir. Üçüncüsü, üstqurum nisbətən qısa, dil isə uzun tarixə malikdir. Elə bir üstqurum hadisəsi göstərmək olmaz ki, onun tarixi dilin tarixi qədər qədim ola bilsin. Dördüncüsü, üstqurum sinifli cəmiyyətdə ancaq bir sinfə, dil isə bütün siniflərə xidmət edir.

Bununla yanaşı, müəllif üstqurum hadisəsinin dilə təsir etdiyini də vurğulayır. Qeyd edir ki, bu təsirin dərəcəsi və məqsədi üstqurumun xarakteri ilə əlaqədardır. Belə ki, bəzi üstqurumlar mütərəqqi mövqedən dilin inkişafına güclü təsir göstərə bilər. Müəllif bəzi alimlərlə həmfikir olaraq, üstqurum hadisələrinin dilə təsirindən bəhs olunanda yazılı ədəbiyyatın rolunun unudulmadığını da qeyd edir.

Dil və siniflər məsələsinə gəldikdə, o, dilin sinfi xarakterli hadisə olduğunu iddia edən alimlərlə razılaşmır. Məsələn, burada müəllif N.Y.Marrın nəzəriyyəsini xatırladır və s. O, belə bir fikir irəli sürür ki, cəmiyyətin siniflərə bölünməsi dilə bu və ya digər cəhətdən təsir edir, lakin heç vaxt dili sinfi xarakterli hadisəyə çevirə bilmir. Müəllif sonda nəticə olaraq yazır: "Hər bir xalqın ancaq ümumi dili olur. Bu dil yarandığı zamandan etibarən xidmət ediyi cəmiyyət üzvləri arasında heç bir fərq qoymadan, bütün üzvlər üçün eyni dərəcədə ünsiyyət vasitəsi rolunu daşıyır. Deməli, dil öz təbiətinə görə sinfi deyildir və bu, onun əlamətdar spesifik cəhətlərindəndir".

* * *

Monoqrafiyada maraqlı fəsillərdən biri də “Dilin mənşəyi” adlanır. Burada da dilçiliyin vacib problemlərdən danışılır. A.Qurbanov adıçəkilən fəsildə dilin əmələ gəlməsi probleminin qoyuluşundan, dilin yaranmasına dair müxtəlif nəzəriyyələrdən və dilin mənşəyinin həqiqi şərhindən bəhs edir.

Dilçilikdə əsas problemlərdən biri qədim zamanlardan dilin necə əmələ gəlməsindən ibarət olmuşdur. Odur ki, dilin mənşəyinə dair müxtəlif fikirlər söylənmişdir ki, bu fikir və mülahizələr çoxu mahiyyətə bir-birindən fərqli olmuşdur. Müəllifin qeyd etdiyi kimi, bunların da bir qismi sadəcə uydurma olub, dilin mənşəyini aydınlaşdırmaq üçün heç bir əsas vermirdi. Lakin irəli sürülmüş fikirlərin bəziləri məsələnin elmi zəminini təşkil etmək baxımından maraqlı və dəyərlidir.

İrəli sürülən bir çox fikirlər dini baxımdan əfsanəvi şəkildə izah edirdi ki, həmin fikirlər elmi cəhətdən həqiqətdən uzaq idi. Dilin təbiət tərəfindən yaradıldığı haqqında ideya meydana gəlsə də, bu, özünü doğrultmurdu. A.Qurbanovun da fikri bu idi ki, dilin mənşəyinə dair əsaslı və düzgün fikir yürüdülməmişdir. Məlumdur ki, təbiət ancaq hazırlamaq, qurub-yaratmaq üçün material verir. Buna görə də “dili təbiət yaratmışdır” ideyası da qeyri-elmidir. Çünki dili təbiət yox, insanlar özləri yaratmışlar.

A.Qurbanov həmçinin bizim eradan əvvəl yaşamış böyük Roma şairi və mütəfəkkiri Lukretsinin dil haqqında fikirlərindən, bu barədə aparılan tədqiqat işlərindən də danışır. Lukretsi dilin insandan kənar ilahi bir varlıq tərəfindən yaradıldığı fikrinə inanmırdı. O göstərirdi ki, insan başqasının öyrətməsi əsasında danışmamışdır. Onun

fikrincə, əşyaların adlarını zərurət diktə etmiş, hər bir ad müəyyən tələbat əsasında yaranmışdır.

A.Qurbanov göstərir ki, dilin necə əmələ gəlməsi bütün dövrlərdə eyni dərəcədə olmamışdır. Məsələn, orta əsrlərdə, dilin mənşəyi məsələsi haqqında, demək olar ki, heç bir yeni fikir meydana çıxmamışdır. Lakin İntibah dövründə (XV–XVI əsrlər) bunun əksini göstərmək olar... XVII–XVIII əsrlərdə isə dilin mənşəyi məsələsi ilə Avropanın bir sıra ölkələrinin, o cümlədən İngiltərənin, Almaniyanın və Fransanın görkəmli şəxsiyyətləri məşğul olmuşlar.

A.Qurbanov bundan sonra belə bir nəticəyə gəlir ki, dilin əmələ gəlməsinin tədqiqi məsələlərində iki səhvə yol verilmişdir. Bunlardan biri dilin həmin probleminin dilçiliyə aid edilməməsi, digəri isə dilin mənşəyi məsələsi ilə dillərin yaranması məsələsinin qarışdırılması haqqındakı fikirlərdir.

Birinci məsələ haqqında fransız dilçisi Vandriyesin “Dil” və Amerika dilçisi Eduard Sepirin də həmçinin “Dil” əsərlərindəki fikirlərini misal göstərir və onların fikirləri ilə razılaşmır.

Müəllif dilin mənşəyi məsələsinin dilçilikdən kənar məsələ olduğunu söyləyənlərin bu problemin son dərəcə çətin və çoxcəhətli olduğuna əsaslandıqlarını qeyd edir və yazır ki, dilin əmələ gəlməsi nə qədər çətin və mürəkkəb olsa da, bunu dilçiliyin problemləri sırasından xaricdə düşünmək olmaz. Çünki dil dilçilik elminin obyektidir (səh. 380).

Bundan sonra müəllif dilin əmələ gəlməsinə dair geniş yayılmış müxtəlif nəzəriyyələrdən bəhs edir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- dilin yaranmasına dair səs təqlidi nəzəriyyəsi;
- dilin qrammatikasına dair nidalar nəzəriyyəsi;

- dilin yaranması haqqında ictimai razılaşma nəzəriyyəsi;
- dilin yaranmasına dair jestlər nəzəriyyəsi;
- dilin yaranmasına dair əmək hıçqırıqları nəzəriyyəsi;
- dilin yaranmasına aid günəş nəzəriyyəsi.

Müəllif dilin yaranmasına dair səs təqlidi nəzəriyyə-sindən danışarkən açıqlama verərək qeyd edir ki, səs təq-lidi nəzəriyyəsinə görə, dil ilk insanların, guya eşitdikləri səsləri təqlid etməsi əsasında əmələ gəlmişdir... Bu nəzə-riyyənin tərəfdarlarına görə, təqlid olunan səs birləşmələri sonralar sözə çevrilmiş və dilin ilk leksik vahidləri olmuşdur. Guya dilin digər sözləri də buradan və ya bu yolla yaranmışdır.

A.Qurbanov bu nəzəriyyənin tərəfdarlarının fikir və mülahizələrini irəli sürdükləri müddəaları təhlil etdikdən sonra yazır: “Dilin əmələ gəlməsini insanların təqlid etdik-ləri səslərlə bağlayan nəzəriyyənin təhlili göstərir ki, bura-da irəli sürülmüş müddəalar elmi cəhətdən tam əsaslandı-rılmadığı üçün bir sıra qüsurlara yol verilmişdir”.

Müəllifin göstərdiyi həmin qüsurlar 7 bənddən ibarət-dir. Biz həmin bəndlərin bəzilərində olan nümunələrin ve-rilməsini lazım bilmədik:

1. Müasir dillərin leksik tərkibinin etimoloji təhlili mü-əyyən etmişdir ki, dildə təqlidi sözlər olduqca azdır. Lakin səs təqlidi nəzəriyyəsi belə sözlərin azlığını nəzərə almamış və doğru olmadan bunları dilin ya-ranmasında əsas hesab etmişdir.
2. Bizi əhatə edən maddi varlıqdakı əşya, cisim, hadisə və digər şeylərin əksəriyyəti səs çıxarmağa və ya səs-lənməyə malik deyildir...
3. Dildəki təqlidi sözlər insan həyatı üçün zəruri olan məfhumları ifadə etmir...

4. Ayrı-ayrı dilərin leksik tədqiqi göstərir ki, təqlidi sözlər dilin inkişafının yaxın dövrünə aiddir (*burada müəllif belə bir şərh verir ki, bəzi dilçilər dildə qədim səs təqlidinə aid sözlər tapmaq mümkündür və bunların hamısının dilin müasir mərhələsinə aid olmadığını söyləyirlər. Əlbəttə, təqlidi sözlər eyni dövrdə yaranmamışdır. Buna görə də onların bir qisminin qədim olduğuna inanmaq mümkündür*). Belə ki, ilk insanın orqanları danışıq səslərini çıxarmaq üçün formalaşdığı bir dövrdə insanlar təbiətin müəyyən hadisə və canlılarının səslərini yamsılayıb ona müvafiq olan səs çıxara bilməzdi. Hətta indi təbiətin elə sözləri var ki, insanın danışıq üzvlərinin çox inkişaf etdiyi müasir dövrdə onları tələffüz etmək olmur...
5. Dilin lüğət tərkibinin müəyyən hissəsini mücərrəd anlayışları bildirən sözlər təşkil edir. Lakin təqlidi sözlərin bunlarla heç bir əlaqəsi yoxdur və bu nəzəriyyə həmin sözlərin yaranmasını da izah edə bilmir.
6. Bütün dünya dillərində mövcud olan təqlidi sözlərin fonetik tərkibi eynidir. Canlıların çıxardığı əşya və hadisələrin törətdiyi eyni səs müxtəlif dillərin özünəməxsus səs və səs kompleksi ilə ifadə olunur...
7. Nəhayət, qeyd etməliyik ki, bu nəzəriyyədə dilin yaranmasının ictimai mahiyyəti nəzərə alınmamışdır. Belə bir cəhət isə dilin mexaniki olaraq əmələ gəlməsi fikrinə aparıb çıxarır. Deməli, unudulur ki, dilin əmələ gəlməsi səbəbi onun ictimai mahiyyəti ilə bağlıdır” (səh. 383-385).

A.Qurbanov səs təqlidi nəzəriyyəsinə dair müəyyən nöqsanları göstərməklə yanaşı, onun müsbət cəhətlərinin də olduğunu vurğulamışdır: “Həmin nəzəriyyə bəzi söz-

lərin haradan əmələ gəldiyini düzgün başa düşməyə istiqamət verir. Həqiqətən, hər bir dildə səs təqlidi əsasında əmələ gəlmiş müəyyən miqdar sözə təsadüf etmək olur. Belə sözlər aid olduğu dilin obrazlılığında xüsusi rola malikdir” (səh.385). Müəllif daha sonra qeyd edir ki, hazırda bir sıra xarici ölkələrdə bəzi dilçilər və eləcə də dillə maraqlanan bir çox filosof alimlər dilin mənşəyinə dair səs təqlidi nəzəriyyəsini əsas nəzəriyyə hesab edirlər. Bu nəzəriyyənin müasir tərəfdarları antik dövrün səs təqlidi müddəələrindən heç cür ayrıla bilmirlər.

A.Qurbanovun “Belə sözlər aid olduğu dilin obrazlılığında xüsusi rola malikdir” ifadəsi olduqca doğru deyimdir. Doğrudan da, hadisələrin mahiyyətini dolğun və obrazlı şəkildə ifadə etməkdə təqlidi sözlərin əhəmiyyəti böyükdür. M.Ə.Sabirin, C.Məmmədquluzadənin, Y.V.Çəmənşəminlinin, S.Rəhimovun əsərlərində təqlidizmlərə rast gəlmək olur. Bu folklorda, əsasən də nağıllarda geniş yayılmışdır.

Qədim Hindistanda meydana gələn nidalar nəzəriyyəsinin baniləri epikürçü filosoflardır. Müəllif nidalar nəzəriyyəsiindən danışarkən qeyd edir ki, bu nəzəriyyəyə görə, dil ilk insanların şərait və vəziyyətindən asılı olaraq təəcüb və sevinc nəticəsində çıxardıqları qeyri-iradi emosional səslərdən əmələ gəlmişdir. Guya ibtidai insanlar öz hissə və həyəcanlarını, əhvali-ruhiyyələrini, müəyyən şey haqqında təsəvvürlərini başqasına bildirmək üçün səslər çıxarmışlar, həmin səslərə get-gedə müxtəlif mənalar vermişlər.

A.Qurbanov nidalar nəzəriyyəsinin tərəfdarlarının fikirlərini araşdırdıqdan sonra müəyyən etmişdir ki, onlar belə bir fikir də söyləmişlər ki, guya incə səsli nidalar xoş əhvali-ruhiyyənin, sevinc və şadlığın, qalın səsli nidalar isə bədii təəssüratların ifadəsinə xidmət edir.

Dilin mənşəyi üçün nidalar nəzəriyyəsini yeganə nəzəriyyə hesab edənlərin tərəfdarlarının müxtəlif ölkələrdə getdikcə artdığını vurğulayan müəllif bu nəzəriyyənin qüsurlarını da göstərmişdir. Həmin qüsurlar bunlardır:

1. Başqa söz təbəqələrinə nisbətən dildə *ay, ax, oho, bəh, vay, biy, aha, uy, paho* və s. kimi sözlər, demək olar ki, təqlidi sözlərdən də azdır, miqdarca bu dərəcədə az olan söz heç vaxt dildəki on minlərlə sözlərin mənşəyi üçün bünövrə təşkil edə bilməz.
2. Dildə nidalar müstəqil sözlər kimi nə konkret leksik, nə də qrammatik məna ifadə edir... Nəzəri dilçilik çoxdan sübut etmişdir ki, nidalar dildə əsas söz deyildir. Buna görə də nidalar tarixən bu və ya başqa sözlərin yaranmasına əsas verə bilməzdi.
3. Nəhayət, qeyd etmək lazımdır ki, nidalar nəzəriyyəsinin ən böyük qüsuru dilin kommunikativ vəzifəsinə istinad etməməsində özünü göstərir.

A.Qurbanov nidalar nəzəriyyəsində mövcud olan qüsurlarla yanaşı, onun dildə müsbət əhəmiyyətinin də olduğunu qeyd edir. Bu haqda o göstərir ki, dildə nidalar nəzəriyyəsinin də xüsusi rolu vardır. Hər şeydən əvvəl, bu nəzəriyyə dildəki nida sözlərinin etimologiyasını aydınlaşdırmağa müəyyən qədər köməklik göstərir. Məhz bu, onun faydalı cəhətidir.

Dilin əmələ gəlməsinə dair nəzəriyyələrdən biri də ictimai razılaşma (tesey) nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyənin eramızdan əvvəl V–IV əsrlərdə Yunanıstanda meydana çıxdığı göstərilir. Bu nəzəriyyəyə görə, dil insanların öz aralarında müəyyən ad haqqında razılığa gəlmələri əsasında yaranmışdır. Belə ki, guya ilk insanlar hələ dil olmadığı bir dövrdə bu və ya başqa hadisəni, yaxud da əşyanı ad-

landıranda bir-biri ilə razılaşmışlar. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları həmçinin müxtəlif elm sahələrinə dair terminlərin razılaşma əsasında qurulduğunu da əsas götürmüşdülər. A.Qurbanov bu sahəni də araşdırdıqdan sonra qeyd edir ki, bu nəzəriyyə haqqında deyilənlərə diqqətlə yanaşdıqda aydın olur ki, dilin mənşəyinə dair təsey nəzəriyyəsində doğru fikir söylənilməmişdir. Müəllif bu nəzəriyyəyə düzgün yanaşılmadığının aşağıdakı cəhətlərini aşkar etmişdir:

1. Əgər ilk insanlar bu və ya başqa bir şeyə ad verərkən bir-biri ilə razılaşsalar, mütləq ünsiyyət vasitəsinə müraciət etməli idilər. Məlumdur ki, əsas ünsiyyət vasitəsi dildir. Bəs hələ dil olmadığı halda insanlar razılaşa bilərdilərmə? Əlbəttə yox. Deməli, bu fikir əsassız və yanlışdır.
2. İctimai razılaşma nəzəriyyəsinin tərəfdarları ilk adi sözlərin yaranması prosesi ilə terminlərin əmələ gəlməsini səhv olaraq eyni məsələ hesab etmişlər. Halbuki bunlar bir-birindən fərqlənən dil hadisələridir. İlk sözlərin yaranması dillə, terminlərin meydana çıxması isə, əsasən, elmlə bağlıdır. Eyni zamanda, dil olmadan elm yarana bilməzdi... ünsiyyət vasitəsi olan dil ictimai razılaşma əsasında meydana çıxmamışdır. Çünki maddi varlıqların mahiyyətini kifayət qədər dərk edə bilməyən ilk adamlar heç vaxt razılaşma yolu ilə yeni-yeni sözlər yaradıb dil əmələ gətirə bilməzdilər.

Burada A.Qurbanov antik nəzəriyyələrdən biri olan fusey nəzəriyyəsi haqqında da qısa məlumat vermişdir.

Dilin mənşəyində jestlər nəzəriyyəsinin də geniş yayıldığı qeyd edilir. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları alman psixoloqu V.Vundt, ingilis alimi F.Pencet, N.Y.Marr və başqaları olmuşlar. Onların bu sahədə fikirləri fərqli olmuş və müsbət

bir nəticə verməmişdir. A.Qurbanov da bu nəzəriyyənin aşağıdakı səbəblərdən qəbul olunmadığını göstərir:

1. Jestlər əyani şəkildə göstəricilik xarakterinə malikdir. Jestləri eşitməklə yox, görməklə dərk etmək olur. Dil isə danışılan və eşidilən bir hadisədir.
2. Jestlərdə söz olmur. Buna görə də jest və ya mimika bu və ya digər əşyanın, yaxud hadisənin adı ola bilmir.
3. Jestlər əsli dildən qabaq mövcud olmamışdır. Bunlar, təxminən, əsli dilin təşəkkül prosesində və ya ondan sonra meydana çıxaraq bəzi hallarda səsli dili müşayiət etmişdir.

A.Qurbanov dildə jestlərdən istifadə olunduğunu qeyd edir, lakin onun dildə əsas rolu olmadığını, ancaq köməkçi bir vəzifə daşdığını yazır.

Müəllif əmək hıçqırıqları nəzəriyyəsinə də fikir bildirir və onun da qeyri-elmi olduğunu aşağıdakı kimi izah edir:

1. İş zamanı insanın çıxardığı müxtəlif səslər, hıçqırıqlar dildə xüsusi mənaya malik olmayan ritmik sədalardır. Bunlar dilin nə kommunikativ, nə də ekspressivlik vəzifəsini ifadə edir. Dilə xas olan xarakterik cəhətlərin heç biri əmək hıçqırıqlarında yoxdur. Buna görə də əmək hıçqırıqları dilin əsas vahidi olan söz sayıla bilmir.
2. Əməklə dil paralel yaranan (Lüdviq Nuarenin dediyi kimi) hadisələr deyildir. Əmək insanın özünün və onun dilinin yaranmasında başlıca rol oynamışdır.
3. Dil əməyi müşayiət etmək məqsədilə deyil, insanlar arasında ünsiyyət üçün əmələ gəlmişdir.
4. Əmək hıçqırıqları çox azdır. Bundan əlavə, həmin hıçqırıqlara heyvanlarda da təsadüf olunur. Əgər bu hıçqırıqlar dilin əsasını təşkil etsəydi, şübhəsiz ki, heyvanlar da danışa bilərdi.

Dilin mənşəyinə dair günəş nəzəriyyəsi keçən əsrin 30-cu illərinə təsadüf edir. Müəllif qeyd edir ki, bu nəzəriyyəyə görə, ilk insan türk, ilk dil də ulu türk dili olmuşdur.

Mövcud fəsildə dilin mənşəyinin həqiqi şərhinə də geniş planda araşdırılmışdır. Qeyd edək ki, dilin mənşəyinə dair haqqında danışılan nəzəriyyələri dilin yaranmasını onun sahibi olan cəmiyyətlə əlaqələndirməyi əsas tutmadığına görə A.Qurbanov qüsurlu hesab edir. Müəllif, ümumiyyətlə, insanın yaranması haqqında əsrlər boyu bir çox mülahizə və nəzəriyyələrin meydana gəlməsini iki qismə bölmür: a) insanın ilahi qüvvə tərəfindən yaradılması haqqında fikirlər; b) insan əcdadının başqa canlılar aləmindən əmələ gəlməsi nəzəriyyələri.

Birinci qisim ən çox əfsanələrlə əlaqədardır və babilələr tərəfindən yaradılmışdır. A.Qurbanov bu haqda geniş məlumat vermişdir. O, burada bizim eradan əvvəl antik filosoflardan Anaksimandr, Anaksaqor və Aristotel kimi alimlərin fikirlərinə müraciət edir, onların müəyyən mülahizələrini araşdırır. Anaksimandr və bir sıra alimlərin fikrincə, "canlılar günəş şüalarının təsiri altında su və gildən əmələ gəlmişlər. İnsan da belə bir şəraitdə yarandığı üçün ilk dövrlərdə balığa oxşamışdır. Su dalğaları insanı sahilə atandan sonra balıq oxşarlığı ondan silinib getmişdir".

Afad Qurbanov buna çox düzgün olaraq belə bir şərh verir ki, yəqin, rəssamların çəkdikləri yarıdam-yarıbalıq qadın rəsmləri də bu ideyanın təsirindən meydana çıxmışdır.

Bundan əlavə, əfsanəvi su pərisinin olmasını da yada salmaq yerinə düşür.

A.Qurbanovun qeyd etdiyinə görə, Anaksaqor da insanın balıqdan, yaxud da başqa dəniz heyvanlarından

əmələ gəldiyini fərz edir. Aristotel insanı "ictimai heyvan" adlandırır. O deyirdi ki, insan başqa heyvanlardan çox fərqlidir, lakin onlarla qohumdur.

Onlardan fərqli olaraq, Çarlz Darvin insanın başqa heyvanlarla, ilk növbədə meymunla qohum olduğunu göstərdi və insanabənzər meymunla insanın ümumi bir əcdaddan yarandığını aydınlaşdırırdı.

Bu dövrdə hətta Fridrix Engelsin "Meymunun insana çevrilməsində əməyin rolu" və "Təbiətin dialektikası" əsərləri meydana gəldi. Bu əsərlər, təsadüfi deyildir ki, sovet dövründə bütün ali məktəblərdə dərslik kimi keçilirdi.

A.Qurbanov Cənubi Afrikada tapılmış avstralopitek "Cənub meymunu" haqqında olan faktlar barədə də məlumat vermişdir. Afrikada tapıldığına görə bəzi alimlər Afrikanı da insanlığın beşiyi adlandırırdılar. Bəziləri isə Asiyanı insanın ilk vətəni hesab etmişlər.

Müəllif dilçilikdə insanın inkişafının üç mərhələsinin müəyyənləşdirildiyini qeyd edir: 1) ilk insan mərhələsi; 2) qədim insan mərhələsi; 3) müasir insan mərhələsi.

İlk insanlar və onların dili haqqında məlumatda avstralopitekin təkamül etməsi nəticəsində qalıqları Yava adasında tapılmış ilk həqiqi insanın əmələ gəlməsindən (pittekanthrop), ekspedisiya zamanı Çində Pekinin yaxınlığında bu tipli adam sümüklərinin tapılmasından və bu tapıntının sinantrop "Çin adamı" adlandırılmasından, onların yaşayış və həyat tərzlərindən, necə qidalanmalarından, oddan necə istifadə etməklərindən, danışıq tərzlərindən və s.-dən ətraflı bəhs edilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, ilk insan təkcə həmin yerlərdə deyil, Avropa və Afrikada da yaşamışdır.

Sonralar ilk adamları qədim insan, yəni paleotrop, yaxud neandertal deyilən insanlar əvəz etmişlər. Neander-

tal tipinin adı Neandertal deyilən yerin adından götürülmüşdür və “Neander vadisi” deməkdir. Qərbi Almaniyada yerləşir.

Müəllif qeyd edir ki, neandertal adamının sümükləri keçmiş sovet məkanında, Fransada, İngiltərədə, Çexiyada, İspaniyada və başqa ölkələrdə də tapılmışdır. Azərbaycan da qədim insanın məskəni olmuşdur.

Məsələn, Füzuli rayonunun ərazisində Azıx mağarasını buna misal göstərmək olar. Mağarada 1968-ci ildə qazıntı işləri aparılarkən oradan qədim adamın alt çənəsi tapılmışdır. Alimlərimiz həmin mağarada tapılmış insanları azıxantrop adlandırmışlar.

A.Qurbanov əsərdə qədim insanların fizionomiyası, həyat tərzi, bədən quruluşu, istifadə etdikləri əmək alətləri, ovçuluqda müxtəlif üsullardan istifadə və s. haqqında maraqlı məlumatlar vermişdir. Müəllif onların dilləri haqqında belə bir məlumat verir ki, qədim insan dəstələrində məişət çox yavaş gedirdi. Buna müvafiq olaraq danışıq – dil də azacıq inkişaf edirdi. Hər dəstədə danışıqın – dilin inkişafı müstəqil idi. Buna görə də şəraitlə əlaqədar dəstələrdə danışıqın inkişafı bir-birindən fərqlənirdi. Bu ayrı-ayrı dəstələr zaman keçdikcə böyük dəstələr və nəhayət, bəsit cəmiyyət yaratmışlar. Belə bəsit cəmiyyətdə dəstə dillərindən biri ümumi olmuş, hamı ondan istifadə etmişdir.

Nəhayət ki, hazırda yer üzündə qədim insan yoxdur. Odur ki, insanın inkişafı tarixində üçüncü mərhələ müasir insan mərhələsi adlanır. Bu mərhələnin şərhinə bir o qədər də ehtiyac yoxdur. Hər şey insanların gözü qarşısındadır: yüksək səviyyədə inkişaf, mürəkkəb texniki alətlərdən istifadə, elm və texnikanın təsəvvürəgəlməz dərəcədə inki-

şafı, yeni-yeni ixtiralar, kosmosun kəşfi, kompüter-internet əsri, əmək fəaliyyətində nailiyyətlər, ünsiyyət vasitəsi olan dillərin inkişafı, bu sahədə elmi-tədqiqat işlərinin yüksək səviyyədə inkişafı və s. və s. İndi yüksək səviyyədə formalaşmış insan cəmiyyəti fəaliyyət göstərməkdədir.

Dilin yaranmasında eşitmə və danışmaq orqanlarının rolu böyükdür. Odur ki, A.Qurbanov qısa da olsa danışmaq üzvlərinin inkişaf etməsi, quruluş və hərəkətlərinin bəzi ümumi cəhətləri haqqında məlumat vermişdir (beyin-əsəb sistemi, ağciyərlər, bronxlar, nəfəs borusu, qırtlaq, səs telləri, udlaq boşluğu, burun boşluğu, ağız boşluğu, dil, dişlər, yuvaqlar, damaq, dilçək, dodaqlar, çənələr və s.).

Burada müəllif belə bir nəticə əldə edir ki, səsin əmələ gəlməsində danışmaq üzvləri mexanizm, udulmuş hava axını isə materialdır. Hava axını danışmaq üzvlərinin birgə fəaliyyəti nəticəsində ictimai səslərə çevrilib ünsiyyətə xidmət edir. Ünsiyyət vasitəsi kimi meydana çıxmış dil isə tarixən səs bazası üzərində insanın özü ilə bir prosesdə, onunla müvazi yaranmışdır.

* * *

“Dilin işarəviliyi” fəslində dilin işarəvi təbiətindən, işarələr və onların növlərindən, dil işarələrinin vəzifələrindən bəhs edilir.

Dilin işarəviliyi məsələsində V.Humboldt, A.A.Potebnaya, F.F.Fortunatov, F. de Sössür kimi məşhur dilçilərin xidmətlərindən bəhs edilir.

Rus dilçilərindən A.İ.Smirnitskinin, V.A.Zvegintsevin və Y.M.Qalkina-Federukun da adları çəkilir.

A.Qurbanov yuxarıda adları çəkilən alimlərin hər birindən sitat gətirməklə fikirlərini şərh edir və göstərir ki, həmin müəlliflərin gəldiyi ümumi nəticə bundan ibarətdir

ki, dil işarəsi mövcud olan bütün dünya dilləri üçün real və obyektivdir. O, insanlar tərəfindən psixi deyil, fikrin maddi forması kimi mənimsənilir.

Müəllif sonra belə qənaətə gəlir ki, dilçilik elmində dil işarələrinin ixtiyari, şərti xarakterə malik olduğu fikri də qəbul olunmuşdur (F. de Sössür). Həmin ideyaya görə, ancaq ixtiyari olduğu üçün dil işarələri sabit şəkildə fəaliyyət göstərir. Lakin məsələyə bir qədər diqqətlə yanaşsaq görürük ki, işarələrin ixtiyariliyi nisbi xarakter daşıyır. Çünki dil faktlarını tarixi-müqayisəli istiqamətdə araşdırdıqda məlum olur ki, hər bir dilin lüğət tərkibi müxtəlif səviyyəli dəyişikliyə məruz qalır. Bu dəyişikliklər, istər-istəməz, dil işarələrinin də sabitliyini pozur.

Müəllif Q.V.Qamkrelidze və L.Q.Zubnovanın əsərlərindəki mübahisəli məsələlərə də toxunaraq yazır: “Dilçilikdə sözün hansı tərkib hissəsinin – ayrı-ayrı səslərin, yoxsa bütövlükdə sözün dil işarəsi hesab edilməsi də mübahisəli olmuşdur. Əslində, dil sistemində sözün səslənməsi ilə mənası bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Ona görə də dilin işarəviliyi dedikdə, dil vahidlərinin işarələrdən ibarət olduğunu söyləmək daha düzgün olar. Burada səs işarələri (fonem), kök işarələri (leksem), şəkilçi işarələri (morfem) daxildir. Bütün bunlar isə dildə bütövlükdə işarələr sistemini əmələ gətirir” (səh. 427).

A.Qurbanov işarələr və onların növlərindən bəhs edərkən onları iki qrupa bölür: a) şərtsiz işarələr; b) şərtli işarələr.

Şərtsiz işarələr təbiət hadisələri ilə bağlıdır, şərti işarələr isə cəmiyyət üzvləri arasında şərtləşmə yolu ilə əmələ gəlir.

Müəllif təbiət və cəmiyyətdə mövcud olan işarələrin xarakterinə görə 5 növünü göstərir: 1) siqnal işarələri; 2) əlamət işarələri; 3) simvol işarələri; 4) qrafik işarələr; 5) dil işarələri.

O, bunlardan əlamət işarələrini təbii; signal, simvol, qrafik və dil işarələrini isə süni işarələr adlandırır.

Müəllif həmçinin göstərir ki, dil işarələri cəmiyyətdə ən geniş yayılmış və inkişaf etmiş sistemə malikdir. Dil işarələri bütövlükdə ona görə sistem təşkil edir ki, onlar bir-biri ilə zəncirvari surətdə bağlıdır. Çünki dilin hər hansı bir sisteminə baş verən dəyişiklik digər sistemə də öz təsirini göstərir.

A.Qurbanov dil işarələrinin vəzifələrindən bəhs edərək burada aşağıdakı vəzifələrin olduğunu qeyd edir:

- dil işarələrinin ən başlıca vəzifəsi birinci növbədə ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət etməkdir. Dil və cəmiyyət, dil və təfəkkür problemlərinin fəlsəfi təhlili dil işarələrinin bu vəzifəsinin obyektiv xarakter daşdığını göstərir;
- dil işarələrinin ikinci vəzifəsi dərk etmə prosesi ilə bağlıdır. Dilin indiki vəzifəsi yalnız təfəkkürlə deyil, həm də şüurla əlaqədardır. Buna görə də deyə bilərik ki, dil fikrin ifadə vasitəsi kimi çıxış edərək insanın idrak fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır.

Müəllif hər iki vəzifə əsasında başqa vəzifələrin inkişaf etməsini də vurğulayır. Məsələn, dilin idraki vəzifəsinin tərkib hissəsi kimi meydana çıxan nominativ vəzifəyə görə əşya və hadisələr adlandırılır, emotiv vəzifəyə görə isə insanın hiss və həyəcanları, əhvali-ruhiyyəsi ifadə olunur. Bunlardan başqa, dil işarələri həm də requlyativ vəzifə daşıyır. Bu vəzifə ünsiyyət prosesində insanlar arasında tənzimləyici xarakterə malikdir...

Dil işarələrindən estetik vəzifənin də yerinə yetirildiyi qeyd olunur.

Dil işarələrinin yuxarıda qeyd olunan vəzifələri, müəllifin qeyd etdiyi kimi, nitq prosesində reallaşır və fəaliyyət göstərir.

* * *

İkinci bölmənin onuncu fəslı “Dilin sistemi” adlanır. Bu başlıqlı fəsilde dilin “Dil və sistem” adlı hissədə, əsasən, dilin fonetik, leksik, semantik, morfoloji və struktur sistemlərindən bəhs olunur. Müəllif ümumi olaraq dil sistemindən danışarkən onun nə demək olduğunu, əlaqə və münasibət əlamətləri, sistemlərarası və sistemdaxili münasibətlərin rolu və s. haqqında məlumat vermişdir. Göstərir ki, dil sistemi dedikdə – ünsürlərdən ibarət olub münasibətə görə birləşmiş vahid bütöv nəzərdə tutulur. Başqa formada desək, dil sistemi dil ünsürləri, hadisələr, cərgə və ifadə vasitələrinin cəmi kimi götürülür. Ümumiyyətlə, dil sistemi bütün dil kateqoriyalarını, onlara məxsus dil qanunauyğunluqlarını əhatə edir. Buna görə dil sistemi üçün başlıca cəhət dilin bütün vahidlərinin uyğun şəkildə əhatə olunmasıdır.

Dil sistemlərinin əsas əlaməti, əsasən, əlaqə və münasibət məsələləridir ki, A.Qurbanov bunların ətraflı şərhini vermişdir.

Qeyd edək ki, dilin sistemindən bəhs edərkən onun quruluşu məsələsinə də toxunmaq lazım gəlir. Odur ki, A.Qurbanov “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə dilin quruluşu haqqında verilmiş dörd növ izahdan dördünün mənasının buna uyğun gəldiyini qeyd edir. Həmin izah belədir: “Bir tam təşkil edən hissələrin bir arada birləşməsi, təşəkkülü, düzülüşü”.

Müəllif dil sistemlərini həcminə görə aşağıdakı qruplara bölür: makro (böyük), mikro (kiçik) və yarım sistem. Dilin makrosistemləri bunlardır: fonetik, leksik, semantik, morfoloji, sintaktik.

Fonem (səs) fonetik sistemin əsas vahididir. Hər bir dilin özünəməxsus fonem sistemi vardır. Dillərin tədqiqi

və öyrənilməsi ilk növbədə səs sistemindən başlayır. Səs sistemi də iki əsas kateqoriyaya uyğun qruplaşdırılır:

Sait fonemlər

Samit fonemlər

A.Qurbanov həm sait fonemlərin, həm də samit fonemlərin səciyyəvi cəhətlərini və xarakterik xüsusiyyətlərini də ayrı-ayrılıqda göstərmişdir:

Sait fonemlər: qalın, incə, dodaqlanan, dodaqlanmayan, dilönü, dilortası, dilarxası, açıq, qapalı, yuxarı, orta, aşağı, uzun, qısa, diftonq.

Samit fonemlər: kar, cingiltili, partlayan, sonor, yumşaq, saf, qovuşuq, dildibi, boğaz, dilönü, dilortası, dilarxası (qırtlaq), novlu, novsüz, titrəyən, diş, damaq, afrikat (sürtülmüş), qalın, incə, yanakı (bokovoy).

Dilin leksik sistemindən danışılarkən bu sahənin ümumi mənzərəsinin iki böyük tərkib hissəyə ayrıldığı göstərilir:

- apelyativ leksik sistem.
- onomastik leksik sistem.

Apelyativ leksik sistemi təşkil edən laylar bunlardır: ilkin sözlər, törəmə sözlər, qədim sözlər, yeni sözlər, kommunikativ sözlər, ekspressiv sözlər, səs təqlidi sözlər, saf sözlər, hibrid sözlər, alınma sözlər, ümumişlək sözlər, poetik sözlər, köhnəlmiş sözlər, neologizmlər, terminlər, dialektizmlər, loru sözlər, vulqar sözlər, arqo sözlər, jarqon sözlər, sənət-peşə sözləri, ekzotik sözlər, varvarizmlər.

Onomastik leksikanı təşkil edən sözlər isə aşağıdakı sistem əsasında lay təşkil edir: antroponimlər, etnonimlər, toponimlər, hidronimlər, zoonimlər, kosmonimlər, ktematonimlər.

Dilin semantik sistemindən bəhs edən şöbəsi semaologiya adlanır. A.Qurbanov dilin semantik sistemində

daxil olan sahələri aşağıdakı kimi göstərmişdir: sözün mənası, tam məna, natamam məna, lüğəvi məna, qrammatik məna, mənanın genişlənməsi, mənanın daralması, mənanın dəyişilməsi, mənanın inkişafı, həqiqi məna, məcazi məna, təkmənalılıq, çoxmənalılıq, omonimlər, sinonimlər, antonimlər, paronimlər, evfemizmlər, tabu sözlər.

Bu cür sistem haqqında A.Qurbanov yazır ki, bu mən-zərə dildə tamamilə spesifik qanunauyğunluqlara məxsus bir sistemin – semantik sistemin mövcudluğunu bir daha əyani şəkildə təsdiq edir... Bunları öyrənmədən, dərk etmədən dilin semantik sistemi haqqında heç bir təsəvvür yaratmaq olmaz.

Dilin morfoloji sistemi ən kiçik mənalı morfemləri əhatə edir. Deməli, dilin ən kiçik mənalı vahidi morfemdir. “Morfem” terminini ilk dəfə dilçilik elminə gətirən İ.A.Boduen de Kurtene olmuşdur. Morfem dedikdə şəkilçi, kök, segment, derivation və s. nəzərdə tutulur.

Kök morfem sözün əsas leksik mənasını ifadə edən ən kiçik hissəsidir. A.Qurbanov qeyd edir ki, kök morfemlər sistemi dilin özəyini təşkil edir. Çünki dildəki bütün sözlər kök morfemlər əsasında yaranır və çoxalır. Bunun nəticəsidir ki, dildə bəzən bir neçə sözün kökünü vahid morfem təşkil edir. Müəllif budaq morfemlərdən danışarkən onların söz kökü və ya əsasının əvvəlində, ortasında və sonunda işləmə bildiyini göstərir.

Söz kökünün əvvəlində işlənən şəkilçi prefiks (önşəkilçi), axırında işlənən şəkilçi suffiks və ortada işlənən isə infiks adlanır. Məlumdur ki, Azərbaycan dilində infiksli söz yoxdur.

Müəllif qeyd edir ki, dilin morfoloji sisteminin bir hissəsini də kateqoriyalar təşkil edir. Kateqoriyalar qramma-

tik əlaqə vasitələri kimi öyrənilir. Odur ki, dilin morfoloji sisteminə aşağıdakı sahələr daxildir: morfem, kök, budaq, əsas, köməkçi sözlər, postfiks, prefiks, infiks, affiks, interfiks, şəkilçi, sözdüzəldici şəkilçi, sözdəyişdirici şəkilçi, formadüzəldici şəkilçi, nitq hissəsi, əsas nitq hissəsi, köməkçi nitq hissəsi, xüsusi qrup sözlər, hal kateqoriyası, kəmiyyət kateqoriyası, xəbərlilik kateqoriyası, zaman kateqoriyası, növ kateqoriyası, dərəcə kateqoriyası.

Qeyd edək ki, buraya Azərbaycan dilinə xas olmayan cins kateqoriyasını da əlavə etmək olar.

A.Qurbanov dilin morfoloji sisteminin qohum dillərin ilk ümumi əlamətlərindən biri kimi özünü göstərdiyini vurğulayaraq yazır: “Bunu türk dillərinə də şamil etmək olar. Türk dillərinin morfoloji strukturunun müqayisəli tədqiqi bir daha bunu sübut edir. Bu cür tədqiqatların aparılması dünya dillərinin morfoloji sisteminin dərinədən öyrənilməsinə daha böyük kömək göstərir”.

A.Qurbanov dilin sintaktik sistemindən bəhs edərkən onun ümumi mənzərəsini aşağıdakı kimi açıqlamışdır: söz birləşməsi, cümlə, ismi söz birləşməsi, feili söz birləşməsi, sintaktik əlaqə, predikativlik, intonasıya, modallıq, təyini söz birləşməsi, tabeli söz birləşməsi, cümlə üzvləri, sadə cümlə, mürəkkəb cümlə, tabesiz mürəkkəb cümlə, tabeli mürəkkəb cümlə.

Dilin sintaktik sisteminin dilçilikdə ən geniş işlənmiş sahələrdən biri olmasına baxmayaraq, A.Qurbanovun bu sahədə tövsiyəsi budur ki, ayrı-ayrı sintaktik kateqoriyaların dillərin müqayisəli təhlili əsasında öyrənilməsini daha da inkişaf etdirmək müasir dilçiliyin ən aktual problemlərindən biridir.

Müəllif dilçilikdə dilin sistemi və quruluşu probleminin elmi-nəzəri cəhətdən çox az işləndiyini, bu sahədə hələ mübahisəli və qaranlıq görünən məsələlərin çoxluğunu da vurğulayır. O yazır: “Məhz buna görə də hazırda dilin sistemi problemi istər Azərbaycan, istərsə də dünya dilçiliyinin qarşısında mühüm məsələ kimi durmaqdadır”.

* * *

Monoqrafiynın ikinci bölməsinin onuncu fəslə “Dilin inkişafı” adlanır. Bu fəsildə dilin inkişaf qanunauyğunluqlarından, dilin daxili və xarici faktorlar əsasında inkişafından və bunun nəzdində daxili faktorların rolundan, xarici faktorların rolundan, dilin fonetik tərkibinin inkişafından, dilin lüğət tərkibinin inkişafından, dilin qrammatik tərkibinin inkişafından, dilin inkişaf sürətindən bəhs edilir.

Müəllif “Dilin inkişafı nə deməkdir” sualını belə cavablandırır ki, dilin inkişafı dilin tərkib hissəsini təşkil edən səslərin, sözlərin, söz birləşmələrinin, şəkilçilərin və qrammatik əlaqələrin, onun müxtəlif komponentlərinə məxsus ünsürlərin müntəzəm olaraq dəyişməsi və zənginləşməsidir. Dilçilik elmində “dilin inkişafı” termini də məhz bu anlayışı ifadə edir.

Müəllifin fikrincə, dilin inkişafı iki istiqamətdə özünü göstərir: funksional və struktural. Buna görə də dilin inkişafı öyrənilərkən aşağıdakıları fərqləndirmək lazımdır: a) dilin bütövlükdə inkişafı; b) dilin quruluşunun inkişafı; c) dilin üslublar sisteminin inkişafı; ç) dilin fonetik, leksik və qrammatik cəhətdən inkişafı; d) dilin ayrı-ayrı ünsürlərinin (fonem, morfem, söz, məna, qrammatik forma və s.) inkişafı.

Məlumdur ki, dilin inkişaf etməsi hər bir xalqın inkişafı ilə bağlıdır. Buna görə də A.Qurbanov qeyd edir ki, dilin hər hansı bir sahəsindəki dəyişiklik, inkişaf yaranmış daxili və ya xarici şəraitlə əlaqəli olur.

Müəllif dilin inkişafına dair daxili və xarici faktorların yuxarıda sadaladığımız bölgünün şərti olduğunu və onların ayrı-ayrı xarakterizə olunmasını elmi cəhətdən zəruri sayır. O, dilin daxili inkişaf prosesində iki cəhətin diqqəti daha çox cəlb etdiyini göstərir. Bunlardan biri dildə yeni ünsürlərin yaranması, ikincisi, dildə mövcud olanın dəyişilməsidir. Bunların hər biri haqqında müəllif geniş və müfəssəl məlumat vermişdir.

Dilin qrammatik tərkibinin inkişafında müəllif dildə işlənən mürəkkəb cümlələrə dair M.A.Sokolovadan və Q.A.Abduraxmanovdan belə bir sitat gətirir. Onların fikrincə, tarixən mürəkkəb cümlələr bağlayıcısız işlənmişdir. Həm də mürəkkəb cümlələr arasında tabesizlik əlaqəsi daha çox üstünlük təşkil edir. A.Qurbanov apardığı tədqiqatdan sonra onların fikirləri ilə razılaşmır və yazır ki, dillərin müasir inkişaf mərhələsində mürəkkəb cümlələr arasında tabelilik əlaqələri daha çox artmış və bu cümlələr müxtəlif tipli bağlayıcılar vasitəsilə bir-birinə bağlanır.

Dilin inkişaf sürətindən bəhs edərkən müəllif belə bir fikir irəli sürür ki, hər bir dilin dəyişməsinə və inkişaf etməsinə dəqiq ölçmək hələlik qeyri-mümkündür. Dilin inkişaf sürətini dəqiq ölçmək, mütəbər metod yaratmaq ictimai elmlərin qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir.

III FƏSİL

AFAD QURBANOV DİLLƏR VƏ ONLARIN TƏSNİFİ HAQQINDA

“Ümumi dilçilik” dərslük-monoqrafiyasının həcminə görə ən böyük bölmələrindən biri də “Dillər və onların təsnifi” adlanır. Bu bölmə üç fəsildən ibarətdir: “Dünya dilləri” (dillər haqqında), “Dünya dillərinin təsnifi” (təsniflər haqqında) və “Türk dilləri” (türk dünyası və onun dilləri).

A.Qurbanov dünya dillərindən danışarkən onun iki yerə bölündüyünü qeyd edir: ölü dillər və canlı dillər.

Ölü dillərə tədricən sıradan çıxmış dillər aiddir. Həmin ölü dillər bunlardır: sanskrit, palı, prakrit, pəhləvi, soqdiy, Xarəzm, şumer, latın, hett, qıpçar, peçeneq, uqarit, akkad, aramey, etrusk, Finikiya, elam. Həmçinin qədim fars dili, skiv dili, qədim slavyan dili, qot dili, qall dili, qədim yunan dili, assur-babillərin dili, qədim Misir dili, poloves dili, xəzər dili də ölü dillərdəndir.

“Ölü” dillərdə danışmış bir çox qədim xalqların nəslə tamamilə kəsilməmişdir. Ona görə də müasir dövrdə bu dildə danışan xalq yoxdur. A.Qurbanov misal olaraq göstərir ki, latın dilində danışan xalqın nəslinə indiki italyanların, fransızların, rumınların, ispanların və b. tərkibində rast gəlmək mümkündür. O, elam və etrusk dilləri və onla-

rın yaranması haqqında da məlumat vermişdir. Elam dili İranın cənubunda meydana gələrək həmin dövlətin dili olmuşdur və üç min il öz varlığını saxlamışdır. Qədim etruskların (buna tursaklar da deyilir) nəslİ müasir İtalyanların tərkibində yaşamaqdadır. Etrusklar türkmənşəlidir. Onlar qədim türklərdir. A.Qurbanov yazır ki, bu söz “tur” və “sakaların” birləşməsindən meydana gəlmişdir. Tursaklar güclü və böyük dövlət yaratmışlar. Bu dövləti sonradan meydana gələn latınlar sıxışdırmışlar. Qədim qırçaq və peçeneqlərin nəslİ müasir qazaxların, qumuqların, noqayların, qaraçay-malkarların, karaimlərin, qaraqalpaqların və bir çox başqa türkdilli xalqların tərkibində qaynayıb-qarışmışdır.

Qot dilinin yazılı abidəsi qərbi german tayfasından vandallarda, burqundlarda qalmışdır. Bu dil İki – qərbi və şərqİ qrupa bölünməklə bir qismi Güney Fransa və İspaniya, digər qismi isə İtaliyaya qədər getmişdir.

Latın dili ölü dillər sırasına daxil olsa da, onun sözlərindən hələ də istifadə edilir. Bu dil elm dili olmaqla, ondan ən çox tibb sahəsində istifadə olunur.

Dilçilik ədəbiyyatında dünya əhalisinin təxminən 6000 müxtəlif dildən istifadə etdiyi vurğulanır. A.Qurbanov da bunun təxmini rəqəm olduğunu qeyd edir və göstərir ki, İndiyə qədər dillərin miqdarı tam dəqiqləşdirilməmişdir. O, dillərin miqdarının qitələr üzrə ardıcıl olaraq aşağıdakı kimi sıralandığını göstərir:

1. Asiya qitəsinin dilləri
2. Afrika qitəsinin dilləri
3. Amerika qitəsinin dilləri
4. Avropa qitəsinin dilləri
5. Avstraliya qitəsinin dilləri

Dillərin müxtəlifliyi və bu müxtəlif dillərin necə əmələ gəldiyi, inkişafı ayrı-ayrı vaxtlarda alimlərin, mütəfəkkirlərin diqqətini cəlb etdiyi üçün müəllif ideyaların, mülahizələrin, nəzəriyyələrin meydana çıxdığını vurğulayır. Məsələn, müxtəlif dillərin yaranmasına dair ilahi nəzəriyyə, ayrı-ayrı dillərin əmələ gəlməsinə dair dahi şəxsiyyət nəzəriyyəsi, dillərin müxtəlifliyinə dair digər görüşlər, dillər və diferensiya prosesi, dillər və inteqrasiya prosesi. A.Qurbanov bunların hər birini ayrı-ayrılıqda araşdırmış, öz fikir və mülahizələrini də bildirmişdir. Məsələn, dahi şəxsiyyət nəzəriyyəsinin şərhindən sonra o, belə qənaətə gəlir ki, müxtəlif dillərin necə əmələ gəlməsinə dair dahi şəxsiyyət nəzəriyyələrində söylənmiş fikirlər qeyri-elmi və əsassızdır.

Dillərin müxtəlifliyi problemi haqqında isə yazır ki, bu problem hələ xüsusi şəkildə elmi izahını tapmamışdır. Müəllif tövsiyə edir ki, məsələnin həlli ayrıca tədqiqat tələb edir.

* * *

Əsərdə “Dünya dillərinin təsnifi” fəslə öz genişliyinə və əhatəliliyinə görə digər fəsillərdən fərqlənir. Burada əsas iki məsələ – dillərin təsnifi prinsipləri və dünyanın dil ailələri araşdırılır.

Dünya dillərinin təsnifi məsələsində A.Qurbanovun mövqeyi təqdirəlayiqdir. O, doğru olaraq qeyd edir ki, dünya dillərinin təsnifi bir daha göstərir ki, bütün dillərin dərinədən, ətraflı və sistemli şəkildə öyrənilməsində təsnif xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və bunların dəqiqləşdirilməsi, təkmilləşdirilməsi daima dilçiliyin diqqət mərkəzində olmalıdır. Sonra müəllif vurğulayır ki, dillər qruplaşdırı-

larkən bəzi təsniflər geniş yayıla bilməmiş, məhdud dairədə istifadə olunmuşdur. Dillərin qruplaşdırılmasına dair aşağıdakı təsnif yaranma tarixinə, məzmun və mündəricəsinə görə diqqəti daha çox cəlb edir:

1. Coğrafi təsnif
2. Tipoloji təsnif
3. Stadiyalı təsnif
4. Funksional təsnif
5. Genealoji təsnif.

Müəllif vurğulayır ki, bu təsniflər məqsəd və vəzifələrinə görə bir-birindən fərqlənir və bunların hər biri ayrı-ayrı prinsip və metodlara əsaslanır.

Coğrafi təsnifdə müəyyən qitədə, bölgədə, yaxud ölkədə hansı dillərin yerləşdiyi müəyyənləşdirilir. Odur ki, müəllifin də qeyd etdiyi kimi, dillərin coğrafi təsnifi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki dünya dillərinin xəritəsi və atlaslar bu təsnifin prinsipləri əsasında hazırlanır.

Linqvistik atlasların – milli dil atlasları, dil ittifaqları atlasları, problem atlasları, ərazi atlasları, dil anlayışları atlasları və s. bu kimi növləri də vardır.

Coğrafi təsnifin dilçilikdə böyük əhəmiyyəti vardır. Bunu nəzərə alaraq A.Qurbanov qeyd edir ki, coğrafi təsnifdə dilçilik elminin areal metodundan istifadə olunur. Bunun vasitəsilə makro və mikro obyektlər dil baxımından xarakterizə edilir.

Coğrafi təsnifin türk dillərinin coğrafiyasının da dəqiqləşdirilməsində, onun xəritəsinin yaradılmasında əhəmiyyəti böyükdür.

Dilçilikdə tipoloji təsnif geniş yayılmış təsniflərdən biridir. Bu təsnif dillərin morfoloji xüsusiyyətləri əsasında aparılan bölgüdür. Yəni tipoloji təsnif dillərin morfoloji ti-

pologiyası əsasında təşəkkül tapmışdır. Tipoloji təsnifdə müqayisəli və qarşılaşdırma metodlarından istifadə olunur. Bu növ təsnif fonetik-tipoloji, leksik-tipoloji və morfoloji tipoloji prinsiplər əsasında qurulur.

A.Qurbanov morfoloji tipologiyada sözün quruluşunu əsas götürərək dillərin aşağıdakı bölgüsünü verir: a) şəkilçisiz dillər; b) şəkilçili dillər.

Şəkilçili dillər də iki yerə bölünür: aqlütinativ dillər və flektiv dillər.

Sintaktik tipologiyada söz birləşmələri, cümlə quruluşu, sintaktik əlaqələrin xüsusiyyətləri izlənilir və tipoloji mövqədən xarakterizə edilir.

Tipoloji təsnifin əsasını Fridrix və Avqust Şlegel qardaşları qoysalar da, bu ideya, əsasən, A.Şleyxerin adı ilə bağlıdır.

F.Şlegel "Hindlilərin dili və müdrikliyi" adlı əsərində sanskrit dilini aşağıdakı dil qrupları ilə müqayisə etmişdir: 1) Yunan dili; 2) Aqlütinativ dillər; 3) Türk dilləri.

A.Şlegel göstərdiyi həmin bu qrupların materialları əsasında belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, müqayisə olunan həmin dillər iki tiptən ibarətdir: 1) flektiv dillər; 2) aqlütinativ dillər.

A.Qurbanov F.Şlegelin fikri ilə razılaşmır və yazır: "F.Şlegel bu dil tiplərini səciyyələndirməyə səy etmiş və kökün dəyişib-dəyişməməsini meyar götürərək flektiv dilləri (kök dəyişdiyi üçün) zəngin və möhkəm, aqlütinativ dilləri isə "kasıb, zəif və süni" dillər hesab etmişdir. Elmi baxımdan F.Şlegelin bu mülahizəsi tamamilə həqiqətəuyğun deyildir" (səh. 484).

F.Şlegelin qardaşı A.Şlegel "Provansal dili və ədəbiyyatı haqqında qeydlər" adlı əsərində əlavə üçüncü bir dil tipini (amorf dilləri) də qeyd edir.

Yuxarıda qeyd etdik ki, dillərin tipoloji təsnifinin əsasını Şlegel qardaşları qoysalar da, bu ideya A.Şlegelin adı ilə bağlıdır. A.Şleger dünya dillərini üç qrupa bölmüşdür: 1) köksözlü dillər; 2) iltisafı dillər (aqlütinativ); 3) flektiv (insirafi) dillər.

O, köksözlü dillərə çin, Vyetnam, Tibet dillərini, iltisafı dillərə türk dilləri, fin-uqor dilləri və s., flektiv dillərə isə hind-Avropa dillərini, Sami dilləri və s. aid edir.

A.Qurbanovun qeyd etdiyinə görə, Vilhelm Humboldt da morfoloji təsnifə münasibət bildirmiş, həmin üç tiplə yanaşı, dördüncüsünü – polisintetik və ya inkorporlaşan dillər tipini də aşkar etmişdir. O, contra əlavə edir ki, adları çəkilən müəlliflər dil tiplərini müəyyənləşdirərkən dillərin tarixini yox, onların hazırkı vəziyyətini nəzərə almışlar... Dillərin inkişafını köksözlüdən başlaması müddəasının elmi əsası yoxdur. Çünki müasir köksözlü dillər heç də flektivdən geri qalmır. Bundan başqa, bir sıra dillər təkhecəliyə doğru inkişaf etməkdədir.

Müəllif müasir dilçilikdə dünya dillərini dörd tiptə qruplaşdırmaq konsepsiyasının daha geniş yayıldığını vurğulayır ki, bunlar da aşağıdakılardır: 1) köksözlü dillər; 2) aqlütinativ dillər; 3) flektiv dillər; 4) inkorporlaşan dillər.

A.Qurbanov həmin tiplərin hər biri haqqında araşdırma aparmış, bəzi xüsusiyyətləri açıqlamışdır. Məsələn, köksözlü dillərin bi sıra xüsusiyyətlərini başqalarından aşağıdakı kimi fərqləndirir:

1. Lüğət tərkibini təşkil edən leksemlər birhəcalı kökdən ibarətdir. Bu tip dillərdə, əsasən, kök morfemlər mövcuddur.
2. Köksözlü dillərdə heç bir söz cümlə daxilində, nitq prosesində dəyişmir.

3. İntonasiya və vurğu həlledici rol oynayır.
4. Sözlərin sırası məna ilə bağlı olur. Müəyyən söz başqa sözün önündə və sonunda işlənməklə yeni-yeni mənalara ifadə olunmasına xidmət edir.
5. Sözlər arasında əlaqə yaratmaq üçün bəzən əsas söz (kök) öz həqiqi mənasından uzaqlaşaraq köməkçi kök vəzifəsini ifadə edir.
6. Bəzən mətndən asılı olaraq eyni bir söz həm əşya, həm də hərəkət bildirir...

Sonra o yazır: “Müasir dövrdə köksözlü dillərin bütün xüsusiyyətlərinə tamamilə uyğun gələn dil yoxdur. Bu xüsusiyyətlərin hamısını eyni bir dildə tapmaq mümkün deyildir...”

Aqlütinativ dil tipinə daxildir: türk dilləri, fin dilləri, uqor dilləri, Qafqaz dilləri, dravid dilləri, İndoneziya dilləri, bantu dilləri və s.

Aqlütinativ dillərin xüsusiyyətləri bunlardır:

1. Başqa dillərə nisbətən aqlütinativ dillərdə şəkilçilər sözün kökünə çox möhkəm bağlı olmur. Burada söz öz tərkib hissələrinə asanlıqla bölünür...
2. Aqlütinativ dillərdə müəyyən qrammatik məna bu və ya başqa sözdə hansı şəkilçi vasitəsilə ifadə olunursa, digər sözlərdə də həmin şəkilçi ilə ifadə olunur. Lakin başqa dillərdə məsələn belə deyildir...
3. Aqlütinativ dillərdə şəkilçilər bir sözdə eyni zamanda ancaq bir vəzifə ifadə edir...

Flektiv dillərə hind-Avropa dilləri daxildir. Bu dillər aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

1. Şəkilçilər bir-birilə və köklə möhkəm olur. Bu dillərdə çox zaman şəkilçiləri kökdən ayırmaq mümkün deyildir.

2. Başqa dillərə nisbətən flektiv dillərdə daxili fleksiya, yəni qrammatik forma yaratmaq üçün söz köklərində səslərin dəyişməsi halları daha qüvvətlidir.
3. Bir sözdüzəldici və ya sözdəyişdirici şəkilçi bir neçə qrammatik funksiyaya malik olur.
4. Bir şəkilçi bəzən bir neçə qrammatik kateqoriyanı yaratmağa xidmət edir.

A.Qurbanov, bununla yanaşı, onu da qeyd edir ki, flektiv dillərin hamısı eyni xüsusiyyətlərə malik deyildir. Buna görə də flektiv dillərin özləri də iki yerə bölünür: 1) sintetik-flektiv dillər; 2) analitik-flektiv dillər.

Müəllif bunları belə açıqlayır. Sintetik-flektiv dillərin başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, cümlə daxilində sözlər arasındakı əlaqəni söz özü yaradır. Bu cür dillərdə hal kateqoriyası özünü göstərir. Buraya qədim yazılı hind-Avropa dillərinə mənsub edilən sanskrit, yunan, latın, qədim slavyan dilləri, habelə müasir rus dili daxildir. Analitik-flektiv dillərin başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, cümlə daxilində sözlər arasındakı əlaqəni müstəqil söz yox, köməkçi sözlər və söz cərgəsi yaradır. Bu cür dillərdə ya tamamilə hal kateqoriyası özünü göstərmir, ya da onun müəyyən əlamətləri nəzərə çarpır. Buraya müasir hind-Avropa dillərindən fransız, italyan və ingilis dilləri, slavyan dillərindən isə bolqar dili daxildir.

İnkorporlaşan dillərin başlıca struktur xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bir neçə sözün az və ya çox dərəcədə bir söz tərkibində birləşməsi, morfoloji bitişməsi nəticəsində cümlə əmələ gəlir. Bu dillərə Amerika hindlilərinin bir sıra dilləri, Asiya dillərindən olan çukot, koryat, aleut, eskimos, kamçadal və s. dilləri daxildir.

A.Qurbanov yuxarıda sadalanan tiplərin hər birinin xüsusiyyətlərini göstərməklə onların müqayisəli şəkildə misallarla izahını da vermişdir. Müəllif dünyə dillərinin yuxarıda adıçəkilən tipoloji təsnifini diqqətlə, hərtərəfli araşdırdıqdan sonra öz ümumi rəyini bildirmişdir. O yazır: “Dünya dillərinin qruplaşdırılması və öyrənilməsində tipoloji təsnif müəyyən dərəcədə əhəmiyyətə malikdir. Lakin bununla bərabər onun bir sıra çatışmazlığı da vardır:

1. Tipoloji təsnif vasitəsilə aqlütinativ və flektiv dillərin sərhədini tam müəyyənləşdirmək olmur. Məlumdur ki, hər iki dil tipində bir-birinə oxşar hadisələr az deyildir. Bunların hansı dilə məxsus olduğu dəqiq göstərilir.
2. Tipoloji təsnifdə bütün dünya dilləri əhatə edilmir. Bu bölgədə az miqdar dildən bəhs olunur. Elm aləmində geniş şərh olunmamış dillər burada öz əksini tapmır. Belə bir cəhət tipoloji təsnifin natamamlığını göstərir”. Sözügedən təsniflərdən üçüncüsü standal təsnif adlanır. Bu təsnifin əsası Avqust Şleyxerin morfoloji təsnifindən mövcuddur. N.Marr bu təsnifin əsasında yeni təsnif irəli sürmüşdür. A.Qurbanovun qeyd etdiyinə görə, N.Marr dillərin inkişafının 4 mərhələdən ibarət olduğunu göstərir və buna görə də dilləri qruplaşdırırdı. N.Marrın təsnifi belədir:

I qrupa aid dillər: çin dili, bəzi Afrika dilləri.

II qrupa aid dillər: fin-uqor dilləri, türk dilləri, monqol dilləri.

III qrupa aid dillər: Yafəs dilləri, Hami dillər.

IV qrupa aid dillər: Sami dilləri, hind-Avropa dilləri.

A.Qurbanov N.Marrın bu təsnifinin elmi cəhətdən düzgün olmadığını qətiyyətlə qeyd edir. O yazır: “Dün-

ya dillərini bu qaydada təsnif etmək elmi cəhətdən doğru deyildir. Müasir çin dili dördüncü qrupdakı dillərin heç birindən geri qalmır, burada BMT-də rəsmi dillərdən biridir. Eləcə də üçüncü qrupa daxil edilən dillər, o cümlədən türk dilləri özünün ahəngdarlığı, lüğət tərkibi, qrammatik quruluşu, ifadə forma və vasitələri ilə dünyanın ən zəngin dilləri sırasındadır.

A.Qurbanovun bu fikirləri ilə bütün dilçi alimlər, o cümlədən də türk dünyasının alimləri razı olmalıdır. Çünki türk dillərinin bu qrupa daxil olmaması həmin dilləri gözdən salmaq siyasətidir. Necə ki, M.Kaşğarlınu vaxtilə türk yox, ərəb dilçisi kimi qələmə vermişdilər.

Dillərin funksional və yaxud da “sosial” termini ilə ifadə olunan təsnifin də dilçilikdə xüsusi yeri vardır. Burada dillərin işlənmə dairəsi və dillərin ədəbi dərəcəsi prinsipləri əsas yer tutur.

A.Qurbanov işlənmə dairəsinə görə dünya dillərinin iki yerə bölündüyünü qeyd edir: 1) danışanların miqdarına görə; 2) eyni dilin bir neçə ölkədə doğma dil kimi istifadə olunmasına görə. O, konkret bir dildən istifadə edənlərin miqdarına görə də dillərin iki yerə bölündüyünü göstərir: a) danışanların miqdarı milyard və milyonlarla olan dillər; b) danışanların sayı minlərlə və yüzlərlə adamdan ibarət olan dillər.

Müəllif bu bölgü əsnasında çin, ispan, ingilis, rus, yapon, alman, ərəb, türk, fransız və b. xalqları və o dildə danışanların, hansı dilin hansı ölkələrdə danışılan sayını fakt kimi göstərir.

Qeyd edək ki, bu dillər içərisində ingilis dili beynəlxalq dil kimi ən çox inkişaf edilib yayılmış dildir. Statistik məlumata görə, ingiliscə danışanların sayı dünyada

300 milyondan artıqdır. Sonra isə rus, ispan, ərəb, alman və fransız dilləri də inkişaf edib yayılmış dillərdəndir.

Dillərin təsniflərindən biri də genealoji təsnifdir. Bu təsnif ən geniş yayılmış təsnifdir. Dillərin genealoji təsnifi dedikdə, A.Qurbanov qeyd edir ki, burada dillərin genetik birliyi tarixi, bunların bir-birinə qarşılıqlı münasibəti nəzərə alınıb onların qohumluğunun müəyyənləşdirilməsidir. Dillərin qohumluğu onların fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik oxşar və yaxın əlamətləri əsasında müəyyən edilir.

Ümumiyyətlə, dillərin qohumluğunun öyrənilməsi diqqət mərkəzində olmuşdur. Buna ilk olaraq İosif Yustus Skaliger cəhd etmişdir. O, hətta "Avropa dillərinə dair mühakimə" adlı əsər də yazmışdır. Müəllif öz əsərində Avropa dillərində 11 dil müəyyən etmiş və bunu böyük və kiçik dil qrupu deyə iki yerə bölmüşdür. Böyük dillərə yunan, latın, german və slavyan dillərini; kiçik dillərə isə alban, irland, breton, fin, tatar, bask və macar dillərini aid etmişdir.

A.Qurbanov bu bölgüyə münasibət bildirərək yazır: "Skaligerin əsərində bu dillərin qohumluğu göstərilmişdir. Onun fikrincə, bu ana dillərin biri müstəqil, əlaqəsi olmayan dil qruplarıdır. Bununla yanaşı, o, german dillərinin qohumluğunu açmış, alman dilinin yuxarı və aşağı dialektlərinə məxsus bir sıra əlamət və xüsusiyyətləri müəyyənləşdirə bilmişdir".

A.Qurbanov göstərir ki, XVII əsrdə dillərin daha geniş təsnifi Vilhelm Leybnits tərəfindən verilmişdir. V.Leybnits də müşahidə etdiyi dilləri iki böyük ailəyə bölür: 1) Aramey dilləri (Sami dillər); 2) Yafəs dilləri. O, Yafəs dillərini də iki qrupa bölmüşdür: a) skif; b) kelt.

Skif qrupuna aşağıdakı dilləri aid edir: 1) fin dilləri; 2) türk dilləri; 3) monqol dilləri; 4) slavyan dilləri.

A.Qurbanov V.Leybnitsin bu təsnifinə öz fikrini bildirərək yazır ki, bu təsnifdə qeyri-dəqiqliyə yol verilmişdir. Belə ki, türk dillərinin qeyri-dillərlə, o cümlədən slavyan dilləri ilə qohum olduğu göstərilmişdir.

A.Qurbanov bunu düzgün qeyd edir. Ona görə ki, V.Leybnits o dövrdə, bəlkə də, türk dillərindən xəbərsiz olub. Əgər belə olmasaydı, o, türk dillərini ayrıca bir qrupda verərdi. Dillərin qohumluğuna dair XVIII əsrdə Vilyam Cons, XIX əsrdə isə Frans Bopp müəyyən işlər görmüşlər.

V.Cons sanskrit əlyazmaları ilə tanış olduqdan sonra yunan və latın dillərinin qohumluğunu müəyyənləşdirmişdir. F.Bopp isə sanskritin, yunan, latın və qot dili ilə müqayisəsini aparmışdır. A.Qurbanov bu haqda yazır ki, F.Bopp bu müqayisəni tarixi istiqamətdə aparmaqla dilçilik tarixində müqayisəli-tarixi metodun əsasını qoymuşdur. Həmin metoddan Rasmusk, Yakob Qrimm, Aleksandr Vostokov da istifadə etmişlər.

A.Qurbanov dillərin öyrənilməsində tarixi-müqayisəli metoda da böyük qiymət verir və onun çox faydalı olduğunu qeyd edir. Sonra yazır ki, bu metodla dillərin qohumluğu, onların əmələgəlmə və inkişaf yolları (protodil) dövrünə məxsus səs, söz, şəkilçi və cümlələrlə müəyyənləşdirilir, onların qədim şəkli bərpa edilir. Bu metod qohum dillərin eyni mənbədən törəndiyini aydınlaşdırmağa geniş imkan yaradır.

A.Qurbanovun fikrincə, genealoji bölgüyə görə, müəyyən qohum dillərin cəmi dil ailəsi təşkil edir. Dil ailəsi böyük və kiçik ola bilər. Böyük dil ailələri bir çox dildən ibarət olur. Buna geniş dil ailəsi də deyilir. Az miqdarda dilin qohumluğu əsasında müəyyənləşmiş dil ailəsi kiçik hesab edilir.

Bir ailəyə daxil edilən dillərin qohumluq dərəcəsi eyni olmur. Elə buna görə də dil ailələri yaxın və uzaq qohumluğa əsasən qruplara ayrılır. Dil qrupu içərisində fərqlənən dillər yarımqruplar şəklində müəyyənləşdirilir. Bunlar bir-birinə daha yaxın olur.

A.Qurbanov həmçinin dilin genealoji bölgüsünü elmi mahiyyətli adlandırır, bunun morfoloji təsnifə nisbətən daha əhəmiyyətli olduğunu qeyd edir. O, hətta göstərir ki, genealoji təsnifin zəif və çatışmayan cəhətləri də vardır. Çünki indiyə kimi bir sıra dillərin yeri, qohumluğu hələ dəqiqləşdirilməmiş qalmaqdadır.

Göründüyü kimi, A.Qurbanov yuxarıda adıçəkilən bölgülər üzrə ayrı-ayrılıqda geniş və müfəssəl məlumat vermiş, bəzi müəlliflərin bu barədə fikirlərini saf-çürük etmiş, bəziləri ilə qismən razılaştığını, bəziləri ilə heç razılaşmadığını bildirmiş, onlara münasibətini açıqlamış, genealoji bolgüyə öz mövqeyini bildirmişdir.

Ümumiyyətlə, A.Qurbanov dünya dillərinin təsnifi bölgüsündə öxünəməxsus bir konsepsiya yaratmışdır. Dünya dillərinin müəyyənləşdirilməsi haqqında o yazır ki, dilçilikdə bütün dillərin qohumluğu kifayət dərəcədə öyrənilməmişdir. Buna görə də dillərin çox müxtəlif şəkildə qruplaşdırılmasına, ailələrə bölünməsinə rast gəlmək olur.

Odur ki, müəllif dilçilik tarixində genealoji təsnifə əsasən dil ailə və qruplarının aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilməsini məqsədəuyğun hesab edir:

I. Hind-Avropa dilləri

II. Altay dilləri

III. Qafqaz dilləri

IV. Ural dilləri

V. Paleoazi dilləri

- VI. Çin-Tibet dilləri
- VII. Dravid dilləri
- VIII. Munda dilləri
- IX. Mon-kxmer dilləri
- X. Sami-Hami dilləri
- XI. Bantu dilləri
- XII. Bantiod dilləri
- XIII. Xausa-kotoko dilləri
- XIV. Mande dilləri
- XV. Sudan dilləri
- XVI. Qvineya dilləri
- XVII. Nilot dilləri
- XVIII. Kamuri-teda dilləri
- XIX. Buşmen-qottentot dilləri
- XX. Avstronez dilləri
- XXI. Papuas dilləri
- XXII. Amerika dilləri

Bu sahə üzrə Azərbaycan dilçisi Nəsir Məmmədov da "Dilçiliyin nəzəri əsasları"¹ kitabında məlumat versə də, əhatə dairəsinə görə çox müxtəsərdir, bölgünü tam əhatə etmir. Lakin A.Qurbanovun tədqiqatı daha geniş, daha dolğun və əhatəlidir.

Professor Fəxrəddin Veysəlli də "Dilçiliyə giriş"² kitabında hind-Avropa dilləri ailəsi haqqında verdiyi məlumatda yalnız german dilləri qrupunu göstərmişdir.

A.Qurbanovun qeyd etdiyinə görə, hind-Avropa dilləri ailəsinə daxil olan dillər dünyanın Avropa, Asiya və Afrika dilləri ərazisinin müxtəlif yerlərində işlənilir.

¹ N.Məmmədov. Dilçiliyin nəzəri əsasları. Bakı, 1961, səh. 232-252.

² F.Veysəlli. Dilçiliyə giriş. Bakı, 2017, səh. 59

Onu da vurğulayaq ki, “Hind-Avropa dilləri” terminini alman dilçiləri “Hind-german dilləri”, Boduen de Kurtene “Ari-Avropa dilləri”, N.Marr isə “Prometeid dilləri” kimi işlətmişlər. Sonra isə “Hind-Avropa dilləri” termini kimi işlədilməsi daha münasib olmuşdur.

1. Hind-Avropa dilləri ailəsinin qohumluğu barədə müxtəlif mülahizələrin meydana çıxması barədə qısa olaraq yuxarıda bəhs etmişdik. Burada isə hind-Avropa dilləri ailəsinə daxil olan qrupları göstəririk. A.Qurbanov qeyd edir ki, bu ailə 12 qrupdan ibarətdir və buraya 70-ə yaxın canlı və ölü dil daxildir: 1) Hind dili; 2) Urdu dili; 3) Benqal dili; 4) Bixari dili; 5) Maratxi dili; 6) Pəncab dili; 7) Hücərat dili; 8) Urya dili; 9) Sindxi dili; 10) Assam dili; 11) Sinqam dili; 12) Nepali dili; 13) Laxnda dili; 14) Racastxani dili; 15) Qaraçı dili.

Hind-Avropa dilləri ailəsinə məxsus olan sanskrit, prakrit və pali dilləri ölü dillərdir.

Sanskrit dili eradan əvvəl VI əsrdən işlənən qədim hind dilidir. Prakrit dili eramızdan əvvəl III əsrə aiddir. Pali dilindən isə orta əsrlərdə istifadə edilmişdir.

Burada hind dili Hindistanın, urdu dili Pakistanın, nepali dili Nepalın rəsmi dövlət dilidir.

2. İran dillərinin təşəkkül və inkişaf tarixinin 3 dövrü olmuşdur: 1. Qədim İran dilləri dövrü; 2. Orta İran dilləri dövrü; 3. Yeni İran dilləri dövrü.

Qədim İran dilləri dövrü eradan əvvəl II minillikdən başlamış bizim eraya qədər IV–III əsrlərə aiddir. Bu dövrə Midiya, qədim fars, skif və “Avesta”nın dili daxildir.

Orta İran dili dövrü IX əsrə qədəri əhatə edir və buraya pəhləvi, soqdi, qədim osetin və Xarəzm dilləri daxildir.

Yeni İran dilləri dövrü IX əsrdə başlayır və müasir İran dili adlanır. Buraya aşağıdakı dillər daxildir: 1. Fars

dili; 2) Tacik dili; 3) Əfqan (puştu) dili; 4) Osetin dili; 5) Beluc dili; 6) Kürd dili; 7) Tat dili; 8) Lahıc dili; 9) Talış dili.

Fars dili İranın, tacik dili Tacikistanın, puştu dili Əfqanistanın rəsmi dövlət dilidir.

A.Qurbanov qeyd edir ki, müasir İran dillərinə Yaqnob və Pamir dağlarındakı dillər də daxildir: şuqnam, ruşan, vaxan, sarıkol, yazgül, işkaşım və s.

3. Slavyan dilləri qrupunu slavyanşünaslar 3 yarımqrupa bölür: 1. Şərqi slavyan dilləri; 2. Qərbi slavyan dilləri; 3. Cənubi slavyan dilləri.

Şərqi slavyan dilləri yarımqrupuna – rus, ukrayn və belarus dilləri daxildir. Rus dili Rusiya dövlətinin, ukrayn dili Ukrayna Respublikasının, belarus dili Belarus Respublikasının rəsmi dövlət dilidir.

Qərbi slavyan dilləri yarımqrupuna – polyak, çex, slovak, serb-lujiç, kaşub dilləri daxildir. Polyak dili Polşanın, çex dili Çex Respublikasının, slovak dili Slovakiyanın rəsmi dövlət dilidir.

Cənubi slavyan dilləri yarımqrupuna – bolqar dili, sloven dili, serb-xorvat dili və makedon dili daxildir. Bolqar dili Bolqarıstanın rəsmi dövlət dilidir.

Slavyan dillərindən – qədim slavyan dili ölü dildir.

4. Baltik dilləri qrupuna Litva dili, latış dili və prus dili daxildir. Prus dili qədim Baltik dilidir. Litva dili Litva Respublikasının, latış dili Latviya Respublikasının rəsmi dövlət dilidir.

5. German dilləri qrupu iki yarımqrupa bölünür: qərb yarımqrupu və şimal yarımqrupu.

A. Qərb yarımqrupuna – alman, ingilis, holland və fris dilləri daxildir.

1) Alman dilinin də iki dialekti vardır: yuxarı alman dialekti (dili); aşağı alman dialekti (dili).

Alimlər alman dilini tarixi baxımdan 3 dövrə bölürlər: 1. Qədim alman dili dövrü – VIII–XI əsrlər; 2. Orta alman dili dövrü – XI–XIV əsrlər; 3. Yeni alman dili dövrü – XIV əsrdən indiki dövrə qədər.

Alman dili Almaniya Federativ Respublikasının dövlət dilidir.

2) İngilis dilinin də inkişaf tarixi 3 dövrə bölünür: 1. Qədim ingilis dili, yaxud anqlo-sakson dili – V–XI əsrlər; 2. Orta ingilis dili – XI–XVI əsrlər; 3. Yeni ingilis dili – XVI əsrdən indiki dövrə qədər.

İngilis dili İngiltərə, Amerika Birləşmiş Ştatları və bir sıra başqa ölkələrin dövlət dilidir. Hazırda beynəlxalq dil kimi geniş yayılmışdır.

3) Holland dili, yaxud niderland dili Niderlandın və Belçikanın rəsmi dövlət dilidir. Bu dilin – brabant, limburq və holland dialektləri vardır.

4) Fris dilində Almaniyanın və Hollandiyanın bəzi yerlərində danışılır. Üç dialekti var: a) şimali fris dialekti; b) şərqə fris dialekti; c) qərbi fris dialekti.

B. German dillərinin şimal yarımqrupuna – İsveç dili (dialekti: svey, norland, get, qutni), norveç dili (dialekti: Qərbi Norveç, Şərqi Norveç), island, Danimarka (dialekti: selland, yut, şon) və farer dilləri daxildir. German dillərinə şimali german dilləri, yaxud Skandinaviya dilləri də deyilir.

Farer dili Farer adalarının dilidir. German dillərindən qot, vandal, burqund ölü dillərdir.

6. Roman dilləri qrupuna daxildir – italyan dili (20-dən çox dialekti var), fransız dili (dialektləri: normand, vallon, lomaring, pikard, burqund, Paris), ispan dili (dialektləri: kastil, leon, asturi, andaluz), provansal dili (dialektləri: qaskon, limuzin, lanqedok, provan), katalon dili, sardin

dili (dialektləri: loqudor, kampidan), portuqal dili, retoroman dili (dialektləri: enqadin, friul, trentin, qraubyunden), rumın dili, moldav dili.

Roman dilləri qrupundan olan latın dili, oks dili, umbr dili ölü dillərdir.

Qeyd edək ki, roman dilləri qrupundakı ispan dili öz məhsuldarlığı ilə seçilir. A.Qurbanov ispan dilində danışan ölkələrin adlarını da vurğulamışdır. Bunlar aşağıdakılardır: 1. İspaniyada; 2. Filippində; 3. Latın Amerikasının ölkələrində (Argentina, Boliviya, Çili, Domine Kandi, Ekvador, Kolumbiya, Kosta-Rika, Kuba, Honduras, Qvatemala, Meksika, Nikaraqua, Panama, Paraqvay, Peru, Salvador, Uruqvay, Venesuela).

7. Kelt dilləri qrupu iki yarımqrupa bölünür: 1. Kelt dillərinin real yarımqrupu; 2. Kelt dillərinin brit yarımqrupu.

Kelt dilinin real yarımqrupuna irlənd və şotland dilləri, brit yarımqrupuna isə breton və uels dilləri daxildir.

8. Yunan dili qrupunun üç variantı vardır: 1) Qədim yunan dili – eradan əvvəl X əsrdən bizim eranın VI əsrinə qədər; 2) Orta yunan, yaxud Vizantiya dili – VI əsrdən XVI əsrə kimi; 3) Yeni yunan dili – XVI əsrdən indiki dövrə qədər.

9. Alban dili qrupu Albaniya Respublikasında dövlət dilidir.

10. Erməni dili qrupunun iki variantı mövcuddur: qarabər və aşxarabər.

1. Hett dili qrupunu ölü dillər təşkil edir. Bunlar hett, nesit, luvi, lidi, liki, kari, pala dilləridir.

2. Toxar dili qrupuna daxil olan toxar dili ölü dil qrupuna daxildir. Dialektləri bunlardır: turfa, qaraşar, quçan.

A.Qurbanov hind-Avropa dilləri ailəsini araşdırdıqdan sonra belə bir rəyə gəlir ki, bu dillər ailəsi bir sıra səciyyəvi

fonetik, qrammatik xüsusiyyətə malikdir. Bu qrup dillərin aşağıdakı xarakterik cəhətləri diqqəti daha çox cəlb edir:

1. Sait fonemlərin tərkibinin sadəliyi.
2. Sonorların (r, l, m, n) sait rolunda çıxış edib heca yaratması.
3. Söz tərkibinin kökə, şəkilçiyə və sonluqlara ayrılması.
4. Sözdaxili fleksiya hadisəsinin baş verməsi.
5. Üç qrammatik cinsə (kişi, qadın və orta) malik olması.

* * *

A.Qurbanov Altay dilləri ailəsindən danışarkən öncə “altay” sözünün bir neçə məna ifadə etdiyini vurğulayır, onun şərti verildiyini qeyd edir və göstərir ki, bu adda genetik yaxınlıqdan çox coğrafi yayılma cəhəti nəzərə alınmışdır.

“Altay dilləri ailəsi” 4 dil qrupunu və 2 konkret dili birləşdirir:

1. Türk dilləri
2. Monqol dilləri
3. Tunqus dilləri
4. Mancur dilləri
5. Koreya dili
6. Yapon dili

Müəllif bu bölgüdən sonra onu da vurğulayır ki, bu dillər Asiya qitəsinin dilləridir. Bunların genetik yaxınlığının, qohumluğunun açılması hələ polemik olaraq qalır.

A.Qurbanovun bu fikri ilə razılaşmaq olar. Burada coğrafi yayılma cəhəti üstünlük təşkil edir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək ki, A.Qurbanovun burada yeniliyi ondan ibarətdir ki, o, dünya dillərinin təsnifinə dair yeni bölgü və həmçinin Altay dilləri ailəsinə dair yeni təsnif vermişdir. Bu da özlüyündə bir çox ölkələrin dilçiləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

Müəllif türk dillərinə ayrıca bir fəsil həsr etmişdir ki, bu haqda sonra danışacağıq. Burada o, yalnız onu qeyd edir ki, Altay dilləri ailəsi tərkibində ən böyük dil qrupu türk dilləridir. 23 dili əhatə edən bu dil qrupu bir sıra fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri ilə başqalarından fərqlənir. O, türk dillərində dünya dillərindən fərqlənən bəzi əlamətlərin mövcud olduğunu vurğulayır ki, bunlar da aşağıdakılardır:

1. Türk dillərində sait və samit fonemlərin fonetik cəhətdən mövqeyinin sadəliyi.
2. Bu dillərdə “c” qovuşuq səsinin və “nq” – sağır nunun mövcudluğu.
3. Ahəng qanununun olması.
4. Heca vurğusunun sözün son hecası üzərinə düşməsi.
5. Şəkilçiləşmə xarakterinə malik olması və s.

Monqol dilləri qrupuna daxil olan dillər bunlardır: monqol dili, buryat dili, kalmuk dili, dunsyan dili, monqor dili, baon dili, daqur dili. Monqol dilinin də üç dövrü müəyyənləşdirilmişdir: a) qədim dövr – XIII–XV əsrlər; b) orta dövr – XV–XVII əsrin yarısı; c) klassik dövr – XVII–XX əsrin I rübü.

Müəllif qeyd edir ki, monqol dilləri Altay dillərinə nisbətən türk dillərinə daha yaxındır.

Tunqus dilləri qrupuna – tunqus dili (evenk dili), even dili (lamut), negidal dili.

Mancur dilləri qrupuna – mancur dili, nanay dili, udey dili, ulç dili və oroç dili daxildir.

Koreya və yapon dillərinin özləri konkret dillərdir. A.Qurbanov Koreya dili haqqında yazır ki, Koreya dilinin Altay dillərindən tunqus-mancur dillərinə qohum hesab olunması hələ tam inandırıcı elmi dəlillərlə əsaslandırılmamışdır, problemlə bağlı mübahisələr davam etməkdədir.

Müəllif yapon dili haqqında da qeyd edir ki, yapon dilini son zamanlar Altay dillərinə aid edirlər. Lakin yapon dilinin bu dillərlə qohumluğu tam sübut olunmamışdır.

* * *

A.Qurbanovun bölgüsünə görə, “Qafqaz dilləri ailəsi” üçüncü sırada yer almışdır. Bu da göstərir ki, bu dillər də Qafqaz ərazisində geniş yayılmışdır. Müəllif də qeyd edir ki, bu ərazidə 40-a qədər dil mövcuddur.

Qafqaz dilləri haqqında bəzi tədqiqatçıların müxtəlif fikirləri olmuşdur. Məsələn, alman alimi F.Bopp Qafqaz dillərinin iber qrupunun genetik cəhətdən hind-Avropa dilləri ailəsi ilə qohum olduğunu göstərməyə cəhd etmişdir. M.Müller Ural-Altay dillərinə qohum olduğunu göstərmişdir. N.Marr isə iber dillərinin Sami dillərdən ərəb və yəhudi dilləri ilə qohumluq əlamətləri olduğunu vurğulamışdır. O, burada, əsasən, gürcü, zan və svan dillərini nəzərdə tutmuşdur.

A.Qurbanov qeyd edir ki, bu cür fikirlər təsdiq olunmamış və Qafqaz dillərinin ayrıca ailə təşkil etdiyi göstərilmişdir. Müəllif daha sonra yazır ki, həmin dillərin genetik əlamətlərinin də bəzisi hələ mübahisəli olaraq qalır. Xüsusilə bəzi dillərin dərəcəsi şübhə doğurur. Qafqaz dilləri anlayışını bildirmək üçün dilçilik ədəbiyyatında “İber-Qafqaz dilləri ailəsi”, “Qafqaz dilləri ailəsi” və “Yafəs dilləri ailəsi” terminlərindən istifadə olunur.

O, həmin terminlərin də düzgün olmadığını qeyd edərək göstərir ki, “Yafəs dilləri ailəsi” əfsanə ilə bağlıdır. “İber-Qafqaz dilləri ailəsi” terminində isə “iber” sözünün işlənilməsi düzgün deyildir. Çünki iber dilləri də Qafqazdadır. Qafqaz dilləri dedikdə istisna təşkil etmədən həmin

dillərin hamısı əhatə olunur. Deməli, bu dil ailəsi üçün “Qafqaz dilləri” adı daha münasibdir.

Müəllif Qafqaz dilləri ailəsinin ənənəvi olaraq 4 qrupunu göstərir: 1. Kartvel (iber) dilləri; 2. Abxaz-adıgey dilləri; 3. Nax dilləri; 4. Dağıstan dilləri.

1. Kartvel dilləri qrupunu üç dil təşkil edir: gürcü dili (variantları: qədim gürcü dili – V-XI əsrlər); yeni gürcü dili (XII əsrdən başlanır), zan dili (dialektləri: meqrel dialekti və laz, yaxud çan dialekti), svan dili.
2. Abxaz-adıgey dili iki yarımqrupa bölünür: abxaz yarımqrupu (abxaz dili, abazan dili), adıgey yarımqrupu (adıgey, kabarda (çərkəz), udıx dilləri).
3. Nax dilləri qrupuna çeçen, inquş və basbi dilləri daxildir.
4. Dağıstan dilləri qrupunu bir çox dillər əhatə etsə də, A.Qurbanov bu dillərin bəzisinin dil və ya dialekt olduğunun hələ də müəyyənləşmədiyini qeyd edir. Müəllif Dağıstan dillərini 4 yarımqrupa bölür: 1. Avar yarımqrupu (buraya daxildir: avar, andi, didoy dilləri; azsaylı xalqlardan – axvax, xvarşi, baqbal, botlix, qrati, tindi dilləri). Avar dili ədəbi dildir, 4 dialekti var – xunzax, andalal, çar və ansux); 2. Lak-dargin yarımqrupu (dargin dilinin dialektləri – akxuşi, uraxi); 3. Ləzgi-tabasaran yarımqrupu (buraya daxildir: ləzgi, tabasaran, saxur, aqul, rutul, udi və s. dillər); 4. Şahdağ yarımqrupu (buraya daxildir: buduq, xınalıq, qırız dilləri).

Bu dillərin əsas xüsusiyyətləri bunlardır: a) boğaz samitlərinin çox işlənməsi; b) söz köklərinin təkhecalılığı.

Ural dilləri ailəsini fin, uqor və samodi dilləri təşkil edir.

1. Fin dilləri qrupuna fin (suomi) dili, eston dili (dialektləri: tallin, tartu), karel dili, udmurt dili, komi dili, mari dili, mordov dili, saam dili daxildir.

2. Uqor dilləri qrupuna macar dili, mansi dili, xantı dili daxildir.

3. Samodi dilləri qrupunu nenes dili (samodi), enes dili, selkup dili, nqanasan dili təşkil edir.

Paleoazi (qədim azi) dilləri ailəsi iki qrupa ayrılır:

1) Çukot-kamçat dilləri qrupu. Bu qrupa daxildir: çukot (luoravetlan), kamçadal (itelman), koryak (nımılan), odul (yukagir), nivx (gilyak), ket, kerek dilləri.

2) Eskimos-aleut dilləri qrupu. Buraya eskimos (yunt) və aleut (unanqan) dilləri daxildir.

Çin-Tibet dilləri ailəsi iki qrupa bölünür:

1. Çin-tay dilləri qrupu.

2. Tibet-Birma dilləri qrupu.

1. Çin-Tay dilləri qrupu da iki yarımqrupa ayrılır: a) Çin dilləri yarımqrupu; b) Tay dilləri yarımqrupu.

a) Çin dilləri yarımqrupuna daxildir – Çin dili, dunqan dili; b) Tay dilləri yarımqrupuna 3 dil – tay dili, Laos dili və Vyetnam dili daxildir.

2. Tibet-Birma yarımqrupuna isə daxildir – a) Tibet dilləri yarımqrupu; b) Birma dilləri yarımqrupu.

Tibet dilləri yarımqrupuna Tibet dili və Himalay dili daxildir. Bu dilin 17 dialekti var.

Birma dilləri yarımqrupuna isə aşağıdakı dillər daxildir: Birma dili, kaçin dili, karen dili.

A.Qurbanov onu da qeyd edir ki, dilçilikdə indiyə kimi Çin-Tibet dillərinin genetik əlaqələri kifayət dərəcədə aydınlaşdırılmamışdır.

Dravid dilləri ailəsinə 6 dil aid edilir: teluqi dili, tamil dili, malaylar dili, kannada dili, tulu dili, braquy dili.

Munda dilləri ailəsinə: mundari dili, santal dili, korku dili, cuanq dili, qadaba (qatxan) dili və savara dili.

Mon-kxmer dilləri ailəsinə – mon dili, kxmer dili, palaunq dili, kxaunq dili, manq dili, stienq dili, banar dili, va (yaxud brao) dili, kui dili daxildir.

Sami-Hami dilləri ailəsi dini əfsanə ilə bağlı olmaqla, iki dil qrupuna bölünür: a) Sami dillər qrupu; b) Hami dillər qrupu.

a) Sami dillər qrupuna – ərəb dili, amxar dili, yəhudi dili daxildir. Yəhudi dilinin iki forması vardır: ivrit və idiş.

b) Hami dillər qrupuna Şimali Afrika berber qrupu xalqlarının dilləri və Həbəşistandakı kuşit qrupu xalqlarının dilləri daxildir. Kuşit dilləri yarımqrupunu – afar dili, saxo dili, aqau dili, bedauye dili, Somali dili, sidamo dili təşkil edir.

Sami-Hami dillərinə məxsus: uqarit dili, aramey dili, Finikiya dili, kopt dili, qədim yəhudi dili, qədim Misir dili, akkad (assori və babil ləhcələri) dili ölü dillərdir.

Sami-Hami dilləri ailəsinin xarakterik cəhətlərini A.Qurbanov belə izah edir:

1. Sait fonemlərin zəif inkişafı
2. Söz köklərinin samitlərdən ibarət olması
3. Saitlərin şəkilçi rolunda çıxış etməsi
4. Sami dillərdə kişi və qadın cins kateqoriyalarının olması və s.

A.Qurbanov bantu dillərinin Afrikada yaşayan bir çox azsaylı xalqların – həbəşlərin dilləri olduğunu qeyd edir. Müəllif çoxsaylı bantu dilləri ailəsini təşkil edən (150-dən çox dil) dillərin yeddi qrupa bölündüyünü göstərir:

1. Şimal qrupu dilləri (bura daxildir – qandi, ruanda, konzo dilləri).
2. Şimal-qərb qrupu dilləri (buraya aiddir – bena, luala, fanq dilləri).

3. Qərb qrupu dilləri (daxildir – lunda, kimbundu, isindebele dilləri).
4. Şərq qrupu dilləri (şambala, suahili).
5. Cənub-şərq qrupu dilləri (zulu və s. dillər).
6. Mərkəzi qrup dillər (gibemba, luba, ikisuba dilləri)
7. Konqo çayı qrupu dilləri (Konqo və monqo dilləri).
Bantoid dilləri ailəsi Afrikada yayılmışdır və 3 qrupa

bölünür:

1. Şərq qrupu dilləri. Bu qrupa – bamileke (dialektləri: fefe, canq, bancun, banqante, bafusam), katab, tiv, efik dilləri daxildir.
2. Qərb qrupu dilləri. Bu qrupa – volof, qola, tenda, fulbe (dialektləri: futa, fubere, pular, masina, callon, baroro) dilləri aiddir.
3. Mərkəzi qrup dilləri. Buraya daxildir – kulanqo (dialektləri: loqan, tunbe), more (yazud mole) (dialektləri: yansi, yança, sarende, taolende), lobi, qrusi, qurma dilləri.

Xausa-kotoko dilləri ailəsinə – a) xausa dili (dialekti: kano, kasina, sokota, xadica, zarina); b) kotoko dili (dialekti: kuseri, afade, qulfey, loqone); c) bura dili (dialekti: bura və burakokra); ç) masa dili (dialekti: bana, yaqua); d) mudi dili; e) bade dili daxildir.

Mande dilləri ailəsinə daxildir: a) loma dili (dialekti: qizima, siama, qbunde, vuboma, veyma); b) mandinqo dili; c) mende dili; ç) malinke (dialekti: lele, vasumu, mau, manya, minya, koranko, konya).

Sudan dilləri ailəsinə, A.Qurbanovun qeyd etdiyi kimi, 120-dən artıq dil təşkil edir. Buraya a) tar-barma dili; b) berta dili (dialekti: fadon, bararo, dul, fekaxa); c) kuna-ma dili (dialektləri: barka, setit, ilit, tika, soqodas, zaimasa, bitama); ç) zande dili.

Qvineya dilləri ailəsi (buna kva dilləri də deyilir) aşağıdakı dilləri təşkil edir: 1) akan dili; 2) iqbə (ibo) dili (dialekti: onıça və overri); 3) yoruba dili (dialektləri: oyo, ila, ife, ovo, ekiti, eqba); 4) eve dili; 5) nupe dili (dialektləri: dido, ebe, akanda, ibara, kupa); 6) ico dili; 7) bakve dili (dialektləri: abri, bodo, obva, pia, omelokve); 8) bete dili (dialektləri: bete qbo, bobva, qodia, kotroku, kvadia, neyo, kvaya, dida); 9) kru dili.

Nilot dilləri ailəsinə aşağıdakı dillər aiddir: a) dinka dili (dialekti: bor, rek, aqar, padanq); b) nibi dili (dialektləri: maxas-fadica, donqola-kunuz); c) naas dili (dialekti: nuer, atuot); ç) tesəo dili (dialektləri: lakatan, orom, nyanqeya); e) şilluk dili; ə) pokot dili; f) bari dili.

Kanuri-teda dilləri ailəsinə – a) kanuri dili; b) zaqava dili (dialekti: baele və berti); c) sonqay dili (dialekti: zarma və dendi); ç) teda dili və s. daxildir.

Buşmen-qottentot dilləri ailəsinə yalnız özləri – buşmen və qottentot dilləri təşkil edir. Onlar buşmen dilini “sani”, qottentot dilini isə “nama” adlandırırlar.

Avstronez dilləri ailəsinə 4 dil qrupuna daxildir: 1. İndonez dilləri; 2. Polinez dilləri; 3. Melanez dilləri; 4) Mikronez dilləri. Bu dil ailəsinə “malay-polinez dilləri ailəsi” də deyilir.

1. İndonez dilləri qrupuna 12 dil daxildir: geniş yayılmış malay dili, indonez dili (malay dilinin riau dialektindən əmələ gəlmişdir), açex (açe, açin) dili (dialektləri: daya, baru, banda, buenq, pidle, pase, timu), yavan dili, batak dili, sunda(n) dili (dialektləri: prianq, banten), madura dili (dialektləri: qərb və şərq dialektləri), bali dili, mandar dili (dialekti: mandar və mamuc), taqal (taqaloq) dili, ilokano (iloko) dili, malaqas dili.
2. Polinez dilləri qrupunu müəllifin qeyd etdiyi 10-dan artıq dil təşkil edir. Lakin burada onlardan dördü

haqqında məlumat verilmişdir, bu dillər daha geniş yayılmışdır: maori dili, qava dili, samoa dili və uvea dili.

3. Melanez dilləri qrupu. Müəllif vurğulayır ki, bu qrupa bir sıra dillər aid edilir. Lakin fici dili Ficinin yerli sakinlərinin dilidir. Bir neçə dialekti vardır. Fici dilinin əsasını mbau dialekti təşkil edir.
4. Mikronez dilləri qrupuna, müəllifin də qeyd etdiyinə görə, qilbert dili xarakterli dillərin aid olduğu göstərilir. Çünki bu dil qrupu lazımı səviyyədə tədqiqatə cəlb edilməmişdir.

Papuas dilləri ailəsi, A.Qurbanovun qeyd etdiyinə görə, 300-ə qədər papuas xalqları qrupunun dillərini əhatə edir. Bütün papuas dilləri hələ ətraflı dəqiqləşdirilməmişdir. Yalnız bu dillər haqqında müəyyən məlumatlar vardır.

Burada yalnız 3 dil haqqında məlumat verilmişdir: abelam dili, medlpa (melpa, xaqen) dili və çimbu dili.

Amerika dilləri ailəsindən, müəllif yazır ki, burada yerli dillərlə hind-Avropa dillərindən, o cümlədən ingilis, ispan və portəgiz dillərindən də istifadə olunur. Bu dillər Amerika işğal edilərkən həmin əraziyə gətirilmişdir.

Avropa işğallarına baxmayaraq, Amerikanın yerli sakinlərini – hindlilərin dilləri hər cür müqavimətə dözmüş və indiyə kimi varlığını mühafizə edib saxlamışdır.

Burada müəllif maraqlı bir məqami də qeyd edir. O yazır: "Yerli amerikalıların "hindi" adlandırılması səhvdir. Belə ki, X.Kolumb elə bilirmiş ki, kəşf etdiyi bu qitə Hindistandır. O, davam edərək yazır ki, yerli Amerika sakinlərinin miqdarı hələ dəqiq müəyyən edilməmişdir. Burada yüzlərlə az və çoxsaylı xalqların dilləri (700 dil) yaşamaqdadır. Tədqiqatçılar bunları 109 qrupa bölürlər.

Dil tiplərinə görə Amerika hindlilərinin dilləri üç qrupa aiddir: a) aqlütinativ – otomi dili; b) flektiv – yuma, takelmi, salina dili; c) inkorporlaşan – yuto-astek dillərinin çoxu.

Müəllif onu da vurğulayır ki, Amerika hindlilərinin dilləri qohumluğa görə deyil, coğrafi cəhətə əsasən üç yerə bölünür: Şimali Amerika dilləri, Mərkəzi Amerika dilləri, Cənubi Amerika dilləri.

Şimali Amerika dilləri bunlardır: 1) İrogez dilləri qrupu – irogez, tuskarora, çiroki və s.; 2) Sius dilləri qrupu – ofo, tuelo, dakota və s.; 3) Alqonkin dilləri qrupu – alqonkin, ocibve, mikmax və s.; 4) Xoka dilləri qrupu – şasta, pomó, karok və s.

Mərkəzi Amerika dilləri: 1) Astek dilləri qrupu – xori, yuqo-astek, şoşone və s.; 2) Maya dilləri qrupu – kiçe, çol, pokomam və s.

Cənubi Amerika dilləri: 1) Tupi-quarani dilləri qrupu – tupi, quarani və s.; 2) Çibça dilləri qrupu – kuna, muiska, talamanka və s.; 3) Aravak və pano dilləri qrupu. Bunlar Peru və Kolumbiya hindlilərinin dilidir; 4) Keçua dili. Bu dildən Peru, Boliviya və Ekvadorda istifadə olunur.

A.Qurbanov bütün dil qruplarını sadalamaqla onların əsas olaraq yayılma arealı, əlifba sistemləri, sözügedən dilin hansı kənar ölkələrdə də az və ya çox olması və yaxud hansı dilin hansı xalqda az, yoxsa çox işlədilməsi, bəzən qrammatik xüsusiyyətləri haqqında da oxucuları tanış etmişdir. Bir sözlə, hər bir dilin elmi cəhətdən şərhli verilməmişdir, hətta onların dialektləri belə qeyd edilmişdir. Müəllif bunları bir daha verməklə onu əsas götürür ki, oxucu da dərindən düşünsün, onların düzgün, yaxud düzgün olmayan cəhətlərini dərk etsin. Gələcək tədqiqatçılar da bu haqda ciddi düşünsünlər.

A.Qurbanovun göstərilən təsniflər barədə nəticə olaraq şəxsi fikri belədir:

1. Həmin təsniflərin, demək olar ki, heç biri tam və mü-kəmməl təsnif səviyyəsinə malik deyildir, onlar üçün çatışmayan vacib məsələ kifayət qədər zəruri prinsip-lərin müəyyənləşdirilməsidir. Məsələn, müasir dünya dilçiliyində çox geniş yayılmış təsniflərdən biri olan genealoji bölgüdə başlıca prinsip dillərin mənşə bir-liyi hesab olunur. Lakin bu prinsipin həllediciliyi heç də onun yeganə prinsip olması kimi qəbul edilməmə-lidir. Burada bunlarla yanaşı başqa prinsiplərin də köməyindən istifadə edilməlidir.
2. Müəllif hind-Avropa qrupuna, “Qafqaz dilləri ailəsi” termininə, “Hami-Sami dilləri” termininə iradlarını bildirərək yazır: “Hind-Avropa dilləri dedikdə Av-ropa dillərinin hamısı əhatə olunmur. Bundan başqa, hind-Avropa dilləri dedikdə hind dilləri ilə yanaşı İran dilləri də buraya aid edilir. Halbuki İran dilləri Avropada yox, Asiyadadır, özü də qohum və yaxın ol-masına baxmayaraq, hind dillərinə mənsub olmayıb, səciyyəvi cəhətlərinə əsasən xüsusi qrup təşkil edir. Deməli, bu ad – termin elmi cəhətdən düzgün seçilmə-mişdir. “Qafqaz dilləri ailəsi” termini də qeyri-dəqiq-dir. Əslində Qafqaz dilləri dedikdə ilk andaca dillərin qohumluğu yox, həmin ərazidə istifadə olunan dillər təsəvvür edilir. “Hami-Sami dillər ailəsi” termini di-ni-əfsanəvi anlam əsasında meydana gəlmişdir. Belə ki, Ham və Sam Nuh peyğəmbərin oğullarının adıdır.
3. Dillərin genealoji təsnifində vəziyyəti mürəkkəbləş-dirən məsələlərdən biri tədqiqatçıların yerli-yersiz böyük dil ailələri qruplaşdırmaq meylinin olmasıdır. “Ural-Altay dilləri ailəsi”nə daxil edilən dillərin bir hissəsi digəri ilə heç qohum olmadığı halda bunlar

əsassız birləşdirilib geniş bir ailə kimi qələmə verilmişdir. İndi bəzən Altay dillərinə daxil edilmiş dillərin qohumluğuna da şübhə ilə yanaşılır.

4. Dünya dillərinə dair təsnifin əksəriyyətində termin dolaşılıqlığına yol verilir. Genealoji təsnifdə “ailə” ilə “budaq” və “ailə” ilə “qrup” sözləri sinonim kimi işlənir. Eyni müəllif türk dillərini gah ailə, gah da qrup adlandırır. Halbuki bu terminlərin mənalarında, semantik tutumunda xeyli fərq vardır.
5. Genealoji təsnifdə dil ailələrinin tərkibi məsələləri tez-tez mübahisə doğurur. Belə ki, hind-Avropa dilləri ailəsinə aid edilən hett-nesit dillərinin leksik tərkibi həmin dil ailəsinə uyğun gəlmir. Yaxud Qafqaz dilləri ailəsinə daxil olunan dillərin qohumluğu çox zəif müşahidə edilir.
6. Bəzən tipoloji təsnif eyni zamanda morfoloji təsnif kimi göstərilir. Əslində, morfoloji təsnif–morfoloji tipologiya ümumi tipologiyanın tərkib hissəsidir... Tipoloji və morfoloji anlayışları qarışdırmaq elmi cəhətdən düzgün hesab oluna bilməz.

A.Qurbanovun dillərin təsnifinə dair çıxardığı nəticələr onu göstərir ki, həmin təsnifləri araşdıran tədqiqatçılar öz tədqiqatlarını yüksək səviyyədə aparmamış, hər bir dil məsuliyyətsiz olaraq sübutsuz, dəlilsiz və təxmini yanaşmışlar. Odur ki, müəllif bəzi tövsiyələrini də açıqlamışdır. O qeyd edir ki, mövcud elmi prinsiplərin daha da dəqiqləşdirilməsi və əlaqəli şəkildə yeni zəruri prinsiplərin müəyyənləşdirilməsinə nail olmaq gərəkdir. Bununla bərabər, dünya dillərinin dəqiq təsnifi üçün bütün dillərin öyrənilməsinə nail olmaq lazımdır... Bir sıra dillərin quruluşu, qohumluğu tarixi kifayət qədər aydınlaşdırıl-

mamışdır. Əslində dialekt olub, lakin dili xatırladan və ya müstəqil olub, bütün dünyadakı dillərlə birlikdə hərtərəfli öyrənilməkdən sonra, yəqin ki, yeni bölgülər, yaxud mövcud bölgülərin prinsiplərinə uyğun onlarca dil ailəsi, dil qrupu və yarımqrupu üzə çıxıb.

Məhz A.Qurbanovun irəli sürdüyü belə çətin tövsiyələrə görə, bəlkə də, dünya dilçiliyində bu sahəyə risk edib girişən tədqiqatçı mütəxəssis olmur. Onu da qeyd edək ki, dünya dilçiliyinin inkişaf tarixinin dövrləşdirilməsi ən çətin, ən mürəkkəb problemlərdəndir. A.Qurbanov digər dilçi həmkarlarından fərqli olaraq, bu problemə ciddi yanaşmış, ona xüsusi aydınlıq gətirmişdir. Odur ki, onun dil ailəsi haqqında təsnifi digərlərinə nisbətən təkmil bir təsnifdir. Müəyyən çatışmazlıqlara baxmayaraq, o, ilk dəfə olaraq 22-yə qədər dil ailəsi haqqında ardıcıl, sistemli, elmi cəhətdən dolğun şəkildə məlumat vermişdir. Sonralar dünya dilçiləri tərəfindən bu sahəyə yenidən qayıdılsa, şübhəsiz ki, A.Qurbanovun bu araşdırmasının tədqiqatçıları üçün çox böyük təsiri olacaqdır.

* * *

A.Qurbanov türk dillərinə ayrıca bir fəsil həsr etmişdir. O, əvvəlcə “türk” sözünün etimologiyası, anlayışı, türklərin xarakteri, adət-ənənələri, onların inamı, yayılma arealı, tarixi və mədəniyyəti, türk dilləri və onların qohumluğu, türk dillərinin mövqeyinə dair nəzəriyyələr haqqında geniş məlumat vermişdir. Müəllif bu haqda məlum olmayan çox maraqlı açıqlamalar vermişdir.

Müəllif türklərin “türk” adlanmasının tarixi bir yol keçdiyini vurğulayır. “Türk” sözü müasir anlamına gələnə qədər həm forma, həm də məzmunca müəyyən dəyişiklik-

lərə uğramışdır. Ən qədim dövrlərdə “türk” sözü “törük” formasında işlənmiş, sonra dəyişib “türük” və daha sonralar isə “türk” şəklinə düşmüşdür: törük – türük – türk.

A.Qurbanov göstərir ki, “türk” sözü türk millətinin və dövlətinin adı kimi ilk dəfə VI əsrin II yarısında Göytürk İmperatorluğunda işlənmişdir. Hazırkı dövrdə “türk” sözü konkret və ümumi olaraq iki başlıca mənada işlənir. 1. “Türk” sözü dar – konkret mənada Kiçik Asiyada – Anadoluda yaşayan türksoylu, osmanlı adı ilə məşhurlaşmış xalqın və onun dilinin rəsmi xüsusi adını bildirir. Məsələn: türk xalqı, türk milləti, türk dili...; türk milləti bu sözlə bağlı ölkənin, dövlətin də adını yaratmışdır: Türkiyə dövləti, Türkiyə Cümhuriyyəti. 2. “Türk” sözü geniş mənada – ümumi mənada bütün türksoylu xalqların, qrupların və onların dillərinin ortaq adını bildirir. Məsələn: türk dövlətləri, türk millətləri, türk xalqları, türk tayfaları, türk qəbilələri, türk dilləri.

Müəllif türklərin dünyaya yayılması tarixinin eradan əvvəl hun türklərindən başladığını qeyd edir. Türk adamlar dörd istiqamətə – dünyanın dörd qütbünə yayılmışlar. Onlar şərqdə Sakit okeana qədər, qərbdə Avropanın mərkəzlərinə, şimalda Uzaq Sibirə, cənubda Hindistana gedib çatmışlar... Cənubi Qafqaza – Azərbaycan ərazisinə uzaq keçmişdə türk mənşəli bir çox tayfa və qruplar gəlmiş, bunlardan bəziləri köçüb getmiş, bəziləri isə daimi məskunlaşıb bu torpaqları özlərinə vətən etmişlər.

Azərbaycan ərazisinə türklərin gəlişi miladdan əvvəl VII əsrdən başlanmışdır. II əsrdən Azərbaycan bölgəsinə hun türkləri, sonra xəzərlər, V əsrdə sabirlər və başqaları gəlmişlər. VI–VIII əsrlərdə – Göytürk hakimiyyəti illərində Orta Asiyadan bir sıra türk tayfaları Azərbaycana gəlmiş

və burada yerləşib qalmışlar. VIII əsrdə oğuzların bir qolu Azərbaycana gəlmişdir.

A.Qurbanovun bu qeydindən də təsdiqlənir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı məhz oğuz tayfalarına məxsusdur. Bununla da o, doğru olaraq göstərir ki, həmin tayfalar müasir azərbaycanlıların, türk və türkmənlərin formalaşmasında özək xətti təşkil edərək, onların ulu babaları olmuşlar.

Səlcuqlar dövründən isə Azərbaycan tam türk ölkəsinə çevrilmişdir. Müəllif, bununla yanaşı, müasir türkdilli xalqların aşağıdakı ölkələrdə yaşadıklarını vurğulayır: Orta Asiyada (Qırğızıstan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan), Uzaq Şərqdə, Çində, Qafqazda, Rusiyada, İranda, İraqda, Kiçik Asiyada – Türkiyədə, ABŞ-da, Fransada, Almaniyada, İngiltərədə, İtaliyada və başqa ölkələrdə. Müəllif müasir dövrdə 7 müstəqil türk dövlətinin mövcud olduğunu göstərir: Türkiyə Cümhuriyyəti, Kipr Türk Cümhuriyyəti, Azərbaycan Respublikası, Qazaxıstan Respublikası, Qırğızıstan Respublikası, Özbəkistan Respublikası və Türkmənistan Respublikası.

A.Qurbanov türklərin tarixi haqqında da müfəssəl məlumat vermişdir. Burada da o, türklərin tarixini yazanlar arasında bir-birinin əksini yazanların olduğunu qeyd edir. Müəllif bu haqda verdiyi geniş məlumatdan sonra türk dövlətlərinin təsnifi tarixindən bəhs edir. O, türk dillərinin tədqiqi zamanı onların sayının 23 olduğunu qeyd edir. Həlbuki keçən əsrin tədqiqatçılarının əsərlərində 20–23, əvvəlki əsrlərdə isə 50–60 olduğu qəbul olunurdu.

Göründüyü kimi, bu rəqəmlər təxmini olaraq göstərilmişdir. Lakin A.Qurbanov 23 müasir türk dilinin olduğunu qəti surətdə təsdiq edir. Həmin dillər bunlardır:

1. Azərbaycan dili; 2. Altay dili; 3. Başqırd dili; 4. Çuvaş dili; 5. Xakas dili; 6. Karaim dili; 7. Qaqauz dili; 8. Qaraçay-malkar dili; 9. Qaraqalpaq dili; 10. Qazax dili; 11. Qırğız dili; 12. Qumuq dili; 13. Noqay dili; 14. Özbək dili; 15. Salar dili; 16. Şor dili; 17. Tatar dili; 18. Tofa dili; 19. Tuva dili; 20. Türk dili; 21. Türkmən dili; 22. Uyğur dili; 23. Yakut dili.

Müəllif vaxtilə ünsiyyətdə olmuş ölü türk dillərinin də adlarını göstərmişdir: oğuz dili, qırçaq dili, bulqar dili, xəzər dili, peçeneq dili, poloves dili, qədim özbək dili. O, türk dillərinin başqa dil ailə və qruplarına nisbətən bir-birinə daha yaxın olduqlarını qeyd edir və aşağıdakı sahələr üzrə aydınlaşdırır:

1. Ümumi fonetik qanunauyğunluqlarda
 2. Ümumi söz köklərində
 3. Ümumi şəkilçilərdə
 4. Ümumi sözyaratma və sözdəyişdirmə qaydalarında
 5. Ümumi morfoloji kateqoriyalarda.
- Bütün türk dilləri üçün aşağıdakı söz qrupları ümumidir:
1. Qohumluq bildirən sözlərdən – ana, ata, bacı, baba, qardaş və s.
 2. Bədən üzvlərinin adlarından – baş, göz, əl, ayaq, qarın və s.
 3. Heyvan adlarından – qurd, sığır, at, it, pişik, kirpi və s.
 4. Quş adlarından – durna, sərçə, qaz, ördək və s.
 5. Say bildirən sözlər – bir, üç, beş, yeddi, doqquz, on və s.
 6. Əlamət bildirən – ağ, qara, sarı, göy və s.
 7. Hal və hərəkət ifadə edən sözlərdən – gəlmək, getmək, görmək, içmək, baxmaq, batmaq və s.

Türk dillərinin mənimsənilməsi üçün iki nəzəriyyə var idi: 1. Ural-Altay nəzəriyyəsi və 2. Altay nəzəriyyəsi.

Ural-Altay nəzəriyyəsi XVIII əsrdə meydana gəlmişdir. Altay nəzəriyyəsi isə XIX əsrin sonu və XX əsrin başlanğıcını əhatə edir.

Ural-Altay nəzəriyyəsinin yaradıcısı isveç alimi Tabbert Stralenberqdir. O, 32 dil və onların müxtəlif sahə və şivələrini toplamışdır. Bundan sonra o, həmin dilləri müəyyən əlamətlərinə görə 6 qrupa bölmüşdür. Həmin bölgünü A.Qurbanov olduğu kimi verir: 1) Uyğurlar (bu adla fin-uqorları adlandırır); 2) Türk-tatarlar; 3) Samodeylər; 4) Monqol və mancurlar; 5) Tunquslar; 6) Qara dənizlə Xəzər dənizi arasındakı tayfalar.

T.Stralenberqin irəli sürdüyü bu fikirlərin tərəfdarları da olmuşdur. Onlardan alman alimi Vilhelm Şott, M.A.Kastren və b. olmuşlar. Ural-Altay nəzəriyyəsi dillərin tipoloji əlamətlərinə əsaslanmışdır.

A.Qurbanov bu nəzəriyyənin tərəfdarlarının fəaliyyətinin iki istiqamətdə olduğunu göstərmişdir: 1) Bəzi törkolq-şərqsünaslar bu nəzəriyyənin tərəfdarları olaraq bəyənib qəbul etmişlər. O.Botlinq, V.Tomsen, İ.Qombots və başqaları kimi; 2) Bir sıra alımlər Ural-Altay dilləri ailəsinin hüduqlarını daha da genişləndirməyə çalışmışlar. XIX əsrin görkəmli dilçisi Rasmus Rask bu dil ailəsinə Şimali Afrika, Asiya, Avropa və Qafqaz dilərini də əlavə etmişdir. M.Miller isə cənubi hind, Tibet və başqa dilləri Ural-Altay dilləri ailəsinə daxil edib onun sərhədini daha da genişləndirmişdir (burada A.Qurbanov F.Zeynalova istinad etmişdir).

Cavad Heyətin "Türk dilləri və ləhcələrinin tarixi" kitabının I cildində Ural-Altay dilləri ailəsi aşağıdakı kimi bölünmüşdür:

- 1) Altay dilləri qrupu, yaxud tatar dilləri. Buraya daxildir a) mancur-tunqus-monqol dilləri; b) türk dilləri;

- 2) Ural dilləri qrupu, yaxud çud dilləri. Buraya daxildir:
a) samodey dilləri; b) fin-uqor dilləri.

A.Qurbanov sonralar Ural-Altay dil qohumluğu nəzəriyyəsinin tərəfdarlarının get-gedə azaldığını qeyd edir və göstərir ki, tədqiqatçılar tərəfindən dil probleminə get-gedə tarixi-müqayisəli aspektdə yanaşmaq Stralenberqin müddəalarının qeyri-dəqiqliyini aşkar etmişdir. A.Qurbanov bununla yanaşı, həmin bölgünün məzmunca qüsurlu olduğunu vurğulayır və buna baxmayaraq, onun gələcək tədqiqatçılar üçün əhəmiyyətli olduğunu da qeyd edir.

Altay dilləri nəzəriyyəsinə gəldikdə, müəllif göstərir ki, ilk növbədə türk, monqol, tunqus və mancur dillərinin eyni mənşədən olduğu fikri irəli sürülmüşdür. Altay dilləri nəzəriyyəsinin tərəfdarlarına görə, Altay dilləri ailəsini təşkil edən dillər bir ulu dildən – ulu Altay dilindən əmələ gəlmişdir.

A.Qurbanov Altay dillərinin oxşar və eyniliyinə görə türkoloq F.Zeynalovun aşağıdakı sitatını misal gətirir: 1) fonetik xüsusiyyətlərə görə...; 2) leksik cəhətlərə görə...; 3) qrammatik əlamətinə görə...; 4) linqvistik-tipoloji cəhətə görə...

A.Qurbanovun qeyd etdiyinə görə, altayşünaslıqda Altay dilləri ailəsinə daxil edilən dillərin müxtəlif şəkildə qruplaşdırıldığına rast gəlinir. Belə ki, bəziləri bu ailənin iki qrupdan ibarət olduğunu göstərir: 1) Türk dilləri qrupu; 2) Monqol-tunqus-mancur dilləri qrupu; digərləri üç qrupda müəyyən edir: 1) türk dilləri qrupu; 2) monqol dilləri qrupu; 3) tunqus-mancur qrupu, yaxud 1) türk-tatar; 2) monqol-mancur; 3) tunqus və s.

Ramstedt, Pelliot, Pope kimi dilçilər Altay dillərinin qohumluğu nəzəriyyəsini müdafiə edirlər. Lakin macar

türkoloq-dilçisi Nemeth, ingilis türkoloqu Gerhard Klausen, alman dilçisi Doerfer kimi dilçilər isə bu nəzəriyyəni qəbul etmirlər. G.Klausen qeyd edir ki, Altay dillərində müştərək sözlər yoxdur. Türk və monqol dillərində oxşar və ortaq sözlər isə türkcədən monqolcaya keçən sözlərdir.

C.Heyət dilçi Poppe tərəfindən irəli sürülən Altay dilləri qrupunun sxemini də öz kitabında vermişdir. Həmin sxemi aşağıda veririk:

1. Çuvaş-türk-monqol-mancur-tunqus qrupu. Bu qrupa daxildir: a) çuvaş-türk və b) monqol-mancur-tunqus.

Cuvaş-türk qrupu da iki yerə ayrılır: ana türkcə; b) ana çuvaşca. Ana türkcəyə aiddir – türk dili. Ana çuvaşçaya isə – çuvaş dili.

Monqol-mancur-tunqus qrupu da iki yerə ayrılır: a) ana mancur-tunqusca və b) ana monqolca. Ana mancur-tunquscaya aiddir – mancur-tunqus dilləri. Ana monqolcaya aiddir – monqol dilləri¹.

A.Qurbanov Altay dilləri ailəsinə aid edilən dillərin müəyyən əlamət və cəhətlərini nəzərə alaraq aşağıdakı qruplaşdırmanın məqsədə daha uyğun olduğunu qeyd edir:

1. Türk dilləri qrupu
2. Monqol dilləri qrupu
3. Tunqus dilləri qrupu
4. Mancur dilləri qrupu
5. Koreya dili
6. Yapon dili.

Zənnimizcə, A.Qurbanovun bu təsnifi ən düzgün təsnifdir. Müəllif türk dillərinin təsnifi tarixindən bəhs edərkən əvvəlcə bu sahədə XI əsrdə yaşamış Mahmud

¹ C.Heyət. "Türk dilləri və ləhcələrinin tarixi. I kitab. 2011, səh. 40.

Kaşqarlının təsnifi haqqında məlumat vermişdir. M.Kaşqarlının təsnifi aşağıdakı kimidir:

1. Türk dillərinin saflığı əlamətinə görə təsnifi. Bu əlamətə görə alim türk dillərini iki yerə bölür: a) saf türk dilləri; b) saf olmayan türk dilləri.

Saf türk dillərinə daxildir: oğuz, qıpçaq, peçeneq, toxsis, yağma, basmal, yabğu, çarun, başkurd.

Saf olmayan türk dilləri dedikdə türkləşən qəbilələrin dilləri nəzərdə tutulmuşdur. M.Kaşqarlı buraya qabğac, tatar, xıçay dillərini daxil etmişdir.

2. Türk dillərinin fonetik və morfoloji əlamətlərinə görə təsnifi. M.Kaşqarlı bu əlamətləri nəzərə alaraq türk dillərini iki qrupa bölmüşdür: 1) Şərq qrupu türk dilləri; 2) Qərb qrupu türk dilləri.

Şərq qrupu türk dillərinə – toxsis, yağma dilləri daxildir. Qərb qrupu türk dillərinə isə oğuz, qıpçaq (qıfcaq), beçənək dilləri daxildir.

A.Qurbanov bundan sonra sistemli olaraq XVIII, XIX və XX əsrlərdə formalaşan təsniflər haqqında geniş məlumat vermişdir.

Müəllif XVIII əsrdə bu bölgü ilə məşğul olmuş Tabbet Stralenberqin təsnifini verir. T.Stralenberq Şimali Avropada, Sibirdə, Xəzərin şərqində, Şimali Qafqazda huntürk xalqlarının yaşadığı yerləri Tatarıstan adlandırmış və həmin ərazini iki yerə bölmüşdür: 1) Böyük Tatarıstan; 2) Kiçik Tatarıstan. Tatarıstandakı türksistemli dilləri isə 8 qrupa bölmüşdür: çuvaş dili, tatar dili, başqırd dili, yakut dili, türkmən dili, qaraqalpaq dili, barada dili, kan dili.

A.Qurbanov bu təsnifə aid öz fikrini bildirərək yazır ki, bu bölgü problemin gələcəkdə inkişaf etdirilməsi üçün müəyyən dərəcədə əhəmiyyətli olsa da, məzmunca qüsur-

ludur. Çünki burada çoxsaylı türksistemli dillərin hamısı əhatə olunmamışdır.

A.Qurbanov XIX əsrdən bəri türksistemli dillərin təsnifinə dair bir-birindən fərqlənən bir çox bölgünün meydana çıxdığını qeyd edir. O, bu sahədə tədqiqat işləri aparan türkoloqlardan İ.N.Berezin, N.İ.İlminski, V.V.Radlov, N.F.Katanov, N.A.Aristov kimi alimlərin bölgüləri haqqında məlumat verir və onlardan İ.Berezin ilə V.Radlovun bölgüsünün xüsusilə maraq doğurduğunu vurğulayır. Biz həmin bölgüləri bir daha oxucuların yadına salmaq istədik.

İ.N.Berezinin bölgüsü:

I qrup: Cağatay və ya Şərqi Türküstan dialektləri: cağatay, uyğur, kuman, özbək, türkmən, Kazan tatarları.

II qrup: Tatar və ya cənub (qırçaq) dialektləri: qırğız, başqırd, qumuq, qaraçay, mişar, noqay, Sibir tatarları.

III qrup: Türk və qərb dialektləri: Dağıstan, Azərbaycan, Krım, Anadolu, Kiçik Asiya, Rumeli, Konstantinopol-dakı türklərin danışığı.

A.Qurbanov İ.N.Berezinin bölgüsünün qüsurlu olduğunu göstərən azərbaycanlı türkoloq F.Zeynalovla həmfikiridir.

V.V.Radlovun təsnifi:

1. Şərqi türk dilləri qrupu – uyğur, karaim, Altay, tuba, tuva, qaraqaş, qızıl, keybol, tolos, çulum, teleut, beltir, baraba, küyerik dili.
2. Qərbi türk dilləri qrupu – başqırd, qırğız, noqay, qaraqalpaq, Volqaboyu tatarlarının dili.
3. Orta Asiya türk dilləri qrupu – aksu, kaşğar, sart, tarançı, kokani və s. dillər.
4. Cənub türk dilləri qrupu – Azərbaycan, türk, türkmən, qaqaуз, qumuq, qaraçay, balkar, Krım tatarlarının dili.

A.Qurbanov bu bölgüyə münasibət bildirərək qeyd edir ki, bu bölgü türkoloji dilçilikdə xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Lakin bununla bərabər çatışmayan cəhətləri də vardır. Burada qədim türk dilləri nəzərə alınmamış və müasir yakut və çuvaş dilləri də bölgüdə göstərilməmişdir.

Türk dillərinin təsnifi problemi XX əsrdə diqqəti cəlb etmişdir. A.Qurbanov bu sahədə təxminən 30-a qədər alimin məşğul olduğunu vurğulayır. Müəllif onlardan F.E.Korş, Q.Ramstedt, A.N.Samoyloviç, Arat Rəhməti, Vilhelm Şmidt, V.A.Boqoroditski, K.Qronberq, L.Ligeti, S.Y.Malov, N.A.Baskakov, İ.Bentsinq, Q.Menqesin, G.Dörfer, Təhsin Banquoğlu, Tələt Təkin və F.Zeynalovun adını çəkir.

Həmin təsniflərin bir neçəsini və A.Qurbanovun onlara olan münasibətini verməyimiz bir daha maraq doğurur. Onun bölgüsünün fərqi digərlərindən ös dəqiqliyi ilə aydın olar.

F.E.Korşun təsnifi:

1. Şimal türk dilləri qrupu – Altay, başqırd, qırğız dili, Qafqaz türklərinin və Kazan tatarlarının dili.
2. Şərq türk dilləri qrupu – Orxon-Yenisey, kuman-qırçaq, uyğur, cağatay, qaraqaş, kaybol dili.
3. Qərb türk dilləri – Azərbaycan, osmanlı, türkmən, qaqaüz dilləri.
4. Qarışıq türk dilləri qrupu – Altay, çuvaş, yakut, Türküstan (özbək) dili.

A.Qurbanovun münasibəti: “F.Korş bir neçə leksik vahidin bu dillərdə necə işləndiyinin də müqayisəsini vermişdir. Məsələn, “dağ” və “sarı” sözlərinin şimal qrupunda “tau” və “sarı”, qərb qrupunda isə “dağ” və “sarıq” formasında işləndiyini göstərmişdir”.

A.N.Samoyloviçin təsnifi:

1. Bulqar, yaxud çuvaş qrupu – qədim bulqar dili, müasir çuvaş dili.
2. Uyğur, yaxud şimal-şərq qrupu. Bu qrupu üç yarımqrupa bölmüşdür:
 - a) d yarımqrupu – Orxon-Yenisey abidələrinin dili, qədim uyğur dili, müasir dillərdən – salar, tuvin, qaraqas;
 - b) z yarımqrupu – sarı uyğurların dili, şor, xakas dili.
 - c) t yarımqrupu – yakut dili.
3. Qıpçaq, yaxud şimal-qərb qrupu. Bu qrup da iki yarımqrupa bölünür: birinci yarımqrup – Altay, başqırd, karaim, qaraçay-balkar, qırğız, qumuq, tatar dilləri; ikinci yarımqrup – qazax, noqay dili.
4. Cağatay, yaxud cənub-şərq qrupu – qədim cağatay, özbək, qaratatarlar, Çin Türkünstanının dili.
5. Qıpçaq, türkmən, yaxud orta qrup – Xarəzm özbəklərinin danışığı.
6. Türkmən, yaxud cənub-qərb qrupu – Azərbaycan, türk, türkmən, qaqaüz dili.

A.Qurbanovun münasibəti: “A.N.Samoyloviçin bölgüsü ən geniş yayılmış və bunu müdafiə edən çox olmuşdur”.

V.A.Boqoroditskinin təsnifi:

1. Şimal-şərq qrupu – yakut, tuva, qarakas dili.
2. Xakas (Abakan) qrupu – xakas dili.
3. Altay qrupu – Altay dili və dialektləri.
4. Qərbi Sibir qrupu – tümen, barabin, çulum, tobol və başqa tatarların dili.
5. Volqa və Uralboyu qrupu – başqırd, tatar dili.
6. Orta Asiya dilləri qrupu – qazax, qırğız, uyğur, özbək, qaraqalpaq dili.

7. Cənub-qərb dilləri qrupu – Azərbaycan, türk, türkmən dili.

A.Qurbanovun münasibəti: “V.A.Boqoroditskinin təsnifi türk dillərinin obyektiv bölgüsü ola bilməmişdir. Bunun prinsipləri də qatışıq şəkildədir”.

S.Y.Malovun təsnifi:

1. Ən qədim türk dilləri – bulqar, uyğur (sarı uyğur), çavuş, yakut dili.
2. Qədim türk dilləri – oğuz (runi yazılı abidələrinin dili), tofalar, tufa, uyğur (qədim uyğur yazılı abidələrinin dili), xakas, şor dili.
3. Yeni türk dilləri – Azərbaycan, qaqauz, kumandin, qırçaq, peçeneq, poloves, solar, türk, türkmən, uyğur (Çindəki müsəlmanların dili), özbək, cağatay, çulım dili.
4. Ən yeni türk dilləri – başqırd, qazax, qaraqalpaq, qırğız, qumuq, noqay, oyrot (Dağlıq Altay), tatar (Kazan, Mişar, Qərbi Sibir), çuvaş, yakut dili.

A.Qurbanovun münasibəti: “S.Y.Malovun bölgüsündə bəzi dolaşılıq müşahidə edilir. Belə ki, abidələrin dili müstəqil dil kimi göstərilir. Bundan başqa, çuvaş və yakut dilləri həm qədim türk dilləri, həm də ən yeni türk dilləri kimi verilir və s.”.

N.A.Baskakovun təsnifi:

A. Türk dillərinin qərbi hun budağı

B. Türk dillərinin şərqə hun budağı

Türk dillərinin qərbinə 4 qrup aiddir:

I. Bulqar qrupu – qədim dillər: bulqar, xəzər; müasir dil: çavuş.

II. Oğuz qrupu:

1) Oğuz-türkmən yarımqrupu – qədim dil: oğuz dili; müasir dil: türkmən və truxmen.

2) Oğuz-bulqar yarımqrupu – qədim dillər: uzların dili, peçeneq dili; müasir dillər: qaqauz dili, Balkan türk-lərinin dili.

3) Oğuz-səlcuq yarımqrupu – qədim dillər: səlcuq, qədim osmanlı, qədim Azərbaycan (azəri) dili; müasir dillər: Azərbaycan, türk, Krım-tatar dillərinin dialekti.

III. Qıpçaq qrupu:

1) Qıpçaq-poloves yarımqrupu – qədim dil: qıpçaq dili; müasir dillər: karaim, qumuq, qaraçay-balkar, Krım-tatar dili.

2) Qıpçaq-bulqar yarımqrupu – qədim dil: Qızıl Orda; müasir dillər: tatar, başqırd dili.

3) Qıpçaq-noqay yarımqrupu – müasir dillər: noqay, qaraqalpaq, qazax, özbək dilinin qıpçaq dialektləri.

IV. Karluq qrupu:

1) Karluq-uyğur yarımqrupu – qədim dil: uyğur dili.

2) Karluq, Xarəzm, Qızıl Orda, cağatay, qədim özbək dili; müasir dillər: özbək, yeni uyğur dili.

Türk dillərinin şərqinə 2 qrup aiddir.

I. Uyğur-oğuz qrupu:

1) Uyğur-tukyuy yarımqrupu – qədim dillər: qədim oğuz, qədim uyğur dili; müasir dillər: tuva, tofalar dili.

2) Yakut yarımqrupu – müasir dil: yakut dili.

3) Xakas yarımqrupu – müasir dillər: xakas, şor, çulım-tatar dili, kamasın, Altay dilinin şimal dialektləri, sarı uyğur dili.

II. Qırğız-qıpçaq qrupu – qədim dil: qədim qırğız dili; müasir dillər: qırğız və Altay dili.

A.Qurbanovun münasibəti: “N.A.Baskakovun bölgüsündə müəyyən dilin dialektinin müstəqil dillər sırasında verilməsi qüsurlardan biridir. N.A.Baskakov türk dillərinin təsnifini verərkən hər budağın və ona aid olan qrup

və yarımqrupların təsvirini verir. Bundan əlavə, o, türk dillərinin genealoji təsnifinə dair sxem də tərtib etmişdir. Bunları tutuşdurduqda bəzi fərqlər özünü göstərir. Belə fərqlər, şübhəsiz ki, tərəddüd və çaşqınlıq yaradır”.

İ.Bentsinqin təsnifi:

1. Bulqar qrupu – qədim dil: bulqar; müasir dil: çuvaş dili.

2. Cənub, yaxud oğuz qrupu – müasir dillər: osmanlı dili və onun dialektləri (Anadolu, Krım, Rumeli, Makedoniya... və qaqauz dialekti); Azərbaycan dili və onun dialektləri (Cənubi Azərbaycanda yaşayanların dialekti, kaşğar dialekti və s.), türkmən dili və onun dialektləri (İran türkmən dialekti, truxmen dialekti).

3. Qərb, yaxud qıpçaq qrupu – bu qrup 3 yarımqrupa bölünür:

- 1) Qara dəniz-Xəzər yarımqrupu – dillər: karaim, qaraçay-balkar, qumuq.
- 2) Ural yarımqrupu – dillər: tatar, başqırd.
- 3) Aral-Xəzər yarımqrupu – dillər: noqay, qazax, qaraqalpaq, qırğız dili.

Qıpçaq və komand dilləri qədim dil kimi bu qrupa aid edilir.

- 4) Şərq, yaxud uyğur qrupu – dillər: özbək və yeni uyğur dili.

Qədim uyğur, qaraxanlı, cağatay, Xarəzm dilləri bu qrupun qədim dilləri hesab olunur.

- 5) Şimal qrupu – bu qrup iki yarımqrupa bölünür:

1) Aral-sayan yarımqrupu – dillər: Altay (oyrot), xakas, şor, tuva, qaraqaş.

2) Şimali Sibir yarımqrupu – dillər: yakut, dolqan dili.

Qədim oğuz dili də buraya aid edilir (Orxon abidələrinin dili).

A.Qurbanovun münasibəti: “N.A.Baskakovun dediyi kimi: “Bu bölgü türkoloqlar tərəfindən geniş təhlil olunmuş və ciddi tənqid edilmişdir. Çünki dillərin genealoji qruplaşdırılmasında qeyri-dəqiqliyə yol verilmişdir”.

Təhsin Banquoğlunun təsnifi:

1. Çuvaş dili
2. Yakut dili
3. Türk-tatar dili

O, 3-cü qrupu iki yerə ayırır: 1) Türk dilləri; 2) Qırğız-tatar dilləri.

Türk dilləri qolunun da iki böyük dildən ibarət olduğu göstərilir:

- 1) Şərq türkcəsi (Şərqi türk dili)
- 2) Qərb türkcəsi (Qərbi türk dili).

Qərbi türk dilinin 5 ləhcəsi olduğu göstərilir – Anadolu (və Rumeli), azəri, türkmən, qaqaüz və Krım kıyı ləhcələri.

Qırğız-tatar dilləri qoluna aşağıdakılar aid edilir: Kazan tatarları, başqırd, Krım tatarları, qaraçay, qazax, qırğız, qaraqalpaq, noqay və Altay-uruk dilləri.

A.Qurbanovun münasibəti: “...Müəllif Şərq türkcəsi və qərb türkcəsi adlandırdığı dillərdə bir sıra müstəqil türksistemli dilləri nəzərdə tutur. Əslində, dillərin bu şəkildə təsnifi bəzi müstəqil dillərin varlığına kölgə salır”.

Fərhad Zeynalovun təsnifi:

1. Oğuz qrupu – Azərbaycan, türk, türkmən, qaqaüz və Krım-tatar dilləri.
2. Bulqar qrupu – tatar, başqırd, qumuq, qaraçay-balkar, karaim dilləri.
3. Qırçaq qrupu – qazax, qaraqalpaq, qırğız, Altay, noqay dilləri.

4. Karluq-uyğur qrupu – özbək, yeni uyğur, sarı uyğur, salar dilləri.
5. Uyğur-oğuz qrupu – tuva, karaqas, xakas, kamasin, şor, tobol, kuyerik, barabin dilləri.
6. Çuvaş dili.
7. Yakut dili.

A.Qurbanovun münasibəti: “F.Zeynalovun bölgüsü yuxarıda göstərilən təsniflərin bir çoxundan öz dəqiqliyi, obyektivliyi ilə seçilir. Bu bölgüdə dillərin qohumluq dərəcəsinə daha çox üstünlük verilmişdir”.

Müəllif yuxarıda əksini tapmış dillərin təsnifini araşdırdıqdan sonra ümumi bir rəyə gələrək yazır: “Qeyd etməliyik ki, türk dillərinin geneoloji təsnifi problemi qəti şəkildə öz həllini tapmamışdır. Bu sahədəki müxtəlifliyə son qoymaq, əksəriyyətinin ümumqəbul hesab edə biləcəyi bölgü yaratmaq müasir türkoloji dilçiliyin ən başlıca vəzifələrindəndir”.

Həmçinin türk dillərinin təsnifi ilə məşğul olmuş professor Bəkir Çobanzadənin də adını çəkə bilərik. Onun bu sahəyə aid iki təsnifi var. O, fonetik xüsusiyyətləri əsas götürüb türk dillərini təsnif edərək V.Radlovun bölgüsünü əsas götürür və bəzi dəyişikliklər edir.

B.Çobanzadə 1-ci təsnifdə bütün türk-tatar dilini dörd qrupa ayırır ki, bunlar da: 1) Şərq; 2) Qərb; 3) Orta Asiya; 4) Cənub qrupları. Bunlardan:

- I. Şərq qrupuna – Altay, barabin, obi, Yenisey şivələri:
- II. Qərb qrupuna – qırğız, Qərbi Sibir, başqırd və Volqaboyu tatarlarının şivələri.
- III. Orta Asiya qrupuna – tarançi (Kaşqar, Şərqi Türkünstan, qolça, sart, özbək (Xivə və Buxara) şivələri.
- IV. Cənub qrupuna – türkmən, Azərbaycan, Krım, Osmanlı (Anadolu və Rumeli) şivələri daxildir.

Çavuş və yaqut lisanları müstəqil olub bu qruplara girməzlər.

B.Çobanzadənin ikinci təsnifi:

I qrup. Şərq qrupu – buraya daxildir:

1) Altay ləhcəsi (əsl Altay, qolunt şivəsi)

2) Baraba ləhcəsi

3) Şimali Altay ləhcəsi (ləbəd, şor)

4) Abakan ləhcəsi (əsl abakan, sacay, quybal, yos, yaxud qızıl)

5) Keyrik (çulum) ləhcəsi

6) Suyup ləhcəsi

7) Karakas ləhcəsi

8) Uyğur ləhcəsi

II qrup. Qərb qrupu şivələri:

1. Qırğız ləhcəsi: a) Qaraqırğız; b) Qazax-qırğız; c) Qaraqalpaq.

2. İrtiş ləhcəsi: a) quraş; b) kürdaq; c) tubul və tümen.

3. Başqırd ləhcəsi: a) step şivəsi; b) dağ şivəsi.

4. Volqa, yaxud Şərqi Rusiya ləhcəsi: a) mişer şivəsi; b) kama şivəsi; c) Sibir şivəsi; ç) Qazan şivəsi; d) qasimut şivəsi.

III qrup. Orta Asiya ləhcəsi və şivələri:

1) Tapançı (uyğur)

2) Hami

3) Aqsu

4) Yarkənd ləhcəsi

5) Cağatay ləhcəsi: a) şikal sart; b) qoqond; c) özbək, yaxud Zərəfşan vadisi ləhcəsi; ç) Buxara; d) Xivə.*

* Qeyd edək ki, hər iki təsnif Adil Babayevin "Bəkir Çobanzadə" monoqrafiyasından götürülmüşdür. Bakı, 1998, səh.128-130.

Göründüyü kimi, B.Çobanzadənin hər iki təsnifi arasında müəyyən qədər fərq özünü göstərməkdədir. Onun təsnifinin əsasını isə V.Radlovun bölgüsü təşkil edir.

Qeyd edək ki, türk dilləri dünyanın bir çox xarici ölkə dilçilərini də maraqlandırmış, bu sahədə tədqiqat işləri aparmışlar. Məsələn: Almaniya Federativ Respublikasında, Yuqoslaviyada, Rumıniyada, Polşada, Macarıstanda, Bolqarıstanda, Çexiyada, Yaponiyada, İsveçdə, Norveçdə, Fransada, Finlandiyada, Danimarkada, Amerikada, İtaliyada, İngiltərədə, Pakistanda, Avstriyada, İranda və s. Lakin buna baxmayaraq, A.Qurbanovun da qeyd etdiyi kimi, bu problem hələ tam surətdə öz əksini tapmamışdır.

Araşdırmalar da göstərir ki, Altay dil ailəsinin bir qolunu təşkil edən türk dilləri, digər dillərdən fərqli olaraq, həm genealoji, həm də tipoloji cəhətdən bir-birinə çox yaxın dillər qrupunu təşkil edir. Buna əsas səbəb isə onların qrammatik quruluşlarının və lüğət fondlarının ümumi olmasıdır. Qədim və zəngin tarixi olan türkdilli xalqlar elə əvvəldən bir-birinə yaxın olmuş, onların dini, adət-ənənələri bir olmuşdur. Odur ki, onların dillərini, dil quruluşlarını təyin etmək bir o qədər də çətinlik törətməməlidir. Tarixi nöqteyi-nəzərdən türksistemli dillərin meydana gəlməsi məsələsini aşkarlamaq nə qədər çətin olsa da, Orxon-Yenisey abidələri və digər abidələr sübut edir ki, türkdilli xalqlar hələ eradan çox-çox əvvəl mövcuddur. Onlar da müxtəlif sistemli dillərlə təmasda olmuş, sonralar qohum dil ailələri şəklində formalaşmışdır.

Digər dilçi alimlər kimi, A.Qurbanov da türk dillərinin tarixi ilə məşğul olmuş, onların təsnifi məsələlərinə inandırıcı şəkildə aydınlıq gətirmişdir. Türk dillərinin təsnifinə dair göstərilən nümunələr və onun tədqiqatçalarına A.Qur-

banovun münasibəti onu göstərir ki, qeyd olunan bölgülərin heç biri bizə dəqiq məlumat vermir, bəzi unudulmuş faktlar hələ də üzə çıxmamışdır. O, bir daha türk dillərinin təsnifinə dair geniş araşdırmalar aparmış, tarixi inkişaf və linqvistik əlamətlər baxımından onu 5 yarımqrupa bölmüşdür:

1. Oğuz dilləri yarımqrupu
2. Qırçaq dilləri yarımqrupu
3. Bulqar dilləri yarımqrupu
4. Qarlıq dilləri yarımqrupu
5. Tukyuy dilləri yarımqrupu

* * *

A.Qurbanov yazır ki, oğuz dilləri yarımqrupuna qədim dillərdən oğuz dili, peçeneq dili, qədim səlcuq dili, qədim osmanlı dili və qədim Azərbaycan dili, müasir türksistemli dillərdən isə Azərbaycan dili, türk dili, türkmən dili və qaqaüz dili daxildir.

Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının milli dilidir. Azərbaycan xalqı bir sıra türk qəbilə tayfalarının qovuşması əsasında meydana gəlmişdir. Azərbaycanlıların əksəriyyəti Şimali Azərbaycanın və Cənubi Azərbaycanın sakinləridir. Azərbaycan dili türksistemli dillərdən türk (osmanlı) dili ilə daha çox yaxındır. Bu dilin yaranması və inkişafı Azərbaycan xalqının tarixi ilə möhkəm bağlıdır.

A.Qurbanov Azərbaycan dilinin inkişaf tarixini 3 dövrə bölmüşdür:

I dövr – ədəbi dilin formalaşması və tədricən inkişafı (XIX əsrə qədər).

II dövr – ədəbi dilin tam sabitləşməsi (XIX əsr).

III dövr – ədəbi dilin geniş inkişaf yolu keçməsi (XX əsrin I rübündən indiyə qədər).

Qaqauzlar haqqında məlumat verən müəllif yazır ki, qaqauz dili qaqauzların doğma dilidir. Onlar oğuz tayfaları ilə bir sıra başqa türk qəbilələrinin, o cümlədən bəzi bulqar və qırçaqların qovuşması nəticəsində əmələ gəlmişdir. Qaqauzların ulu yurdları Türkmənistandan XI–XII əsrlərdə köçüb Bolqarıstana qədər getmişdir. XVIII əsrin sonlarında müəyyən siyasi-iqtisadi məsələlərlə bağlı Bolqarıstanın şimal-şərqindən qaqauzların çox hissəsi Bessarabiyaya köçürülmüşdür. XX əsrin əvvəlində (1908–1914) isə buradan bir qrup qaqauz Orta Asiyaya və Qazaxıstana gətirilmişdi. Hazırda qaqauzlar ən çox Moldovanın cənubunda və Ukraynada (bu yerlər Bessarabiya adlanırdı) yaşayırlar. Bundan başqa, onlar Bolqarıstanda, Rumıniyada, Yunanıstanda, Orta Asiyada, Qazaxıstanda, Rusiyada məskunlaşmışlar. Qaqauzlar xristian dininə inanır və ona qulluq edirlər. Qaqauzların dili daha çox türk (osmanlı) dilinə yaxındır.

Türk dili türk xalqının rəsmi dilidir. Türklər oğuz və qırçaq qəbilələrinin birləşməsindən yaranmışdır. Bunlar X–XI əsrlərdə Orta Asiyadan qalxıb, əsasən, Azərbaycanı keçərək Kiçik Asiya yarımadasına getmişlər. Türk dili Azərbaycan və qaqauz dillərinə daha çox yaxındır.

Türk dili mütəxəssislər tərəfindən 3 dövrə bölünür:

1. Qədim osmanlıca (1250–1450)
2. Orta osmanlıca (1450–1840)
3. Yeni osmanlıca (1840–1910)

XX əsrin əvvəllərindən bu yana olan zaman isə “yeni türkcə” adlandırılır.

Türkmən dili haqqında A.Qurbanov yazır ki, türkmən xalqı oğuz qəbilələrindən əmələ gəlmişdir. Onların vətəni əsasən Türkmənistandır. Türkmən dili oğuz yarımqrupunu təşkil edən dillərin ən qədimi hesab olunur. Türkmən

dilinin formalaşması və inkişafında X–XI əsrlərdə Qaraxanlı ədəbi dili, XII–XV əsrlərdə qırçaq qrupu dilləri bu dilin zənginləşməsində xüsusi rol oynamışdır. XV–XVII əsrlərdə isə qədim özbək dili qədim türkmən dilinin formalaşmasına güclü təkan vermişdir.

Türkmən dilinin inkişafı tarixində iki dövr bir-birindən fərqlənir: qədim türkmən dili, müasir türkmən dili. Müasir türkmən ədəbi dilinin əsasında başlıca olaraq teke, salır, yomud, qoklen, ərsarı dialektləri durur.

İkinci qrupa isə arabaçı, bayat, çandır, çeçes, əski, xatan, kıraç, mukrı, noxur, surxi və s. aiddir.

Türk dillərinin oğuz yarımqrupunu təşkil edən Azərbaycan, türk, türkmən və qaqaüz dilləri bir-birinə yaxın olub, digər türk dillərindən fonetik, leksik və qrammatik əlamətlərinə görə fərqlənir.

* * *

Qırçaq dilləri yarımqrupuna daxildir: qədim dillər – poloves, yaxud kuman; müasir dillər – Altay dili, qaraqalpaq dili, qazax dili, qırğız dili və noqay dili.

Altay dili Altay Diyarı Dağlıq Muxtar Vilayətində yaşayan əhalinin dilidir. Bu dil 1947-ci ilə kimi oyrot dili adlanmışdır. Bu dil qırğız dili ilə daha yaxın olmuş və ona görə də qədim qırğız dilinin bir sıra əlamətləri bu dildə qalmaqdadır.

Altay dili iki dialekt əsasında formalaşmışdır: 1) Cənub dialekti; 2) Şimal dialekti.

Cənub dialektinə daxildir – Altay dialekti, teleut dialekti, telenqit dialekti.

Şimal dialektinə daxildir – tuba dialekti, kumandin dialekti, çalkan dialekti.

A.Qurbanov qaraqalpaq dili haqqında yazır ki, qaraqalpaq xalqı qırpaq qəbilələrinin nəslidir. Bunların vətəni Özbəkistanda yerləşən Qaraqalpaq Muxtar Respublikasıdır. Qaraqalpaqlar Rusiyada (Həştərxan vilayətində), Türkmənistanda, Qazaxıstanda, Əfqanıstanda da yaşayır. Bu xalq XVI əsrdə formalaşmışdır. İki dialekti vardır: 1. Şimal-şərq dialekti; 2. Cənub-qərb dialekti.

Qazax dili qazaxların milli ünsiyyət vasitəsidir. XV əsrdə (Böyük Noqay Ordası dağıldıqdan sonra) formalaşmışdır. Əsasən Qazaxıstan Respublikasının sakinləridir. Qazaxlar qırğızlara çox yaxındır. Ona görə də XX əsrin əvvəllərinə qədər onlara qırğız və ya qazax qırğızlar da deyərlər. Üç dialekti mövcuddur: şimal-şərq dialekti, cənub dialekti, qərb dialekti.

Müasir qazax dilinin əsasını şimal-şərq dialekti təşkil edir.

Qırğız dili qırğızların milli dilidir. Bu dil haqqında A.Qurbanov belə məlumat verir ki, qırğız xalqı XV əsrdə formalaşmışdır. Qırğız dilinin inkişaf tarixi üç mərhələdən ibarətdir:

1. Qədim qırğız dili (qədimdən IX əsrə qədər)
2. Orta qırğız dili (X–XV əsrlər)
3. Yeni qırğız dili (XV əsrdən sonrakı zaman)

A.Qurbanov noqay dili haqqında qeyd edir ki, noqay dili qırpaq və oğuz qəbilələrinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Hazırda noqaylar dağınıq halda Rusiyanın Stavropol diyarında, Qaraçay-Çerkəz Muxtar Vilayətində, Krasnodar diyarında, Həştərxan vilayətində və Dağıstan Muxtar Respublikasında yaşayırlar. Üç dialekti vardır: 1. Xüsusi noqay dialekti; 2. Qara-noqay dialekti; 3. Ağ-noqay dialekti.

* * *

A.Qurbanov bulqar dillərinin yaranma səbəblərinə də münasibət bildirmişdir. Müəllif bu haqda yazır ki, bulqar dilləri bir çox qəbilə və qəbilə ittifaqlarının qarşılıqlı təsiri nəticəsində əmələ gəlmişdir. Bu qrup dillərin yaranmasında qırpçaqlarla bərabər bulqar qəbilələri də üstünlük təşkil edir. Buna görə də belə dillər bulqar yarımqrupuna aiddir.

Bulqar dilləri yarımqrupuna daxildir – qədim dillər: bulqar dili, xəzər dili; müasir dillər: başqırd dili, çuvaş dili, qaraçay-malkar dili, qarayım dili, qumuq dili və tatar dili.

Başqırd dili başqırd xalqının dilidir. Başqırdlar bulqar və qırpçaq qəbilələrinin birləşməsi əsasında yaranmışdır. Hazırda başqırdlar Başqırdıstan Muxtar Respublikasında yaşayırlar. Müasir başqırd dilinin iki dialekti var: 1) Şərq, yaxud kışakan dialekti; 2) Cənub, yaxud yurmatı dialekti.

Hazırda başqırd ədəbi dilinin əsasını şərq dialekti təşkil edir. Ədəbi dili XX əsrin 30-cu illərində meydana gəlmişdir.

Çuvaş dili çuvaş xalqının ana dilidir. Bu xalq Çuvaş Muxtar Respublikasında yaşayır. İki dialekti mövcuddur: 1) Viryal, yaxud yuxarı dialekt; 2) Anatri, yaxud aşağı dialekt. Müasir çuvaş ədəbi dilinin əsasını Anatri (aşağı) dialekti təşkil edir.

A.Qurbanov qaraçay-malkar dili haqqında belə məlumat verir: “Qaraçay-malkar dili iki etnik qrup olan qaraçaylar və malkarların dilidir. Qaraçay-malkar xalqı, əsasən, Şimali Qafqazda məskunlaşmışdır.

Bu xalq bulqar və poloves, eləcə də digər türk mənşəli bir sıra qəbilələrin çarpazlaşması əsasında əmələ gəlmişdir. İki dialekti vardır: 1) Qaraçay-baqsan-çeqem dialekti; 2) Malkar dialekti.

Müasir qaraçay-malkar ədəbi dilinin əsasını qaraçay-baqşan-malkar dialekti təşkil edir.

Türk qəbilə və tayfa ittifaqlarının birləşməsindən yaranmış qumuq xalqı, əsasən, Dağıstan Muxtar Respublikasında məskunlaşmışdır. Üç əsas dialekti vardır: 1) buynaq dialekti; 2) xaytaq dialekti; 3) xasavyurt dialekti.

Qumuq ədəbi dilinin əsasını buynaq və xasavyurd dialektləri təşkil edir.

A.Qurbanov qarayım dili haqqında məlumat verərək qeyd edir ki, qarayım xalqı qədim türk tayfa ittifaqlarından əmələ gəlmişdir. Burada öncə bulqar, xəzər, oğuz, sonra qıpçaq və başqa tayfalar iştirak etmişdir. Onlar hazırda dağınıq şəkildə bir çox ölkələrdə yaşayırlar: Litva, Ukrayna, Rusiya, Polşa, İsrail, Misir, Türkiyə, İsveçrə, Fransa və başqa ölkələrdə. Üç dialekti mövcuddur: 1) Trakay dialekti; 2) Qaliç dialekti; 3) Krım dialekti. Onlar yaşadıqları ölkələrin ədəbi dilindən istifadə edirlər.

Türk dillərinin bulqar yarımqrupuna aid olan dillərdən biri də tatar dilidir. Tatar dili tatar xalqının milli dilidir. A.Qurbanov bu dilin qədim olduğunu qeyd edir və göstərir ki, tatarlar bir xalq kimi XV–XVI əsrlərdə formalaşmışlar. Tatar ədəbi dili də həmçinin elə XVI əsrdə formalaşmışdır. Tatarların bir çox ölkələrdə səpələnib məskunlaşmalarına baxmayaraq, çox hissəsi Tataristan Muxtar Respublikasında yaşayır. Onlar hətta bir neçə müxtəlif bölgələrdə yaşadıqlarına görə Krım tatarları, Həştərxan tatarları, Kazan tatarları, Sibir tatarları və s. adlandırılırlar.

Üç dialekti məlumdur: 1) Mərkəzi, yaxud orta dialekt; 2) Qərb dialekti; 3) Şərq dialekti. Müasir tatar ədəbi dili də mərkəzi dialekt əsasında formalaşmışdır.

* * *

Türk dillərinin qarlıq yarımqrupu da əsas qruplardan biridir. Bu yarımqrupa aşağıdakı dillər daxildir: qədim dillər – qarlıq-Xarəzm dili, çağatay dili; müasir dillər – özbək dili, uyğur dili, salar dili. A.Qurbanov bu dillər haqqında da müəyyən məlumatlar vermişdir. O, özbək dili haqqında məlumat verərək bildirir ki, özbək dili özbəklərin milli dilidir. Özbəklər qarlıq və qırçaq qəbilələrinin qovuşmasından yaranmış və XV əsrdə xalq kimi formalaşmışdır, həmin əsrdə də ümumxalq dili əsasında bu dilin ədəbi forması yaranmışdır. Özbəklər hazırda Özbəkistan Respublikasında yaşayırlar. Üç ləhcəsi var: 1) Oğuz ləhcəsi; 2) Qırçaq ləhcəsi; 3) Qarlıq-çiqil-uyğur ləhcəsi. Müasir özbək ədəbi dilinin əsasını Daşkənd-Fərqanə şivələri təşkil edir ki, bunlar da üçüncü qrup ləhcəyə aiddir.

Salar dili haqqında qeyd edilir ki, bu dil salar xalqının dilidir. Omlar Çində (Syunxua və Teinxay) yaşayırlar.

Salarlar qaraman və akman qəbilələrinin birləşməsindən yaranmışdır. Onlar hazırda yaşadıkları əraziyə XIV əsrdə Orta Asiyadan getmişlər. Müasir salar dili danışıq dilindən ibarətdir.

Uyğur dili barədə də göstərilir ki, bu dil uyğur xalqının dilidir. Uyğurlar, əsasən, Çinin Uyğur Muxtar Vilayətində yaşayırlar. Bu dil VIII–IX əsrlərdən tarixə məlumdur. Qədim uyğur ədəbi dili hələ X–XI əsrlərdə formalaşmışdır. Müasir uyğur ədəbi dilinin əsası XVII əsrdə qoyulmuş, onun ən yüksək inkişaf pilləsi XX əsrə aiddir. Üç dialekti vardır: 1) Şimal-qərb, yaxud mərkəzi dialekt; 2) Şərqi, yaxud labnor dialekti; 3) Cənubi, yaxud xotan dialekti.

Tukyuy dilləri yarımqrupuna beş dil daxildir: xakas dili, şor dili, tofa dili, tuva dili və yakut dili.

A.Qurbanov bu dillər haqqında da qaneedici məlumatlar vermişdir. Odur ki, buna əsasən həmin məlumatlarla qısa şəkildə oxucuları tanış edirik.

Xakas dili xakas xalqına məxsusdur. Hazırda xakaslar, əsasən, Xakas Muxtar Vilayətində yaşayırlar. Onların tarixi çox qədimdir. Onların adı hələ keçmişdə Çin mənbələrində əksini tapmışdır.

Xakaslar XVIII əsrdən xristian dinini qəbul etmişlər. İki dialekt qrupu vardır: 1) Saqay-beltir dialektləri; 2) Kaçin-koybal-kızıl dialektləri. Xakas ədəbi dili XX əsrin əvvəllərindən saqay və kaçin dialektləri əsasında formalaşmışdır.

Şor dili şor xalqının doğma dilidir. Onlar Tom çayı sahilində yaşayırlar. Müasir şor dilinin əsas dialektləri bunlardır: 1) Mraz dialekti; 2) Kondom dialekti. Mraz dili şor ədəbi dilinin əsasını təşkil edir.

Tofa dili tofa xalqının dilidir. Tofalar hazırda İrkutsk vilayətinin Nijneudin bölgəsində yaşayırlar, azsaylı xalqdır. Onlara indi qarakas da deyilir. Bu dil tuva dilinə çox yaxındır.

Tuva dili tuva xalqının dilidir. Bu xalq, əsasən, Tuva Muxtar Respublikasında yaşayır. Dörd dialekti vardır: 1) Mərkəzi zona, yaxud mərkəzi dialekt; 2) Qərb zonası, yaxud qərb dialekti; 3) Şimal-şərq zonası, yaxud Toçin dialekti; 4) Cənub-şərqi zona, yaxud cənub-şərq dialekti.

Tuva ədəbi dili keçən əsrin 30-cu illərinə aiddir.

Yakut dili yakut xalqının milli dilidir. Onlar özlərini saxa adlandırırlar. Yakutlar Yakut Muxtar Respublikasının qədim və yerli sakinləridir. Yakut dili qədim türk dili əsasında formalaşmışdır. Üç fərqli dialekti mövcuddur: 1) Namask-Aldan şivələri qrupu; 2) Kanqalas-Vilyuysk şivələri qrupu; 3) Meqin-Tattin şivələri qrupu.

Yakut yazılı ədəbi dilinin formalaşması keçən əsrin 20-ci illərinə təsadüf edir. Bu ədəbi dilin əsasını yakut da-nışq dili və şifahi ədəbi dili təşkil etmişdir.

A.Qurbanov əsərdə türk dillərinə daxil olan hər bir dilin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətləri, tarixi, dövrləri, inkişaf yolları və s. əlamətləri haqqında daha ge-niş məlumat vermişdir. Biz burada yalnız onlardan qısa şə-kildə istifadə etdik.

Göründüyü kimi, müasir türk dillərinin yarımqrup-lara bölünməsində aparılan tədqiqat işlərində bəzi müba-hisələrə A.Qurbanov öz tədqiqatlarında, demək olar ki, müəyyən qədər son qoymağa cəhd etmiş və qarşısına qoy-duğu məqsədə nail olmuşdur.

Yekun olaraq deyə bilərik ki, dünya dil ailələrinin müəyyənləşdirilməsində olduğu kimi, A.Qurbanov Altay dilləri ailəsini də yeni istiqamətdə işləmişdir. Burada elmi cəhətdən yenilik ondan ibarətdir ki, müəllif Altay ailəsinin türk, monqol, tunqus, mancur, yapon və Koreya dillərin-dən ibarət olduğunu göstərmişdir. Buna görə də o, dilçilik tarixində ümumtürkoloji dilçilik problemlərinin həllindəki roluna görə altayşünas alim kimi də tanınır.

A.Qurbanovun dünya dillərindən bəhs edən və orada daha geniş araşdırılaraq öz həllini tapan "Dünya dil ailə-ləri" kitabı da ayrıca olaraq 1994-cü ildə çapdan çıxmışdır.

IV FƏSİL

YAZI NƏZƏRİYYƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ VƏ ƏLİFBA PROBLEMI

Məlumdur ki, həyatımızda dil çox böyük rola malikdir. İnsanlar arasında dilin əhəmiyyəti çox böyükdür. Milliyyətindən asılı olmayaraq dil hər bir kəsin mənim-sədiyi varlıqdır. Odur ki, dilçilikdə dilin elmi cəhətdən tədqiqinə son yüzilliklərdə başlanılmışdır. Sonra isə yazı məsələsi meydana gəlmişdir. Məhz bu baxımdan A.Qurbanovun “Ümumi dilçilik” monoqrafiyasının birinci cildinin dördüncü – son bölümü yazı nəzəriyyəsi məsələlərinə həsr edilmişdir. Burada, əsasən, fəsillər üzrə dil və yazı, əlifba problemi, stenoqrafik yazı məsələlərinə toxunulmuşdur.

“Dil və yazı” adlandırılan fəsildə müəllif bir çox məsələlərə toxunmuşdur: yazının xüsusiyyətləri, yazının əmələ gəlməsi, yazının tipləri, durğu işarələri və s.

Dilçilik tarixindən də məlumdur ki, yazının tarixinin öyrənilməsi məsələsi də diqqətdən kənar qalmamış, müxtəlif mütəxəssislər tərəfindən axtarışlar aparılmışdır. Bu işdə, əlbəttə ki, ilk növbədə arxeloqların və tarixçilərin də əməkləri az olmamışdır. Yazılı abidələrin qazıntılar zamanı aşkarlanması, onun tarixinin müəyyənləşdirilməsi necə də çətin və mürəkkəb bir işdir. A.Qurbanovun qeyd

etdiyi kimi, yazı tarixi məsələləri Azərbaycan dilçilik elminin müasir zəruri problemlərindən birini təşkil edir.

Müəllif yazının xüsusiyyətlərindən danışarkən əvvəlcə cəmiyyətin tərəqqisində yazının böyük rol oynadığını vurğulayır və ona tərif verir: “Yazı – görmə vasitəsilə dərk edilib, fikrin ifadəsində əsas ünsiyyət vasitəsinə köməkçi olan işarələr sistemidir”. O, bundan sonra yazının üç xüsusiyyətini göstərir. Həmin xüsusiyyətlərin maraqlı doğurduğunu nəzərə alıb onları burada da verməyi məqsəduyğun hesab etdik. Həmin xüsusiyyətlər bunlardır:

Birincisi, yazı şifahi nitqə köməkçi bir ünsiyyət vasitəsi kimi yaranmışdır. Ona görə yazını heç vaxt dildən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyildir.

İkincisi, bu və ya digər fikri başqasına çatdırmaq mümkün olmayan yerdə yazı həmişə insanların köməyinə gəlir, çox-çox uzaq məsafələrdən adamların bir-biri ilə “danışmasına” – ünsiyyət saxlamasına şərait yaradır, onların söz-söhbətini, fikir və düşüncələrini bütün tarix boyu mühafizə edib saxlamağa imkan verir.

Üçüncüsü, yazı işarələr sistemindən ibarət olub, şərti işarələrlə yazılır və görmə üzvlərimizin köməyi ilə oxunur.

Müəllif daha sonra yazının əmələ gəlməsindən, əhəmiyyətindən, onun rolundan və s.-dən ətraflı bəhs edir. O, yazının əmələ gəlməsini belə təsvir edir: “Yazı insanların dillə ünsiyyət saxlamaları mümkün olmadığı şəraitdə çox tədrici şəkildə, həm də zəruri tələbat əsasında əmələ gəlmişdir”. Sonra qeyd edir ki, yazının əmələ gəlməsində fikrin müxtəlif vasitələrlə ifadə və əks olunmasının xüsusi təsiri olmuşdur. Müəllif bunun da iki formasının olduğunu qeyd edir: 1) Fikrin əşya vasitəsilə ifadə edilməsi; 2) fikrin xətlər (cizgilər) vasitəsilə əks olunması.

Müəllif yazının tarixindən bəhs edərkən mühüm bir problemə də aydınlıq gətirir. Belə ki, yazı nəzəriyyəsində “əşya yazısı” termini işlədilmişdir. O, belə bir terminin işlədilməsinə etiraz edərək yazır: “Yazının meydana gəlməsi tarixi ilə məşğul olanların bir qrupu, insanların öz fikirlərini əşya vasitəsilə əks etdirmələrini “əşya yazısı” adlandırmışdılar. Yazı xətlərindən, cizgilərdən ibarət olduğuna görə, fikrin şərti mənalı əşyalarla ifadə olunmasını, sözlün əsl mənasında yazı adlandırmaq, əlbəttə, düzgün deyildir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, fikrin şərti mənalı əşyalarla ifadə olunması yazının formalaşmasına böyük təsir göstərmişdir” (I cild, səh. 637).

Göründüyü kimi, A.Qurbanov bu termin əvəzinə “fikrin əşya vasitəsilə ifadə edilməsi” termininin işlənməsini məqsədəuyğun hesab edir və həmin termin əsərdə hətta başlıq kimi çıxarılmışdır.

Lap qədim dövrlərdən insanlar öz fikirlərini ifadə etmək üçün bir neçə vasitədən istifadə etmişlər: ağac budaqlarını qırmaqla, əşya və başqa şeylər göndərməklə, diri heyvan və ya quş göndərməklə, düyünlərdən istifadə etməklə, balıqqulaqlarından düzəldilmiş şərti mənalı kəmərlə və s.

Müəllif bütün bunlar haqqında ətraflı məlumat vermiş və həmin vasitələrin şəkillərdə təsvirini də göstərmişdir. O, bu haqda öz rəyini bildirərək qeyd edir ki, yazıda, əsasən, cizgilərdən, xətlərdən istifadə olunduğuna görə məlumatın əşya və digər şeylərlə ifadə edilməsini heç cür yazı hesab etmək olmaz. Lakin yazının əmələ gəlməsi və inkişafında bunların da mühüm rol oynadığı şübhəsizdir.

Müəllif, həmçinin, bu fəsildə vurğulayır ki, qədim dövrlərdən insanlar öz fikirlərini ifadə etmək üçün han-

sı vasitələrdən istifadə etdiklərini sxemlər üzərində aydınlaşdırırdılar. Bununla yanaşı, torpaq və ağac üzərində şərti işarələr etməklə, ağac parçasını çapmaqla, insan bədənində xətlər çəkməklə və s. üsullardan da istifadə etmişlər.

A.Qurbanov tədqiqatçıların müəyyən etdikləri son yazının 4 əsas tipini göstərir:

1. Piktoqrafik, yaxud şəkli yazı
2. İdeografik, yaxud fikri yazı
3. Sillaboqrafik, yaxud heca yazısı
4. Fonoqrafik, yaxud səs yazısı.

Müəllif hər bir tipin xüsusiyyətləri haqqında şəkillər (sxemlər) üzrə ətraflı şərhlər vermişdir. Məsələn, Amerika hindlilərinin müqaviləsi, ovçu eskimosun "gündəliyi", mücərrəd anlayışları bildirən piktoqramlar, mücərrəd anlayışları bildirmək üçün qoşalaşdırılmış piktoqramlar və s. kimi şəkillər buna nümunələr göstərmişdir.

A.Qurbanov piktoqrafik (şekli) yazının özünəməxsus bir neçə xüsusiyyətini göstərmişdir ki, onlar aşağıdakılardır:

1. Şekli yazıda müvafiq şəkillərlə bu və ya digər əşya, yaxud hərəkət göstərilir və onlar haqqında məlumat verilir. Bu məlumat eyni zamanda əyani xarakter daşıyır.
2. Şekli yazı sintetik xarakterlidir. Belə ki, müəyyən bir şəkil mürəkkəb quruluşa malik olub, bütöv bir mövzunu əks etdirir.
3. Belə yazılarda dil formaları əks olunmur, yəni burada məlumat söz və ifadələrdə göstərilir.
4. Şekli yazıda hər bir piktoqram, adətən, bütöv cümlələrə uyğun gəlir.
5. Bu yazıda piktoqramlar aydın və sadə xarakterlidir.

6. Şekli yazı qədim insanların məişəti ilə çox əlaqədar olduğundan hamı tərəfindən aydın oxunurdu.
7. Şekli yazı vasitəsilə ən incə və geniş fikirləri ifadə etmək mümkün deyildir.
8. Piktoqrafik yazı təlim-təhsil məqsədi daşımırdı. Buna görə də bu yazı vasitəsilə ancaq uzun zaman yadda qalması vacib olan hadisə və s. əks etdirilirdi.

A.Qurbanov piktoqrafik yazıdan Azərbaycanda da istifadə olunmasının qədim tarixi olduğunu qeyd edir. Faktlara istinad edərək onların Qobustanda 720 qaya üzərində 4 mindən artıq təsvirin çoxunun piktoqrafik olduğunu göstərir. Bundan başqa, Qazaxda, Gədəbəydə bu cür yazıların tapıldığını vurğulayır.

Bunlar da onu göstərir ki, A.Qurbanovun dilçilik tarixində bu yazılar haqqındakı məlumatları, şübhəsiz ki, xarici ölkə dilçiləri tərəfindən maraqla qarşılanmışdır.

Piktoqrafik yazıdan Şimali Amerika hindliləri, Çində nasi xalqları da istifadə etmişdir.

A.Qurbanov piktoqrafik (şekli) yazı haqqında öz fikirlərini belə bildirmişdir: “Şekli yazı, ümumiyyətlə, yazının formalaşmasında bünövrə təşkil etməsinə baxmayaraq, öz mahiyyətinə görə sonralar bir o qədər əlverişli olmamışdır. Buna görə də insanlar yazının bu tipi ilə kifayətlənməyib, öz fikirlərini daha dəqiq və geniş əks etdirmək üçün müvafiq forma – ideoqrafik yazı formasını kəşf etmişlər”.

A.Qurbanov bu yazının şekli yazı içərisində tədricən əmələ gəlməsini və onun yaranmasının iki səbəbini göstərmişdir. Birincisi, şekli yazının ünsürləri inkişaf edərək əşyanın özünü əks etdirməyib, onun ancaq şərti işarələrinə, yəni simvollarına çevrilmişdir. Məsələn, “günəş” anlayışını bildirmək üçün çinlilər piktoqrafik yazıda günəş şekli

çəkirdilsə, sonrakı yazılarda bunun əvəzinə günəşə oxşamayan heroqlif işlətmişlər...

İkincisi, təfəkkürün inkişafı ilə əlaqədar olaraq piktoqramlara bu və ya başqa mücərrəd anlayışı vermək mümkün olmadığı üçün yazıya müəyyən işarələr artırılmışdır. Bu işarələr isə, öz növbəsində, ideoqrafik yazının yaranmasına təsir etmişdir.

Göstərilənlərdən də məlum olur ki, piktoqrafik yazının əsasını fikri yazı təşkil edir. Onları da bir-birindən fərqləndirmək üçün yalnız məzmunu fikir vermək lazımdır.

Fikri yazı sistemindən qədim dövrlərdə, əsasən, Misirdə, Şumerdə, Çində istifadə edilmişdir. A.Qurbanov bu əsərdə ancaq Misir və Çin yazıları haqqında məlumat vermişdir. O, qədim Misir yazısının inkişaf dövründə 3 yazı formasının olduğunu qeyd edir: heroqlif yazı, heratik yazı və demotik yazı. Müəllif sonra həmin yazıların hər birinin ayrı-ayrılıqda şərhini də vermişdir. Biz də həmin şərhləri qısaldılmış şəkildə nəzərə çatdırırıq.

Heroqlif yazı – Misir yazısının ilk formasıdır. Bu heroqlif yazıdakı heroqliflərin müəyyən hissəsi bitki, əşya, quş və heyvan şəkillərindən, digər qismi isə simvolik işarələrdən ibarət olmuşdur. Heroqlif yazıdan təntənə məqsədilə istifadə edilirdi. Buna görə də həmin yazı, əsasən, qəbir daşlarının, məqbərələrin, saray və ibadətxanaların üzərində yazılırdı...

Heratik yazı – heroqliflərin qismən təkmilləşmiş sxematik şəkil xarakterindən uzaqlaşmış formasıdır. Buna görə də heratik yazı zahiri cəhətdən heroqliflərdən fərqlənir...

Heratik yazıdan, əsasən, elmi məsələləri əks etdirmək üçün istifadə olunmuşdur. Misirlilər bu yazını dəri və sair

yumşaq materiallar üzərində yazmışlar. Həmin dövrdə yazı alətləri qismən təkmilləşmişdi.

Demotik yazı – Misir yazısının yüksək inkişaf etmiş formasıdır. “Demotik” xəlqi deməkdir. Demotik yazı heroqlif yazının əsasında yaranmasına baxmayaraq, zahiri cəhətdən həm heroqlif, həm də heratik yazıdan fərqlənir. Bunun xətləri asan və sadədir. Elə buna görə də yunanlar onu xəlqi yazı adlandırmışlar. Bu yazıdan ictimai həyatda, o cümlədən dəftərxanalarda geniş istifadə olunmuşdur.

A.Qurbanov onu da vurğulayır ki, misirlilərin yazı inkişafının sürətlənməsində papirusdan yazı ləvazimatı kimi istifadə etmələri böyük bir hadisə oldu. Papirusdan istifadəni alimlər yazı tarixində yeni dövr adlandırmışlar.

Çin yazısına gəldikdə, onu qeyd etmək lazımdır ki, bu yazı bizim eradan əvvəl meydana gəlmişdir. Bu yazı ideoqrafik olub mürəkkəb quruluşa malikdir. Ona görə çətindir ki, burada heroqliflərin miqdarı həddindən artıq çoxdur.

Çin yazısında həm sadə, həm də mürəkkəb heroqliflər vardır. Buna baxmayaraq, onların hamısı eyni şəkildədir. A.Qurbanov mürəkkəb heroqliflərin bir sıra xüsusiyyətlərə malik olduğunu və əsas konstruksiyasının 3 tipi olduğunu qeyd edir:

- 1) aşağı və yuxarı hissələrdən ibarət;
- 2) sağ və sol hissələrdən ibarət;
- 3) daxili və xarici hissələrdən ibarət.

Müəllif bununla yanaşı, Çin heroqlif yazısına dair bir neçə şəkilli nümunə göstərmişdir. Onlardan: Çin yazısında adam anlayışını bildirən heroqlifin inkişafı,

sadə və mürəkkəb heroqliflər, iki yeni heroqlifin yanaşı işlədilməsi, bir söz üçün eyni üç heroqlifin işlədilməsi, iki müxtəlif heroqlifin yanaşı işlədilməsi üsulu, heroqlifin bir ünsürünün yerini dəyişməklə başqa məna ifadə edilməsi, heroqliflərin həcmnin roluna dair nümunə və s. göstərmək olar.

Müəllif heca (sillaboqrafik) yazının, əsasən, şumerlərlə bağlı olduğunu vurğulayır. Bu yazının işarələri mısra-ra (mixa) bənzədildiyi üçün Azərbaycan dilində mixi yazı adlandırılır.

Bu yazı öz dövründə geniş yayılmış, eramızdan əvvəl III minillikdə akkadlar, sonra isə babillər və assurilər mənimləmişlər. Bundan Asiyanın bəzi ölkələrinə də yayılmış, hətta qonşu xalqlardan – elamlar, hetlər, urartular da istifadə etmişlər. Həmçinin qədim farslar da bu yazıdan istifadə ediblər. Heca yazı tipindən minoy, hind və sair yazı sistemindən də istifadə etmişlər. Buraya, həmçinin, yaponları da aid etmək olar. Onun əlamətləri, hətta, rus yazısında da vardır. A.Qurbanov buna misal olaraq aşağıdakı sözləri nümunə göstərir:

Я hərfi: мо+я=моя

Ю hərfi: ю+ность=юность

Е hərfi: е+жик=ежик

Müəllif sillaboqrafik yazıya fikrini bildirərək yazır: “Ümumiyyətlə, yazının inkişafı tarixində sillaboqrafik yazı sistemi xüsusi əhəmiyyətə malik bir hadisə olmuşdur. Sillaboqrafik yazı fikrin istifadəsində ideoqrafik yazı tipinə nisbətən daha münasib formadır. Lakin səs yazısı ilə müqayisə edildikdə bunun mənfə cəhəti, əsasən, işarələrinin çox olması hesab edilir. Məlumdur ki, heca yazılarında ən azı 300 işarə olur; səs yazısında isə ən azı 70-80 işarə

işlədilir. Buna görə də səs yazısı daha uyğun yazı formasıdır.” (I cild, səh. 676).

A.Qurbanov səs (fonoqrafik) yazıdan danışıarkən qeyd edir ki, yazının başqa tiplərindən fərqli olaraq, fonoqrafik yazıda dilin bu və ya digər səsi, əsasən, ayrı-ayrı qrafemlərlə, yəni hərflərlə (qrafik işarələrlə) yanaşı, digər işarələrdən, yəni orfoqrafik işarələrdən (apostrof, hərəkə və sair işarələrdən) də istifadə edilir.

Bundan sonra o, misal göstərməklə izah edir ki, hər bir söz hərflə göstərilir. Hərfi yazı digər yazı tipləri ilə bağlı şəkildə olmuşdur. Hərfi yazı ideoqrafik yazının təsiri nəticəsində meydana gəlmişdir.

A.Qurbanov hərfi yazıların xarakterinə görə iki yerə bölündüyünü qeyd edir: konsonant yazı və vokallaşdırılmış yazı. Bəzi yazılarda ancaq samit səslər hərflərlə göstərilirdi. Bu cür yazılar konsonant adlanır. Digər qrup yazılarda isə sözlərdəki həm sait, həm də samitlər hərflə əks olunur. Belə yazılar tam fonoqrafik – vokallaşdırılmış yazıdır. Hərfi yazı əksər dillərin quruluşuna uyğun gəlir. Müəllif V.İstrinin sitatını misal gətirməklə müəyyən etmişdir ki, müasir dövrdə dünya xalqlarının 50 faizi bu yazı sistemindən istifadə edir ki, bunun 10 faizi konsonant, 40 faizi isə vokallaşdırılmış formadadır.

Araşdırmalar və buna müvafiq faktlardan məlum olur ki, yuxarıda göstərilən yazı sistemlərinin hamısı üzvi surətdə bir-biri ilə bağlıdır. Məhz buna görə də A.Qurbanov yazır ki, ideoqrafik yazıda ideoqramlarla bərabər piktoqramlar, sillaboqrafik yazıda sillaboqramla yanaşı həm piktoqram, həm də ideoqramlar, fonoqrafik yazı sisteminə isə qrafemlərlə birlikdə əsrlər boyu əldə edilmiş yazı tipləri ünsürlərindən istifadə olunur.

Şekli yazı ünsürlərindən müasir dövrdə istifadə edil-məsinin məqsədi müəyyən əşyanı əyani şəkildə göstərib, diqqəti bu və başqa şey, əşya üzərinə daha çox cəlb etmək-dir. A.Qurbanov bəzi dilçi alimlərin fikri ilə razılaşaraq, müasir yazıda ideoqrafiyanın da işlənməsinin bir neçə cəhətdən xarakterizə olunduğunu qeyd edir. 1) Müəyyən məsələnin yığcam ifadə olunmasına imkan yaradır; 2) Bəzi anlayışların tez və aydın başa düşülməsini yüngülləşdirir; 3) Anlayışların dəqiq ifadə olunmasına kömək edir; 4) Ya-zıya beynəlmiləl xarakter verir.

Birinciyə nümunə olaraq rəqəmlər, ikinciyə riyazi mi-sallar, üçüncüyə kimyəvi işarələr aiddir. A.Qurbanov dör-düncünü belə izah edir ki, bu işarələr, əsasən, öz sərhədini genişləndirərək milli çərçivədən çıxdıqdan sonra beynə-lmiləl hüquq qazanır və demək olar ki, bütün dillərdə eyni mənada başa düşülür.

Müəllif müasir fonografik yazıda ideoqrafik ünsürlə-rin xarakterindən bəhs edərkən burada işarələrin rolunu qeyd edir. O, işarələrin əhəmiyyətini və işlənmə cəhətlərini nəzərə alıb iki qismə bölür: a) ümumişlək işarələr; b) məh-dudişlək işarələr. Ümumişlək ideoqrafik işarələrə aşağıda-kıları misal göstərir:

Ümumi işarələr: paraqraf işarəsi, faiz işarəsi, nömrə işarəsi.

Durğu işarələri: sual işarəsi, nida işarəsi, nöqtə işarəsi, vergül işarəsi.

Riyazi işarələr: bərabər işarəsi, mənfi işarəsi, vurma işarəsi, bölmə işarəsi.

Rəqəmlər: iki işarəsi, dörd işarəsi, beş işarəsi, altı işarəsi, on işarəsi.

Məhdudişlək ünsürlər:

1. Müxtəlif sahələrə dair işarələr:

a) mətbəədə işlənən şərti işarələr: abzas işarəsi, bitişdirmə işarəsi, ayırma işarəsi;

b) musiqidə istifadə olunan not işarələri və s.

2. Xüsusi elm sahələrinə aid işarələr:

a) dilçilik işarələri – mübtədə işarələri, xəbər işarəsi, tamamlıq işarəsi, təyin işarəsi, zərflik işarəsi;

b) riyazi işarələr – ekvivalent işarəsi, qeyri-ekvivalent işarəsi, qeyri-bərabər işarəsi, az işarəsi, az, yaxud bərabər işarəsi, çox işarəsi, çox, yaxud bərabər işarəsi, sonsuzluq işarəsi.

A.Qurbanov burada rum və ərəb rəqəmlərindən bə bəhs edir, nümunələr göstərir. O, rum rəqəmlərini iki yerə bölür:

a) iri oxşatma üsulu ilə yaradılmış rəqəmlər;

b) hərflərdən ibarət olanlar.

Müəllif həm rum rəqəmlərinin, həm də ərəb rəqəmlərinin şərhində müəyyən sxemlər də vermişdir. Sonra onların işlədilməsi mövqeyi haqqında qeyd edir ki, hazırda rum rəqəmlərindən çox az hallarda istifadə edilir. Ərəb rəqəmləri elm üçün hər cəhətdən yararlıdır. Buna görə də müxtəlif sahələrə dair müxtəlif məzmununda, müxtəlif üslubda yazılmış əsərlərdə və eləcə də digər yazılarda geniş istifadə edilir.

A.Qurbanov bu hissədə fonografik yazılarda istifadə olunan vasitələrdən biri olan durğu işarələrinə də geniş yer vermişdir. Müəllif durğu işarələrini xüsusi bir qrup təşkil edən köməkçi xarakterə malik olduğunu göstərir. O, durğu işarələrinin yaranma tarixindən, durğu işarələrinin sistemindən, vahid durğu işarələrini sistemi məsələsindən, istiqamətlərinə görə yazıların təsnifindən (üfüqi yazılar və şaquli yazılar), yazının təkmilləşməsi və inkişafında yazı ləvazimatının rolundan ətraflı bəhs edir.

Başqa dillərdə olduğu kimi, müasir Azərbaycan dilində aşağıdakı durğu işarələrindən istifadə olunur: nöqtə,

vergül, nöqtəli vergül, iki nöqtə, tire, sual işarəsi, nida işarəsi, üç nöqtə, mötərizələr, dırnaqlar və s.

Cümlədə hər bir işarənin rolu böyükdür. Onların cümlənin deyilişində, tələffüzündə, formasında və s. xüsusi əhəmiyyəti vardır.

A.Qurbanov durğu işarələri barədə belə bir fikir irəli sürür ki, vahid durğu işarələri sistemi yaratmaq olar. Bunu mövcud sistemlərin müsbət cəhətlərini götürüb ümumiləşdirmək və bəzi işarələri artırmaq yolu ilə etmək tamamilə mümkün və vacibdir.

Müəllifin bu fikri orijinal olduğu üçün bu haqda elmi cəhətdən çox düşünmək, götür-qoy etmək lazımdır.

İstiqamətlərinə görə yazıların təsnifindən bəhs edərkən A.Qurbanov dünya xalqlarının qədim yazılı abidələri və müasir nümunələri əsasında yazıların istiqamətə görə iki qrupa bölməli olduğunu vurğulayır: üfüqi yazılar, şaquli yazılar. Burada o, sağdan sola yazının istiqaməti, sağdan sola və soldan sağa yazının istiqaməti; şaquli yazılarda yuxarıdan aşağı, sağdan sola heroqlif şaquli yazı, yuxarıdan aşağı, soldan sağa hərflə şaquli yazının istiqaməti şəkillər əsasında işıqlandırılır. Burada yazının təkmilləşməsi və inkişafında yazı ləvazimatının rolundan da geniş şəkildə bəhs edilir.

* * *

Əsərdə stenoqrafik yazı ayrıca bir fəsil təşkil edir. Burada bir çox başlıqlar öz əksini tapmışdır: stenoqrafiya və onun əhəmiyyəti, yazı sürət məsələsi, stenoqrafiyanın əhəmiyyəti, stenoqrafik yazı sisteminin tarixi, antik stenoqrafiya sistemi, müasir stenoqrafiya sisteminin yaranması, stenoqrafik yazının əlaməti və xüsusiyyətləri.

Stenoqrafiya nitqi qısa və iti sürətlə əks etdirən yazıdır. Bu yazı nəzəriyyəsi dilçilik elmi ilə bərabər, həm də psixoloji, fizioloji, məntiqi faktlar və natiqlik sənəti əsasında təşəkkül tapmışdır.

A.Qurbanov natiqlik sənəti əsasında təşəkkül tapan stenoqrafik yazının bir neçə cəhətdən faydalı olduğunu vurğulamışdır. Birincisi ən iti danışıqı həmin anda bütövlüyü ilə qeydə almağa imkan verməsidir. Siyasi və ictimai xadimlərin çıxışları, alim və yazıçıların nitqləri stenoqrafiyanın köməyi ilə geniş oxucu kütləsinə çatdırılır. Bütün şifahi söylənilən nitqlər stenoqrafiya vasitəsilə mətbuatın ixtiyarına keçir. Mətbuat isə onu geniş yaya bilir.

İkincisi, yazı prosesində vaxta çox-çox qənaət olunmasına şərait yaratmışdır. Stenoqrafiya adi yazını əvəz edəndə vaxta və eləcə də yazı vasitəsinə xeyli qənaət olunur.

Üçüncüsü, stenoqrafiya müşahidələri daha tez qeydə almağa kömək edir.

Dördüncü əhəmiyyətli cəhəti ilə əlaqədar A.Qurbanov R.Bağirovanın fikri ilə razılaşıq: “Stenoqrafiyanın daha geniş mənası və əhəmiyyəti – zehni əmək sahəsində çalışan milyonlarla adamın əməyinin səmərələşdirilməsindədir”.

Stenoqrafik yazı sisteminin tarixindən danışan müəllif elmi məlumatlara əsasən antik stenoqrafik sistemin rüşeymlərinin Misir yazısında təşəkkül tapdığını vurğulayır. Sonra isə eramızdan əvvəl IV əsrdə stenoqrafiyadan istifadəyə nail olduğunu qeyd edir. Bundan sonra isə eradan əvvəl Romada bu yazı sisteminin Tiron tərəfindən yaradılmasını göstərir.

Tiron stenoqrafik sistemi daha geniş yayılmış, əsasən, avropalılar bundan daha çox istifadə etmişlər. Vaxtilə bizim ölkəmizdə də bu yazı sistemindən geniş istifadə olunurdu. Bunun üçün xüsusi adamlar hzırlanırdı.

A.Qurbanov antik stenoqrafiya sistemi haqqında öz iradını da bildirmişdir. O yazır: "...Antik stenoqrafiya sistemləri lazımi dərəcədə təkmilləşməmişdi. Bunlar indi istifadə olunan stenoqrafiya sisteminə nisbətən şərti xarakterdə idi. Burada hər bir işarə bütöv bir sözü bildirirdi. Buna görə də bu yazı hər bir işarəni ayrılıqda əzbərləmək tələb edirdi. Belə yazı sistemini mənimsəmək çox çətin olurdu" (I cild, səh.727).

Müəllif oxucuları bu yazı sistemi ilə tanış etmək üçün Tiron işarələri ilə yazılmış stenoqramdan nümunə də vermişdir.

Müasir stenoqrafiya sistemindən məlumat verən A.Qurbanov bu sistemin əsasının XVII əsrdə qoyulduğunu vurğulayır. İngilis alim Villis ilk dəfə olaraq hərflə stenoqrafiya sistemini kəşf etmişdir. XVIII əsrdə İngiltərədə, Fransada, İspaniyada bir sıra bu cür sistemlər meydana çıxmışdı. Bu əsrdə Bayrom və Taylorun hazırladıqları stenoqrafiya sistemləri də diqqəti cəlb etmişdir.

A.Qurbanov göstərir ki, Rusiyada ilk orijinal stenoqrafiya sistemi XIX əsrin ortalarında M.İvanin tərəfindən yaradılmışdır.

A.Qurbanov stenoqrafik yazının bir neçə əlamətini də göstərmişdir: stenoqrafiya işarələri, stenoqrafik yazı sisteminin hissələri; kiçikölçülü, birölçülü, ikiölçülü işarələr; əlifba, xüsusi işarələr, ixtisarlar (tək səslərin ixtisar prinsipləri, ifadələrin ixtisar prinsipləri) və s. Müəllif bunlarla bərabər, göstərilən hər bir işarəyə aid əyani olaraq şəkillər də vermişdir. O, burada da elmi fikirlərini söyləmişdir.

Onu da vurğulamaq lazımdır ki, hazırda elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə stenoqrafik yazıdan artıq istifadə olunmur. Çünki əsasən səsyzan vasitələrdən istifadə edilir...

* * *

A.Qurbanov “Ümumi dilçilik” dərslik-monoqrafiyasının birinci cildində əlifba probleminə ayrıca bir fəsil həsr etmişdir. Burada o, əsasən əlifba anlayışı və termini, əlifbanın mənşəyi və yaranması, müasir dövrdə əlifba, beynəlxalq əlifba problemi və s. məsələlərdən bəhs etmişdir. O, məlumat verir ki, əlifba termini ərəb əlifbasının birinci (əlif) və ikinci (ba) hərflərinin adlarının birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Başqa bir sıra xalqlarda da əlifba termini yaratmaq üçün həmin prinsipdən istifadə etmişdir.

Yunanlar əlifbalarının birinci (a – alfa) və ikinci (v – vita) adlarının birləşməsindən “alfavita” termini düzəltilmişlər. “Vita” sonralar “beta” olmuş, almanlar və fransızlar da buna oxşar “alphabet” termini yaratmışlar.

A.Qurbanov bu terminin meydana gəlməsini açıqladıqdan sonra əlifbanın tarixi məsələsindən danışır, qədim Misir və minoy yazıları barədə məlumat verir və onların təsiri ilə Sami xalqlarının bir sıra hərfi – səs əlifbasını yaratdıqlarını vurğulayır. O, Sami dillərin yazılarından ən çox intişar etmiş Finikiya yazısının olduğunu qeyd edir. Yazır ki, bu yazının sahibləri III minillikdə yaşamışlar. Finikiyalıların dili ərəb dilinə yaxın olmuşdur. Onların yazısında 22 hərf işlənilmişdir. Bu hərflərlə dilin fonem sistemi əks olunmuşdur.

Finikiya əlifbası əsasında Şərqdə ilk dəfə arami əlifbası yaranaraq, geniş şöhrət qazanmış, onun əsasında Şərqi əlifbası yaranmışdır. Aramilər həmin əlifbanı 4 budağa bölürlər: yəhudi budağı, Suriya budağı, İran budağı və ərəb budağı. Müəllif Finikiya əlifbasındakı hərflərin hər birinin təbiətini canlı və cansız varlıqlarına bənzədilərək yaradı-

dığını göstərir və dilçilik ədəbiyyatında Finikiya hərflərinin yaranmasına dair hələ vahid fikir olmadığını da əlavə edir. Bu budaqlardan ərəb əlifbasının qədimdən başlayaraq daha geniş yayıldığı vurğulanır. Buna səbəb İslam dininin meydana gəlməsidir. Müəllif də qeyd edir ki, ərəb əlifbası əsrlər boyu türkdilli xalqlar arasında əlaqə vasitəsi kimi işlənmişdir.

Azərbaycan yazısında da bu əlifbadan uzun müddət istifadə olunmuşdur.

Arami mənşəli ərəb əlifbasının ən qədimi kufi yazı adlanır ki, bu da Kufə şəhərinin adından götürülmüşdür.

A.Qurbanov qədim Finikiya əlifbası əsasında qədim yunan əlifbasının meydana gəlməsini və qədim yunan əlifbasının da iki qolu olduğunu vurğulamışdır: a) qərbi yunan əlifbası; b) şərq yunan əlifbası.

Qərbi yunan əlifbası əsasında etrusk əlifbasının, onun əsasında isə latın əlifbasının; şərq yunan əlifbası əsasında isə vizantiya əlifbasının, onun əsasında isə slavyan-kiril əlifbasının meydana gəldiyi göstərilir.

Hazırda müasir ingilis, fransız, alman, türk, italyan, Azərbaycan və bir çox ölkələrin əlifbasını, əsasən, latın əlifbası təşkil edir. Bu əlifbada hərflərin sayı 26-dır. A.Qurbanov onu da qeyd edir ki, latın əlifbası sistemi əsasında yaradılmış əlifbadan Amerika, Avropa, Afrika və Avstraliya ölkələrində istifadə olunur.

A.Qurbanov klassik əlifbalardan fərqli olaraq, müasir əlifbanın bir neçə vacib tələblərə cavab verməli olduğunu göstərir. Həmin tələblər bunlardır: fonetik tələb, qrafik və poliqlafik tələb, estetik və kalliqrafik tələb, pedaqoji və psixoloji tələb. Müəllif bu tələblərin hər biri haqqında qısa məlumat da vermişdir.

Ümumiyyətlə, dünyada ən geniş yayılmış əlifbalar bunlardır: latın əlifbası (30 faiz), slavyan-kiril əlifbası (10 faiz), ərəb əlifbası (10 faiz).

A.Qurbanov həmçinin öz əsərində Finikiya əlifbasının, klassik yunan əlifbasının, latın əlifbasının və rus əlifbasının cədvəllərini vermişdir. Finikiya əlifbasında hərflərin sayı – 22, klassik yunan əlifbasında – 24, latın əlifbasında – 26, rus əlifbasında isə – 33-dür.

Beynəlxalq əlifba problemi məsələsinə gəldikdə, A.Qurbanov hələ də bu məsələnin həll olunmadığını bildirir. O, yalnız azərbaycanlı filoloq Əli Kürdüstaninin yaratdığı beynəlxalq əlifbanı bəyənərək qəbul etmiş, onu yüksək dəyərləndirmişdir.

Qeyd edək ki, Ə.Kürdistani həmin əlifbanı hazırlayarkən A.Qurbanovun ona böyük təsiri olmuş, bəzi göstərişlər də vermişdir. Ümumiyyətlə, həmin əlifbanın hazırlanmasında A.Qurbanovun da rolu olmuşdur. Özü də bunu etiraf edirdi.

Mənim də yadımdadır ki, Əli Kürdüstani deyirdi ki, həmin əlifbanın üzərində uzun müddət – 40 il düşünmüş, nəhayət, 1960-cı ildə bütün dünya dilləri üçün yazı sistemi təklif etmişdir.

O da yadımdadır ki, 70-ci illərdə mən institutda oxuyarkən Əli Kürdüstani həmin əlifbanı ayrıca çap edərək dilçilərə və tələbələrə paylayırdı. Bir nüsxə də mənə vermişdi. Mən də həmin əlifbanı bəyənmişdim. İndiyə qədər mən onu saxlayıram və **həmin əlifbanı burada vermək oxucular üçün də maraqlı olar:**

VII МЕЖДУНАРОДНЫЙ КОНГРЕСС
АНТРОПОЛОГИЧЕСКИХ И ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ НАУК

(Москва, август 1964 г.)

VII CONGRES INTERNATIONAL DES SCIENCES
ANTHROPOLOGIQUES ET ETHNOLOGIQUES

(Moscou, Août 1964)

Али Мамед Вурдиетани

МЕЖДУНАРОДНЫЙ АЛФАВИТ

*Vizmirij
iltvit*

Знаки обозначения гласных звуков

ОСНОВНЫЕ ГЛАСНЫЕ	ОГЛУБЛЕННЫЕ				НЕОГЛУБЛЕННЫЕ			
		ɔ	ɔ̃	ɔ̄	ɔ̆	i	ĩ	ī
РУССКИЙ АЛФАВИТ	о	о̃	о̄	о̆	и	и̃	ӣ	й
ЛАТИНСКИЙ АЛФАВИТ	o	õ	ō	ŏ	i	ĩ	ī	ĭ
АРАБСКИЙ АЛФАВИТ	و	و̃	و̄	و̆	ي	ي̃	ي̄	ي̆
АЛФАВИТ СИМВОЛОВ	o	õ	ō	ŏ	i	ĩ	ī	ĭ

☑ КОЛЛЕКТИВНОСТЬ ДЛЯ ГЛАСНЫХ И МНОЖЕСТВО ДЛЯ ОБЪЕДИНЕННЫХ
☑ ДОБАВКА ДЛЯ ГЛАСНЫХ И ТИПОЛОГИЯ ДЛЯ ОБЪЕДИНЕННЫХ

Знаки обозначения согласных звуков

ОСНОВНЫЕ ЗНАКИ	ГУБНЫЕ	ПЕРЕДНЕЗУБНЫЕ	СРЕДНЕ И ЗАДНЕЗУБНЫЕ	НОСОВЫЕ	СОНОРНЫЕ	ГОРТАННЫЕ	АФРИКАТЫ - СРЯЧКИ
		b	t	c	ɲ	l	r
ЗНАКИ ОБОЗНАЧЕНИЯ УГЛУБЛЕННЫХ ЗВУКОВ	b̃ b̄ b̆	t̃ t̄ t̆	c̃ c̄ c̆	ɲ̃ ɲ̄ ɲ̆	l̃ l̄ l̆	r̃ r̄ r̆	ʃ̃ ʃ̄ ʃ̆
РУССКИЙ АЛФАВИТ	б п в ф	т с д з к		г н м	л р й	х	ч ш ж
ЛАТИНСКИЙ АЛФАВИТ	b w f t s d z k q b	n m		l r j		h	
АРАБСКИЙ АЛФАВИТ	ب و ف	ت س د ز ك	ج ح ق م ن	ل ر ي	خ ه ع ج ش		
АЛФАВИТ СИМВОЛОВ и ОСНОВНЫЕ РУССКИЕ СЛОВА	б п в ф	т с д з к к	г н м	л	р й	х	ч ш ж

Международный алфавит состоит из 10 графических знаков. Каждый из них имеет 4 варианта и обозначает 4 звука из одной группы по дифференциальным признакам. Например, губные звуки б, п, в, ф (b̃, b̄, b̆, ḃ) обозначены одним знаком.

В алфавите имеется один диакритический знак Š, при помощи которого обозначается твердость и мягкость звука.

При написании твердый и в то же время может быть как удвоенный звук, а мягкий — полузвук.

The alphabet consists of 10 graphic signs, each sign being turned 4 times successively expresses 4 symbols with the same articulation. For example: labial consonants: b, p, v, f (b̃, b̄, b̆, ḃ). There is a diacritical sign in the alphabet. The sign in this form (š) signifies softness, but in that form (š̄) signifies hardness of the sound.

Хочет softness may be read as semivowel, hardness as double vowel.

Буква š обозначает 10 групп звуков, для каждой 4 варианта написания: один твердый и три мягких или один мягкий и три твердых.

š̄ обозначает твердый звук, а š̃ мягкий (š̄) форма двойного звука, (š̃) форма полузвучия.

Где: шадан — жарыксылык, галыман — голд ссылык кино да огул бозок.
القبا بين المللي مركب ازده اشاره است هر کدام چهار شکل دارد که بر حسب متخرج تلفظ شان چهار صدا را تعيين ميکنند. مثلاً صداهای ب پ ف و که بايك اشاره تعيين ميشود (b̃, b̄, b̆, ḃ) در صداهای القبا اشاره ای که در روی سطر نوشته ميشود. درشتی و نرمی صداهای نشان ميشود.
ممکن است صداهای درشت مثل تشديد و صداهای نرم با نصف صدا تلفظ شود.

L'International alphabet est composé de dix signes graphiques, chaque signe se changeant en position quatre fois de suite qui ont le même articulation. Ex: en consonnes labiales b, p, v, f (b̃, b̄, b̆, ḃ).

Il existe dans l'alphabet un signe diacritique qui designe les sons doux (š̃) et les sons durs (š̄).
Remarque: le même signe diacritique designe les semi-voyelles et le doublement des sons.

Şəxsən mən şahidiyəm ki, həmin əlifbanın qəbul edil-məsi üçün bir çox xarici ölkələrdən müxtəlif dillərdə ona məktublar gəlirdi: ingilis, alman, fransız, italyan, polyak, çex, ispan, rus, türk xalqlarının dillərində və s. Gələn mək-tublarda əlifba yüksək qiymətləndirilirdi və onun qəbul

olunması arzulanırdı. Sonralar necə oldusa, həmin əlifba qəbul olunmadı. Bu əlifba dünya dilləri üçün çox faydalı bir sistem idi.

Məlumdur ki, Azərbaycan əlifbası da keşməkeşli yollar keçmişdir. Bugünkü günə qədər əlifbamız, demək olar ki, XX əsrdə dörd dəfə dəyişmiş və üç növ əlifbadan istifadə edilmişdir. Qədim və orta əsrlərdən XX əsrin əvvəllərinə qədər ərəb əlifbasından istifadə olunmuşdur.

Hələ XIX əsrdə Azərbaycan mütəfəkkiri, yazıçısı M.F.Axundov istifadə olunmuş ərəb əlifbasının çətinliklərini nəzərə alıb, onu asanlaşdırmaq (sadələşdirmək) üçün bəzi yollar müəyyənləşdirmişdir. Hətta ilk əlifba layihəsi də tərtib etmiş, köhnə ərəb əlifbasını islah etmək arzusunda olmuşdur. Yəni orada olmayan sait səsləri əlavə etmişdir. Lakin buna baxmayaraq, onun təklifi həyata keçməmişdir.

XX əsrin əvvəllərində görkəmli alim F.Köçərli M.F.Axundovun yeni əlifba ideyasının qızğın tərəfdarı olmuşdur. Sonradan əlifba islahatında tanınmış alim və ziyalılardan M.Şahtaxtinski, Məmmədağa Sidqi, N.Nərimanov, M.Mahmudbəyov, Abbas Səhhət, Abdulla Şaiq, Fərhad Ağazadə, S.Vəlibəyov, S.Ağamalıoğlu, C.Məmmədquluzadə və başqaları da M.F.Axundovun tərəfdarları kimi əlifba islahatının həyata keçirilməsi işini davam etdirirdilər. Sonra 1903-cü ildə M.Şahtaxtinskiyə təsis etdiyi "Şərqi-Rus" qəzetində əlifbanın dəyişdirilməsinə dair müzakirələr olmuşdur. 1919-cu ildə yenə ərəb əlifbasının çətinlikləri nəzərə alınaraq, onun dəyişdirilməsi haqqında hazırlanmış layihə yığıncaqda müzakirə edilir. 1921-ci ildə əlifba məsələsi ilə bağlı yenidən yığıncaq keçirilir. Azərbaycan Respublikası Xalq Komissarları Soveti bunu dövlət

səviyyəsində həll etmək üçün qərar qəbul edir. 1922-ci il yanvar ayının 6-da N.Nərimanovun təşəbbüsü ilə latın qrafikalı əlifba hazırlanması üçün komissiya yaradılır. Həmin komissiyanın sədri Fərhad Ağazadə təyin edilir. Xudadad Məlikaslanov sədr müavini, Məhəmmədəmin Əfəndizadə katib, üzvləri: H.Şahtaxtinski, A.Əmirov, Ə.Pepinova, A.Tağızadə, H.İsrafilbəy idi. Yenə həmin ilin martında N.Nərimanovun təklifi ilə yeni komissiya yaradıldı ki, həmin komissiyanın sədri S.Ağamalıoğlu təyin edilir. 1922-ci ildən latın əlifbası ilə "Yeni yol" qəzeti çıxır. Həmçinin 1924–1925-ci tədris ilində 1-ci siniflər üçün yeni əlifba ilə dərslik də çap olunur. Həmin ildə S.Ağamalıoğlu B.Çobanzadəni Bakıya işləməyə dəvət edir. Azərbaycan Yeni Əlifba Komitəsinin sədri S.Ağamalıoğlunun sədrliyi ilə 1925-ci ildə Moskvada keçirilən şərqşünasların iclasında yeni əlifbaya keçmək üçün I Ümumittifaq Türkoloji Qurultayın keçirilməsi təklifi irəli sürüldü. Nəhayət ki, 1926-cı il fevral ayının 26-da Bakıda I Ümumittifaq Türkoloji Qurultayı çağırıldı. Qurultay martın 5-nə kimi davam etdi. Qurultayda Bəkir Çobanzadə də rəyasət heyətinə seçilmişdi. Qurultayın 5 iclası əlifba probleminə həsr edilmişdir. Bu zaman yeni türk əlifbası da müzakirə edilirdi. 8-ci iclasda terminologiya haqqında çıxış edən B.Çobanzadə əlifba məsələsinə də toxunmuşdu. Yeni əlifba tərəfdarlarının sayı az olduğundan irəli sürülən ideyalar həyata keçmədi.

Bu haqda Adil Babayevin "Bəkir Çobanzadə" kitabında daha ətraflı bəhs olunur. Maraqlananlar həmin kitabdan istifadə edə bilərlər.

Nəhayət, 1929-cu ildə SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və SSRİ Xalq Komissarları Soveti yeni əlifbaya keçmək haqqında Q.Musabəyov və V.Şmidtin imzası ilə xüsusi qə-

rar qəbul etdi. Bundan sonra ərəb əlifbası qəti surətdə yazı sistemindən çıxarıldı. Yeni əlifba müvəffəqiyyətlə qəbul edildi. Həmçinin 1929-cu ildə Vəli Xulufunun latın əlifbası ilə "İmla lüğəti" də nəşr olundu.

Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası üçün sürmədi. 1940-cı il yanvarın 1-dən Azərbaycan yazısı latın əlifbasından rus qrafikalı əlifbaya keçirildi. Uzun müddətdən sonra – 1991-ci ildən ölkəmizdə yenidən latın qrafikalı əlifbaya keçilməsi barədə məsələ qaldırıldı. Bu layihə yalnız respublikamızın müstəqilliyi dövrünə təsadüf edir.

Latın qrafikalı yeni əlifba məsələsi ümummilli lider Heydər Əliyevin də diqqət mərkəzində olmuşdur. Hətta o, bu əlifbanın tətbiqinin tezləşdirilməsini də tapşırmışdı. Belə ki, 1997-ci ildə yeni dərs ilinin başlanmasında Bakı şəhərində 18 saylı məktəbdə keçirilən yığıncaqdakı çıxışında demişdir ki, mən hiss edirəm ki, latın əlifbasının tətbiqi çox ləng gedir, bu işi daha da sürətləndirmək lazımdır.

Yenə onun imzaladığı "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərmanında deyilir: "Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə tapşırılsın ki, ölkədə Azərbaycan dilində çap olunan qəzet, jurnal, bülleten, kitab və digər çap məhsullarının istehsalının 2001-ci il avqustun 1-nə qədər bütünlükdə latın qrafikasına keçməsinə təmin etsin".

Prezidentin bu fərmanı ilə Azərbaycanda kiril əlifbasından istifadə etmək işi dayandırıldı. Latın qrafikalı yeni Azərbaycan əlifbası öz statusunu aldı.

Qeyd edək ki, Azərbaycanın rus dili yazısından yeni latın qrafikalı əlifbaya keçməsində A.Qurbanovun xidmətləri xüsusilə böyük olmuşdur. Belə ki, o, hələ bu təşəbbüsə

80-ci illərdən başlamışdır. Əlifba islahatının aparılması üçün onun təşəbbüsü ilə Əlifba Komissiyasının siyahısı hazırlanmış, komissiyanın sədri isə özü təyin olunmuşdur. Hətta onun bu haqda 1 avqust 1990-cı il tarixli “Kommunist” qəzetində “Azərbaycan əlifbası problemləri” başlığı altında müsahibəsi də dərc olunmuşdur. “Kommunist”in müxbiri Ağaqlu Niftəliyev ilə həmin müsahibəni bir daha xatırlatmaq yerinə düşər (təsadüfi deyil ki, sonradan həmin tarix, yəni 1 avqust tarixi Azərbaycan Əlifbası və Dili Günü kimi qeyd olunacaqdı):

“Bu yaxınlarda Azərbaycan KP MK-da keçirilən müşavirədə Azərbaycan əlifbasının problemləri geniş müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Müşavirə iştirakçıları çıxışlarda irəli sürülən təklifləri nəzərə alaraq əlifba problemləri ilə məşğul olan xüsusi komissiya yaradılmasını zəruri saymışlar. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Afad Qurbanov bu komissiyanın sədri seçilmişdir. Müxbirimiz A.Qurbanovla görüşüb bir neçə suala cavab verməsini xahiş etmişdir.

– Professor, Əlifba Komissiyasının məqsədi və fəaliyyəti barədə nə deyə bilərsiniz?

– Yenidənqurmanın indiki mərhələsində cəmiyyətimizin həyatında zəruri problemlər meydana çıxıb. Həmin problemlər müəyyən iqtisadi, siyasi və digər amillərlə bağlıdır. Demokratiya şəraitində, aşkarlıq və obyektivlik əsasında həmin zəruri məsələləri həll etmək bizim vətəndaşlıq borcumuzdur.

Bizi düşündürən məsələlərdən biri də əlifba problemidir. Son illərdə əlifbanın dəyişdirilməsi məsələsi geniş xalq kütləsi tərəfindən dəfələrlə qaldırılmışdır. Lakin bəzi bəhanələrlə həmin təkliflər dinlənilməmiş, problem müzakirə obyektinə çevrilib həll

olunmamışdır. Demokratiyanın və aşkarlığın geniş imkan yaratdığı indiki şəraitdə isə xalqın səsini eşitməmək, ona laqeydlik göstərmək qəti yolverilməzdir.

Yaxşı haldır ki, indi əlifba problemi həm “aşağıları”, həm də “yuxarıları” eyni dərəcədə düşündürür. Bu günlərdə Azərbaycan KP MK-nun təşəbbüsü ilə çağırılan müşavirədə kiril əsaslı əlifbanın müasir Azərbaycan yazı mədəniyyətinin indiki mərhələsində özünü doğruldub-döğrultmədiyi geniş müzakirəyə səbəb oldu. Çıxış edənlərdən bir çoxu latın qrafikalı əlifbamızın bərpası zəruriliyindən danışdı.

Müşavirədə əlifba problemlərini hərtərəfli götür-qoy etmək, bu işdə bir daha səhvələrə yol verməmək üçün komissiya yaratmaq təklif olundu.

Artıq komissiya təşkil edilib. Mən sədr, professor K. Abdullayev və Əlyazmaları İnstitutunun direktoru, professor C. Qəhrəmanov müavim seçilmişlər.

Əlifba komissiyası hazırda problemin elmi əsasda öyrənilməsi, elmi-praktiki məsələlərin ətraflı araşdırılması ilə məşğuldur. Xalqın rəyinin öyrənilməsinin təşkili, fikir və mülahizələrin ümumiləşdirilməsi də qarşıya məqsəd qoyulmuşdur.

– Dediniz ki, müşavirə iştirakçılarından çoxu əlifbanın dəyişdirilməsinə tərəfdar olduqlarını qeyd etdi. Əgər siz də bu fikirdəsinizsə, əlifbanın dəyişdirilməsinin zəruriliyini nədə görürsünüz?

– Şübhə yoxdur ki, əlifbanın dəyişilib-dəyişdirilməməsi geniş ümumxalq müzakirələrindən sonra müəyyən ediləcəkdir. Mən burada ancaq bir dilçi alim kimi öz fikrimi deyə bilərəm. Belə ki, Azərbaycan əlifbası XX yüzillikdə bir neçə dəfə dəyişdirilmişdir. 1928-ci ilə qədər ərəb qrafikasından, 1928–1939-cu illərdə latın əsaslı əlifbadan istifadə edilmişdir. 1939-cu ildə isə kiril qrafikası əsasında yaradılmış

əlifbaya keçmişik. Tarixən əlifbamızın dəyişdirilməsinin həm obyektiv, həm də subyektiv səbəbləri olmuşdur. Yeri gəlmişkən deyim ki, əlifbanı tez-tez dəyişdirmək xalqı öz kökündən, qaynaqlarından ayırmaq kimi mürtəcə siyasətdir. Bu siyasətdən bizim xalqa qarşı qərəzli şəkildə istifadə edilmişdir. Elə buna görə də Sovet hakimiyyəti illərində əlifba məsələsində ən çox zərbə alan xalqlardan biri biz olmuşuq.

Əlifba mədəniyyət silahıdır. Mədəni və mükəmməl əlifba əsasında aparılan yazı sistemi xalqın maddi-mədəni nailiyyətlərinin yaranmasında, yaşamasında və inkişaf etməsində başlıca rol oynayır. Hər bir əlifba xalqın dilinin, elmi və əməli əlaqələrinin, digər zəruri fəaliyyət sahələrinin tərəqqisinə xidmət etməlidir. Təəssüf ki, neçə illərdən bəri istifadə etdiyimiz əlifba yuxarıdakı tələblərə tam cavab vermir. Onda bir sıra qüsurlar vardır. Bəzi hərflər bir neçə səsi bildirir, məsələn, **kəndir**, **komitə**, **bilək** sözlərindəki “k” hərfi üç müstəqil fonemi – səsi əks etdirir. Bəzi hərflər isə yanaşı işləndikdə bir-birindən fərqlənmir – **iş**, **işi**, **işçi** və s. sözlərdə olduğu kimi. Bu cür nöqsanlar bizim üçün kiril əsaslı əlifbanın yararsızlığını göstərir və onun dəyişdirilməsinə müəyyən dərəcədə əsas verir.

Möhkəm biliyə malik olan xalqların hər biri vahid əlifba sistemindən istifadə edir. Bütün xalqın bir əlifbası olmalı, coğrafi ayrılıqdan, real tələblərdən asılı olmayaraq bu əlifba onların fikir aləmini, mədəniyyət nailiyyətlərini, dünyəvi amallarını birləşdirməlidir. Mövcud informasiyalara görə, yer üzündə 30 milyona qədər azərbaycanlı yaşayır. Xalqımızın Cənubi Azərbaycanda və ərəb ölkələrində yaşayanları ərəb, Türkiyədə, Almaniyada, ABŞ-da, Fransada məskən salanları latın qrafikasından istifadə edirlər, Şimali Azərbaycandakılar – bizlər isə kiril qrafikasından. Belə əlifba çoxluğu xalqımızın milli mədəniyyətinin birləşməsinə ancaq mənfi təsir göstərir. Müxtəlif yerlərdə yaşayan azərbaycanlılar bir-birinin nailiyyətləri haqqında birbaşa məlumat ala bilmir, milli mədəniyyət arasında möhkəm əlaqə yaranmur. Buna

görə də xalqımızın birliyi, onun iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafı üçün mütərəqqi və yararlı əlifbaya doğru istiqamət götürməliyik.

– Əgər kiril əsaslı əlifbadan imtina etsək, sizin fikrinizcə, dilimizin xüsusiyyətlərini hansı əlifba daha dolğun əks etdirə bilər?

– Əlifba problemi ilə bağlı iki fikir var. Ölkə daxilində və xaricdə bir qrup ziyalı ərəb qrafikasına qayıtmağı zəruri hesab edir. Ərəb qrafikalı əlifba elm və mədəniyyətimizin inkişafında az rol oynamayıb – bunu heç kəs inkar edə bilməz. Lakin bununla bərabər, həmin əlifba dilimizin bütün incəliklərini əks etdirə bilməmiş, müəyyən qüsurları ilə narazılıq doğurmuşdur. Buna görə də ərəb qrafikalı əlifbadan latın qrafikasına könüllü keçilmişdir.

Müasir dövrdə isə əlifba məsələsinə toxunularkən iki başlıca cəhətə xüsusi nəzər yetirilməlidir. Əvvəla, ona diqqət verilməlidir ki, keçəcəyimiz əlifba dilimizin bütün incəliklərini indi nə dərəcədə əks etdirəcək? İkincisi isə, bu əlifbanın dünya yazı sistemində tutduğu mövqe necədir? Bunları nəzərə alanda istə-istəməz latın əlifbasına üstünlük verirsən. Həm də indi dünya miqyasında nəzəri və əməli cəhətdən latın əlifbasından daha geniş istifadə olunmaqdadır. Latın qrafikası müasir dünya xalqlarının ümumi yazı sistemində çevrilmək ərafındadır. Hazırda müxtəlif xalqların 40 milyondan çox aliminin istifadə etdiyi və böyük gələcəyi olan beynəlxalq elm dilinin əlifbası latın qrafikası üzərində qurulmuşdur. Bundan əlavə, müasir kompüterləşmədə, beynəlxalq teleqram və teletayplarda yazı vasitəsi kimi latın qrafikasından istifadə olunur.

– Kiril əlifbasından latın və ya ərəb qrafikasına keçmək mədəniyyətimizə, dilimizə yeni zərbə olmayacaqmı? 50 illik yazımız gələcək nəslə qaranlıq qalmayacaq ki?

– Kiril qrafikalı əlifbadan istifadə etdiyimiz 40–80-ci illərdə xalqımız müxtəlif fəaliyyət sahələrində çox böyük nailiyyətlər əldə etmişdir. Elm, ədəbiyyat və mədəniyyətimizin mənalı bir yol keçib dünyaya xəzinəsini zənginləşdirməkdə xüsusi rol oynamışdır. Milli yazımızda kiril qrafikasından imtina etməklə ondan tamamilə uzaqlaşmırıq. Ümumtəhsil məktəblərinin aşağı siniflərindən başlayaraq rus dili öyrədilir. Bu prosesdə gənclər kiril qrafikasını mənimsəyir və ondan istifadə edirlər. Məlum olduğu kimi, indiki əlifbamızda rus əlifbasından fərqli az hərflər vardır. Bunlar mətn oxumaqda bir o qədər çətinlik törətməyəcək. Elə buna görə də bəri başdan deyək ki, əgər biz kiril əsaslı əlifbadan imtina edib latın qrafikalı əlifbaya keçsək, 50 illik elm, mədəniyyət və ədəbiyyatımız – ümumiyyətlə, yazı tariximiz unudulmayacaq və qaranlıq səhifələrə çevrilməyəcək.

– Latın əlifbasına keçəsi olsaq, necə bilirsiniz, 1928-ci ildə işlətdiyimiz latın əsaslı əlifbadan eynilə istifadə edəcəyikmi?

– Latın qrafikalı əlifbaya qayıtsaq, bu, heç də o demək deyil ki, vaxtilə işlətdiyimiz əlifbanı olduğu kimi, qeydsiz-şərtsiz qəbul edəcəyik. Həmin əlifba o dövr üçün bəlkə də yararlı idi. Lakin indiki halında müasir dilimiz üçün tam uyğun gəlmir. Köhnə əlifba 33 hərfdən və apostrofdan ibarətdir. Əlifbanın quruluşunda, ondakı hərflərin bir çoxunun formalarında yazı mədəniyyətinin estetik tələblərinə uyğun olmayan cəhətlər və başqa çatışmazlıqlar az deyildir. Bu işdə, heç şübhəsiz, xalqımızın dilinin və mədəniyyətinin yarımsərlilik dövründəki inkişafı nəzərə alınacaq, latın əsaslı əlifbamızın hər bir hərfi-qrafik işarəsi üzərində düşünüüləcək, onun zahiri görünüşündə estetik tələblərin pozulmasına yol verilməyəcək, mütəxəssis süzgəcindən keçirilib ciddi düzəliş və təkmilləşmələr aparılacaqdır.

Əlifba üzərində işlərkən latın qrafikasından istifadə edən başqa xalqların da təcrübəsinə əsaslanmaq lazım gələcək. Dünya xalqları-

nın təcrübəsi göstərir ki, əlifbada çox zaman yeni hərf yaratmaqdan-sa, mövcud hərfə işarə artırmaqla hərf düzəltmək daha məqsədəuyğundur. Məsələn, “o” hərfinin üstündə iki nöqtə qoymaqla “ö” hərfi yaradıldığı kimi. Belə işarələr bir neçə formada hərfalti, hərfüstü və hərfin ortasında ola bilər. Bütün bu cəhətlərə əməl etmək köhnə əlifbanı müasir əlifba səviyyəsinə qaldırmağa imkan verir.

– Latın qrafikalı əlifbaya keçmək reallaşarsa, onun tətbiqi hansı mərhələdən ibarət olacaq?

– Ümumxalq müzakirəsinin yekunlarının nəticəsi olaraq latın qrafikalı əlifbaya qayıtmaq barədə yekdil fikrə gəlsək, ilk növbədə 1939-cu ildə əlifba haqqında xalqın iradəsinə zidd verilmiş qərar ləğv olunmalıdır. Həmin qərar qüvvədən düşdükdən sonra yeni əlifbaya keçməyin yolları müəyyənləşdiriləcək, məsələnin tədricən və ardıcıl şəkildə həllinə başlanacaqdır. Məncə, bu iş müddətində bütün xalq latın qrafikalı əlifbanı mənimsəyib ondan əməli şəkildə istifadə edə bilər.

Bir məsələni də unutmayaq ki, əlifbanı dəyişdirmək olduqca ağır, çətin və məsuliyyətli prosesdir. Burada çox ehtiyatlı və diqqətli olmaq lazımdır. Əlifba məsələsində kiçik bir səhvə yol vermək, tarixdən göründüyü kimi, xalqa çox baha başa gəlir. Yeni əlifbaya keçmək məsələsində ilk mərhələ tərtib olunmuş layihəni ümumxalq müzakirəsinə verməkdir. Layihə yalnız hamı və ya əksəriyyət tərəfindən bəyənildikdən sonra qanuniləşəcəkdir. Belə ki, ilk praktik addım kimi, paralel olaraq – həm kiril, həm də latın qrafikalı əlifbalarda kiçikhəcmli məqalələr, mətnlər dərc ediləcək, daha sonra bəzi plakatlar, afişalar, reklamlar yeni əlifba ilə verilib izahat işi aparılacaq. Şərhedici ədəbiyyatın, dərs vəsaitinin, dərsliklərin, köməkçi materialların tədricən çapı əlifbanın mənimsənilməsinə şərait yaradacaq. Bunlarla yanaşı, orta və ali məktəblərdə tədricən

bu əlifbaya keçiləcək. Əminəm ki, onun öyrənilməsi və mə-nimsənilməsi böyük çətinlik törətməyəcəkdir. Çünki həmin əlifbadakı hərflərin bir çoxu eyni quruluşludur. İndiki əlifba-mızdakı a, e, ə, o, x, h və s. hərflərin latın qrafikalı əlifbada da eyni məqsəd üçün işlədilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Oxucuya tanış olmayan hərflərin sayı azdır.

Əlifbanı dəyişdirmək ümumxalq işidir. Mədəni və mükəm-məl Azərbaycan əlifbası yaratmaq öz mahiyyətinə görə müasir ictimai və mədəni problemlərin ən mürəkkəbi, bəlkə də ən məsu-liyyətlisidir. Buna görə də əminəm ki, bütün alimlərimiz, ziyalılarımız bu məsələnin müvəffəqiyyətli həlli üçün öz köməklərini əsirgəməyəcəklər”.

A.Qurbanov bütün qüvvə və bacarığını bu proble-min həllinə həsr etmişdir. Qeyd etməliyik ki, o, yeni əlif-baya keçməyin zərurliyini elmi faktlarla əsaslandıran ilk alimdir.

Respublikamızda əlifba məsələsi ilə bağlı bir çox müəsisələrdə, idarələrdə, ali məktəblərdə və s. yerlərdə müzakirələr olmuş, bu müzakirələr, təxminən, 7 aya qə-dər davam etmişdir. Müzakirələrdə ərəb, kiril və latın əlif-bası məsələsi qoyulmuşdur. Hansı əlifbanı qəbul etmək? Bu sualın cavabını A.Qurbanov cəsarətlə vermişdir. O, çəkinmədən deyirdi ki, kiril əlifbası Azərbaycan dilinin bütün incəliklərinə, onun tələblərinə cavab vermir. Orada düzəldilməsi mümkün olmayan qüsurlar vardır... İndi və gələcəkdə özünü doğruldan latın qrafikası əsasında əlifba olmalıdır.

Məlumdur ki, respublikamızda əlifba barədə ziddiyətli fikirlər mövcud idi. Hətta hansı əlifbanın götürülmə-sində aşağıdakı təkliflər irəli sürülmüşdür:

1. Qədim türk-uyğur, yaxud Orxon-Göytürk əlifbasını müasir tələblərə uyğun hazırlayıb işlətmək.
2. Keçmişdə istifadə etdiyimiz ərəb qrafikalı əlifbada islahat aparmaq.
3. Dünyada oxşarı olmayan, tamamilə yeni bir əlifba düzəltmək.
4. Latın qrafikalı əlifbaya qayıtmaq.

Bu təkliflər içərisində A.Qurbanovun qəti təkidi ilə 4-cu təklif qəbul edilmişdir. Bu təkliflə bağlı 3 fikir də səslənmişdir:

1. Latın əsaslı müasir türk əlifbasını olduğu kimi götürmək.
2. XX əsrin 20-ci illərinə qədər istifadə olunmuş əlifbada heç bir dəyişiklik etmədən eyni ilə qəbul edib işlətmək.
3. Latın qrafikalı yeni müstəqil əlifba tərtib etmək.

A.Qurbanov bu təkliflər içərisində 3-cünü əsas götürərək müasir əlifbamızın layihəsini Azərbaycan dilinin səs sistemi və digər xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla şəxsən hazırlamış və komissiyanın müzakirəsinə vermişdir. Bundan sonra yeni layihə ictimaiyyətə çatdırılmış, geniş müzakirə olunaraq 1992-ci ildə qəbul olunmuşdur. Yeni əlifbada apostrof işarəsi çıxarılmışdır. Bu məsələni həmçinin A.Qurbanov Azərbaycan parlamentinin deputatı olduğu (1990–1995) illərdə də dəfələrlə davam etdirmişdir. Yaxşı oldu ki, A.Qurbanov öz sağlığında məqsədinə çatdı və təşəbbüsünün də sahibi oldu.

A.Qurbanovun müəllifi olduğu latın qrafikalı yeni Azərbaycan əlifbası aşağıdakı kimidir:

АЗƏРБАЈЧАН ƏЛИФБАСЫ

(латын графикасы əсасында)

Һәрфин сырасы	Һәрфләр	Һәрфләрин адлары		Һәрфин сырасы	Һәрфләр	Һәрфләрин адлары	
		1	2			1	2
1	Aa	a	a	13	Kk	ke	ke
2	Bb	be	be	19	Qq	qa	ka
3	Cc	ce	ce	20	Ll	el	el
4	Çç	çe	ce	21	Mm	em	em
5	Dd	de	de	22	Nn	en	en
6	Ee	e	e	23	Oo	o	o
7	Ää	ä	ä	24	Öö	ö	ö
8	Ff	fe	fe	25	Pp	pe	pe
9	Gg	ge	ge	26	Rr	er	er
10	Ğğ	ge	ge	27	Ss	se	se
11	Xx	Xe	xe	28	Şş	şe	şe
12	Hh	he	he	29	Tt	te	te
13	И	I	и	30	Uu	u	u
14	İi	i	и	31	Üü	ü	ü
15	Уу	ye	je	32	Vv	ve	ve
16	Jj	je	je	33	Zz	ze	ze
17	Kk	ke	ke				

Əlifbadan da göründüyü kimi, Ä ä hərflərinin Ə ə kimi oxunuşu bir neçə il işlədilmiş, sonra isə Ə ə olduğu kimi saxlanmışdır. Biz bu gün görürük ki, A.Qurbanovun bu hərfləri Ä ä kimi verməsi nə qədər düzgün olmuşdur. Hazırda bütün kompüter proqramlarında Ə ə hərfi ilə bağlı çətinliklər yaranmışdır.

Professor Adil Babayev 19 oktyabr 2018-ci il tarixdə Azərbaycan televiziyasının “Mədəniyyət” kanalında çıxışı zamanı digər məsələlərlə yanaşı, A.Qurbanovun müəllifi olduğu müasir milli əlifbamızın müsbət əhəmiyyətindən də danışmışdır.

A.Qurbanovun, doğrudan da, əlifba islahatı sahəsində əvəzəlməz rolu oldu. Onun hətta qardaş türk xalqlarının əlifbalarında da islahat aparmaq təşəbbüsü dəstəklənmişdi.

Haşiyə: Bir dəfə söhbət zamanı A.Qurbanov mənə bildirdi ki, Türkiyədə əlifba layihəsinin müzakirəsində iştirak edirdim. Türkmənistan Respublikasından gələn nümayəndə heyəti öz əlifbaları haqqında məlumat verərkən bildirdim ki, sizin əlifbanızın içərisində bir erməni hərfi var. Onlar buna etiraz etdilər və dedilər ki, guya mən iclasa mane oluram, onun gedişini pozuram. Böyük bir mübahisədən sonra məsələ Türkiyənin prezidenti Süleyman Dəmirələ çatdırıldı. O, məni qəbul etdi və soruşdu ki, sayın Afad, bu nə məsələdir sən qaldırmısan? Cavab verdim ki, sayın prezident, mən Ermənistanda (Qərbi Azərbaycanda) doğulmuşam, o dili də çox yaxşı bilirəm. Həmin hərfi (hərf mənim yadımda deyil) prezidentə göstərdim və dedim ki, bu, erməni hərfidir. Həmin anda S.Dəmirəl Türkmənistanın prezidenti ilə əlaqə saxladı, məsələni ona bildirdi. Sonra məlum oldu ki, Türkmənistanda yaradılmış Əlifba Komissiyasının sədr müavini milliyyətçə erməni imiş. Mənim təklifimlə həmin hərf Türkmənistan dilinin əlifbasından çıxarıldı.

A.Qurbanov həmçinin ortaq türk əlifbası və ortaq türk dilinin yaradılması uğrunda təkliflər də irəli sürmüşdür.

O, həmçinin ortaq türk əlifbası layihəsinin hazırlanmasının ilk təşəbbüskarlarından idi. 1993-cü ildə Ankarada Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan və Türkmənistan respublikalarının iştirakı ilə həmin layihənin müzakirəsi keçirildi və bəyənilədi. Ümumtürk əlifbasının yaradılmasında və tərtibində 34 hərfin olması da A.Qur-

Türk millətləri üçün **ORTAQ ƏLİFBA**

Nö	Çap	Əl yazması	Adı
1	Aa	<i>Aa</i>	a
2	Bb	<i>Bb</i>	be
3	Cc	<i>Cc</i>	ce
4	Çç	<i>Çç</i>	çe
5	Dd	<i>Dd</i>	de
6	Ee	<i>Ee</i>	e
7	Əə	<i>Əə</i>	ə
8	Ff	<i>Ff</i>	fe
9	Ge	<i>Gg</i>	ge
10	Ğğ	<i>Gg</i>	ğa
11	Hh	<i>Hh</i>	he
12	Xx	<i>Xx</i>	xa
13	Iı	<i>Iı</i>	ı
14	İi	<i>Iı</i>	i
15	Jj	<i>Jj</i>	je
16	Kk	<i>Kk</i>	ka
17	Qq	<i>Qq</i>	qe

Nö	Çap	Əl yazması	Adı
18.	Ll	<i>Ll</i>	le
19.	Mm	<i>Mm</i>	me
20.	Nn	<i>Nn</i>	ne
21.	Ŋŋ	<i>Ŋŋ</i>	ne
22.	Oo	<i>Oo</i>	o
23.	Öö	<i>Oo</i>	ö
24.	Pp	<i>Pp</i>	pe
25.	Rr	<i>Rr</i>	re
26.	Ss	<i>Ss</i>	se
27.	Şş	<i>Ss</i>	şe
28.	Tt	<i>Tt</i>	te
29.	Uu	<i>Uu</i>	u
30.	Üü	<i>Uu</i>	ü
31.	Vv	<i>Vv</i>	ve
32.	Ww	<i>Ww</i>	we
33.	Yy	<i>Yy</i>	ye
34.	Zz	<i>Zz</i>	ze

Prof. Afad Qurbanov ortaq türk əlifbasının yaradılmasının təşəbbüskarları və tərtibatçılardan biri (1993). Əlifba layihəsi Türkiyədə müzakirə edilərək qəbul olunmuşdur.

banovun təşəbbüsüdür. O deyirdi ki, bu əlifba bütün türk dillərinin danışq səslərini əhatə edir. Həmin layihə 1993-cü ildə bütün türk xalqlarının nümayəndələrinin iştirakı ilə Ankarada keçirilən müzakirədə qəbul olundu. Layihə rəğbətə qarşılanmışdır.

A.Qurbanovun bu məsələlərlə bağlı mülahizələri onun 1999-cu ildə çap etdirdiyi “Ortaq türk ədəbi dili” kitabında öz əksini tapmışdır.

Qeyd edək ki, “ortaq türk dili” termini dedikdə nə başa düşülür? Əvvəla, ulusların ünsiyyət vasitəsi olan bir dil. İkincisi, onun əlifbası, orfoqrafiyası və terminologiyası olan bir dil.

İstər əlifba islahatında, istərsə də orta q türk dilinin yaradılması təşəbbüsündə A.Qurbanovun fəaliyyəti əvəz olunmazdır. Hazırda bununla bağlı müzakirələr davam etməkdədir. Hətta mərhum akademik Tofiq Hacıyevin də Afad Qurbanova dəstək olaraq 2013-cü ildə 245 səhifədən ibarət “Türklər üçün orta q ünsiyyət dili” kitabı nəşr olunmuşdur.

* * *

A.Qurbanovun “Ümumi dilçilik” dərslik-monoqrafiya əsəri 4-cü bölmənin XVII fəslə ilə sona çatır. Sonda isə 173 mənbədən ibarət bibliografiya verilmişdir ki, onun da 9-u müəllifin özünüdür.

V FƏSİL

AFAD QURBANOV DİLLƏ ƏLAQƏDAR MƏSƏLƏLƏRİN NƏZƏRİ ƏSASLARI HAQQINDA

“Ümumi dilçilik” dərslik-monoqrafiyasının ikinci cildi, demək olar ki, tamamilə yeni problemlərə həsr edilmiş, məlum olmayan, indiyə kimi öz həllini tapmayan müəyyən məsələlərə aydınlıq gətirilmişdir. Bu əsər də çapdan çıxan kimi, birinci cildə olduğu kimi, ictimaiyyət tərəfindən maraqla qarşılandı.

İkinci cild iki böyük bölmədən ibarətdir. Birinci bölmə “Dillə əlaqədar məsələlərin nəzəri əsasları”, ikinci bölmə isə “Dil tədqiqinin mərhələləri və müddəaları” adlanır.

“Dillə əlaqədar məsələlərin nəzəri əsasları” bölməsi bir-birini ardıcıl olaraq tamamlayan 10 fəsildən ibarətdir: “Dil və düşüncə”, “Dil və nitq”, “Dil və norma”, “Dil və üslub”, “Dil və mədəniyyət”, “Dil və cəmiyyət”, “Dil və siyasət”, “Dil və kontakt”, “Dil və universallıq”, “Vahid ümumdünya dili”.

“Dil tədqiqinin mərhələləri və metodları” bölməsi isə 4 fəslə əhatə edir ki, onlar da bir-birlərini tamamlayan məsələlərdir: “Dilçilik tədqiqatının mərhələləri”, “Dilçiliyin tədqiqat metodları”, “Müasir dilçiliyin üsul və metodları”, “Transkripsiya və transliterasiya problemləri”.

Müasir problemlərdən biri dil və düşüncədir ki, burada dil, nitq, düşüncə və təfəkkür məsələlərinin şərhini öz həllini tapır. A.Qurbanovun, həmçinin, qeyd etdiyi kimi, dil və düşüncə həm də fəlsəfi, məntiqi, psixoloji münasibət və müddəalarla əlaqələnən problemdir. Buna görə də dilçilərlə yanaşı filosof, məntiqşünas, psixoloq və fizioloqlar da dil, şüur, təfəkkür məsələləri üzərində axtarış və tədqiqatlar aparırlar. Müəllif onu da vurğulayır ki, tarixən dil və düşüncə probleminin qoyuluşu və şərhində bir sıra ziddiyyətlər, qeyri-dəqiqliklər olmuşdur. Birincisi odur ki, bəzi alimlər bu problemin dilçiliyə aid olmadığı fikrini irəli sürüb, onun ancaq fəlsəfi problem olduğunu göstərmişlər.

Lakin A.Qurbanovun fikri isə onların fikirlərinin düzgün olmadığını açıqlayır. Onun fikri belədir ki, dilçilik fikirlərinin – dilin mənşəyi, onun mahiyyəti, təbiəti, xarakteri, inkişaf qayda-qanunlarının dərinədən və əsaslı öyrənilməsi düşüncə məsələləri ilə əlaqədardır.

İkincisi də odur ki, dil və düşüncə problemi, əsasən, dil və təfəkkür problemi yönümündə öyrənilmişdir. A.Qurbanovun fikrincə, düşüncədə real varlığın insan beynində inikasının bütün prosesləri nəzərdə tutulur. Lakin təfəkkür isə real varlığın anlayış, mühakimə və əqli nəticə formasında inikası prosesidir. Deməli, təfəkkür düşüncə prosesinin ansaq müəyyən bir sahəsini təşkil edir.

Üçüncüsü də odur ki, dil və təfəkkür məsələsinin şərhində bir sıra səhvlərə, dolaşıcılığa yol verilmişdir. Bu sahədə A.Qurbanov dil və təfəkkür məsələsinə dair Aristotelin irəli sürdüyü müddəaların indi də elmi dəyərini itirmədiyini vurğulayır.

O, bununla yanaşı, müasir dilçilikdə dil və təfəkkür probleminin yeni istiqamətdə təhlilə başlanıldığını, bunun

təkcə təfəkkür məsələlərini deyil, ümumiyyətlə, düşüncə proseslərini bütövlükdə əhatə etdiyini vurğulayır. Müəllif sonda qeyd edir ki, dil və düşüncə müxtəlif mürəkkəb məsələlərin kompleksindən ibarətdir. Dilçilik təliminin xüsusi sahəsini təşkil edən bu problem dövrümüzün elmi mühitində xüsusi diqqət mərkəzində durur.

A.Qurbanov dil ilə düşüncə və təfəkkürün vəhdəti nəzəriyyəsiindən danışarkən burada dil, düşüncə, təfəkkür haqqında anlayışların nə olduğunu şərh edir.

Müəllifin əvvəlki fəsillərdə dil haqqında fikirləri burada tam başqa cür təsəvvür olunur. Yəni dilə fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən yanaşılır. Dil insan düşüncəsi üçün zərurət təşkil edir. O, düşüncənin praktik və maddi cəhətidir. A.Qurbanov dilin bir neçə vəzifə yerinə yetirdiyini vurğulayır: 1) Dil fikrin formalaşmasında iştirak edir. Hər hansı bir fikir ancaq dil vahidləri vasitəsilə aydın və dəqiq formalaşır... Bir sıra tədqiqatçılar insanın öz-özünə fikirləşdiyi zaman guya dilə müraciət etmədiyi qənaətinə gəlmişlər. Bu, belə deyildir. İnsan danışanda da, danışmayanda da sözlə fikirləşir.

2) Dil insan fikrini ifadə etməkdə, bununla cəmiyyət üzvləri arasında fikir mübadiləsi yaratmaqda xüsusi rol oynayır. Fikir mübadiləsi bir neçə istiqamətdə olur:

- a) insan dil vasitəsilə öz fikrini ifadə edir;
- b) başqasının fikrini öyrənir;
- c) qarşılıqlı fikri anlaşma imkanı əldə edir.

Deməli, fikrin bütün reallığı dildə təzahür edir. Fikirləşmə zamanı xüsusi rol oynayan səsli dil düşüncənin duyğudan təfəkkürə keçmə prosesinə imkan yaradır.

Düşüncə haqqında anlayışa gəldikdə isə, deyə bilərik ki, düşüncə geniş bir anlayışdır və insanın hər bir fəaliyyətində

istifadə olunur. Düşüncənin formalaşmasında və inkişaf etməsində xüsusi bir rol oynayır. Xarici aləmin dərk edilməsində onun rolu böyükdür. A.Qurbanov dərk etmə prosesinin iki mərhələsi olduğunu göstərir: ilkin mərhələ və ali mərhələ.

İlkin mərhələ duyğu, qavrayış və təsəvvürlə meydana gəlir. Buna görə də bu mərhələ hissi dərk etmə, yaxud hissi mərhələ adlanır.

Ali mərhələ anlayış, mühakimə və əqli nəticə əsasında yaranır. Məntiqi formalarla ifadə olunan bu mərhələyə məntiqi dərk etmə, yaxud rəşional mərhələ də deyilir.

Müəllif sonra düşüncənin hər bir mərhələsi haqqında, qısa da olsa, məlumat verir.

Təfəkkür haqqında bəhs edərkən onun özünəməxsus üç əlamət və keyfiyyətinin mövcudluğunu vurğulayır:

- 1) Təfəkkür üçün ümumiləşdirmə başlıca əlamətdir... İnsana təbiət və cəmiyyətin müxtəlif növ hadisələri təsir edir. Bunun əsasında insan müxtəli sahələrdən çoxmiqdarlı məlumat alır, onun zəruri cəhətlərini yığcam şəkildə ümumiləşdirir. Belə ümumiləşdirmə əsasında isə müəyyən nəticə çıxarır... Deyilənlərə əsasən, təfəkkür varlığın ümumiləşdirilmiş şəkildə inikası hesab olunur;
- 2) Təfəkkür üçün zəruri olan cəhətlərdən biri də mücərrədləşdirmədir. Mücərrədlilik təfəkkürün yüksək əlamətidir. Bu əlamət ətraf mühitin sirlərinin açılmasında, mənimsənilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir;
- 3) Real varlığın ardıcıl və müntəzəm əks olunmasına imkan yaratmaq təfəkkür üçün çox vacib cəhətdir. Maddi aləm müntəzəm olaraq ardıcıl şəkildə əks olunmasa, varlıq haqqında tam bilik əldə edilə bilməz. İnsanlığın təşəkkülü tarixində təfəkkürün bu əlaməti xüsusi olaraq diqqət mərkəzində olmuşdur.

Təfəkkürün bir sıra növləri mövcuddur ki, onların da bir-birindən ən başlıcaları bunlardır:

- 1) Konkret təfəkkür;
- 2) Mücərrəd təfəkkür;
- 3) Nəzəri təfəkkür;
- 4) İntuitiv təfəkkür;
- 5) Analitik təfəkkür;
- 6) Dialektik təfəkkür;
- 7) Empirik təfəkkür;
- 8) Yaradıcı təfəkkür.

Bundan başqa, A.Qurbanov qeyd edir ki, təfəkkürün zəruri ifadə forması dildir. Bütün məntiqi qanunlar dil vahidləri, dil vasitələri əsasında mövcud olur. Müəllif dil və təfəkkürün oxşar və fərqli cəhətlərini də göstərmişdir: onların oxşar cəhətləri dil və düşüncənin münasibətində aydınlaşır.

Fərqli cəhətlərə gəldikdə isə, müəllif onun üç cəhətini vurğulayır:

- 1) Dil üçün spesifik cəhət onun ünsiyyət vasitəsi, təfəkkürün səciyyəvi cəhəti isə varlığın ümumiləşmiş şəkildə əks etdirilməsinin yüksək forması olmasıdır;
- 2) Dil ilə təfəkkürün fərqlərinin biri də odur ki, bəzən eyni fikir dildə bir neçə formada ifadə edilə bilər. Məsələn, dilin yaradıcısı xalqdır, dil xalq tərəfindən yaranır, dil xalq yaradıcılığı məhsuludur, dil ümumxalq əməyinin nəticəsidir və s.;
- 3) Dil sözlərdən, söz birləşmələrindən, cümlələrdən, təfəkkür isə anlayış, mühakimə və əqli nəticədən istifadə edir.

A.Qurbanov dillə düşüncənin münasibəti və əlaqəsindən bəhs edərkən, bu məsələyə müxtəlif mövqedən ya-

naşıldığı üçün bir-birinə zidd olan bir sıra mülahizələrin olduğunu qeyq edir. Həmin mülahizələr bunlardır:

- 1) Dillə düşüncə eyniləşdirilmiş;
- 2) Dil düşüncədən fərqləndirilmiş;
- 3) Dillə düşüncənin müəyyən münasibətdə ola bilmədiyi göstərilmişdir.

Müəllif bu haqda alman filoloqu V.fon Humboldtun, ingilis filoloqu M.Millerin, Amerika dilçisi L.Blumfildin fikirlərini xatırladır. O, daha sonra yazır ki, dil ilə düşüncəni – təfəkkürü bir-biri ilə bağlı münasibətdə görmüş və onları fərqləndirməyə çalışmışlar. Bu mülahizələrin tərəfdarlarından biri F.de Sössür olmuşdur. O, hər iki anlayışı fərqləndirmiş, lakin bununla bərabər təfəkkürü dilin bir hissəsi hesab etmişdir. Bu, doğru deyildir.

Fransız dilçisi Emil Benvenist bu məsələdə Sössürdən qabağa getmiş və fikrin məzmununun dillə ifadə olunduğu müddəasını əsaslandırmışdır. Benvenistə görə, dil təfəkkür deyil, bunların hər ikisi müstəqil anlayışlardır.

A.Qurbanov bu məsələ ilə bağlı bir çox fikirlər olduğunu da qeyd edir. Bununla yanaşı, o, vurğulayır ki, dil və düşüncə ilə əlaqədar fərqli konkret görüşlər aşağıdakılardır:

1. Qarşılıqlı münasibət;
2. Dialektik əlaqə;
3. Daimi asılılıq.

Müəllif bu əlaqələrə qısa şəkildə aydınlıq gətirmişdir. Məsələn, qarşılıqlı münasibətə fikir aydınlığı gətirərək göstərir ki, dil ilə düşüncədə həm yaxınlıq, həm də oxşar cəhətlər mövcuddur. Bu, heç də onların eyniyyət kimi təsəvvür edilməsinə əsas vermir. Çünki bunların fərqli əlamətləri də az deyildir. Dil və düşüncə arasında qarşılıqlı münasibət ikitərəfli-dir. Buna görə də məsələyə dilin düşüncəyə, düşüncənin dilə

münasibəti kimi baxılmalıdır. Dilə münasibətdə düşüncənin, düşüncəyə münasibətdə də dilin konkret vəzifələri vardır. Bunların bir-birinə təsiri də qarşılıqlı xarakterdədir.

A.Qurbanov dialektik əlaqənin nədən ibarət olduğunu aşağıdakı kimi təsvir edir:

- 1) Dil düşüncəsiz, düşüncə də dilsiz ayrıca yarana və yaşaya bilməz;
- 2) Həm dil, həm də düşüncə ictimai əmək sayəsində bir mənbədən yaranmışdır. Buna görə də hər ikisi ictimai hadisədir;
- 3) Bu iki kateqoriyanın hər birinin varlığı digəri üçün zəruridir. Bunlardan biri digəri üçün forma məzmununa, məzmun formaya gərəkli olan qədər lazımlı və əvəzilməzdir;
- 4) Hər iki fikrin yaranması üçün dil ilə düşüncənin qarşılıqlı fəaliyyəti vacibdir. Bunlardan birinin iştirakı olmadan beyində fikir yarana bilməz.

Dil ilə düşüncənin əlaqəsini eyniyyət hesab etmək həqiqətə uyğun olmaz. Çünki bunlar arasında eyniyyət yox, üzvi xarakterli vəhdət təşkil edən möhkəm əlaqə vardır.

Daimi asılılıq dedikdə, müəllif qeyd edir ki, dil ilə düşüncə yarandığı andan bir-biri ilə asılı vəziyyətdədir. İnsan danışarkən onun düşüncəsində nəzarətin xüsusi mexanizmi işləyir ki, bunun köməyi ilə hər bir anlayış ifadəsi üçün lazımi söz axtarılır, seçilir və nitqdə işlədilir. Nitqin vasitəsilə insanlar öz düşüncə fəaliyyətinin nəticələrini ifadə edir və möhkəmləndirirlər. Bu asılılıq heç vaxt zəifləmir, dilin fəaliyyət sahəsi ilə düşüncənin fəaliyyət sahəsi arasında daimi asılılıq fəal şəkildə özünü göstərir.

A.Qurbanov dil və təfəkkürün vahidləri haqqında bəhs edərkən, onların məsələlərinin son dərəcə mürəkkəb xarakterli olmasını vurğulayır. Odur ki, müəllif bu va-

hidlərin ayrı-ayrılıqda mahiyyətinin, vəzifələrinin nədən ibarət olduğunu müxtəsər də olsa, şərh edir.

Əvvəlcə, “Dil vahidləri hansılardır” sualına müəllif özü cavab verir ki, doğrudur, dilçilikdə dil vahidlərini müəyyənləşdirmək məqsədi ilə bir sıra prinsip və meyarlardan istifadə edilmişdir. Bunların arasında dil vahidləri sırasına konkret vahidlərlə bərabər, bəzi dil hadisələri də aid edilmişdir. Məsələn, fonem, morfem, söz, frazeoloji birləşmə, sərbəst söz birləşməsi, cümlə, cümlə üzvü, konstruksiya, vurğu, intonasiya və s. Bunlarla yanaşı, dil vahidlərindən bəhs edərkən nitq hissələri məsələsini də xatırlatmaq lazım gəlir. Çünki nitq prosesi də ayrı-ayrı vahidlərə bölünür və ümumi ünsiyyətə xidmət edir... Bəzi vahidlərin həm dilə, həm də nitqə məxsus olduğu göstərilmişdir. Məsələn, söz, cümlə və sair vahidlər hər ikisinə aiddir. Lakin vurğu, fasilə, intonasiya vahidləri isə nitqə məxsusdur.

A.Qurbanov göstərir ki, dil vahidlərinin ümumi və xüsusi əlamətlərinin təhlili nəticəsində aşağıdakı vahidlər müəyyənləşdirilmişdir: söz, söz birləşməsi və cümlə.

Müəllif bunlar haqqında qısa məlumat verərək vurğulayır ki, dilin ən başlıca vahidi sözdür. Hər bir söz səs kompleksidir. Lakin hər cür səs tərkibini, səs toplusunu söz adlandırmaq mümkün deyildir (müəllif bunları misallar əsasında izah edir).

Hər bir söz birləşməsi anlayışla bağlı sözlərdən əmələ gəlir. Onun sxematik sistemi belədir: Morfem → söz → söz birləşməsi.

Cümlə ən böyük dil vahididir. Başqa dil vahidlərindən fərqli olaraq, nitq fəaliyyəti prosesində bu və ya digər məlumatı ifadə edir. Hər bir cümlənin əsasında da söz və söz birləşməsi durur.

A.Qurbanov dil vahidləri ilə yanaşı təfəkkür vahidlərinə də aydınlıq gətirir. Qeyd edir ki, dilçilikdə “təfəkkür vahidləri” terminindən istifadə edilməsi tamamilə məqsəduyğundur. O, həmçinin yazır ki, təfəkkürün başlıca vahidləri bunlardır: anlayış, mühakimə, əqli nəticə. Bu təfəkkür vahidlərinin hər biri inikasın tamlığına, bütövlüyünə və digər xüsusiyyət və əlamətlərinə görə xarakterizə olunur. Sonra müəllif bunların hər birinin elmi cəhətdən nümunələr əsasında izahını vermişdir. Sonda belə bir fikrə gəlir ki, dil və təfəkkürün səciyyəvi cəhətləri – onların yaxın, oxşar və fərqli əlamətləri sözlə anlayışın, cümlə ilə mühakimənin münasibətində özünü daha qabarıq və aydın göstərir. Müəllif bunların hər birinə də ayrı-ayrılıqda aydınlıq gətirmişdir.

Müəllif bu fəsildə dil və düşüncənin inkişafına dair müəyyən fikirlərə də aydınlıq gətirmişdir. Sonda belə bir nəticəyə gəlir ki, dil insanın maddi ələmi dərk etməsində, əldə edilmiş biliklərin möhkəmləndirilməsində əvəzsiz rol oynayır. Lakin şifahi dil – nitq müəyyən çatışmazlıqlara malikdir. Belə ki, hər hansı bir sahəyə dair bilik ifadə olunanda yaddaşlarda əbədiləşib qalmır. Buna biliklərin həcmi və sair amillər maneçilik törədir. Bu çatışmayan cəhəti nəzərə alaraq yazılı dili – nitqi yaratmışlar. Bu isə insan düşüncəsinin yüksək inkişafı ilə bağlıdır.

* * *

Monoqrafiyanın ikinci fəslə “Dil və nitq” adlanır. Bu başlıq altında aşağıdakı sahələr araşdırılmışdır: dil və nitqin mahiyyəti – vəzifələri, nitqin tipləri, nitqin növləri, nitqin formaları, nitqin tərzə, nitq hissələri və onların təsnifi.

Hələ dil və nitq məsələləri alimləri eradan əvvəl maraqlandırmışdır; stoiklər müəyyən fikirlər irəli sürmüşlər.

Lakin buna baxmayaraq, A.Qurbanovun yazdığı kimi, dil və nitq anlayışlarını rəsmi şəkildə fərqləndirmək XIX əsrin məşhur alimlərindən Vilhelm Humboldtdasn başlayır. V.Humboldt incə və dəqiq linqvistik müşahidələr əsasında dil ilə nitqi bir-birindən fərqləndirmiş, onların fərqlənən cəhətlərini elmi-tədqiqat obyektinə kimi nəzəri baxımdan əsaslandırmağa səy göstərmişdir.

A.Qurbanov bu məsələ ilə tanınmış dilçi alimlərdən: A.Potebnya, Boduen de Kurtene, F.de Sössür, A.İ.Smirnit-ski, A.A.Reformatski və başqa dilçilərin də məşğul olduqlarını qeyd edir.

Müəllif hazırda dil və nitq məsələlərinin müasir dünya dilçiliyinin özək problemi əsasında xüsusi yerdə durduğunu vurğulayır. O özü də bu məsələnin həllində bəzi araşdırmalar aparmış, birinci növbədə dil və nitqin mahiyyəti – vəzifələri haqqında sözünü demişdir. A.Qurbanov bu məsələnin dolaşılığını nədə görür? Müəllif özü qeyd edir ki, burada əsas vəzifələrdən biri “dil və nitq” terminlərinin və bunlara aid anlayışların düzgün dərk edilməsidir. Ənənəvi dilçilikdə bu terminlərin bəzən düzgün olmayaraq sinonim kimi işləndiyinə rast gəlmək olur ki, bunun da nəticəsində ciddi dolaşılıq yaranır. Bunların hər biri müstəqil termin olub, xüsusi və fərqli anlayışların ifadəsinə xidmət edir. Buna görə də “dil” termini ilə “nitq” termini arasında möhkəm sərhəd qoymaq lazımdır. Müəllif, əvvəla, onu qeyd edir ki, dil nitq üçün ilkin şərt olmaqdan başqa, həm də nitqin məhsuludur. Dil insan tələbatını nitq vasitəsilə ödəyir. Lakin buna baxmayaraq, dil həcmcə və kəmiyyətcə nitqdən çox genişdir. Yəni nitq fərdi xarakter daşıyarsa da, dil ümumxalq miqyasında fəaliyyət göstərir. Buna görə də bəşəriyyət tarixində dil hər hansı bir xalqın varlığı rolunu oynayır.

Dil və nitqin xüsusiyyətlərinə gəldikdə, onların fərqli cəhətləri özünü nədə göstərir? A.Qurbanov yazır: “Məlum olduğu kimi, cəmiyyətdə dil üç mühüm funksiyanı yerinə yetirir: 1) ictimai-tarixi təcrübəni yaşatmaq, ötürmək və mənimsəmək vasitəsi rolunu oynayır; 2) kommunikasiya (ötürmək) rolunda çıxış edir; 3) intellektual fəaliyyət vasitəsi olur. Dilin həmin funksiyaları nitq prosesinin də istiqamətini müəyyənləşdirir.

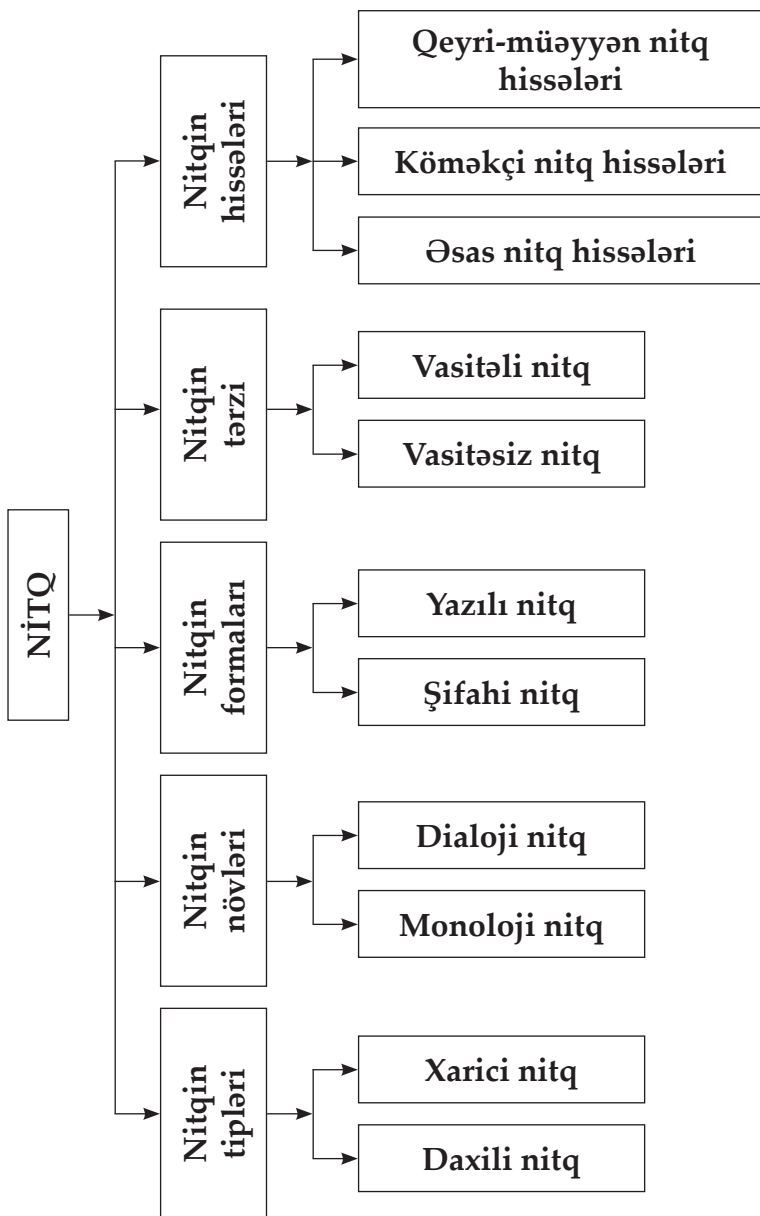
Nitqin də özünəməxsus funksiyaları vardır: 1) nitq prosesində əşyalar, hal-hərəkət, vəziyyət, şərait, zaman və s. konkret adlandırılır; 2) nitq prosesində sözlər vasitəsilə ümumiləşdirmə aparılır; 3) nitq prosesi kommunikasiyaya (ünsiyyətə) xidmət edir “(II cild, səh. 47).

Müəllif sonda onu da yazır ki, nəticə olaraq bilmək lazımdır ki, dil və nitq müxtəlif ictimai hadisələr deyil, bir ictimai hadisənin müxtəlif tərəfləridir. Bu tərəflərin hər ikisi üçün əsas vahid linqvistik ünsürlərdir.

Burada, həmçinin, dil və onun xarakteri, nitq və onun xüsusiyyətləri, dil ilə nitqin münasibəti, dilin inkişafında nitqin rolu işıqlandırılır. Nitq və onun xüsusiyyətlərində, əsasən, nitq prosesinin üç başlıca ünsürü olan – *danışmaq, eşitmək, dərk etmək* kimi ünsürlərindən danışılır. Nitq üçün xarakterik olan bir sıra cəhətləri vardır: nitq axını, nitq tak-tı, nitq ritmi və s.

A.Qurbanov göstərilənlərin hər bir ünsür və cəhətlər haqqında məlumat vermiş, misallar göstərmişdir. Bununla, müəllif belə nəticəyə gəlir ki, dil öz təzahürünü nitqdə tapır, nitq isə dili inkişaf etdirib yaradır.

Nitqin tiplərindən bəhs edərkən, müəllif onu aşağıdakı cədvəldəki kimi təsnifləndirir:

A.Qurbanov burada göstərilən hər bir təsnif haqqında məlumat vermişdir ki, onların bəzilərinin qısa şərhini veririk.

Daxili nitq haqqında məlumat verən müəllif yazır: “Əvvəllər belə hesab edirdilər ki, daxili nitq öz quruluşuna görə xarici nitqə uyğun gəlir, onlar arasındakı fərq ancaq səslə tələffüzün olub-olmamasıdır. Müasir tədqiqatlar daxili nitq problemi haqqında bu yanlış təsəvvürü aşkara çıxarmışlar.” Sonra müəllif qeyd edir ki, insanın öz-özünə səssiz danışdığı daxili nitq adlanır. Bu səslənməyən nitq fərdin özünə müraciəti və ya digər şəkillərdə ola bilər. Müəllif daxili nitqlə xarici nitqin fərqlərini də göstərir. Biz onların qısa xülasəsini oxuculara çatdırırıq:

- 1) Daxili nitq tələffüz edilməyən səssiz nitqdir...;
- 2) Daxili nitq sürətli olur. Belə ki, insan hər hansı bir məsələ haqqında öz-özünə düşünərkən daha tez nəticə çıxarır. Lakin xarici nitqdə mürəkkəb quruluşlu çoxlu sintaktik konstruksiyalar dinləndiyindən nəticə çıxarmaq sürəti aşağı olur;
- 3) Daxili nitq lakonikliyə malikdir. Burada az sözlə çoxlu fikir ifadə edilir...;
- 4) Daxili nitq qrammatik konstruksiya etibarilə elliptik xarakterlidir. Yəni daxili nitqdə bütün cümlə üzvləri yerli-yerində işlənmir. Onların çoxu düşür. Bu cəhətdən daxili nitq predikativliyi ilə səciyyələnir. Yəni burada əşyanın adının çəkilməsindən daha çox onun haqqında məlumat verilir...;
- 5) Daxili nitq situativ xarakterlidir. Ona görə də o, tez-tez hissələrə bölünür. Çünki o, həmişə müəyyən şəraitlə situasiya ilə bağlı olur. Belə vəziyyətdə daxili nitq ayrı-ayrı situasiyanı təhlil etmək, aydınlaşdırmaqla məşğul olur.

A.Qurbanov burada, həmçinin, psixoloqların maraqlı fikirlərinə də toxunur.

Daxili nitqdən fərqli olaraq, xarici nitq aydınlıq, məntiq-lik, ardıcılıq, səlislik, təsirlilik, ahəngdarlıq və s. tələb edir.

İnsan öz xarici nitqində cəmiyyətin müəyyən siyasətinə etika və əxlaq qaydalarına riayət etməli olur və ondan kənara çıxma bilmir. Buna görə də xarici nitq qrammatik qəliblərə salınmaqla bəraət, həm də ideya və məzmunca da müəyyən səciyyəyə düşməli olur.

A.Qurbanov onu da qeyd edir ki, xarici nitq insandan öz fikrinin mükəmməl ifadə etmək bacarığı tələb edir. Buna dilçilikdə nitq mədəniyyəti deyilir.

Xarici nitq öz növlərinə, formalarına və tərzinə görə müxtəlifdir. Bu cəhətdən dialoji və monoloji nitq, şifahi və yazılı nitq, vasitəli və vasitəsiz nitq mövcuddur.

Müəllif bunlara da elmi cəhətdən ətraflı aydınlıq gətirir. Belə ki, monoloji nitqin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, burada hər hansı müəyyən bir ideya, bir fikir, məsələ, problem, məlumat, informasiya, xatirə, tezis və s. bir nəfərin ardıcıl, rabitəli, geniş və ya qısa nitqi kimi özünü göstərir. Monoloji nitq müxtəlif məzmunlu olur. Monoloji nitq iki şəkildə özünü göstərir: şifahi nitq və yazılı nitq. Həminə görə yazılı monoloji nitq geniş, şifahi monoloji nitq isə qısa, yığcam və konkret olur.

A.Qurbanov monoloji nitqin xarakterindən danışarkən, yazıçı və şairlərin yaradıcılığına müraciət edir və onların əyani şəkildə şərhini verir. Müəllif, həmçinin, monoloji nitqin – nəqletmə monoloqu, təsviri monoloq, məlumatverici monoloq kimi formalarından danışır.

Dialoji nitqin isə – dialoji nitqin əlamətləri (mikrodialoq və makrodialoq), dialoji nitqin növləri (sual-cavab dia-

loqu, müsahibə dialoqu, müzakirə dialoqu) də eynilə şərh olunur.

Nitqin formalarından şifahi (akustik) nitq (növləri: şifahi nitqin xüsusiyyətləri, şifahi nitq və tələffüz, şifahi nitq və vurğu, şifahi nitq və intonasiya, şifahi nitq və fasilə, şifahi nitq və söz sırası, şifahi nitq və təkrar, şifahi nitq və mimika – jest) geniş şərh edilir.

Müəllif şifahi nitqdə vurğunun üç növünü göstərir:

- 1) heca vurğusu;
- 2) məntiqi vurğu;
- 3) həyəcanlı vurğu.

Cümlənin 4 növü göstərilir:

- 1) nəqli cümlə;
- 2) sual cümləsi;
- 3) nida cümləsi;
- 4) əmr cümləsi.

İntonasiyanın üç tipi olduğu göstərilir:

- 1) xəbərdaredici intonasiya;
- 2) tamamlayıcı intonasiya;
- 3) sadalayıcı intonasiya.

Mimikadan söhbət gedərkən, onun aşağıdakı ünsürləri qeyd edilir:

- a) üz mimikası;
- b) göz mimikası;
- c) ağız mimikası;
- ç) dodaq mimikası;
- d) aln mimikası

Jestə isə bunlar daxildir:

- a) barmaq jestləri;
- b) əl pəncəsi jestləri;

- c) qol jestləri;
- ç) baş jestləri;
- d) çiyin jestləri;
- e) qıç jestləri;
- ə) ayaq jestləri və s.

Mimika işarələrin jestləri:

- 1) Xöş əhvali-ruhiyyə mimikası – *gözlərin gülümsəməsi*;
- 2) Xəlvəti işarə mimikası – *bir göz qırpmı*;
- 3) Narazılıq mimikası – *üz-gözü turşutma*;
- 4) Təəccüb mimikası – *dodaqların birləşib qabağa çıxması*;
- 5) Nifrət mimikası – *gözlərin obyektə tuşlanaraq baxışın gərginləşməsi*;
- 6) Həya mimikası – *üzün qızarması*;
- 7) Qorxu mimikası – *bəninizin qaçması və s.*

Jest işarələrinin növləri:

- 1. İstiqamətvermə jesti.
- 2. İşarəetmə jesti.
- 3. İcazə jesti: a) icazə almaq üçün əl və ya barmaq yuxarı qaldırılır; b) icazə vermək üçün başla işarə edilir).
- 4. qorxu və təəcüb jesti.
- 5. Yalvarış və sitayiş jesti.
- 6. Rica və xahişetmə jesti.
- 7. İnkər və ya rəddetmə jesti.
- 8. Təsdiq və ya razılıq jesti.
- 9. Etiraz jestində yenə də baş və ya əldən istifadə olunur.
- 10. Hərəkətə təhrik jesti: a) açıq vəziyyətdə əli aşağı yel-ləməklə "otur" deyilir; b) açıq vəziyyətdə əli yuxarı yel-ləməklə "qalx" deyilir; c) əlin arxasını qabağa yelləməklə "get" deyilir; d) əlin qabağa doğru uzanması şəklində

barmaqların birlikdə irəli-geri tərpənməsi müəyyən bir şəxsi özünə doğru çağırmaq deməkdir və s.).

11. Vidalaşma jesti.
12. Birliyə çağırmaq jesti.
13. Qələbə jesti.
14. Keyfiyyət jesti.
15. Təsviri jest.

Bütün bunlar A.Qurbanovun əsərində əksini tapır və müəllif tərəfindən hər birinin izahı da verilir.

Yazılı (optik) nitqdə – yazılı nitqin xüsusiyyətləri, yazılı nitq və qrafemlər, yazılı nitq və abzas, yazılı nitq və durğu işarələri, yazılı nitq və sitat və s. məsələlər diqqəti daha çox cəlb edir.

A.Qurbanov yazılı nitqin aşağıdakı xüsusiyyətləri göstərir:

1. Yazılı nitq yazılır və oxunur.
2. Yazılı nitqdə elmi, texniki, siyasi və digər terminlər çox işlənir.
3. Yazılı nitqdə sadə, geniş və mürəkkəb cümlələrdən daha çox istifadə olunur.
4. Yazılı nitq ədəbi dilin əsasında formalaşmış inkişaf edir.
5. Yazılı nitqdə intonasiya, fasilə, vurğu və s. şifahi nitq ünsürlərini əks etdirən durğu işarələrindən istifadə olunur.
6. Yazılı nitqdə mimika və jestlərdən istifadə olunmadığından fikrin bütün incəliklərini sözlərin müxtəlif mənə çalarlıqlarından istifadə etməklə təsvir etmək lazımdır.
7. Yazılı nitq hər hansı bir məlumatın, fikir xəzinəsinin nəsil-dən-nəslə keçməsində əsas rol oynayır...
8. Yazılı nitqin sürəti şifahi nitqə nisbətən çox aşağıdır.
9. Yazılı nitqdə danışmaq səslərini özündə əks etdirən hərflərdən istifadə edilir.

Yazıda abzasdan aşağıdakı hallarda istifadə olunur:

1. Yazılı nitqdə yeni fikrə keçdikdə.
2. Yazılı dialoji nitqin tərkib hissələri olan replikalar yeni sətirdən başlayanda.
3. Eyni mətndə müəyyən əlamət və xüsusiyyətlər, təsniflər, qruplaşdırmalar sıralanma yolu ilə verildikdə.

A.Qurbanov bunları sadaladıqca öz fikirlərini bədii əsərlərdən nümunələr göstərməklə tamamlamışdır. Bu, həm də sübuta yetirilmiş faktlardır.

Müəllif yazılı nitqdə durğu işarələrinin şərhinə geniş yer vermişdir. O, durğu işarələrinin aşağıda verilmiş müxtəlif növlərini diqqətə cəlb etmişdir:

1. Yazılı nitq və nöqtə. (.)
2. Yazılı nitq və vergül. (,)
3. Yazılı nitq və nida işarəsi. (!)
4. Yazılı nitq və sual işarəsi. (?)
5. Yazılı nitqdə çox nöqtə. (...)
6. Yazılı nitqdə iki nöqtə işarəsi. (:)
7. Yazılı nitqdə nöqtəli vergül işarəsi. (;)
8. Yazılı nitqdə mötərizə.
9. Yazılı nitqdə dırnaq işarəsi. ("---")
10. Yazılı nitqdə tire. (-)

Yazılı nitqdə mötərizənin də formaları bunlardır: girdə mötərizə (); düz mötərizə []; bucaq mötərizə < >; maili mötərizə / /

Müəllif durğu işarələrinin bütün növlərinin incəlikləri haqqında məlumat verdikcə, onların necə və harada işlənməsini bədii ədəbiyyatdan gətirdiyi nümunələr əsasında ayani olaraq şərh etmişdir.

Bununla yanaşı, müəllif əsərdə nitqin tərzindən və onun iki növü olan – vasitəli və vasitəsiz nitqlərdən də

söhbət açır. Ardınca isə nitq hissələrinin təsnifini araşdırır. Əsas nitq hissələrindən (isim, sifət, say, əvəzlilik, feil, zərf), köməkçi nitq hissələrindən (qoşma, bağlayıcı, ədat) və qeyri-müəyyən nitq hissələrindən (modal sözlər, nida sözlər, təqlidi sözlər, imperativ sözlər, uşaq sözləri, ritmik sözlər) qısa da olsa, qaneedici şəkildə məlumat vermişdir.

Mənə elə gəlir ki, burada A.Qurbanovun göstərdiyi bu ardıcılıqlar elmi nöqtəyi-nəzərdən ən dəqiq bölgüdür. Çünki vaxtilə bu sahədə də polemika doğuran müxtəlif fikirlər, müxtəlif mübahisələr olmuş, dəqiqləşdirmələr öz həllini tapmamışdır.

* * *

Əsərin üçüncü fəslə "Dil və norma" adlanır. Burada, əsasən, ümumxalq dilinin tərkib hissələri araşdırılır. Məlumdur ki, dilçilikdə ümumxalq dili məfhumu geniş bir anlayışı bildirir. A.Qurbanov da qeyd edir ki, ümumxalq dili dedikdə, xalqın bütün dil vasitə və formalarının məcmusu nəzərdə tutulur.

Müəllif ümumxalq dilinin iki qolu olduğunu vurğulayır: 1) ədəbi dil; 2) danışıq dili.

Ədəbi dilə aiddir: rəsmi danışıq və kütləvi ədəbi söhbət.

Danışıq dilinə isə bunlar daxildir: dialekt danışıq, jarqon danışıq, loru danışıq.

A.Qurbanov bundan sonra ədəbi dilin əlamətlərini göstərir. Bu əlamətlər, əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir:

- a) Ədəbi dil milli dilin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Hər bir milli dilin ümumanlaşmış olması ədəbi dilin köməyi ilə təmin edilir. Buna görə də ədəbi dil daim saflaşır, cilalanır.

- b) Ədəbi dilin ədəbi-mədəni səciyyəliliyi onun yüksək əlamətlərindəndir. Bu dilin mündəricəsini mədəni-lingvistik xüsusiyyətlər təşkil edir. Kobud və vulqar ünsürlər belə dilin ümumi qayəsinə ziddir.
- c) Ədəbi dil normalaşdırılmış ünsiyyət vasitəsidir. Burada dilin hər bir səviyyəsinə dair norma müəyyən-ləşdirilir. Belə bir əlamət ədəbi dili qaydaya salır, onu standartlaşdırır...
- ç) Ədəbi dil tarixən əldə olunmuş ümummədəni naili-yətlərin saxlanması, əbədiləşdirilməsi və nəsilərə ötürülməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bütün elmi kəşflər, bədii söz sənətkarlarının ölməz əsərləri ədəbi dil vasitəsilə yaşayır və xalqın xidmətində olur.
- d) Ədəbi dilin zəngin lüğət tərkibinə, qrammatik quru-luşa və üslublar sisteminə malik olması onun əsas xü-susiyyətlərindən sayılır.
- e) Ədəbi dil şifahi və yazılı formalara malikdir. Bu əlamət onun rolunun və vəzifələrinin artmasında əvəzsizdir.
- ə) Ədəbi dil müxtəlif məzmunlu hər növ informasiya verməyə qadirdir. Buna görə də ədəbi dil geniş da-irədə işlədilir. Ondən dövlət idarələrində, elm, tədris, mətbuat, ədəbiyyat, rəsmi-kargüzarlıq, istehsalat və məişətdə istifadə olunur... (II cild, səh. 139).

A.Qurbanov "Ədəbi dil" başlığı altında ədəbi dilin əlamətlərindən başqa, ədəbi dilin yaranması, ədəbi dilin xronoloji sərhədi, şifahi ədəbi dilin tərkibi, ədəbi dilin inkişaf yolları barədə də məlumat vermişdir.

Ədəbi dilin yaranması yollarından bəhs edən müəl-lif onu vurğulayır ki, bəziləri ədəbi dilin tam süni əsasda formalaşdığı fikrini irəli sürmüş, onu ümumxalq dilindən ayrı olan bir ictimai hadisə hesab etmişlər. Belə bir fikir

ədəbi dilin yaranma prosesini düzgün dərk və təsəvvür edə bilməməyin nəticəsidir.

Ədəbi dil – ədəbi danışiq, mədəni danışiq formasında ümumxalq bazası əsasında yaranır və formalaşır. Hər bir ədəbi dilin əsasını müəyyən dialekt, dialekt qrupu və şivə təşkil edir. Belə hallarda, adətən, mərkəz dialekti, paytaxt şivəsi əsas götürülür.

Ədəbi dilin yaranmasında digər bir məsələ – ədəbi dilin yazılı, yoxsa şifahi əsasında yaranması olmuşdur. Bu, uzun müddət qüvvədə qalsa da, sonralar ədəbi dilin şifahi yolla əmələ gəldiyi fikri meydana çıxmışdır. A.Qurbanov bu konsepsiyanın həqiqətə daha uyğun olduğunu qeyd edir. O, bu barədə, həmçinin, Azərbaycan ədəbi dilinin tarixini nəzərə çatdırır və nümunələr göstərir. Onu qeyd edir ki, hazırda Azərbaycan ədəbi dilində “aparıcı rol” yazılı ədəbi dildir.

Müəllif ədəbi dilin xronoloji sərhədindən danışarkən, ərəb dilinin xronoloji tələblərə əsasən üç yerə bölündüyünü qeyd edir ki, bu da dilçiliyimiz üçün bir faktdır. Həmin dövrlər bunlardır:

Qədim ərəb dili – bizim eranın VI əsrinə qədər;

Klassik ərəb dili – VI–XVIII əsrlərdə;

Müasir ərəb dili – XIX əsrdən indiyə kimi.

Məlumdur ki, müasir ədəbi dil dedikdə bir çoxları bu anlayışı “hazırkı” kimi mənimsəyirlər. Lakin bu, belə deyildir. A.Qurbanov onların bir-birindən fərqi aşığadakı kimi izah edir: “Müasir ədəbi dil dedikdə, dil vahidlərinin müasir baxımdan anlaşılması əsas meyar hesab edilir. Hazırkı Azərbaycan ədəbi dili XVIII əsr ədəbi dil materialları ilə tutuşdurduqda, demək olar ki, heç bir çətinlik yaranmır. Buna görə də müasir Azərbaycan ədəbi dili dedikdə

XVIII əsrdən bu günə qədərki ədəbi dili nəzərdə tutmalıyıq” (II cild, səh 142).

Müəllif bir daha xatırladır ki, şifahi ədəbi dil rəsmi ünsiyyət formasıdır. Buna görə də yazıda hər növ norma-ya, qayda-qanunlara ciddi əməl olunur. Şifahi ədəbi dil həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi ünsiyyət formasıdır. İnkişaf etmiş hər bir şifahi ədəbi dilin müntəzəm zənginləşməsi və demokratikləşməsi ilə əlaqədar onun tərkibində iki komponent meydana çıxır: a) kitab danışıq (kitab dili); b) kütləvi ədəbi söhbət (kütləvi dil).

A.Qurbanov onlara açıqlama verir və yazır: “Kitab danışıq, kitab dili rəsmi danışıq formasıdır. Buna kodlaşdırılmış danışıq da deyilir. Buraya daxildir: mətbuat materialları, mühazirə, məruzə, tədris danışıqı və s.

Kütləvi ədəbi söhbət, kütləvi dil qeyri-rəsmi danışıq formasıdır. Bunu sərbəst söhbət forması da adlandırmaq olar. Buraya adi və məişət danışıqı və s. aiddir” (II cild, səh. 142).

Ədəbi dilin inkişaf yollarından bəhs edən müəllif Azərbaycan ədəbi dilinin aşağıdakı inkişaf yollarının keçdiyini qeyd edir:

1. Ədəbi dilin formalaşması və tədricən inkişafı dövrü (XVIII əsrin sonuna kimi).
2. Ədəbi dilin tam sərbəstləşməsi dövrü (XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində).
3. Ədəbi dilin sürətli inkişaf dövrü (XX əsrin II–IV rüblərində).

Müəllif Azərbaycan ədəbi dilinin ayrı-ayrı dövrlərində klassiklərimizin böyük əməyinin olduğu haqqında qısa məlumat vermişdir. Məsələn, o, Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixində XII əsrdə Həsənoğlunun, XIV əsrdə Nəsiminin, XVI əsrdə Xətai və Füzulinin, XVII əsrdə

Vaqifin, XIX əsrdə M.F.Axundovun, XX əsrdə M.Ə.Sabirin, C.Məmmədquluzadənin, Ə.Haqverdiyevin, N.Nərimanovun, M.S.Ordubadinin, C.Cabbarlının, S.Vurğunun və başqalarının rolunu qeyd edir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, A.Qurbanov ədəbi dilin xüsusiyyətlərindən bəhs etdikdən sonra danışıq dilinə də öz münasibətini bildirmişdir. Müəllif, danışıq dilinin ədəbi dildən seçildiyinin bir neçə cəhətlərini də göstərmişdir. Həmin cəhətləri bir daha nəzərə çatdırırıq:

- a) Danışıq dilinin ictimai bazasını təşkil edən hər bir danışıq sistemindən ancaq müəyyən qrup insan istifadə edir. Bunlar geniş imkanlara malik deyildir. Ona görə də bu danışıq sistemləri insan fəaliyyətinin bütün sahələrində ünsiyyəti tam təmin edə bilmir.
- b) Bu danışıq sistemlərinin vəzifələri zəif, anlaşıma dairəsi isə məhduddur. Həmin səbəbdən danışıq dili sistemləri vasitəsilə elmi, mədəni, kütləvi əsər, hətta kargüzarlıq sənədləri yaratmaq olmur.
- c) Danışıq dilinin yazılı forması yoxdur. Bundan şifahi kommunikasiya üçün istifadə edilir. Belə kommunikasiyalar, əsasən, adi mövzulara, ailə-məişət məsələlərinə aid olur.
- ç) Danışıq dilinin lüğət tərkibi ciddi özünəməxsus səciyyəvi vahidlərə malikdir. Burada ümumxalqa məlum olmayan yüzlərcə leksik və frazeoloji vahid mövcuddur. Bu ünsürlər zaman-zaman ədəbi dilin zənginləşməsində iştirak edir.
- d) Danışıq dili fərqli qrammatik cəhətlərə malikdir. Bu növ danışıqlar elliptik cümlələrlə daha çox səciyyələnir. Burada hər cümlədə sözlər ciddi şəkildə ixtisar edilir. Danışıq dilində bütöv cümlə, demək olar ki, işlənilmir. Bu prinsip dilin yığcamlığına səbəb olur.

e) Danışiq dili ünsürlərinə bədii ədəbiyyatda təsadüf edilir. Bu dil vahidlərindən müəyyən məqsədlə daha çox surət danışığına istifadə olunur.

Danışiq dilinin isə aşağıdakı tərkibləri vardır: dialekt danışığı, jarqon danışığı, loru danışığı.

Dialekt danışığı danışiq dilini əsas hissəsini təşkil edir. Jarqon danışiq ayrı-ayrı sosial və professional insan qruplarına xidmət edir. Onlar da üç qrupa bölünür: a) başqa dildən götürülmüş sözlər; b) xüsusi quraşdırılmış sözlər; c) mənası dəyişdirilmiş sözlər və s. jarqon sözlər gənclər arasında sürətlə yayılaraq, istifadə olunur. Loru danışiq ünsürləri güclü ifadəliliyə malikdir və daha çox sadə adamların nitqində istifadə olunur.

A.Qurbanov danışiq dilindən bəhs edərkən belə bir fikir irəli sürür ki, danışiq dili problemlərinə dilçilərin diqqətinin artmasına baxmayaraq, yenə də həllini gözləyən məsələlər çoxdur. Azərbaycan danışiq dilinin daxili sistemlər üzrə işlənilməsinə, elmi tədqiqata cəlb olunmasına böyük ehtiyac vardır.

Qeyd edək ki, ədəbi dil ilə danışiq dili bir-biri ilə üzvi surətdə bağlıdır. Onların bir-biri ilə əlaqəsi daimidir. Buna görə danışiq dili ədəbi dil üçün mənbədir, ədəbi dil danışiq dilinə təsir edir. Nəticə olaraq müəllif onu vurğulayır ki, ədəbi dil ilə danışiq dilinin əlaqə və təsiri nəticəsində milli ədəbi dil, onun bütün sahələri zənginləşir və inkişaf yolu keçir.

Dil normasından bəhs edən müəllif, əvvəlcə "dil norması" anlayışının elmi cəhətdən müəyyənləşdirilməsini vacib olduğunu vurğulayır. Göstərir ki, bu problem ədəbi norma, norma meyarı, normanın dəyişməsi prosesi, birinin digərini əvəz etməsi, norma variantlarının meydana çıxması, norma ənənəsi və s. bu kimi məsələlərin şərhilə bağlıdır.

Bunları nəzərə alaraq, müəllif göstərir ki, ədəbi dil norması dedikdə, cəmiyyət üzvləri tərəfindən qəbul edilmiş məcburi hər hansı bir qayda nəzərdə tutulur. Ədəbi dil norması milli və tarixi hadisədir. Buna görə də mövcud normalar hər xalqın mədəniyyəti ilə bağlı olur.

Ədəbi dildə norma meyarı bunlardır: təbiilik, işləklik, sabitlik, zərurilik. Müəllif bunların hər birinin şərhinə aydınlıq gətirmişdir.

A.Qurbanov ədəbi dil normalarının müasir ədəbi dillərin bütün sahələrində mövcud olduğunu vurğulayır:

1. Fonetik normalar. Buraya daxildir: fonetik hadisə və qanunlar, vurğuya dair ədəbi dil normaları.
2. Orfoepiok normalar. Buraya daxildir: fonemlərin tələffüzünə dair normalar, alınma sözlərin tələffüzünə dair normalar. Alınma sözlərin tələffüz və normalarında o göstərir ki, alınma sözlərin ədəbi tələffüzdə özünü göstərən variantlılığı ədəbi dil üçün müsbət hal deyildir. Buna görə də onlarda olan çoxvariantlılıq tədricən tək forma ilə əvəz olunmalıdır.
3. Leksik normalar. Burada bir çox məsələlər olur ki, müəllif də onlar haqqında açıqlama vermişdir. Həmin məsələlər bunlardır: sözün seçilib yerində işlədilməsinə dair normalar, yeni sözlərin işlədilməsinə dair normalar, neologizmlərdən istifadə, terminlərdən istifadə, başqa dilin sözlərindən istifadə.
4. Onomastik normalar. Bunun başlıca əlamətləri bunlardır: toponimlərə dair normalar, antroponimlərə dair normalar.
5. Semantik normalar. Buraya daxildir: mənə dəqiqliyinə dair normalar, çoxmənəlilikə dair normalar, sözün yeni mənada işlənməsinə dair normalar.

6. Frazoloji normalar.
7. Sözyaratma normaları. Buraya aiddir: eyni sahədə sözyaratma, yazıcının söz yaratması.
8. Morfoloji normalar.
9. Sintaktik normalar.
10. Üslubi mormalar.

A.Qurbanov göstərilən bütün bu normalar haqqında müxtəsər olaraq məlumat vermiş, hər biri haqqında öz fikirlərini də bildirmişdir.

Müəllif bu fəsildə, həmçinin, ədəbi dil norması və izahlı lüğətlər, ədəbi dil və dialekt, ədəbi dil normaları və bədii ədəbiyyatın dili, ümumtürk ədəbi dili məsələləri və s. haqqında da geniş məlumatlar vermişdir. O, izahlı lüğətlərə böyük ehtiyac olduğunu qeyd edir və doğru olaraq vurğulayır ki, lüğətlər ədəbi dillərin dil faktlarını dəqiqləşdirməklə yanaşı, həm də xalqların nitq mədəniyyətinin inkişafında xüsusi rol oynaya bilər.

O, ədəbi dil və dialektlərə bir qədər geniş yer vermiş, Azərbaycan dilinin dialektlərinin 4 qrupa bölündüyünü bir daha xatırlatmışdır. Sonra yerli dialektlərin taleyi haqqında məlumat vermiş, elmdə onun yerinin xüsusi bir diqqət mərkəzində olduğunu, dilçilikdə müstəqil bir elm kimi formalaşaraq inkişaf etdiyini vurğulamışdır. Müəllif burada, həmçinin, dialektologiyanın üç növünün meydana gəldiyini də göstərmişdir: müasir (təsviri) dialektologiya, tarixi dialektologiya, müqayisəli dialektologiya (burada iki istiqamət özünü göstərir: a) qohum dilin dialektlərinin müqayisəsi; b) qohum dillərin dialektlərinin müqayisəsi).

A.Qurbanov ədəbi dil normaları və bədii ədəbiyyatın dilindən danışarkən, bunların münasibətlərinin ziddiyyətli olduğunu göstərir. Xüsusilə bədii əsərlərin dilində ədəbi

normaya münasibət problemi daha qəliz xarakterdə olur. Ədəbi dil normalarında kənaraçıxma halları dilin bütün sahələrində – fonetik, qrammatik və leksik – özünü göstərir. Müəllif bunlara aydınlıq gətirdikdən sonra belə bir nəticəyə gəlir ki, ədəbi dil normalarının pozulması hallarına, başqa sözlə, normadankənar hallara həm müəlliflərin, həm də surətlərin dilində təsadüf olunur...

Nəzərə alınmalıdır ki, ədəbi normalardan kənar hallar bədii cəhətdən əsaslandırılmalıdır. Yəni dili belə hallarla korlamaq və ağırlaşdırmaq olmaz. Normadan kənara çıxmaq ədəbi dilin inkişafına mane olmamalıdır.

A.Qurbanov bu fəsildə, həmçinin, ümumtürk ədəbi dili məsələsinə toxunur, ümumtürk lüğətinə, ümumtürk əlifbasına, türk dillərinin öyrənilməsi və s. bu kimi problemlərə də aydınlıq gətirir. Sonda tövsiyə olaraq yazır ki, ali təhsil sistemində “Türk dilləri” fənni daha dərinləndirən və geniş öyrənilməlidir. Burada türk dillərinin tarixinə dair məlumat, müasir türk dillərinin müqayisəli fonetika, leksika və qrammatikası, həmçinin digər zəruri məsələlər tədrisin məzmununa daxil edilə bilər.

Onun bu tövsiyəsi “Aktual türkoloji problemlər” məqaləsində də öz əksini tapmışdır. Həmin məqalə 1992-ci ildə “Həyat” qəzetinin 20 iyun tarixində dərc olunmuşdur.

* * *

“Dillə əlaqədar məsələlərin nəzəri əsasları” bölməsinin əsas başlıqlardan biri də “Dil və üslub” məsələləridir. Burada A.Qurbanov müasir dilçilikdə üslubiyyat problemlərindən, dil vahidlərinin üslubi imkanlarından, funksional üslublar və onların təsnifindən, müasir dövrdə funksional üslublardan, funksional üslubların əlaqə və münasirətindən

sibətindən, funksional üslubların öyrənilməsi yollarından bəhs edir.

Müəllif bu məsələlərə başlamazdan əvvəl ədəbiyyatda və dilçilikdə “üslub anlayışı”nın nə olduğu haqqında məlumat vermişdir. Qeyd edir ki, ədəbiyyat və incəsənət sahəsində üslub anlayışı, əsasən, tərz, üsul, metod, intizam və sair mənalarda işlənir. Dilçilikdə üslub xüsusi anlayışdır. Bu anlayışın məzmunu ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə çox müxtəlif şəkildə başa düşülmüşdür... Müasir dilçilik üslub anlayışının elmi xarakteristikasını verərkən onu belə müəyyənləşdirmişdir: linqvistik üslub insanların əmək fəaliyyəti ilə bağlı ədəbi dilin müxtəlifnövlüyüdür. Ədəbi dildəki bu müxtəliflik həmin dildə danışanların başqa-başqa sahələrdəki əmək fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Linqvistik üslub sözlərin seçilməsinə, işlənilməsinə və nitqin sintaktik normalarına uyğun olaraq qurulur. Bununla bərabər nitqdə aydınlıq, düzgünlük, dəqiqlik, təbii-lik, təmizlik, axıcılıq, yığcamlılıq kimi üslubi normalar zərurət təşkil edir. Bunların birinə düzgün əməl edilməməsi ədəbi dilin üslublarına xələl gətirə bilər.

Dilçilikdə üslubiyyat məsələlərindən bəhs edərkən, müəllif onun aşağıdakı növlərini qeyd edir:

- a) ümumi və xüsusi üslubiyyat;
- b) nəzəri və təcrübi üslubiyyat;
- c) təsviri, tarixi və müqayisəli üslubiyyat.

Üslubiyyatın göstərilən bu növlərinin hər biri müəyyən konkret vəzifə yerinə yetirir.

A.Qurbanov üslubiyyat problemlərinin hələ də öz elmi həllini tam şəkildə tapa bilmədiyini, bu barədə yeni konsepsiyalar irəli sürülməklə bərabər, əsaslı işlər aparılmasına böyük ehtiyac duyulmasını qeyd edir. Odur ki,

müəllif bu məqsədlə müasir dilçilik öz gündəliyində aşağıdakı məsələlərə daha çox fikir verilməsini vurğulayır:

- a) üslubiyyatın başlıca anlayış və kateqoriyaları;
- b) sinonimlik üslubiyyatın bünövrəsi kimi;
- c) üslubiyyatın əsas istiqamətləri.

Müəllif üslubiyyatın başlıca anlayış kateqoriyaları dedikdə bunları nəşərdə tutur: üslubi vasitə, üslubi hadisə, üslubi vəzifə, üslubi kolorit, üslubi norma, üslubi variant, üslubi neytrallıq, üslubi çalarlıq, üslubi rəngarənglik, üslubi səciyyə, üslubi üsul, üslubi təhlil, ümumi üslub, xüsusi üslub, mikroüslub, makroüslub və s.

Göstərilən bu anlayış və kateqoriyalar haqqında nəzəri məlumatlar xüsusi konkret məsələlərin açılması və anlaşılması üçün, müəllifin dediyi kimi, bir növ açar rolunu yerinə yetirir, eyni zamanda, üslubiyyat nəzəriyyəsinin tamamlanması və təkmilləşməsinə xidmət edir.

Müəllif çox doğru olaraq sinonimliyi üslubiyyatın bünövrəsi adlandırır. Odur ki, müəllifin arzuladığı leksik sinonimlik Bəhrüz Abdullayev, qrammatik sinonimlik İsmayıl Məmmədov və üslubi sinonimlik isə Nəriman Seyidəliyev tərəfindən artıq tədqiq edilmiş, namizədlik dissertasiyaları müdafiə olunmuşdur.

A.Qurbanov onu da vurğulayır ki, müasir üslubiyyatda dil vahidlərinin, üslubi hadisə və proseslərin öyrənilməsində iki istiqamət diqqəti cəlb edir: a) dil vahidlərinin üslubi imkanlarının öyrənilməsi; b) funksional üslubların tədqiqi istiqamətləri.

Birinci istiqamət belə şərh edilir ki, dilçilikdə ən kiçik dil vahidlərindən tutmuş ən böyük dil vahidi əhatə olunmaqla bunların maksimum əlamətləri, imkanları öyrənilir, onların əhəmiyyəti elmi cəhətdən qiymətləndirilir.

İkinci istiqamətdə hər üslubun dil əlamətləri, onların işlənmə sahə və məqamları kimi məsələlər tədqiqata cəlb olunur.

Müəllif dil vahidlərinin üslubi imkanlarından danışırsəkən, buraya üslubi fonetika, üslubi leksika, üslubi onomastika, üslubi frazeologiya, üslubi derivatologiya, üslubi morfologiya, üslubi sintaksis haqqında məlumatlar daxil etmişdir. A.Qurbanov göstərilən bu sahələrə dair elmi məlumat vermiş, misallar əsasında təhlillər aparmış, müəyyən yollar göstərmiş və hər birinin dilçilikdə xüsusi bir yer tutduğunu vurğulamışdır.

A.Qurbanov bu fəsildə funksional üslublara daha geniş yer vermişdir. Burada, əsasən, funksional üslublar və onların təsnifi, müasir dövrdə funksional üslublar, funksional üslubların əlaqə və münasibətləri, funksional üslublarnın öyrənilməsi yolları araşdırılır.

Müəllif funksional üslublara dair onu göstərir ki, funksional üslublar ədəbi dilin insan fəaliyyətinin ayrı-ayrı sahələrinə uyğun işlədilməsidir. Başqa sözlə, üslublar nitqdə təzahür edir. Buna görə də dilin üslubları müəyyən vəzifə yerinə yetirdiyi üçün dilçilikdə funksional adlanır.

A.Qurbanov dilçilik elmində üslubların müəyyənləşdirilməsini hərtərəfli əsaslandırılmış dəqiq meyarın olmadığını göstərmişdir. Sonra qeyd edir ki, bununla bərabər, ayrı-ayrı dövrlər üzrə üslubların müəyyənləşdirilməsində bəzi zəruri əlamətlərin əsas götürülməsi mülahizələri mövcuddur. Müəllif bu haqda araşdırma apardıqdan sonra vurğulayır ki, üslubiyyat tarixində funksional üslubların təsnif edilməsi təcrübəsində daha çox leksikaya əsaslanmaq ənənəsi olmuşdur. Buna səbəb leksikanın daha geniş üslubi imkanlara malik olması və bir sıra dünya dillərinin lüğət tərkibinin elmi əsasda öyrənilməsidir.

A.Qurbanov bu fikirlə razılaşmır və yazır: “Yalnız leksik əlamətə görə üslubları müəyyənləşdirmək elmdə dil hadisələrinə birtərəfli yanaşmaq kimi qiymətləndirilə bilər. Elə buna görə də dilin leksik əlaməti ilə yanaşı, fonetik, onomastik, frazeoloji, qrammatik cəhətlər və ünsiyyət şəraitini nəzərə alıb ədəbi dilin funksional üslublarını müəyyənləşdirmək daha düzgün yoldur” (II cild, səh.206).

A.Qurbanov funksional üslubların yaranmasına və formalaşmasına aşağıdakı amillərin xüsusi təsiri olduğunu göstərir:

- a) milli ənənə;
- b) milli mədəniyyət;
- c) dövlət quruluşu;
- ç) dini təbliğat;
- d) dil kontaktı;
- e) dil siyasəti və s.

Müəllif dünya dillərində funksional üslubların yaranma tarixini iki yerə bölür:

- 1) yazıyaqədərki dövrlərdə funksional üslublar;
- 2) yazı ənənəsindən sonrakı dövrlərdə üslublar.

Yazıyaqədərki dövrdə funksional üslubun növləri bunlardır:

- 1) poetik üslub;
- 2) ədəbi söhbət üslubu.

Ədəbi söhbət üslubunun da iki növü vardır:

- a) məişət-ədəbi söhbət üslubu;
- b) rəsmi-ədəbi söhbət üslubu.

Bu dövrdə şifahi ədəbi dilin funksional üslubları sistemində poetik üslubun xüsusi rolu böyükdür. Burada, əsasən, şifahi xalq ədəbiyyatının – bayatı, nağıl, dastan janrlarından geniş istifadə edilmişdir.

Ədəbi söhbət üslubu dilin ictimai vəzifəsini yerinə yetirərkən onun iki mikroüslubu meydana gəlmişdir. Məişət-ədəbi söhbət mikroüslubunda ata qayğısı – ana nəvazişi, ata məsləhəti – ana nəsihəti üçün ədəbi səciyyəvi söz və ifadələr seçilib işlədilmişdir. Rəsmi-ədəbi söhbət üslubunda da müxtəlif ricalar, xahişlər üçün mədəni söz tərkibinə, ifadələrə müraciət olunmuşdur.

Geniş araşdırmalardan sonra A.Qurbanov yazı ənənəsindən sonrakı dövrlərdə funksional üslubların üç növə bölündüyünü göstərir:

- şifahi ədəbi dilə məxsus olan (ədəbi danışığ üslubu);
- yazılı ədəbi dilə aid olan (epistolıyar üslub);
- həm şifahi, həm də yazılı dilə mənsub olan (rəsmi üslub, publisistik üslub və sair).

Qeyd edək ki, ümumi dilçilikdə bir çox üslublar – elmi üslub, publisistik üslub, kargüzarlıq üslubu, arxaik üslub, natiqlik üslubu, təntənəli üslub və s. – vardır ki, A.Qurbanov bunların hamısını ədəbi dil üçün funksional üslub hesab etmir. Adi bir faktı misal göstərir; məsələn, təntənəli funksional üsluba nəzər yetirək. Bunun bir sıra dil əlamətləri olsa da, onu müstəqil funksional üslub hesab etmək qeyri-mümkündür, çünki həyatın elə bir yaşayış sahəsi yoxdur ki, orada insanlar ancaq təntənəli funksional adlanan üslubla ünsiyyətdə ola bilsinlər. Təntənəli danışığ ancaq başqa müstəqil üslub materialları əsasında mövcud ola bilər.

A.Qurbanov müasir dövr üçün səciyyəvi olan dünya dillərində bir-birinə az və ya çox oxşar olan, yaxud da tamamilə fərqlənən onlarca funksional üslubun müəyyənləşdirilməsinin aşağıdakı növlərini sadalayır: danışığ üslubu, məişət danışığ üslubu, gündəlik məişət üslubu,

loru danışıq üslubu, natiqlik üslubu, təntənəli üslub, bədii üslub, şifahi bədii üslub, ədəbi-bədii üslub, bədii belletristik üslub, poetik üslub, elmi üslub, elmi-publisistik üslub, istehsalat texniki üslub, istehsalat əmək üslubu, publisistik üslub, ictimai publisistik üslub, siyasi publisistik üslub, siyasi qəzet üslubu, rəsmi üslub, rəsmi kargüzarlıq üslubu, kargüzarlıq üslubu, rəsmi sənədlər üslubu, idarəedici kargüzarlıq üslubu, rəsmi işlər üslubu, arxaik üslub, akademik üslub və sair.

A.Qurbanov Azərbaycan ədəbi dilinin materialları əsasında XX əsrin II yarısında funksional üslubların aşağıdakı növlərini göstərmişdir: ədəbi danışıq üslubu, bədii üslub, elmi üslub, rəsmi üslub, publisistik üslub və epistolaryar üslub. Müəllif hər bir üsluba dair çox maraqlı məlumatlar vermişdir ki, biz onlar haqqında bəzi qeydləri xülasə kimi göstərməyi özümüzə borc bildik və bunları bir daha oxucuların yadına salırıq.

1. Ədəbi danışıq üslubunun istifadə olunma dairəsi çox genişdir. Hamı bu üslubdan istifadə edir. Bu üslubun tərkibində müxtəlif növ janrlar mövcuddur: məruzə, mühazirə, çıxış, müsahibə, söhbət və s.

Ədəbi danışıq üslubunun aşağıdakı mikroüslubları vardır:

- a) rəsmi ədəbi danışıq üslubu;
- b) qeyri-rəsmi ədəbi danışıq üslubu.

Rəsmi ədəbi danışıq üslubunda müxtəlif üslub variantları vardır:

- 1) mühazirə üslubu;
- 2) məruzə üslubu;
- 3) çıxış üslubu;
- 4) televiziya üslubu;
- 5) radio üslubu.

Qeyri-rəsmi ədəbi danışiq üslubunun variantları:

- 1) ailə-məişət danışiq üslubu;
- 2) ictimai-kütləvi danışiq üslubu.

Dil əlamətləri isə fonetikada, lüğət tərkibində, qrammatika sahəsində özünü göstərir.

2. Fikrin bədii ifadə və təsvir vasitələri ilə ifadə olunmasına ədəbi dilin funksional bədii üslubu deyilir. Bədii üslub, eyni zamanda, bədii nitq və bədii dil də adlanır. Bədii üslubun istifadə dairəsi tarixinə görə qədim, mahiyyətinə görə isə çox kütləvidir, geniş inkişaf etmişdir. Bədii üslubda yazılan əsərlərin – lirik əsərlər, epik əsərlər və dramatik əsərlər kimi növləri vardır.

Ədəbi dilin funksional bədii üslubunun iki mikroüslubu vardır: nəzm üslubu və nəsr üslubu. Bunlar bir-birlərindən fərqlənsələr də, janrlarla əlaqədar bir sıra üslub variantları vardır:

1. Qəzəl üslubu
2. Qəsidə üslubu
3. Qoşma üslubu
4. Roman üslubu
5. Hekayə üslubu
6. Dram üslubu
7. Satira üslubu

Linqvistik əlamətlər fonetika sahəsində, lüğət tərkibi sahəsində (söz və ifadə seçməkdə, söz və ifadələrin işlədilməsində), qrammatika sahəsində; başqa əlamətlərdə: sitatlardan istifadə, epigrafların işlədilməsi sahəsində özünü göstərir.

3. Elmi üslub bədii üslubdan sonra formalaşmışdır. Bu üslub tarix boyu geniş təkmilləşmə və zənginləşmə yolu keçmişdir. Hazırda elmin bütün sahələrinə dair mükəmməl elmi əsərlər yaradılmış və bu üslubda yazılar, əsərlər

meydana gəlmişdir. Bu üslubdan insanların bütün elmi fəaliyyəti dairəsində istifadə olunur.

Elmi funksional üslubun aşağıdakı janrları vardır:

a) monoqrafiya;

b) dərslik;

c) tədris vəsaiti;

ç) elmi və metodiki jurnal məqaləsi və s.

Elmi üslubun iki növ mikroüslubu meydana gəlmişdir. Birinci növ mikroüslub və ikinci növ mikroüslub.

Birinci növ mikroüslublar bunlardır: a) ictimai elmlər üslubu; b) təbiət elmləri üslubu; c) texniki elmlər üslubu.

İkinci növ mikroüslublara daxildir: a) xüsusi elmi üslub; b) elmi-tədris üslubu; c) elmi-kütləvi üslub.

Elmi funksional üslubun dil əlamətləri – fonetika sahəsində, lüğət tərkibi sahəsində, qrammatika sahəsində və s. müşahidə olunur.

4. İctimai və siyasi məsələlərin geniş xalq kütləsinin anlayacağı şəkildə izah edilməsi ədəbi dilin publisistik funksional üslubu adlanır. Publisistik üsluba, eyni zamanda, kütləvi üslub, kütləvi dil də deyilir. Bu üslub universal xarakterdə olub, kütləvi kommunikasiya üçün geniş istifadə edilir.

Janrları: baş məqalə (qəzet və jurnallarda), oçerk, fel-yeton, intervü, reportaj və s.

Mikroüslubları: 1) jurnal üslubu; 2) qəzet üslubu.

5. Cəmiyyətdə rəsmi münasibətləri bildirmək üçün yazılan dövlət sənədlərinin üslubu ədəbi dilin rəsmi funksional üslubu adlanır. Bu üsluba, eyni zamanda, rəsmi sənədlərin üslubu, rəsmi dil də deyilir. Azərbaycan ədəbi dilinin rəsmi funksional üslubu, əsasən, XIX əsrdə, yəni milli ədəbi dilin sabitləşməsi dövründə formalaşmağa başlamışdır. Bu üslubdan iqtisadiyyat, hüquq, mədəniyyət,

ticarət işləri sahəsində, diplomatik münasibətlərin bildirilməsində istifadə olunur.

Janrları: qanun, bəyanat, qətnamə, sərəncam, qərar, əmr, nota, təlimat, hesabat, vəkalətnamə, qəbz, protokol, arayış, müraciət və s.

Mikroüslubları: 1) hüquq-qanunvericilik üslubu; 2) siyasi-diplomatik üslub; 3) idarə-dəftərxana üslubu.

6. Epistolıyər üslub ədəbi dilin funksional üslubları sistemində xüsusi mövqeyə malikdir. Bu üslub tarixən müxtəlif növ məktubların meydana çıxması əsasında yaranıb formalaşmışdır. Məktublaşma sənədləri ədəbi dilin epistolıyər funksional üslubunda yazılır. Buna şəxsi yazışma üslubu da deyilir.

Janrları: 1) ailə-məişət məktubları; 2) dostluq məktubları; 3) rəsmi məktublar; 4) açıq məktublar.

Epistolıyər üslubun dil əlamətləri bunlardır:

1. Hadisənin I şəxs tərəfindən nəql edilməsi və buna müvafiq I şəxs əvəzliyinin işlənilməsi.
2. Nəzərdə tutulan adresata müraciət və II şəxs əvəzliyinin tək və ya cəminin varlığının mövcud olması.
3. Tərkiblər və söz birləşmələri kimi dil vahidlərinin, xüsusən məktubların əvvəlində və sonunda özünü göstərən (ştamplar) standartların olması.
4. Müxtəlif quruluşlu xitabların işlənməsi.

Epistolıyər mətnlərin (məktubların) tərkibi, əsasən, üç komponentdən ibarət olur: a) başlanğıc hissə; b) əsas hissə; c) sonluq.

A.Qurbanov bu hissədə həmçinin funksional üslubların əlaqə və münasibətindən və onların öyrənilməsi yollarından da bəhs etmişdir. Müəllif ədəbi dilin funksional üslublarını bir sıra üsul və xronoloji bölgü əsasında öyrənməyi tövsiyə etmişdir. Həmin bölgü bunlardır:

1. Yazıyaqədərki dövrün üslublarının tədqiqi.

2. Yazılı ədəbi dillə əlaqədar təşəkkül tapmış üslubların öyrənilməsi.
3. Ayrılıqda bir üslubun tarixi.
4. Əsrlər üzrə üslubların öyrənilməsi. Bunun üçün bölgü bu cür verilmişdir:

VIII–IX əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslubları.

X–XII əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslubları.

XIII–XVIII əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslubları.

XIX əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslubları.

XX əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslubları.

- a) XX əsrin I yarısında funksional üslublar;
- b) XX əsrin II yarısında funksional üslublar.

A.Qurbanov bu bölgünün üstün cəhətlərinə belə aydınlıq gətirir ki, Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslublar sisteminin bu bölgülər üzrə tədqiqi, təhlili və təsviri dilçilik elmimizin böyük nailiyyətlərindən biri kimi həm də bununla dünya dilçiliyinə öz yeni bəhrəsini əlavə etmiş olar.

Müəllif üslub və üslubiyyətə dair araşdırmalarından sonra belə bir nəticəyə gəlir ki, hazırda üslubiyyət problemləri təkcə filoloq-dilçilərin deyil, bütün ictimaiyyətin maraq dairəsində xüsusi yer tutur. Buna görə də müasir elm həqiqi üslubiyyət nəzəriyyəsinə tamamlamalıdır.

* * *

“Dil və mədəniyyət” fəslində də A.Qurbanov bir çox məsələlərə toxunmuşdur: dil ilə mədəniyyətin münasibəti, xalqın dil mədəniyyəti, xalqın yazı mədəniyyəti, Azərbaycanda yazı mədəniyyəti və s.

Məlumdur ki, dil və mədəniyyət problemi də, digər məsələlər kimi, öz aktuallığı ilə seçilir. İxtisasından asılı olmayaraq bu sahə ilə bütün mütəxəssislər məşğul olmuş və demək olar ki, hazırda da ciddi bir məsələ olaraq qalmaqdadır. Odur ki, mədəniyyət anlayışı antik filosofların diqqətini cəlb etdiyi kimi, müasir dövrdə də bu, hələ öz həllini tapmamışdır. Hazırda hiss olunur ki, insanlar hələ də mədəniyyət cəhətcə tam yetkinləşməmişlər. Bunu xırdalamaq istəmədik, çünki hər şey insanların gözü qabağındadır...

Mədəniyyət hər bir sahədə ola bilər. Məsələn, istehsal sahələrində, ictimai və mənəvi həyatda əldə edilən nailiyyətlərin məcmusu, zehni fəaliyyətin hər hansı bir inkişaf dərəcəsi, savadlılıq, bilik, elm, cəmiyyət içərisində özünü apara bilməsi, davranışı, oturuşu, duruşu, hərəkətləri, həyat şəraiti və s.

Hər bir sivilizasiyalı cəmiyyətin əsas göstəricisi mədəniyyətə münasibətdir.

Mədəniyyət anlayışının məzmununu müxtəlif fəaliyyət sahələrinə aid olduğu üçün, A.Qurbanovun qeyd etdiyi kimi, müasir elmdə bir çox terminlərdən istifadə olunur:

– Xalq mədəniyyəti, milli mədəniyyət, ailə mədəniyyəti, maddi mədəniyyət, mənəvi mədəniyyət;

– Şərq mədəniyyəti, Qərb mədəniyyəti, şəhər mədəniyyəti, kənd mədəniyyəti, inşaat mədəniyyəti, təsərrüfat mədəniyyəti, sənaye mədəniyyəti, ticarət mədəniyyəti, incəsənət mədəniyyəti, musiqi mədəniyyəti, dini mədəniyyət, siyasi mədəniyyət, rəssamlıq mədəniyyəti, kitab mədəniyyəti, memarlıq mədəniyyəti;

– Ziyalı mədəniyyəti, yazıçı mədəniyyəti, şair mədəniyyəti, alim mədəniyyəti, müəllim mədəniyyəti, həkim mədəniyyəti, fəhlə mədəniyyəti;

– Dil mədəniyyəti, nitq mədəniyyəti, yazı mədəniyyəti, natiqlik mədəniyyəti və s.

Müəllif hər yeni nəslin fiziki və zehni nailiyyətlərini mədəniyyətin inkişafı üçün mənbə hesab edir. Bu nailiyyətlərin keçmiş nəslin təcrübəsi əsasında, ona istinad olunaraq əldə edildiyini vurğulayır.

Müəllif göstərir ki, dil və mədəniyyət arasında möhkəm əlaqə vardır. Bu əlaqə dialektik vəhdətin nəticəsi kimi özünü göstərir. Dünya ədəbi dillərinin meydana gəlməsi, formalaşması, inkişaf edib zənginləşməsi mədəniyyətlə sıx bağlıdır. Millətin əsas əlamətlərindən olan dil o dildə danışan xalqın milli mədəniyyətini ifadə edir.

A.Qurbanov həmçinin dilin mədəni problemlərindən bəhs edən dilçiliyin ortologiya şöbəsindən söz açır. Dilçiliyin ortologiya şöbəsinin ən başlıca vəzifəsi hər hansı bir dilin istər sinxronik, istərsə də diaxronik istiqamətdə ədəbi-mədəni əlamətlərinin xüsusiyyətlərinin obyektiv təhlilini verməkdən ibarətdir. O göstərir ki, Azərbaycan dilinin ortoloji mənzərəsinin elmi təsviri – dil və nitq mədəniyyəti məsələləri keçən əsrin 60–80-ci illərində tədqiqat obyektini kimi diqqəti özünə daha çox cəlb etmişdir.

Müəllif misal olaraq 1969-cu ildə nəşr olunmuş Ə.Dəmirçizadənin “Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları” və M.Şirəliyevin də 1970-ci ildə çapdan çıxmış “Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları” monoqrafiyalarını qeyd edir. Sonra isə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Dilçilik İnstitutunun 1970–1980-ci illər arasında işıq üzü görmüş “Dil mədəniyyəti” başlığı altında bir neçə dəfə nəşr olunan məcmuələri misal gətirir.

A.Qurbanov “dil mədəniyyəti” ilə “nitq mədəniyyəti” arasında olan fərqlərə də aydınlıq gətirir. Bunun üçün o,

ayrı-ayrılıqda “Dil mədəniyyəti məsələləri” və “Nitq mədəniyyəti məsələləri” başlıqlı yazılar vermişdir.

Müəllif “Dil mədəniyyəti məsələləri” başlıqlı yazıda yazır ki, dil mədəniyyəti dedikdə, hər bir xalqın öz dilində fikrin bütün incəliyi ilə ifadə oluna bilməsi nəzərdə tutulur. Dil dəyişən, inkişaf edən ictimai hadisədir. Onun ümumi prinsipləri, kateqoriyaları vardır. Zaman-zaman burada ciddi dil hadisələri baş verir. Bəzi dil hadisəsi yeni səviyyəli olub dilə keçir, bəzisi köhnəlir, arxaikləşir və sıradan çıxır.

Dil mədəniyyəti tarixi səciyyə daşıyır. Belə ki, ayrı-ayrı dövrlərdə bunun prosesləri müxtəlif keyfiyyətli olur... Hər hansı bir dilin inkişafı prosesində onun ədəbi formasının yaranması həmin dil üçün böyük mədəni əhəmiyyət kəsb edir. Ədəbi dil mədəni ənənələrin yaranması və saxlanılmasında əsas rol oynayır.

Sonda A.Qurbanov bu sahəyə aydınlıq gətirərək yazır: “Dünya dilçiliyində dil mədəniyyətinin əsas prinsip və kateqoriyaları hələ tam aydınlaşdırılmamışdır. Dil mədəniyyətinin müasir vəziyyəti onun daha da təkmilləşdirilməsini tələb edir. Hazırda dil mədəniyyəti nəzəriyyəsi elmi əsasda hazırlansa, xalqın mədəni nitq fəaliyyətinin inkişafına kömək edə bilər.

A.Qurbanov nitq mədəniyyəti məsələlərinə daha geniş yer vermişdir. O, nitq mədəniyyəti anlayışından danışırkən qeyd edir ki, elmdə bu anlayışın müəyyənləşdirilməsinə dair hələ tam fikir yoxdur. Bəzi alimlər onu ancaq dilin təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə formalarını başa düşmüş, digər alimlər fikri düzgün, yığcam ifadə etməyi nitq mədəniyyəti hesab etmişlər. Bir qrup alimlər isə nitq mədəniyyəti məsələlərini ancaq üslublarla bağlı şərh etməyə çalışmışlar.

A.Qurbanov bu məsələ ilə bağlı həmçinin özünün “Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri” əsərindən sitat gətirərək qeyd edir ki, nitqdə yalnız üslubi fiqurlar işlətməyə çalışmaqla yüksək nitq mədəniyyətinə sahib olmaq mümkün deyildir.

O, həm də burada əlavə edərək yazır ki, əslində, nitq mədəniyyəti geniş mənada fikir, düşüncə mədəniyyətidir. Öz düşüncəsini düzgün danışmaq və yazmaqla ifadə edərək kamil nitqə malik olmaq mədəni nitqin əsas əlamətidir. Elə bu əlamət fikri dəqiq və aydın, yığcam və təsirli ifadə etməyi də özündə əks etdirir. Nitq mədəniyyəti hər şeydən əvvəl, dilin fəaliyyətdə olan normalarının və kateqoriyalarının tələblərinə ciddi əməl edilməsidir.

A.Qurbanov nitqin iki formada təzahür etdiyini vurğulayır: şifahi nitq mədəniyyəti və yazılı nitq mədəniyyəti.

Ədəbi dilin şifahi forması əsasında şifahi nitq mədəniyyəti təşəkkül tapır. Şifahi nitqə məxsus bütün vasitələr şifahi nitq mədəniyyətinin ixtiyarında olub, ona xidmət edir. Ünsiyyət prosesində düzgün və kamil danışmaq şifahi nitq mədəniyyətinin bünövrəsi, başlıca əsası rolunu oynayır.

Yazılı mədəniyyət şifahi mədəniyyətlə bəhəm inkişaf edib təkmilləşir. Orfoqrafik savad yazı nitq mədəniyyətinə xüsusi yerə malikdir. Buna görə də savadlı və kamil yazı yazılı nitq mədəniyyətinin özəyini təşkil edir.

A.Qurbanov mədəni nitq üçün iki mühüm cəhətin mövcudluğunu qeyd edir. Bunlardan biri nitq düzgünlüyü, ikincisi isə nitqin kamilliyidir. O göstərir ki, düzgün nitqin əsasını ədəbi dilin müxtəlif sahələrinə dair normaları təşkil edir. Buna görə də düzgün nitq üçün başlıca tələblərdən biri ədəbi dilin normalarına yerli-yerində riayət olunmasıdır.

Kamil nitq haqqında belə fikir irəli sürür ki, nitq vasitələrindən yerli-yerində məharətlə istifadə olunması kamil nitq üçün əsas cəhətlərdəndir. Müəllifin göstərdiyi həmin müxtəlif cəhətlər bunlardır:

- 1) nitqin dəqiqliyi;
- 2) nitqin zənginliyi;
- 3) nitqin aydınlığı;
- 4) nitqin təmizliyi;
- 5) nitqin məntiqiliyi;
- 6) nitqin yığcamlığı;
- 7) nitqin ifadəliliyi;
- 8) nitqin təsirliliyi.

Müəllif göstərilən bu cəhətlərin hər biri haqqında qısa şəkildə açıqlamalar da vermişdir. O, nitq mədəniyyətinin inkişafına təsir edən vasitələri də göstərmişdir:

- a) məktəblər;
- b) mətbuat və nəşriyyat;
- c) kino və teatr;
- ç) radio və televiziya.

Müəllif bunlarla yanaşı, həmçinin, xalqın yazı mədəniyyəti, həm də Azərbaycanda yazı mədəniyyətinə dair ayrıca başlıqlı yazıda bəhs etmişdir. Burada, əsasən, yazı mədəniyyətinə təsir edən abidələrdən söhbət gedir. Qobustanda, Abşeronda, Qazaxda, Mingəçevirdə və Gədəbəydə olan daş və qaya üzərində olan piktoqrafik yazılar.

* * *

A.Qurbanovun əsərinin “Dil və cəmiyyət” adlı fəslində dil ilə cəmiyyətin əlaqəsi, dilin və cəmiyyətin inkişafı, dillərin sosial tipləri, dil və ictimai formasiyalar və digər məsələlər öz həllini tapmışdır. Burada, demək olar ki, dil

və cəmiyyət problemi elm sahəsində öz çoxşaxəliliyi ilə diqqəti cəlb edir. Müəllifin də qeyd etdiyi kimi, onun məzmununu aşağıdakı məsələlər təşkil edir:

- dilin əmələ gəlməsi;
- onun ictimai təbiəti;
- dillərin sosial tipləri;
- dilin inkişafının cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı olması;
- dil və ictimai formasıyalar;
- dilin təkamülündə dilə məxsus və dildən kənar olan amillər;
- dilin diferensiasiyası və onun qanunauyğunluğu;
- ədəbi dillərin formalaşması, onların funksional üslubları;
- cəmiyyətin mədəni inkişafına dilin təsiri;
- dillərin qarşılıqlı təsiri, ikidillilik, çoxdillilik və s.

Göründüyü kimi, bütün bu məsələlər onu göstərir ki, dil və cəmiyyət problemi geniş və mürəkkəb bir məsələdir. Müəllif bunu nəzərə alıb həmin məsələləri qruplaşdırmış və ayrı-ayrı fəsillərdə vermişdir. Bəhs etdiyimiz bu fəsildə dil və cəmiyyətin əlaqəsindən, dil və cəmiyyətin qarşılıqlı inkişafından, dillərin sosial prinsipindən və ictimai formasılarda dilin mövqeyindən bəhs olunmuşdur.

“Dil və cəmiyyət” məsələsi qədim dövrlərdən öyrənilməyə başlasa da, dünya dilçiliyində XX əsrin ortalarından sonra diqqəti daha da özünə cəlb etmişdir. Bu məsələ, əsasən, siyasi, tarixi, iqtisadi, psixoloji, mədəni və s. amillərlə sıx bağlıdır.

Dil və cəmiyyət probleminin nəzəri və tətbiqi cəhətdən dilin aşağıdakı sahələri məşğul olur: dilin sosiologiyası, sosial dilçilik, yaxud da sosiolinqvistika (sosioloji dilçilik). Burada dilin sosial vəziyyəti, onun cəmiyyətdə işlənməsi xüsusiyyəti, cəmiyyətin ayrı-ayrı sosial təbəqələrinin dilə münasibəti və s. öyrənilir.

Sosiolinqvistika cərəyanının baniləri F.de Sössür və A.Meye hesab olunur. Müasir sosiolinqvistikanın növləri bunlardır: ümumi sosiolinqvistika, xüsusi sosiolinqvistika, nəzəri sosiolinqvistika və tətbiqi sosiolinqvistika.

Məlumdur ki, dil ilə cəmiyyət bir-biri ilə sıx əlaqədədir. Dil cəmiyyətlə mövcuddur. Odur ki, cəmiyyətsiz dil, dilsiz də cəmiyyət ola bilməz. Buna görə də dil və cəmiyyətin əlaqəsi yalnız dilçiliklə bağlıdır. Odur ki, bu sahə dilçilik nöqtəyi-nəzərindən aydınlaşdırılmalıdır. A.Qurbanov da qeyd edir ki, dil ilə cəmiyyətin əlaqəsi məsələsi aydınlaşdırılarkən onun statikası və dinamikası tədqiqat üçün əsas götürülməlidir.

Dilin inkişafına cəmiyyət təsir edir. A.Qurbanov vurğulayır ki, cəmiyyətin dilə təsiri iki yolla özünü göstərir:

1. Dilin inkişafına cəmiyyətin stixi yolla təsiri. Bu yolla inkişaf hər hansı bir dilin qeyri-ədəbi danışiq formasında dialekt və şivələrində müşahidə olunur.
2. Dilin inkişafına cəmiyyətin şüurlu və daimi yolla təsiri. Dilə şüurlu təsir prosesində sosial tələblər əsas vasitə rolunu oynayır. Bu yolla ümumxalq dilinin ədəbi formasına təsir göstərilir.

Cəmiyyətin inkişafında dilin rolundan danışarkən müəllif onu da qeyd edir ki, dil insanların hər növ əmək fəaliyyətində iştirak edərkən cəmiyyətə təsir göstərərək, onun mədəni inkişafına imkan yaradır. Dil insanlaşma prosesində, cəmiyyətin formalaşmasında tam əvəzsiz bir vasitə olmuşdur. Dil insanın ətraf mühiti dərk etməsində xüsusi rol oynayır.

A.Qurbanov dillərin sosial tiplərindən danışarkən vurğulayır ki, insan cəmiyyəti inkişaf etdikcə onunla yanaşı dilin də funksiyası təkmilləşmiş, bir dil tipini digəri əvəz etmişdir.

Müəllif insan birliklərinin məlum olan aşağıdakı bir neçə formasını qeyd edir: qəbilə, tayfa, xalq və millət.

Qəbilə, tayfa, xalq və millət dilləri haqqında A.Qurbanovun fikirlərini yada salaq. Müəllif qəbilə dilləri haqqında yazır: “Qəbilə insan birliyinin birinci, başlanğıc mərhələsi olduğu üçün burada dil istər məzmun, istərsə də formaca az inkişaf etmiş halda özünü göstərir. Deməli, hər bir qəbilə dili bəşər tarixində dilin ən bəsit formasıdır” (II cild, səh. 261).

“Qəbilədən sonra insan birliyinin nisbətən böyük forması fratriya və tayfadır. Bir neçə qohum dillər fratriya düzəltdiyi kimi, bir neçə qohum fratriya da tayfa təşkil edir. Hər bir tayfanın öz dialekti – dili olmuşdur... Dillərin inkişafı tayfaların inkişafı ilə bağlı olmuşdur. Buna görə də tayfalar parçalandıqca dillər də parçalanmış və çoxlu qohum dillər əmələ gəlmişdir. Tayfa dilləri hazırda da mövcuddur. Amerika hindlilərindən çoxunun dili tayfa dilidir. Dağıstan dillərindən ağul, saxur, andiy, didoy, rutul və s. tayfa dili hesab olunur” (Yenə orada).

“İnsan birliyinin xalq forması tayfaların ittifaqından əmələ gəlmişdir. Belə ki, xalq tayfa içərisində formalaşmışdır. Bu formalaşma prosesində xalq dili də yaranmağa başlamışdır.

Xalq dili ilə tayfa dili bir-birinə şox yaxındır... Buna baxmayaraq, tayfa dili ilə xalq dilinin hər biri üçün başlıca xarakterik cəhətlər də vardır...

Xalq dilinin şifahi və yazılı ədəbi formaları ola bilər. Bunlardan xalq dilinin zənginləşməsi və təkmilləşməsində yazılı ədəbi dilin rolu daha üstün olmuşdur. Müasir dövrdə xalq dillərinin sayı olduqca çoxdur. Dağıstanda yaşayan ləzgi, lak, tabasaran, avar, dargin xalq dili hesab olunur” (II cild, səh 262).

“Milli dillərin tarixi XV–XVII əsrlərdən başlayır. Bu əsrlərdə ingilis və fransız milli dilləri əmələ gəlmişdir... Milli dil bu və ya başqa bir millətin bütün üzvlərinin dilidir... Milli dil özünün inkişaf forma və mərhələlərində ümumxalq xarakteri daşıyaraq aşağıdan yuxarıya, bəsitdən təkmilləşmişə doğru zənginləşmə yolu keçmişdir. Bununla bərabər, dil mahiyyətinə, vəzifə və roluna, mənşə və inkişafına görə ictimai səciyyəli olmuşdur”.

A.Qurbanov “Dil və ictimai formasıyalar” başlıqlı yazıda ibtidai icma və dillər, quldarlıq və dillər, feodalizm və dillər, kapitalizm və dillər, sosializm və dillər və s. bu kumi məsələlərdən bəhs etmişdir. Müəllif bununla hər bir ictimai formasıyada dillərin necə inkişaf etməsi məsələlərinə aydınlıq gətirmişdir. Məsələn, ibtidai icma dövründə əmək prosesində insan özü formalaşmış, eyni zamanda, dil meydana gəlmişdir. Yəni dilin əsasını təşkil edən danışq səslərinin yaranması üçün danışq üzvləri modulyasiya yolu ilə formalaşmış və insanlar sadə dil ünsiyyətinə keçmişlər. Sonradan bu dil ünsiyyəti getdikcə mürəkkəbləşmə və zənginləşmə prosesinə qədəm qoymuşdur. Bu proses insanlığın ilk tarixi birlik forması olan ibtidai icma quruluşunda baş vermişdir. İnsan birliyi bu cür formalaşmışdır:

Böyük ailə = qəbilə = fratriya = tayfa

Böyük ailə – matriarxat

Böyük ailə – patriarxat

Quldarlıq dövründə əmək məhsuldarlığı artır. Xüsusi mülkiyyət meydana gəlməklə qəbilə icması dağıldı və ibtidai bərabərliyin yerini ictimai bərabərsizlik tutdu... Bu dövrdə əmək prosesi davam edir, sənaye istehsalında müxtəlif sahələr geniş vüsət alır. Müəllif onu da qeyd edir ki, bu dövrdə mövcud olan dillər sosial tipinə görə tayfa və xalq dilləri qrupuna daxildir.

Həmin dillər qul və quldarlarla ayrı-ayrılıqda deyil, ümumilikdə xidmət edirdi. Yəni eyni bir tayfa dillərindən həmin tayfaya məxsus qul və quldar eyni dərəcədə istifadə edirdi.

Tədricən feodalizm cəmiyyətində dillərin qarşılıqlı təsiri prosesi başlanmışdır. Bu təsir o dərəcədə güclənirdi ki, hətta bir dil başqasına qalib gələrək hakim dilə çevrilirdi. Bu dövrdə ədəbi dil rolunda əcnəbi dildən istifadə olunması təcrübəsi özünü göstərirdi.

V-XV əsrlərdə feodalizm dövründə mövcud olan dillər sosial tipinə görə xalq dilləri qrupuna daxil idi.

Kapitalizm dövründə sənaye özünün ən yüksək inkişaf zirvəsinə qədəm qoymuşdur. İri sənaye müəssisələri – zavodlar və fabriklər sənətkar emalatxanalarının, manufakturanın yerini əvəz etmişdir. Bununla bərabər, o zamanda milli dillər meydana gəlmişdir. Burada dil bütün siniflərə eyni dərəcə xidmət edirdi. Deməli, sinfi ziddiyyət və mübarizənin kəskinləşdiyi bir şəraitdə də milli dillər sinfi olmamış, əksinə, xalq üçün, millət üçün dil birliyi zəruri şərt sayılmışdır.

A.Qurbanov sosializm dövründəki dillərdən danışarkən onu vurğulayır ki, sosializm ömür sürdüyü 70 illik bir dövrdə yeni tipli dövlət quruluşu yaransa da, sosializm dünyası düzgün inkişaf etməmişdir. Sosializm mövcud olduğu ölkələrdə dil problemləri də öz mürəkkəbliyi ilə diqqəti cəlb etmişdir. Bu illərdə rus dilinin inkişafı üçün daha geniş şərait və imkanlar yaradılmışdır.

* * *

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, A.Qurbanov bunu çox düzgün, vaxtı çatmış bir məsələ olaraq qeyd edir. Çünki sosialist ölkələrində rus dili çox geniş yayılmış, milli dillər sıxışdırılmış, onların rolu azalmışdır. O cümlədən də Azər-

baycan dili sıxışdırılmışdır. Baxmayaraq ki, SSRİ dövrü konstitusiyada müstəqil bir dil kimi göstərilmişdi. Lakin ölkəmiz öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra dilimiz də tam müstəqil oldu. Azərbaycan Konstitusiyasında Azərbaycan dili tam milli dil kimi elan edildi.

Doğrudur, Azərbaycan dili 1920-ci ildən dövlət dili elan edilmişdir. Hətta mətbuat, radio-televiziya, tədris və s. Azərbaycan dilində aparılırdı. Lakin heç bir rəsmi dildə işlədilmirdi. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlədilməsi haqqında məhz 1988-ci ildə avqust ayının 18-də, habelə Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sentyabrın 23-də verdiyi qərar dilimizin qorunmasını daha da gücləndirdi.

1992-ci il 22 dekabr "Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında" qanunundan sonra Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin tətbiqi və qorunmasına dair bir neçə fərman, qərar və sərəncam vermişdir. Prezident Heydər Əliyevin vəfatından sonra işə bu işi onun varisi Prezident İlham Əliyev davam etdirir. Həmin fərman, qərar və sərəncamları bir daha yada salaq:

1. "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı – 18 iyun 2001-ci il.
2. "Azərbaycan Respublikası Dövlət Dili Komissiyasının tərkibinin təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı – 4 iyul 2001-ci il.
3. "Azərbaycan Əlifbası və Azərbaycan Dili Günününün təsis edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Fərmanı – 9 avqust 2001-ci il.
4. "Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu – 30 sentyabr

- 2002-ci il (*Bu qanun 3 fəsildən ibarətdir; 1-ci fəsil 3 maddədən, 2-ci fəsil 30 maddədən, 3-cü fəsil 2 maddədən ibarətdir.*)
5. “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı – 2 yanvar 2003-cü il.
 6. “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı – 12 yanvar 2004-cü il.
 7. “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı – 23 may 2012-ci il.
 8. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı – 29 may 2012-ci il.
 9. “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı” – 09 aprel 2013-cü il.
 10. “Azərbaycan dilinin elektron məkanda daha geniş istifadəsinin təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı – 17 iyul 2018-ci il.
 11. “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı – 01 noyabr 2018-ci il.

Son fərmanın aktuallığını nəzərə alıb onu burada da verməyi məqsəduyğun hesab etdik. 01 noyabr 2018-ci il tarixli fərmanda Azərbaycan dilinin saflığının qorunma-

sını və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsini təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndi rəhbər tutularaq Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə aşağıdakı məsələlərin həll olunması tapşırılmışdır:

1. Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin tətbiqinə nəzarət edən, kütləvi informasiya vasitələrində, internet resurslarında və reklam daşıyıcılarında ədəbi dil normalarının qorunmasını təmin edən, dövlət büdcəsindən maliyyələşən “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyası yanında Monitoring Mərkəzi” publik hüquqi şəxs sayılsın;
2. “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyası yanında Monitoring Mərkəzi” (bundan sonra Monitoring Mərkəzi) publik hüquqi şəxsin təsisçisinin “Publik hüquqi şəxslər haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 8.2-ci maddəsində qeyd edilən səlahiyyətlərini həyata keçirsin;
3. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası ilə birlikdə “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması sə dövlət dilindən istifadənin daha da yaxşılaşdırılması ilə bağlı Tədbirlər Planı”nı hazırlayıb bir ay müddətində təsdiq etsin;
4. Monitoring Mərkəzinin nizamnaməsini Azərbaycan Respublikasının Prezidenti ilə razılaşdırmaqla iki ay müddətində təsdiq etsin;
5. Monitoring Mərkəzinin strukturunu, işçilərinin say həddini və əməkhaqqı fondunu Azərbaycan Respublikasının Prezidenti ilə razılaşdırmaqla iki ay müddətində təsdiq etsin;

6. Monitoring Mərkəzinin fəaliyyətinin təşkili ilə bağlı müvafiq yer ayrılmasını və zəruri maddi-texniki təminat məsələlərini həll etsin;
7. kütləvi informasiya vasitələrində, internet resurslarında və reklam daşıyıcılarında ədəbi dil normalarının pozulması hallarının qarşısını almaq üçün qanunvericilik aktlarında dəyişikliklər barədə təkliflərini hazırlayıb üç ay müddətində Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin;
8. bu fərmandan irəli gələn digər məsələləri həll etsin”.

* * *

“Ümumi dilçilik” əsərinin ikinci cildinin birinci bölməsinin yeddinci fəslə “Dil və siyasət” adlanır. Bu fəsildə dövlət dili siyasəti, Azərbaycanın dövlət dili, dil siyasətində bilinçvizm məsələləri, polilinçvizm və onun əlamətləri, BMT və dil siyasəti – kimi başlıqlar əksini tapmışdır.

A.Qurbanov hələ məsələyə keçməmişdən əvvəl siyasət – milli siyasət – milli dil siyasəti anlayışlarının nə demək olduğu haqqında qısa məlumat verərək, həmin terminlərə aydınlıq gətirmişdir.

O, milli siyasət anlayışına belə aydınlıq gətirir: “Milli siyasət anlayışı – millətin varlığı, onun gələcəyi ilə bağlı olan hər hansı bir siyasi görüş, siyasi konsepsiya və ya siyasi maraq milli siyasətin tərkibini təşkil edir. Onun əhatəsində olan məsələlərdən biri və ən başlıcası milli dil siyasətidir.

Milli dil siyasəti bu və ya başqa dövlətin milli siyasətinin vəhdət yaradan hissəsidir. Buna görə də dil siyasətinin həyata keçirilməsi – cəmiyyətə dillə təsir edilməsi dövlət əhəmiyyəti kəsb edir. Deməli, milli dil siyasəti milli siyasətin, milli siyasət isə ümummilli siyasətin bir hissəsidir.

Bu hissədə müəllif dil quruculuğu haqqında da məlumat verir və onun iki istiqamətinin mövcud olduğunu vurğulayır. Həmin istiqamətlər bunlardır:

- a) ədəbi dil normalarının formalaşdırılması;
- b) cəmiyyətdə dilin vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi.

Müəllif onu da qeyd edir ki, dilə kənardan qarışmaq, onun məqsəd və yollarının tədqiqi əsasında dil siyasəti nəzəriyyəsi meydana gəlmişdir. Dil siyasəti nəzəriyyəsi bu linqvistik siyasətin iki əsas cəhətini müəyyənləşdirmişdir:

- 1) Dil siyasəti dövlətin məqsəd və mənafeyinə xidmət edir;
- 2) Dil siyasəti prosesində dil inkişaf edir, daha yararlı ünsiyyət vasitəsinə çevrilir.

Dil siyasətinin başlıca cəhəti dilin inkişafına xidmət etməsidir. Dilin inkişafına cəmiyyətin sinifləri, idarəedici müəssisələri qarışa bilər...

A.Qurbanov dövlət dili siyasətindən bəhs edərkən qədim dövlətlər və onların dili, müasir dövlətlər və onların dili məsələlərindən söz açır. Bəzi tarixi faktları araşdırır, müəyyən faktlar göstərir. Bəzi müasir dövlətlər və onların dilləri haqqında da məlumat verir. Bir maraqlı cəhət də ondan ibarətdir ki, müəllif cəmiyyət tarixində çoxmillətli və çoxdilli ölkələrdə bəzi prinsiplərə görə dilin müəyyənləşdirilməsinə təsadüf olduğunu qeyd edir ki, həmin prinsiplər bunlardır:

1. Hakim xalqın dilini dövlət dili elan etmək prinsipi.
2. Ölkənin tərkibində olan azsaylı xalqların birinin dilini işlətmək prinsipi.
3. Ölkə kənarındakı millətlərin birinin dilini götürüb istifadə etmək prinsipi.
4. Müstəmləkəçi ölkənin dilini işlətmək prinsipi.

Müəllif XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilinin də dövlət dili kimi işlənməsində Ş.İ.Xətəinin rolunu xatırladır.

Hazırda yenə də Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan dili dövlət dilidir. Bu, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında qanunvericilik yolu ilə qəbul olunmuşdur. Odur ki, bütün işlər Azərbaycan ədəbi dilində aparılır.

A.Qurbanov dil siyasətində bilinqvizm məsələlərindən danışarkən onun xüsusiyyətlərindən, bilinqvizm nəzəriyyəsindən, növlərindən, bilinqvizm və diqlossiya, bilinqvizm prinsiplərindən, bilinqvizm hadisəsində minoritərin dilin taleyindən ətraflı bəhs edir.

Bilinqvizmin yaranmasının bəzi xüsusiyyətlərinin adı çəkilir: a) qarışıq ailələrdə qeyri-millət nümayəndəsi olduğuna görə övladlar iki dildə danışirlar; b) əmək kollektivlərinin milli tərkibinin müxtəlifliyi əsasında ikidillilik meydana çıxır; c) təhsildə, ictimai təşkilatlarda başqa dildən istifadə etməklə bağlı ikidillilik yaranır; ç) elmi və mədəni əlaqələr aparılarkən çoxdillilik formalaşır və s.

Bilinqvizm nəzəriyyəsinə görə, ikidilliliyin əhəmiyyəti aydınlaşdırılarkən onun ərazi və dövlət əhəmiyyəti fərqləndirilməlidir. Çünki elə ikidillilik prosesi vardır ki, o, ancaq bir ərazidə yaşayan iki xalqa xidmət edir. A.Qurbanov belə bir fikir irəli sürür ki, ikidilliliklə bağlı aparılan hər bir tədqiqat bu dil prosesinin açılmamış sahələrini işıqlandırmaqla bilinqvizm nəzəriyyəsinə zənginləşdirməlidir.

Bilinqvizmin iki növünün meydana gəlməsi də burada öz əksini tapır: saf bilinqvizm və qarışıq bilinqvizm.

Saf ikidillilikdə danışanın nitq fəaliyyəti müxtəlif dillərin tələblərindən asılı olmur. Yəni danışan şəxs bir dildən

başqasına asanlıqla, heç bir qüsura, qarışıqlığa yol vermədən keçir. Qarışıq bilinqvizm dil materiallarını qarışdıranda, yersiz işlədəndə müşahidə edilir. Şəraitlə bağlı bu və ya başqa şəxs gah bu, gah da o biri dildə danışır. Bu zaman bir dilin sözü yersiz olaraq o biri dildə işlənir.

Müəllif bunlara aydınlıq gətirmək üçün misallar da göstərmişdir. O, belə nəticəyə dəlir ki, qarışıq bilinqvizm dillərin təmizliyinə, təsir qüvvəsinə və ahənginə xələl gətirən hadisədir.

A.Qurbanov burada həmçinin bilinqvizm və diqlossiya terminlərinin üslubi fərqi də açıqlayır. Bilinqvizm müxtəlif sistemi dillərin, diqlossiya etnik cəhətdən yaxın olan dillərin paralel işlədilməsidir. Yunanca “di” iki, “qlossa” dil deməkdir. Müəllif, bununla yanaşı, diqlossiyanın bir neçə formasının da meydana gəldiyini göstərir:

- 1) Bir xalqın tarixən iki ədəbi dildən istifadə etməsi;
- 2) Bir neçə xalqın öz ana dili ilə yanaşı, ümumi qohum dildən istifadə etməsi;
- 3) İki müstəqil qohum dildən istifadə olunması.

Bilinqvizm siyasətinin özünəməxsus iki prinsipi mövcuddur: humanist prinsip və antihumanist prinsip. İkidillilik şəraitində humanist prinsip ana dilinin inkişaf etdirilməsi mövqeyinə xidmət edir. Antihumanist prinsipin tələblərinə görə, ikidillilikdə ana dili sıxışdırılır, onun imkanları azaldılır.

A.Qurbanov bu hissədə təkdillilik (monolinqvizm) və çoxdillilik (polilinqvizm) məsələləri haqqında da bəhs etmişdir. O, polilinqvizmin bir neçə növünün olduğunu da vurğulayır:

- 1) İstifadə edilən dillərin hamısını ana dili səviyyəsində bilmək;

- 2) İstifadə olunan dillərin bir neçəsini yaxşı bilmək;
- 3) İstifadə olunan dilləri anlamaq, lakin danışa bilməmək;
- 4) Başqa dili bilib düzgün tələffüz edə bilməmək.

Müəllif bu hissədə BMT və dil siyasətinə ayrıca bir başlıq həsr etmişdir. Onun qələmə aldığı bundan ibarətdir ki, müasir dünyanın siyasi məsələləri ilə məşğul olan Birləşmiş Millətlər Təşkilatında dövlətlərarası ünsiyyət vasitəsi kimi bir sıra müasir dillərdən istifadə edilir. Həmin dillər bunlardır: ingilis dili, fransız dili, ispan dili, rus dili, ərəb dili və çin dili.

Həmin bu dillər Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) Nizamnaməsinə əsasən hüquqi olaraq rəsmiləşdirilmişdir.

Nəticədə A.Qurbanov vacib olaraq onu vurğulayır ki, son qeydə alınmaya əsasən, planetimizin 6 milyard 31 milyon əhalisinin 1 milyard 300 milyonu müsəlmandır. Onlardan çoxu türk dillərindən istifadə edir.

Sonra müəllif təəssüfünü bildirərək qeyd edir: “Təəssüflə qeyd olunmalıdır ki, bu xalqların istər dil, istərsə də dini baxımdan mövqeləri Birləşmiş Millətlər Təşkilatında nəzərə alınmamışdır. BMT-də türk dilindən də istifadə edilməsinin rəsmiləşdirilməsi müasir dövrün dövlətlərarası dil siyasətinin ən zəruri məsələlərindəndir” (səh. 290).

* * *

“Dil və kontakt” adlı XVIII fəsildə dil kontaktı və dillərin inkişafı, dil kontaktının inkişafı, dillərin qarşılıqlı təsiri məsələlərindən bəhs edilir. Müəllif, əvvəla, dilçilik elmində dil kontaktı anlayışına aydınlıq gətirərək yazır ki, dilçilik elmində dillərin bir-biri ilə əlaqəsi, qarşılıqlı münasibəti, birinin digərinə olan zahiri və daxili təsiri dil kontaktı anlayışının məzmununu təşkil edir. Bu anlayışı ifadə

etmək üçün dilçilikdə “dil kontaktı” terminindən istifadə olunur. Dil kontaktı iki və daha çox dil arasında ola bilər. A.Qurbanov dil kontaktı anlayışına aşağıdakıları daxil edir:

- a) müxtəlif dillərin kontaktı;
- b) ədəbi dillə onun dialektlərinin kontaktı;
- c) dialektlərarası kontakt.

Dil kontaktları müəyyən əlamətlərinə görə bir-birindən fərqlidir: 1) fərdi və sosial dil kontaktı; 2) təsadüfi və daimi dil kontaktı.

Dil kontaktları nitqin formalarına əsasən iki yolla baş verir: a) yazılı yolla meydana gələn dil kontaktları; b) şifahi yolla yaranan dil kontaktları.

Bunlardan ikincisi daha çox qonşu dil şəraitində meydana çıxır.

A.Qurbanov dil kontaktları ilə XIX əsrdən məşğul olunmağa başlanıldığını, dillərin kontakta uğraması hadisəsinin tədqiqində yalnız müqayisəli-tarixi metoddan istifadə olunmasını qeyd edir.

Lakin buna baxmayaraq, o göstərir ki, ümumiyyətlə götürdükdə, XIX əsrdə kontakt hadisəsinin tədqiqi sahəsində gözəçarpan əsaslı nailiyyətlər əldə edilməmişdir. Bunun başlıca səbəblərindən biri metod məhdudluğu olmuşdur. Bu sahədə əsas istiqamət isə XX əsrdə genişlənmiş, tədqiqatçıları daha çox cəlb etmişdir. Bununla yanaşı, tədqiqatların coğrafiyası da get-gedə genişlənməyə başlamışdır. Bu sahə ilə B. de Kurtene, H.Şuxardt və F.Boas məşğul olmuşlar.

Dilin kontaktından danışan müəllif buna öz fikirlərini də bildirmişdir. O vurğulayır ki, ana dilinin başqa dillərlə kontaktı onun inkişafının ayrı-ayrı dövrlərində xüsusi rol kəsb edir. Hər şeydən əvvəl, kontakt prosesi dilin lüğət

tərkibinin arasıkəsilməyən mənbəyidir... Hazırkı dövrdə bütün dünya dillərinin inkişaf yolları və qrammatik quruluşu sahəsində kontakt hadisələrinin nəzərə alınub ətraflı axtarılmasının, müasir elmi metodlarla tədqiq və təhlil olunmasının böyük nəzəri və əməli əhəmiyyəti vardır. Müəllif onu da vurğulayır ki, kontaktda olan dünya dillərinin kontaktlaşma dərəcəsi eyni kəmiyyətdə deyildir. Bu cəhətə görə dillər iki yerə bölünür:

- a) azkontaktlı (kontakta az uğrayan) dillər;
- b) çoxkontaktlı (kontakta çox uğrayan) dillər.

Misal göstərilir ki, ictimai-siyasi vəziyyətlərə görə Azərbaycan dili də ərəb, fars, slavyan dilləri ilə kontaktda olmuşdur. Başqırd, qaqauz, qazax, qaraqalpaq, qaraçay, qırğız, noqay, özbək, salar, tatar, türkmən, xakas, çuvaş, şor və s. türk dilləri də belə çoxkontaktlığa məruz qalmışdır.

Dillərin kontakt istiqamətləri bunlardır:

1. Dillərin çarpazlaşması.
2. Dil ittifaqlarının yaranması.
3. Hibrid dillərin meydana gəlməsi.
4. Dillərin qarşılıqlı təsiri.

A.Qurbanov göstərilən bu istiqamətlərin hər birinə ətraflı surətdə aydınlıq gətirmişdir. Məsələn, o, çarpazlaşmadan danışarkən bu haqda iki bir-birindən ciddi şəkildə fərqlərin meydana gəldiyini qeyd edir. Bunlardan birincisi, iki dilin çarpazlaşması prosesində üçüncü yeni dil meydana çıxır. Bu ideyanın tərəfdarları çox deyildir. İkincisi, iki dilin çarpazlaşması prosesi nəticəsində dilin biri qalib gəlir, digəri isə məğlub olub aradan çıxır.

Öz müstəqilliyini saxlayan dil məğlubiyyətə uğrayan dilin bir sıra əlamət və xüsusiyyətlərini özünə götürür.

Belə bir vəziyyət həmin dilin daha da zənginləşməsinə və inkişafına səbəb olur.

Müəllif dil ittifaqlarının yaranmasında onun əsasən iki əlaməti olduğunu qeyd edir: 1) Müxtəlif sistemli dillərin iştirakı; 2) Areal birliyi.

Məlumdur ki, eyni sistemli dillər qohum olduğu üçün dil ailəsi təşkil edir. Deməli, dil ailəsi üçün genetik qohumluq əsas şərtidir. Lakin müxtəlif sistemli dillərin kontaktı dil ittifaqının yaranmasına səbəb olur. Deməli, dil ittifaqı üçün tipoloji uyğunluq, qohum olmayan dillərin birliyi kontaktın başlıca əlamətidir.

Dil ittifaqının yaranmasında areal birliyin xüsusi rolu vardır. Belə ki, müxtəlif sistemli dillər ancaq müəyyən ərazidə fəaliyyət göstərdikdə dil ittifaqı yarana və təşəkkül tapa bilər deyə müəllif vurğulayır.

A.Qurbanov hibrid dillərin meydana gəlməsini bu cür izah edir: "Dil haqqında elmdə iki müxtəlif dilin qovuşub, qarışib işlənilməsinə qarışıq və ya hibrid dil deyilir. Hibrid dillər cəmiyyətin ayrı-ayrı milli tərkib nümayəndələrinin iqtisadi, siyasi və digər əlamətləri ilə bağlı formalaşır. Hibrid dillər adi ünsiyyət, əlaqə üçün yaradılır. Müəllif bunu belə əsaslandırır ki, Hind okeanı adalarında əmələ gəlmiş hibrid dillər, əsasən, ingilis, fransız, ispan, portuqal və holland dillərinin materiallarından istifadə edib yerli əhali ilə danışmaq, müxtəlif sahələrdə əlaqə yaratmaq tələbatı nəticəsində əmələ gəlmişdir.

Müəllif bu hissədə əvvəlki istiqamətlərə nisbətən axırcı, – dillərin qarşılıqlı təsiri, – istiqamətinə daha geniş yer vermişdir. Qeyd edilir ki, dillərin qarşılıqlı təsiri hər bir xalqın tarixi, ənənəsi, mədəniyyəti və onun başqa xalqlara münasibətilə bağlı olur. Dillərin qarşılıqlı təsiri prosesi dilin bütün sahələrində mövcuddur.

Dilin müxtəlif sahələrinə dair təsirlər eyni dərəcə olmur. Bu sahələrin biri (leksika) kontakta daha çox uğradığı halda, digərində (fonetikada) bu cəhət az müşahidə edilir.

A.Qurbanov buna da aydınlıq gətirmişdir. O, fonetik sistem sahəsində dillərin qarşılıqlı təsirinin müxtəlif yollarının olduğunu qeyd edir. Birincisi, fonem çalarlarına təsir, ikincisi, müəyyən fonemin başqa dilə keçməsi.

Kontakta uğrayan dilə fonetik cəhətdən olan təsir həmin dilin bəzi fonemlərində az və ya çox dəyişiklik əmələ gətirir.

Müəyyən fonemin başqa dilə keçməsində vurğulanır ki, hər hansı bir dilin foneminin müəyyən təsir əsasında başqa dilə keçməsi mahiyyətcə çox çətin prosesin nəticəsidir. Belə bir prosesdə fonem müstəqil, ayrıca deyil, hər hansı bir vasitənin köməyi ilə başqa dilə keçə bilər. Bu cür vasitə dilin leksik sistemidir. Kontakta uğrayan hər hansı bir dilə yeni fonem keçməsi hadisəsi dilin leksik sistemindeki əlaqə və təsir əsasında olur.

Müəllif bu sahə üzrə apardığı araşdırmalardan sonra belə qənaətə gəlir ki, dünya dillərinin məlum inkişaf tarixi göstərir ki, hər hansı bir dili yeni sait və ya samit fonemlə zənginləşdirməyin bu cür yolu geniş yayılmayan, olduqca az təsadüf edilən mürəkkəb linqvistik hadisədir.

A.Qurbanov qarşılıqlı dil təsiri hadisəsinin lüğət tərkibi üzərində daha tez və asan müəyyən edildiyini göstərir. Fikrini davam etdirərək onu da vurğulayır ki, əlaqə və təsir əsasında sözlər bir dildən başqasına iki yolla keçir: 1) birbaşa keçən sözlər; 2) dolayısı ilə keçən sözlər.

Birbaşa yolla müəyyən sözlər mənbə dildən birbaşa dilə keçir. Belə sözlərə Azərbaycan dilinə keçmiş fars mənşəli sözlər misal ola bilər.

İkinci yolla isə bir çox hallarda bir dilin sözlərinin başqa dilə keçməsinə üçüncü dil iştirak edir. Bu dil vasitəçi olaraq başqa dilin sözünün özgə bir dilə keçməsinə əsas rol oynayır. Ərəb və fars mənşəli sözlər, əsasən, türk dilləri – Azərbaycan dili vasitəsilə gürcü dilinə keçmişdir.

A.Qurbanov dil kontaktı əsasında bir dildən başqasına söz və ifadənin keçməsinin iki üsulla olduğunu göstərir:

1. Özgə dilin lüğəvi vahidi – söz və ifadəsi keçdiyi dildə dəyişilmədən (mənbə dildə olduğu kimi) işlənir.
2. Bir dildən başqasına söz və ifadə keçəndə müəyyən dəyişikliyə uğradılaraq işlədilir. Belə dəyişikliklər dillərin təbiəti tələblərindən irəli gəlir. Adətən, dəyişikliklər iki istiqamətdə özünü göstərir:

a) lüğəvi vahidlərin formasında dəyişiklik olur. Bu, əsasən, səs, tələffüz, orfoqrafik və qrammatik cəhətdən özünü göstərir;

b) lüğəvi vahidlərin semantikasında dəyişiklik baş verir.

Kontakt prosesində başqa dillərin söz və ifadələri eyni ilə deyil, tərcümə edilərək də başqa dilə keçə bilər. Belə proses yamsılama – kalka üsulu adlanır. Kalkalar da iki cür olur: leksik kalkalar və frazeoloji kalkalar.

Buraya, həmçinin, sintaktik kalka və kalka ad da daxildir.

Göründüyü kimi, A.Qurbanov hər bir sözə, hər bir ifadəyə necə sadə bir dildə diqqətlə yanaşır. Burada başa düşülməməyə heç bir ehtiyac da qalmır. Nəinki burada, hətta əsər boyu, yuxarıda da gördüyünüz kimi, o, hər bir termin anlayışına məsuliyyətlə yanaşmış, onların şərhinə sadə bir dildə aydınlıq gətirmişdir.

Müəllif bu fəsildə qrammatik sistem sahəsində dillərin qarşılıqlı təsirinə də toxunmuş, müəyyən fikirlər irəli sürmüşdür.

Nəhayət, o, bu fəslə yekun vuraraq belə bir nəticəyə gəlir ki, müasir türk dillərinin faktik materialları dil kontaktını bütün istiqamətlərdə nəzərdən keçirməyə imkan verir. Bu isə, öz növbəsində, türkdilli xalqların ədəbi dillərinin inkişaf yollarını və digər zəruri cəhətlərini öyrənməkdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

* * *

İkinci cildin IX fəslə "Dil və universallıq" adlanır. Burada dil və universallıqla bağlı bəzi problemlər şərh olunmuşdur. Burada dil universaliləri nəzəriyyəsinə bir baxış, universalilərin növləri, dil səviyyələrinə görə universalilər, dil universalilərin kəşfi, dil universaliləri və dilçilik tədqiqatları kimi problemlər şərh olunur.

A.Qurbanov əvvəlcə "Dil universalisi nədir" sualına açıqlama verir. Bunu belə şərh edir: "Dünya dillərində fərqli cəhətlərlə bərabər bir sıra ümumi qanunlar, əlamətlər, ənənələr vardır ki, bunlara ya bütün dillərdə, ya da dillərin çoxunda təsadüf edilir. Belə ümumi qanunauyğunluqlar dilçilik elmində dil universalisi (yaxud da dilçilik universalisi) adlanır.

Bunu daha aydın başa düşmək üçün müəllif türk dillərindən, ingilis, alman, fransız, yunan, gürcü və çin dillərindən nümunələr də vermişdir.

Müəllif onu da vurğulayır ki, dünyada dillərin ümumi əlamətlərinin tipoloji öyrənilməsi əsasında indi dilçilikdə tam "dil universalisi nəzəriyyəsi" yaranıb formalaşmışdır... Hazırda dil universalisi nəzəriyyəsi müasir dilçiliyin mərkəzindədir.

A.Qurbanov universalilərin öyrənilməsi tarixinin qədim olduğunu göstərir. Odur ki, o, qədim dövrdən

başlamış orta əsrlərdə, İntibah dövründə, XII–XX əsrlər arasında universalilərin tədqiqi işləri haqqında, kimlər tərəfindən onun daha çox araşdırılması barədə geniş məlumat verir.

Dilçilikdə universaliləri qruplaşdırmaq, növlərə və tiplərə görə təsnif etmək üçün iki prinsip irəli sürülmüşdür. Bunlardan birincisi, məntiqi quruluşa görə təsnif, ikincisi, məzmununa görə təsnifdir. Bunların da bir sıra növləri meydana çıxmışdır ki, onların bəziləri haqqında A.Qurbanov açıqlamalar vermişdir. Bunlardan mütləq və statistik universalilər, sadə və mürəkkəb universalilər, diaxronik və sinxronik universalilər və s. Onları qısa olaraq xülasələr şəklində oxuculara çatdırırıq.

Hər hansı bir əlamətə görə bütün dillərə aid olan universalilər mütləq universalilərə adlanır. Bunlara eyni zamanda tam universalilərə də deyilir. Belə universalilər ümummaydın olan həqiqətdir. Bunlar xaraktercə az informasiya tutumuna malik olur.

Statistik universalilərə yarımcıq və ya natamam universalilərə də deyilir. Lakin burada müəyyən müstəsnalığa yol verilir. Deyək ki, bütün dillərdə sait fonem vardır. Bəs bunların miqdarı?

Misal: qazax dilində 9 sait, özbək dilində 6 sait, ingilis dilində 5 sait, alman dilində 17 sait, gürcü dilində 5 sait, saxur dilində 10 sait və s.

Sinxronik xarakterli universalilər sadə universalilərə adlanır. Diaxronik səciyyəli universalilər mürəkkəb universalilərə adlanır.

Dilin hazırkı zamanda müasir vəziyyətdə mövcud olan universalilər sinxron universalilərə hesab edilir. Məsələn, müasir dillərdə hal kateqoriyası və onun xüsusiyyətləri.

Tarixi inkişafı ilə bağlı olan ümumi dil hadisə və qanunları diaxronik universal adlanır.

Universalilər dilin müxtəlif səviyyələrində özünü göstərir:

1. Fonetik universalilər.
2. Leksik universalilər.
3. Semantik universalilər.
4. Qrammatik universalilər.

Dilin fonetik sahəsinə məxsus universalilər fonetik və ya fonoloji universalilər adlanır. Dilçilikdə onlarca fonetik universalilər müəyyənləşdirilmişdir. Onun bəzi qanunauyğunluqları vardır: bütün dillərdə fonem vardır; sait və samit fonem, burun fonemləri (sadə və mürəkkəb burun samitləri, burun saitləri, heca düzəldən burun fonemləri), bütün dillərdə heca, vurğu vardır. Bunların da hər biri müəyyən funksiya daşıyır.

Universalilər axtarışları leksik quruluşu da əhatə etmişdir. Bu sahədə ayrı-ayrı konkret sözlər tipoloji tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Bütün dillərdə əşya və hadisələr, mücərrəd anlayışlar sözlə adlandırılır. Sözlər ilkin və törəmə, əsl və düzəltmə, sadə və mürəkkəb olur.

A.Qurbanov semantik universalilərdən bəhs edərkən vurğulayır ki, semantik universalilər ingilis alimi S.Ulmani tərəfindən geniş işlənmişdir. O, "Semantik universalilər" adlı əsərində semantik universalilərin əsaslı şəkildə bölgüsünü verə bilmişdir. S.Ulmani semantik universalilərin əksəriyyətinin statistik xarakterdə olduğunu irəli sürmüşdür.

Semantik universalilərə aiddir:

1. Sözlərin konkret mənada işlənilməsi hadisəsi.
2. Mənanın dəyişilməsi hadisəsi.

3. Mənanın genişlənməsi hadisəsi.
4. Mənanın daralması hadisəsi.
5. Sözlərin məcazi mənada işlənməsi hadisəsi.
6. Sözlərin çoxmənalılığı hadisəsi.
7. Dillərdə omonimlik hadisəsi.
8. Dillərdə sinonimlik hadisəsi.
9. Dünya dillərində tabu hadisəsi (qorxu hissi ilə əlaqədar meydana çıxan dil tabuları, adət-ənənəyə görə yaranan tabu hadisəsi, mifoloji inamla əlaqədar yaranan tabular, bədən üzvlərinin qüsurları ilə bağlı tabular, əxlaq normaları ilə əlaqədar meydana gələn tabular).
10. Evfemizm hadisəsi.

Müəllif bütün bunlar haqqında geniş bəhs etmiş, nümunələr göstərmişdir.

A.Qurbanov qrammatik universalilər haqqında danışırkən burada morfoloji universalilərə və sintaktik universalilərə aydınlıq gətirmişdir. Müəllif burada da hər iki universali barədə ətraflı məlumat vermiş, nümunələr əsasında müxtəlif sistemli dillərdə olan qrammatik kateqoriya fərqlərinə aydınlıq gətirmişdir.

Müəllif bütün bunlarla yanaşı, dilçilik tədqiqatları üçün universalilərin əhəmiyyətindən və vəzifələrindən də danışıbmışdır. O, bu fəslə yekun vuraraq yazır: "...Bütün dünya dillərinin ümumi cəhətləri eyni qanuna tabedir. Lakin dünya dillərində hələ kəşf olunmamış, elm aləminə məlum olmayan çoxlu ümumi hadisələr, qanunauyğunluqlar vardır. Bunların ətraflı, dəqiq və elmi şəkildə öyrənilməsi ümumi dilçilik nəzəriyyəsinin genişləndirilməsi və tərəqqisi üçün olduqca vacibdir" (II cild, səh. 351).

* * *

“Ümumi dilçilik” dərslik-monoqrafiyasının ikinci cildinin birinci bölməsinin X fəslə də, digər fəsilələr kimi, öz elmi yeniliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bu fəsil “Vahid ümumdünya dili” adlanmaqla vacib bir məsələyə həsr edilmişdir. Bu, həm də həcminə görə əvvəlki fəsilərdən fərqlənir. Burada ümumbəşəri ünsiyyət anlayışı, ümumbəşəri dilin əsası, süni dil əsasında ümumdünya dili yaratmaq, geniş yayılmış süni dillər, esperanto dilinin xüsusiyyətləri, Azərbaycan dilçiliyi və esperanto dili, təbii dil əsasında ümumdünya dili yaratmaq problemi, gələcək insanlar üçün ümumbəşəri dil zəruriliyi və s. məsələlər bu və ya digər cəhətdən öz həllini tapmışdır.

A.Qurbanov burada, əsasən, ümumbəşəri ünsiyyət vasitəsi probleminin nə olduğuna toxunur, bu sahədə çox az tədqiqat işinin aparıldığını qeyd edir. O, bu sahəyə aid əsər yazmış interlinqvist Elmar Svadostun xidmətini xüsusi vurğulayır.

Müəllif göstərir ki, ümumdünya ünsiyyət vasitəsi, onun yaranması, bu haqda irəli sürülən ideya, mülahizə və fərziyyələrin elmi cəhətdən araşdırılması dilçiliyin interlinqvistika problemlərinə aiddir.

Ümumdünya dili – ümumbəşəri dedikdə hamının – bütün dünya xalqlarının heç bir çətinlik çəkmədən başa düşəcəyi dil nəzərdə tutulur. Ümumbəşəri ünsiyyət yaratmaq ideyası həm şifahi ümumi ünsiyyətə (interlinqvistika), həm də yazılı ümumi ünsiyyətə (paziqrafiya) aiddir. Buradakı hər iki ünsiyyətin tarixinin qədim olduğu müəllif tərəfindən vurğulanır. Müəllif həmçinin yazır ki, ümumdil ideyasına zidd olanlar bir sıra dillərlə öz mövqelərini araşdırmağa çalışmışlar:

1. Ümumdilin lazım olmadığını bildirənlər bir ümumi dillə bütün dünya dillərində danışanların fikrini ifadə edə biləcək dilin mövcudluğuna inanmırdılar.
2. Bəzi alimlər sübut etmək istəyirdilər ki, əgər ümumdünya dili yaransa, bu dil az vaxtdan sonra yerli diferensiasiyaya məruz qalar, hədsiz dərəcədə dialekt yaranar, böyük anlaşılmazlıq baş verər.
3. Bir çox alimlər, o cümlədən İtaliya tədqiqatçıları belə bir fikir irəli sürmüşlər ki, əgər hər kəs 6-7 dil öyrənsə, bütün dünya xalqlarını anlaya bilər və bununla da ümumdünya dili yaratmağa ehtiyac qalmaz.

A.Qurbanov axırncı dəlilə öz münasibətini bildirərək qeyd edir ki, bu sonuncu dəlil haqqında onu demək yerinə düşər ki, yaşadığımız dövrdə elmi informasiyalar toplamaq üçün hər bir elmi işçiyə bir çox dilə müraciət etmək tələb olunur.

Müəllif ümumdünya dili yaratmaq ideyası tərəfdarlarının fikir və təkliflərini dörd yerə bölür:

1. Bir qrup interlingvist ümumdünya dili dedikdə bütün cəmiyyət üçün vahid dil nəzərdə tutmuşdur. Bu növ dil hamı üçün aydın və anlaşılıqlı olub, bəşəriyyətin şifahi ünsiyyət tələblərinin ödənilməsində yeganə vasitəyə çevrilməlidir.

2. Bəzi alimlər ümumdünya dilinin hamı üçün yox, müəyyən sənət, peşə sahəsində fəaliyyət göstərənlərə aid hazırlanmasını bildirmişlər.

A.Qurbanov burada fransız alimi Lui Kutyura ilə Amerika psixoloqu E.L.Terndayk kimi məşhur alimlərin fikirlərinə müraciət edir və onlarla tam razı olmadığını bildirir. Çünki Lui Kutyura belə dili bilməyi alimlərin, sənayeçilərin, turistlərin, kommersantların; E.L.Terndayk isə

biznesmenlərin, diplomatların, teleqraf işçilərinin istifadəsi üçün lazım bilirdilər.

A.Qurbanov isə vurğulayır ki, adıçəkilən ixtisaslar insan fəaliyyətinin az bir hissəsini təşkil etdiyinə görə cəmiyyəti tam əhatə etmir. Ümumi dil kiçikdən böyüyə, fəhlədən alimə qədər sənətindən, peşəsindən asılı olmayaraq hamıya gərəkdir.

3. Bir qrup mütəxəssis ancaq elm üçün vahid dünya dilinin yaradılmasını məsləhət bilmişlər. “Vahid elm dili” nəzəriyyəsinin tərəfdarları ümumi dil problemini ancaq elmlə məhdudlaşdırmış, elm üçün vahid dil, universal kod yaratmağı zəruri saymışlar.

A.Qurbanovun münasibəti: Bu nəzəriyyə də birtərəflidir. Belə ki, ümumi dil cəmiyyət üçün nəzərdə tutulsa, hər yerdə, o cümlədən elmdə, bədii ədəbiyyatda, məişətdə və bütün fəaliyyət sahələrində vahid ünsiyyət, ümumi anlaşma əldə edilə bilər.

4. Ümumdünya dili ilə əlaqədar fikirlər arasında iki ümumdünya dili yaratmaq ideyası da vardır.

A.Qurbanovun münasibəti: Bu fikri irəli atanlar bir ümumdilin Qərbi Avropa dillərinin materialları üzərində, digər dilin isə qeyri-Avropa dilləri əsasında qurulmasını məsləhət bilmişlər. Bu dillər sonra bir-birilə mübarizə edib, biri qalib gələrək ümumdünya dili hüququ qazana bilər. Belə iki ümumdünya dili yaratmaq lüzumsuz təklifdir.

Sonra müəllif başqa bir məsələnin – ümumdil məsələsində belə bir dilin mərhələlərlə əmələ gələ biləcəyi fikrinin də meydana gəldiyini vurğulayır: 1) köməkçi vahid ümumdünya dili mərhələsi; 2) əvəzedici vahid ümumdünya dili mərhələsi.

A.Qurbanov bu mərhələlərə də aydınlıq gətirmiş, öz fikirlərini bildirmişdir. O, interlinqvistika tarixində ümumdünya dilinin əsası haqqında iki fikrin olduğunu qeyd edir: a) bəzi dilçilər ümumdünya dilinin müxtəlif milli dillər əsasında yarana biləcəyini göstərmişlər; b) bir qrup alim isə ümumdünya dilinin süni dil əsasında yaranaçağı fikrini irəli sürmüşdür. A.Qurbanov burada həm süni, həm də təbii dillər haqqında geniş, məlumat vermiş, hər iki dilə olan münasibətə aydınlıq gətirmişdir.

Qısa olaraq onu deyək ki, təbii dil xalq tərəfindən yaranmış və formalaşmışdır. Təbii dillər insanların ictimai tələblərini ödəmək məqsədi ilə meydana gəlir. Təbii dillər zəngin ifadə vasitələrinə malik olub, insan həyatının bütün fəaliyyət sahələrini əhatə edir.

A.Qurbanov vurğulayır ki, dilçilikdə süni dil dedikdə, o, müsbət mənada götürülməlidir. Lakin bəzi dilçilər süni dil dedikdə, *süni* sözünün mənfi mənasını əsas götürüb, belə dili qondarma, həqiqi olmayan adlandırırlar. Süni dil qısa müddətdə bir şəxs və ya bir qrup adam tərəfindən yaradılmış ünsiyyət vasitəsidir. Hər bir süni dil linqvistik modelləşdirmə adlanır.

Müəllif onu da vurğulayır ki, unutmamalıyıq ki, dil-yaratma prosesində istər süni, istərsə də təbii dil arasında fərq qoymaq olmaz. Hər iki dil növü eyni qayda-qanunlar əsasında yaranıb formalaşır.

Buradan da göründüyü kimi, A.Qurbanov "süni dil" termininin əleyhinə çıxan tədqiqatçı alimlərlə razılaşmır. O, həmçinin süni dilin yaradılmasına dair iki fikrin olduğunu da qeyd edir:

- a) süni dili ancaq Avropa dilləri üzərində qurmaq;
- b) bütün dünya dillərinin materiallarına əsaslanmaq.

A.Qurbanovun fikrincə, birinci mülahizələrin tərəfdarları öz görüşləri ilə məsuliyyətli sosial problemin həll edilməsi yolunda ciddi səhvə yol vermişlər. Belə ki, ümumbəşəri dilin materialları ancaq Qərbin və ya Şərqlin dili olmamalı, burada bütün dünyadakı dillərin ünsürləri nəzərə alınmalıdır. İndiyə kimi hazırlanmış süni dillərdə ancaq aşağıdakı materiallardan istifadə olunmuşdur:

– Qərbi Avropanın əsas dillərindən – latın, ingilis, fransız, alman dili.

– Asiyanın üç başlıca dilindən – çin, yapon, hindu.

Bunlardan başqa, Loqlen süni dil layihəsində ərəb dilindən də istifadə edilmişdir.

A.Qurbanov vurğulayır ki, süni dillər kütləvi ünsiyyət vasitəsi ola bilməsi baxımından iki növə bölünür:

a) Şifahi ünsiyyət – danışiq dili kimi istifadə oluna bilən dillər. Məsələn: esperanto, ido.

b) Danışıq dilinə, şifahi ünsiyyətə çevrilə bilməyən dillər. Bunlar informasiya işarələri sistemi olub, riyaziyyat, fizika, kimya, kibernetika, hesablayıcı, texnikada elmi informasiyanın dəqiq və yığcam istifadəsinə kömək məqsədi daşıyır. Kibernetika dili, maşın dili, riyazi dillər – kodlarda bu növ dillərdən istifadə edilir.

A.Qurbanov qədim, orta əsrlərdə, İntibah dövründə və müasir dövrdə süni dil layihələrinin tarixi bir yol keçdiyini, bu barədə alimlərin fikir və mülahizələrini də nəzərə çatdırır. O, müxtəlif dillərə aid süni dil layihələrindən: sorlesol, universalqnot, neutral, ro, ido, neo, parla, oksidental, nediol, novial, interlinqva, loqlan, alqol, linkos, lanqdok, boaboma, nebula, maşın dilləri haqqında müfəssəl məlumat vermişdir.

Göstərilən bu dillər haqqında qısa məlumatdan sonra A.Qurbanov süni dil layihəsi barədə belə bir fikir söyləyir ki,

hazırda bütün dünya səviyyəsində süni dil layihələri yaratmaq prosesi fəal surətdə davam edir. Bu proses, şübhəsiz ki, insanlıq məqsədinə nail olana qədər davam edəcəkdir.

A.Qurbanov bu fəsildə geniş yayılmış süni dillər haqqında daha ətraflı bəhs etmişdir. Burada, əsasən, volyöpük (1880) və esperanto (1887) dilləri araşdırmaya cəlb edilmişdir. Hər iki dil qədimdən dünyanın bir sıra ölkələrinə geniş yayılmış dillərdəndir.

Volyöpük interlinqvistika tarixində geniş yayıldığına görə özündən əvvəlki layihələrdən çox fərqlənmişdir. Bu terminin mənası elə ümumdünya dili deməkdir. Onun müəllifi interlinqvist İohan Martin Şleyerdir. Layihə 1880-ci ildə nəşr olunmuşdur. A.Qurbanovun araşdırmasına görə, volyöpük dili mövcud təbii dillərin nümunəsi və materialları əsasında müxtəlif linqvistik qayda və qanunlara uyğun yaradılmış və bir sıra maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir. Müəllif sonra bu dilin fonetikasi, leksikasi, sözyaratma və qrammatikasi haqqında qısa açıqlamalar vermişdir. Müxtəsər şərh belədir: fonetikasi samit və saitlər üzərində qurulmuşdur, vurğusunun yeri sabitdir.

Orfoqrafiyanın fonetik prinsipi əsas götürülmüşdür. Fonetik orfoqrafiyaya uyğun olaraq burada hər bir söz deyildiyi kimi yazılır və yazıldığı kimi də oxunur, tələffüz olunur. Məsələn: *lüf – məhəbbət, lüffün – sevmək, son – oğul* və s.

Volyöpük zəngin leksik tərkibə malikdir. Bunun əsasını başlıca olaraq dörd dilin, o cümlədən latın, ingilis, fransız və alman dillərinin söz kökləri təşkil edir.

Volyöpük dilində sözyaratmanın müxtəlif yollarına müraciət olunmuşdur.

Volyöpük dilinin qrammatikasi məntiqi qanunlar əsasında yaradılmışdır.

A.Qurbanov bu dilin interlinqvistika tarixində elmi və praktik əhəmiyyəti olduğunu da vurğulayır: a) hər şeydən əvvəl, bu dil ümumdil ideyasını reallaşdırmışdı; b) bunun təsirində bir sıra ümumdünya dili layihəsi meydana çıxmışdı; c) bu dilin geniş yayılması süni dilin beynəlxalq köməkçi dil rolunda işləmə biləcəyini göstərmişdi.

A.Qurbanov esperanto haqqında məlumat verərək qeyd edir ki, esperanto dünyada ən geniş yayılmış süni dildir. Bu dili Lüdviq Lazar Zamenqof yaratmışdır.

A.Qurbanov L.Z.Zamenqof haqqında qısa arayışdan sonra esperanto dilinin xüsusiyyətləri haqqında ətraflı məlumat verir. Bu dilin fonetik və qrafik cəhətləri, orfoepik və orfoqrafik xüsusiyyətləri, lüğət tərkibi, derivatoloji cəhətləri, qrammatik xüsusiyyətləri genişliyi ilə işıqlandırılır.

Müxtəsər olaraq hər bir sahəsi haqqında belə demək olar. Fonetik sistemində 6 sait, 22 samit fonem vardır. Bütün səslər adi qaydada – adi kəmiyyətlə tələffüz edilir. Əlifbası 28 hərfdən ibarətdir. Bunlardan 22-si sadə quruluşludur. 6 hərfin yazılışında diakritik işarə işlədilmişdir.

Esperanto sözlərində vurğu sabitdir. Vurğu sözün axırıncıdan əvvəlki hecanın üzərinə düşür. Sözlərin yazılışında orfoqrafiyanın fonetik prinsipi əsas götürülür. Sözlər necə deyilsə, elə də yazılır. Sözün sətirdən-sətrə keçilməsi sərbəstdir.

Esperanto dilinin leksik tərkibini Avropa dillərindən latın, fransız, ingilis, alman dillərinin sözləri təşkil edir. Dil üçün leksik vahidlər seçilərkən iki cəhət nəzərə alınmışdır: a) söz kökləri götürülmüş; b) beynəlmiləl sözlər seçilmişdir.

A.Qurbanov onu da araşdırmışdır ki, orada olan həmin beynəlmiləl sözlər Azərbaycan dilində də bir sıra sahələrdə işlənir. Bir neçə nümunə göstərmək daha maraqlı olar:

Elm və tədrisə aid: *akademia* (akademik), *geologo* (geoloq), *biologo* (bioloq) və s.

Ədəbiyyat və incəsənətə aid: *antologio* (antologiya), *epizodo* (epizod), *gitaro* (gitar), *muziko* (musiqi) və s.

İqtisadiyyat və siyasətə aid: *islamo* (islam), *eksporto* (eksport), *etapo* (etap), *himno* (himn) və s.

Tibb və səhiyyəyə aid: *apteko* (aptek), *diabeto* (diabet), *aspirini* (aspirin) və s.

Əşya və varlıqlara aid: *benzino* (benzin), *atomo* (atom), *bombo* (bomba), *kakao* (kakao), *kofo* (kofe) və s.

İlin aylarının adları: *yanuaro*, *favruaro*, *arrilo*, *iunio*, *sertembro*, *oktobre*, *decembro*.

Esperanto dilində sözyaratma iki yolla əmələ gəlir: morfoloji və sintaksis. Morfoloji yolla da sözyaratmada iki üsul özünü göstərir: a) sözün əvvəlinə şəkilçi artırmaqla söz yaradılır; b) sözün sonuna şəkilçi artırmaqla söz yaradılır.

Morfoloji cəhətdən: isim (ismin iki halı – adlıq və təsirlilik), sifət, say, əvəzlik, feil, sintaksis.

A.Qurbanov sintaksisə dair məlumat verərkən onu da qeyd edir ki, esperanto dilində söz birləşmələrinin, Azərbaycan dilində olduğu kimi, iki növü mövcuddur: sabit söz birləşmələri, sərbəst söz birləşmələri. Sərbəst birləşmələr Azərbaycan dilində olduğu qaydada, sözlərin yanaşması ilə yaranır. Məsələn:

alta homo (*alta homo*) – *ucaboy adam*

nigra haro (*nigra haro*) – *qara saç* və s.

O da vurğulanır ki, bu dildə cümlənin quruluşu, məqsəd və intonasiyaya görə növləri Azərbaycan dilində olduğu formadadır.

Esperanto dilinin əleyhdarları və tərəfdarları da olmuşdur. Əleyhdarları: G.Meyer, K.Bruqman, A.Leskin; tərəf-

darları: Hüqo Şuxardt, Boduen de Kurtene, Antuan Meye, N.S.Trubetskoy, E.Sepir, O.Yespersen, A.Martine; məşhur alimlərdən Albert Eynşteyn, V.Obruçev; məşhur yazıçılardan Anri Barbüs, Maksim Qorki, Lu Sin və başqaları.

O, həmçinin qeyd edir ki, esperanto dilinin qrammatik sistemi türk dillərinə uyğun gəlir. Azərbaycan dilində işlənən beynəlxalq sözlərin çoxuna bu dilin leksikasında rast gəlmək olur. Müəllifin dilçilərə olan tövsiyəsi belədir ki, hər şeydən əvvəl, respublikada bütün ictimaiyyəti bu problemlə maraqlandırmaq dilçilərin mühüm və təxirəsalınmaz vəzifəsi olmalıdır. Esperantonun öyrənilməsini asanlaşdırmaq məqsədi ilə dilçilər doğma dilimizlə esperantonun müqayisəsini verməli, fərqləri aşkar etməli, “müqayisəli fonetika”, “müqayisəli qrammatika” yaratmalıdırlar.

A.Qurbanov esperanto dilinin öyrənilməsinin böyük əhəmiyyəti olduğunu da vurğulayır: a) Esperanto dilinin öyrənilməsi gələcəkdə yüksəkixtisaslı mütəxəssislər yetişdirilməsinə kömək edər; b) Esperanto orta və ali məktəblərdə latın ətraflı xarici dillərin öyrənilməsinin asanlaşdırılmasına imkan yaradar.

Müəllif daha sonra qeyd edir: “Esperanto dilinin respublikada öyrənilməsi və əməli şəkildə istifadə olunması azərbaycançılığın inkişafında ancaq müsbət rol oynaya bilər”.

Sözügedən fəsildə “Təbii dil əsasında ümumdünya dili yaratmaq problemi” başlıqlı yazı da öz aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Bu araşdırmada təbii dil ideyasına münasibət, milli dillərdən birini seçmək nəzəriyyəsi, kiçik xalqların birinin dilini götürmək nəzəriyyəsi, bütün dünya dillərinin qovuşması nəzəriyyəsi: a) dillərin çarpazlaşması nəzəriyyəsi, b) zona dilləri nəzəriyyəsi və etnik dillərin birlik dilində qovuşması nəzəriyyəsi və s. məsələlərdən bəhs edilmişdir.

Əlbəttə, süni dildə olduğu kimi, təbii dil əsasında ümumdünya dili yaratmaq ideyasının həm tərəfdarları, həm də əleyhdarları olmuşdur. Məsələn, bu ideyanın tərəfdarları onu sübut etməyə çalışırdılar ki, heç bir təbii dil ümumdünya dilinə çevrilə bilməz (diplomat-interlingvist Avqust Bebel və akademik Ernest Navill).

Ümumdünya dil ideyasının tərəfdarları belə bir nəticəyə gəlirdilər ki, müasir dillərin biri ümumi dil rolunda çıxış edə bilər. Çünki müasir canlı dillər daima inkişaf edir, meydana çıxan yeni-yeni anlayışları ifadə edən leksik vahidlərlə zənginləşir. Bütün ideyanın müdafiəçilərindən – dilçilərdən A.Doza, R.Kelloq, B.Spekman, E.Darko və b. adlarını çəkmək olar.

A.Qurbanov qeyd edir ki, bəziləri ölü dillərdən, bəziləri isə canlı dillərdən ümumdünya dili seçməyi məqsəddəuyğun hesab edirlər. Ölü dillərdən biri latın, digəri isə qədim yunan dilidir.

Təbii dillərdən ümumdünya dili seçməyin prinsipləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir:

- 1) Könüllü olaraq ümumdünya dili seçmək;
- 2) Razılaşma yolu ilə ümumdünya dili müəyyənləşdirmək;
- 3) Təzyiq göstərməklə ümumdünya dili qəbul etdirmək;

Təbii dillərdən ümumdünya dili seçmək üçün bir deyil, bir neçə dil məsləhət bilinmişdir: alman dili, fransız dili və ingilis dili.

A.Qurbanov bununla əlaqədar söylənilən fikirlər və təkliflər haqqında bəzi faktlar haqqında məlumat vermişdir. Nəticədə fransız və alman dillərinə olan səylər nəticəsiz qalmışdır. İngilis dilini götürmək fikri daha geniş yayılmışdır. Hazırda isə nəticə göz qabağındadır. İngilis dili ümumdünya dili kimi aparıcı rol oynayır.

Təbii dil əsasında ümumdünya dili yaratmaq probleminə aid yuxarıda adlarını çəkdiyimiz bir neçə nəzəriyyə də vardır ki, onlar haqqında A.Qurbanovun kitabından mükəmməl məlumat ala bilərsiniz.

Vahid ümumdünya dili üçün ümumi fonetika, lüğət tərkibi, ümumi qrammatika olmalıdır.

Demək olar ki, hər bir dildə fonemlərin miqdarı müxtəlifdir. A.Qurbanov müxtəlif dillərin fonem sistemlərini misal göstərmişdir. Onun fikri belədir ki, vahid ümumdünya dilinin fonetik sistemi bütün dillərin fonoloji təblərini ödəyəcək miqdarda fonemlərdən ibarət olmalıdır.

Ümumi leksika barədə qeyd edir ki, beynəlmiləl leksika məsələsi dilçilik elmində dəfələrlə qaldırılmışdır. Lakin bu məsələ ilə bağlı görüləcək işlər hələ çoxdur.

Vahid ümumdünya dili üçün, heç şübhəsiz ki, asan və sadə qrammatika olmalıdır. Dildə belə qrammatik quruluşu yaratmaq mümkündür. Çoxdilliliyin aradan çıxması, dünyanın vahid dildə danışa bilməsi olduqca uzun sürən bir prosesin nəticəsidir. Bununla əlaqədar bir çox tədbirlər həyata keçirilməli, elmi-lingvistik, ictimai-sosial istiqamətlərdə işlər görülməlidir.

A.Qurbanov nəticə olaraq yazır: "Hər şeydən əvvəl, bu məqsədlə geniş və dəqiq olan əsasda hazırlanmış vahid ümumdünya dili layihəsi hər növ təcrübədə sınaqdan keçirilməli, dünyanın hər yerinə yayılmalı, beynəlxalq konqreslərdə müzakirə edilməli, teleradio verilişləri ilə tədricən təbliğat işləri aparılmalıdır. Bu cür tədbirlərin planlı və ardıcıl təşkili əsasında bütün bəşəriyyət vahid dildən istifadə etmək arzusuna müvəffəqiyyətlə çata bilər" (II cild, səh. 432).

VI FƏSİL

AFAD QURBANOV DİL TƏDQIQININ MƏRHƏLƏLƏRİ VƏ METODLARI HAQQINDA

“Ümumi dilçilik” əsərinin ikinci cildinin ikinci bölməsi “Dil tədqiqinin mərhələləri və metodları” adlanır. Bu fəsil ardıcıl olaraq və sistemli şəkildə bir-birini tamamlayan dörd fəsildən ibarətdir (müəllif burada birinci bölmənin fəsillərinin davamı olaraq ardıcıl vermişdir: XI, XII, XIII, XIV fəsillər).

XI fəsil “Dilçilik tədqiqatının mərhələləri”, XII fəsil “Dilçiliyin tədqiqat metodları”, XIII fəsil “Müasir dilçiliyin üsul və metodları”, XIV fəsil “Transkripsiya və transliterasiya problemləri” adlanır və bu sahələrdə bir sıra problemlər öz əksini tapır.

XI fəsil dilçilik elmi-tədqiqat işlərinin bəzi xüsusiyyətləri və dilçilik tədqiqatının mərhələləri anlayışına həsr edilmişdir. Burada müəllif dilçilik tədqiqatının bir sıra xüsusiyyətlərini ön plana çəkir. Dilçi-tədqiqatçı alimlərin həmin xüsusiyyətlərə bələd olması üçün bəzi tövsiyələr irəli sürülür. Biz onları müxtəsər olaraq nəzərə çatdırırıq. Çünki bunları bilmək hər bir gənc alim üçün vacibdir.

1. Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, dilçilik tədqiqatı riyaziyyat elmi kimi olduqca dəqiqlik tələb edir. Yəni dil hadisələrinin şərhində gətirilən misallar hər hansı kateqoriyanı özündə dəqiq əks etdirməlidir. Əks təqdirdə irəli sürülən ideya inandırıcı ola bilməz.

2. ... Dildən praktik olaraq bacarıqla istifadə etmək, sözləri yerli-yerində işlətmək, semantik incəlikləri nəzərə almaq, düzgün cümlə qurmaq və onun tərkibində söz sırasına riayət etmək və s. bütün bunlar hələ dilin hadisə və qanunlarını nəzəri cəhətdən mənimsəməyin sübutu deyildir. Dil hadisələrini obyektiv şərh etmək üçün dilçi-tədqiqatçının minimum dilçilik biliyi ilə silahlanması gərəkdir. Çünki filoloji təhsil olmadan tədqiqatçı dil hadisələrini düzgün təhlil etməyi bacarmaz...
3. Bütün dilçilik tədqiqatları öz elmi-nəzəri bazasına əsaslanır. ...Dilçi-tədqiqatçı hər şeyi yenidən başlamaıyb əsrlərdən bəri yaranıb gələn nəzəri görüşləri öz tədqiqatı ilə əlaqələndirməyi bacarmalıdır. Bunsuz hər hansı bir tədqiqatçı yüksəksəviyyəli elmi iş yarada bilməz...
4. Hər bir dilçilik tədqiqatının mərkəzində fəlsəfi müddəalar durur. Bütün hadisə və proseslər bir-biri ilə üzvi surətdə bağlı, biri digərindən asılı olur, bunlar dəyişikliyə uğrayır və inkişaf edir...
5. Dilçilik tədqiqatı üçün bir neçə mənbə vardır. Dilçilər öz tədqiqatları üçün ancaq bir mənbədə – istifadə etdikləri ədəbi dildə material axtarmalıdır...
6. Dilçilik tədqiqatının müvəffəqiyyətlə aparılmasında dəqiq düşünülmüş iş planının rolu az deyildir. Dilçilik tədqiqatının planlaşdırılmasında iki məsələyə xüsusi fikir verilir: a) tədqiqatın ümumi planı tərtib olunur, burada işin mərhələləri müəyyənləşdirilir; b) tədqiqatın hər bir mərhələsinə dair xüsusi plan tərtib edilir, burada mərhələnin məzmun və mahiyyəti qeyd olunur. Mərhələlərin planında işin əsas bölmələri müəyyənləşdirilir, bunların arasındakı münasibət və ardıcılıq göstərilir.

7. Başqa elmlərdə olduğu kimi, dilçilik tədqiqatında da iki nəticə – elmi və əməli nəticə göstərilir. Hər hansı bir tədqiqat işində ilk və son nəticə olur. Alınmış ilk nəticələr əksərən son nəticələrlə tamamlanır.

Bundan sonra müəllif dilçilik tədqiqatının mənbələri anlayışı haqqında məlumat verir və onun üç mərhələdə olduğunu vurğulayır.

Birinci mərhələdə tədqiqat üçün materialın toplanmasından bəhs edilir. Burada material toplamağın yolları və materialı qeydə almağın formaları haqqında anlayış verilir. Müəllif dilçilik tədqiqatında material toplamağın başlıca olaraq iki yolunu qeyd edir:

- 1) Şəxsi axtarış yolu ilə material toplamaq;
- 2) Sorğu yolu ilə material toplamaq.

Birinci mərhələdə tədqiqatçı seçdiyi mövzuya dair axtarışlar apararkən təsadüf etdiyi hadisə və faktların xüsusiyyətlərinə nəzər yetirir, müşahidə etdiyi cəhətləri qeydə alır. Şəxsi axtarışlar, ilk müşahidələr tədqiqatçının elmi işinin başlanğıcı, onun bünövrəsi olur.

Sorğu yolu ilə material toplamaq iki formada olur: a) yazılı sorğu; b) şifahi sorğu.

Məkanla əlaqədar bu və ya başqa faktı əldə edə bilmədikdə yazılı sorğudan istifadə edilir. Şifahi sorğu prosesində tədqiqatçının özü mütləq iştirak edir. Burada müsahibə yolu ilə vacib olan hadisələr aşkara çıxarılır və qeydə alınır.

A.Qurbanov burada materialın qeydə alınmasının üç formasını da göstərir:

- 1) kartoçka tərtib etmək;
- 2) anket doldurmaq;
- 3) nitqi maqnitofona yazmaq.

Bütün bunlar haqqında müəllif geniş açıqlamalar da vermişdir.

İkinci mərhələdə – materialı qruplaşdırmaq, üçüncü mərhələdə isə materialı təhlil etməyin yolları göstərilmişdir.

Müəllif sonda onu da qeyd edir ki, dilçilik tədqiqatının mahiyyəti bu üç mərhələnin vəhdət və düzgün aparılması ilə möhkəm bağlıdır. Bunlar həmişə bir-birini tamamlamalıdır. Buna görə də dilçi-tədqiqatçı birinci mərhələdən başlayıb və ardıcıl şəkildə ondan sonrakı mərhələləri də keçməlidir. Elmi iş ancaq belə təşkil edildikdə tədqiqatçı məqsədinə tam nail ola bilər.

* * *

“Dilçiliyin tədqiqat metodları” fəslində A.Qurbanov metod problemi və elmin inkişafı üçün onun əhəmiyyəti məsələlərindən bəhs edir. Burada metod anlayışı, onun növləri, metodologiya və metod anlayışı, dilçiliyin elmi metodları, dilçilik metodlarının nəzəri-filoloji əsasları, dilçilikdə istifadə olunan metodlar və onların təsnifi və s. məsələlər şərh olunur.

Məlumdur ki, hər bir elmin yaranması, inkişaf etməsi metodla əlaqədardır. Metod ona görə əhəmiyyətlidir ki, müasir dövrdə onun müzakirə olunub həll edilməsi və hazırlanması nəticəsində ayrı-ayrı elmlər inkişaf edir. A.Qurbanov haqlı olaraq qeyd edir ki, metod probleminə biganə qalmaq nəticəsində hər hansı bir elm çox şey itirə bilər. Buna görə də elmi daha da təkmilləşdirmək, durmadan inkişaf etdirmək üçün metod problemini heç zaman nəzərdən qaçırmmaq, hətta ona münasibəti belə zəiflətmək olmaz. Bu zəruri məsələ dilçilik elmində həmişə diqqət mərkəzində dayanmış və gündəliyin ön planına çəkilmişdir.

Müəllif burada həmçinin metodların növləri, elmi metod, elmi metod necə yaranır kimi anlayışlara da aydınlıq gətirmişdir. O, həmçinin “metod” və “metodologiya” anlayışlarının fərqli cəhətlərini də göstərmişdir. Çünki hər iki anlayış bir-biri ilə qarışdırılır.

A.Qurbanov bir neçə alimin fikir və mülahizələri əsasında “metodologiya” anlayışına aydınlıq gətirdikdən sonra qeyd edir ki, metodologiya – fəlsəfə, üsulların cəmi və təlim mənalərində işlənmişdir. Hazırda elmlərin metodoloji məsələləri geniş öyrəniləndiyi bir dövrdə “metodologiya – ümumiyyətlə, elmi metod və ya ayrı-ayrı elmlərin metodları haqqında təlimdir” anlayışına daha çox uyğundur.

A.Qurbanov həmçinin dilçiliyin metodologiyasına da aydınlıq gətirərək vurğulayır ki, biz dilçiliyin metodologiyası dedikdə konkret linqvistik metodlar haqqında təlimi nəzərdə tuturuq ki, burada dialektik metodların tələbləri, dilçilik elmi-tədqiqat metodlarının mahiyyəti, xarakteri və inkişaf tarixi şərh olunur.

O, müasir dövrdə dilçiliyin metodoloji məsələlərinin həlli ilə məşğul olmağın ən vacib məsələlərdən biri olduğunu vurğulayır. Bundan sonra müəllif metodika anlayışı haqqında, dilçiliyin elmi metodları haqqında, dilçiliyin metodlarının nəzəri-filoloji əsasları və s. məsələləri haqqında geniş məlumat verir.

A.Qurbanov dilçiliyin metodlarının təsnifindən bəhs edərkən tədris ədəbiyyatında onların 3, 4, 8 və 9 metod olduğu haqqında V.İ.Koduxovun, B.İ.Kosovskinin, B.İ.Qolovinin metodlarını misal gətirir. Həmin təsnifləri bir daha oxucuların diqqətinə çatdırırıq.

V.İ.Koduxovun metodu:

- 1) Təsviri metod.

- 2) Müqayisəli metod.
- 3) Normativ-üslubi metod.

B.İ.Kosovskinin metodu:

- 1) Təsviri metod.
- 2) Müqayisəli-tarixi metod.
- 3) Transformasion təhlil metodu.
- 4) Distributiv metod.

B.İ.Qolovinin metodu:

- 1) Təsviri metod.
- 2) Müqayisəli-tarixi metod.
- 3) Tarixi metod.
- 4) Qarşılaşdırma metodu.
- 5) Struktur metod.
- 6) Üslubi metod.
- 7) Kəmiyyət metodu.

“Dilçilik tədqiqatlarının metodologiya və metodikası məsələləri” məcmuəsində 9 təsnif olduğu göstərilir¹:

- 1) Təsviri metod.
- 2) Müqayisəli-tarixi metod.
- 3) Müqayisəli-tipoloji metod.
- 4) Qarşılaşdırma metodu.
- 5) Struktur metod.
- 6) Riyazi metod.
- 7) Eksperimental metod.
- 8) Linqvistik-coğrafi metod.
- 9) Estetik-üslubi metod.

¹ “Вопросы методологии и методики лингвистических исследований”. Уфа. 1966.

A.Qurbanov həmin təsniflərin düzgün olmadığını qeyd edərək yazır: “Bizcə, bu təsniflərdə qeyri-dəqiqlik vardır. Hər şeydən əvvəl, deməliyik ki, transformasion təhlil, distributiv təhlil, eksperimental metod (bu üslublar) dilçiliyin müstəqil metodları hesab edilə bilməz, həmçinin dil materiallarının avtomatik təhlilini də metod adlandırmaq bir o qədər əsaslı deyildir” (II cild, səh. 463).

Bu bölgülərdəki nöqsanları nəzərə alan A.Qurbanov müasir dilçiliyin başlıca olaraq aşağıdakı müstəqil metodlarının olduğunu göstərir:

- 1) Təsviri metod.
- 2) Tarixi metod.
- 3) Müqayisəli metod.
- 4) Kəmiyyət metodu.
- 5) Üslubi metod.
- 6) Areal metodu və s.

(Bu metodlar haqda növbəti fəsildə məlumat verəcəyik).

Bu hissədən sonra A.Qurbanov dilçilik metodlarının öyrənilməsi problemləri haqqında məlumat verir. Araşdırma zamanı nəticədə belə qənaətə gəlir ki, dilçilik metodlarının öyrənilməsi ilə son illərdə az-çox məşğul olunmuşdur. Bunun nəticəsidir ki, dilçiliyə aid elmi ədəbiyyatda metodların mahiyyətindən bəhs edən bir sıra əsərlərə rast gəlmək olur.

Lakin qeyd etməliyik ki, dilçiliyin başlıca metodlarını ətraflı şərh etmək, onun dərk edilməsini müəyyən mənada asanlaşdıran əsər, demək olar ki, hələ meydana çıxmamışdır. Ona görə də hazırda lingvistik metodların hər birinin konkret şəkildə öyrənilməsi, onların mövqe və mahiyyətinin aydınlaşdırılması dilçilik elminin aktual və ən zəruri məsələləri çərçivəsində qalmaqdadır. Bu məsələnin ətraflı həlli dil haqqında elmin inkişafının indiki səviyyəsində onun təxirəsalınmaz vəzifəsidir.

* * *

Növbəti fəsil artıq keçən fəslin davamı olaraq müasir dilçiliyin üsul və metodlarına həsr edilmişdir. A.Qurbanov yuxarıda təsnif etdiyi ayrı-ayrı metodların şərhinə keçməmişdən əvvəl müasir elmi üsullara, əsasən analogiya və modelləşdirmə üsullarına aydınlıq gətirir.

Analogiya üsulu müxtəlif dil hadisələrinin daxili vəhdətini açmağa, onlarda müşahidə oluna bilən ümumi cəhətləri üzə çıxarmağa kömək edir.

Linqvistik modelləşdirmə dil hadisələrinin mahiyyətinin müəyyən modellərlə öyrənilməsinə xidmət edir. Bu modelləşdirmə tədqiqatın obyektini bilavasitə müşahidə olunmadıqda tətbiq edilir. Modelləşdirmə əşyavi və ya mücərrəd ola bilər. Simvol, cədvəl, qrafik və s. vasitələrə modelləşdirmədə geniş yer verilir.

A.Qurbanov vurğulayır ki, dilçilikdə sistemləşdirmə, ümumiləşdirmə, müşahidə və eksperiment üsullardan daha geniş istifadə olunur. Müəllif burada müşahidə və eksperiment üsullarından daha geniş bəhs edir.

Müşahidənin obyektini, məqsədi, planlaşdırılması, müşahidə nəticələrinin qeydə alınması, müşahidə nəticələrinin təsviri kimi məsələlər öz əksini tapır. Sonda müəllif belə nəticəyə gəlir ki, linqvistik müşahidə üsulu bütün dilçilik metod və üsulları ilə vəhdət yaradıb əlaqəli şəkildə hər bir tədqiqat prosesinə daxil olur. Belə bir cəhət onun ümumelmi xarakterini göstərir.

A.Qurbanov, bununla yanaşı, onun çatışmayan cəhətlərini də göstərərək yazır: "Müşahidə üsulu çoxdan dilçilikdə işlənilib təkmilləşməsinə baxmayaraq, onun vasitəsilə bütün dil hadisələri əhatə olunmur. Elə buna görə də başqa üsullara, o cümlədən eksperimentə də müraciət olunur".

Məhz buna görə də o, linqvistik eksperiment üsulu və onun sahələri haqqında bəzi məqamlara toxunmuşdur. Müəllif belə izah edir ki, dil hadisələrinin təbii vəziyyətinə müdaxilə edib tədqiqat aparılmasına linqvistik eksperiment üsulu deyilir.

A.Qurbanov onu da vurğulayır ki, dilçilikdə eksperiment üsulu XIX əsrin ortalarından tətbiq edilməyə başlamış, XX əsrdə bu üsula xüsusi əhəmiyyət verilmişdir. Linqvistik eksperimentdən müasir dilçilikdə daha geniş istifadə olunur.

Müəllif linqvistik eksperiment üsulundan dilin müxtəlif sahələrinin tədqiqində istifadə etməyin mümkünlüyünü qeyd edir. Odur ki, o, fonetik eksperiment, orfoepik eksperiment, lüğəvi eksperiment, qrammatik eksperiment, üslubi eksperiment, dialektoloji eksperiment haqqında qısa məlumatlar vermişdir.

Bunlarla bərabər, o, elmi üsul kimi linqvistik eksperimentin iki forması haqqında da fikrini bildirir. Həmin formalar bunlardır: 1) Linqvistik laborator eksperiment; 2) Linqvistik təbii eksperiment.

Müasir dilçiliyin maraqlı sahələrindən biri olan elmi metodları A.Qurbanov bu fəsildə daha ətraflı şəkildə şərh etmişdir. Odur ki, biz də bunun vacib olduğunu nəzərə alıb bir neçə məqamı burada işıqlandırmağı məqsəduyğun hesab etdik.

A.Qurbanovun yuxarıda qeyd etdiyimiz: təsviri metod, tarixi metod, müqayisəli metod, qarşılaşdırma metodu, kəmiyyət metodu, areal metod və üslubi metod üsulları tədqiqat prosesində əlaqələnir, bir-birini tamamlayır.

A.Qurbanov dilçilikdə təsviri metodu bu cür şərh edir: "Dilçilik elmində hər hansı dilin hazırkı anda inkişafının tədqiqinə cəlb edilən elmi-tədqiqat üsullarının cəmi təsviri metod adlanır. Təsviri metodun özünə xas olan

xüsusiyyətləri, tətbiq edilmə metodikası vardır. Bu metod dilçiliyin ən qədim metodudur”.

Müəllifə görə, linqvistik təsviri metodu təşkil edən başlıca elmi üsullar aşağıdakılardır:

1. Dil vahidlərinin müəyyənləşdirilməsi üsulu.
2. Dilin sistem şəklində öyrənilməsi üsulu.
3. Təsviri-normativ üsul.
4. Təsviri-semantik üsul.
5. Təsviri-müqayisəli üsul.
6. Təsviri-ümumiləşdirmə üsulu.
7. Təsviri-şərhtmə üsulu.

Müəllif bu üsullar haqqında vurğulayır ki, dünya dilçiliyinin inkişafında təsviri metodun böyük rolu və əhəmiyyəti olmuş və indi də bu, öz qiymətini azaltmamışdır. Təsviri metod əsasında bir çox milli dillərin elmi şəkildə təsviri fonetikasi, təsviri leksikologiyası, təsviri qrammatikası yaradılmışdır. Azərbaycan dilçiliyində də bu netod əsasında onlarca monoqrafiya, dərslik və lüğət yaradılmışdır.

Dilçilikdə dil tarixi inkişafının bütün əlamət və xüsusiyyətlərinin tədqiqində istifadə edilən üsulların cəmi tarixi metod adlanır.

A.Qurbanov linqvistik tarixi metodun aşağıdakı başlıca və əlavə üsullarla səciyyələndiyini göstərir:

1. Tarixi-təsviri üsul.
2. Tarixi dövrləşdirmə üsulu.
3. Tarixi-xronoloji üsul.
4. Tarixi-müqayisəli üsul.
5. Daxili idarəetmə üsulu.
6. Tarixi-areal üsulu.
7. Mədəni-tarixi araşdırma üsulu.
8. Mətnşünaslıq üsulu.

Müəllif göstərdiyi hər bir üsula ayrı-ayrılıqda aydınlıq gətirmişdir. Xüsusi olaraq onu da vurğulayır ki, tarixi metodla tədqiqat aparılarkən dil tarixinə dair bir çox mənbələrə, qaynaqlara mürsaciət olunur ki, həmin mənbələr də bunlardır: qədim abidələr, dialekt və şivələr, yazılı ədəbiyyat, şifahi ədəbiyyat, elmi ədəbiyyat, tarixi sənədlər, arxiv materialları, dövrü mətbuat, qohum dillər, yad dillər, qədim və müasir lüğətlər, qədim və müasir xəritələr.

O da vurğulanır ki, tarixi metodla bir çox dillər struktural istiqamətdə tədqiq edilərkən onların tarixi fonetikasi, tarixi leksikologiyası, tarixi qrammatikası yaradılmışdır. A.Qurbanov tövsiyə edir ki, linqvistik-tarixi metod hər hansı bir dilin ümumi tarixinin (struktur və funksional cəhətdən birləşdirən) yaradılmasına əsas verir. Bunun vasitəsilə Azərbaycan dilinin tarixinin mükəmməl formada yaradılması müasir dilçiliyin qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir.

Dilçilik metodu kimi, onun əsasını elmi müqayisə təşkil edir. Müqayisə iki və daha artıq obyektin birini başqasından fərqləndirməkdir.

Q.Qurbanov dilçilikdə aparılan elmi-tədqiqat müqayisələrinin iki formasının mövcud olduğunu qeyd edir:

- a) dildaxili müqayisə;
- b) dillərsarı müqayisə.

Dildaxili müqayisənin obyektini konkret bir dilin hadisələri olur. Burada ədəbi dil ilə danışq dilinin (dialekt və şivələrin) fonetik sisteminə, lüğət tərkibi və qrammatik quruluşuna dair müqayisələr edilir, onların fərqləri aşkar olunur.

Dillərarası müqayisədə aparılan işlərdə bir neçə dilin faktları müqayisə edilir. Məsələn: asərbaycanca-türkcə-şorca, azərbaycanca-rusca, azərbaycanca-ingiliscə, azərbaycanca-rusca-ingiliscə və s.

A.Qurbanov onu da vurğulayır ki, müasir dilçilikdə müqayisəli metodun başlıca üsulları bunlardır:

1. Müqayisəli-təsviri üsul.
2. Müqayisəli-tipoloji üsul.
3. Müqayisəli-tutuşdurma üsulu.
4. Müqayisəli-tarixi üsul.

Dilçilikdə mövcud olan hər bir müqayisəli-tarixi tədqiqat işi müqayisəli-tarixi metod əsasında meydana çıxır. Bu metoda müqayisəli-genetik metod da deyilir.

Müqayisəli-tarixi metodun tətbiqində bir sıra məsələlərə ciddi diqqət yetirilməsi tələb edilir:

- 1) qohum dillərin ən qədim vahidlərini tədqiqata cəlb etmək;
- 2) təsadüfi faktları deyil, dilin öz vahidlərini müqayisə etmək;
- 3) dillərin qeyri-bərabər inkişaf etmə qanununu nəzərə almaq.

Odur ki, bu metod aşağıdakı üsullar əsasında fəaliyyət göstərir:

1. Genetik eyniliyin müəyyənləşdirilməsi üsulu.
2. Qədim dil formalarının bərpa edilməsi üsulu.
3. Mütləq və nisbi xronologiya üsulu.
4. Etimoloji təhlil üsulu.

5. Yazılı abidələrin düzgün istifadə üsulu.

A.Qurbanov bu üsullara qısa şəkildə aydınlıq da gətirmişdir.

Dilçilikdə müxtəlif dil faktlarının bir-biri ilə qarşılaşdırılaraq tədqiq edilməsi, öyrənilməsi linqvistik qarşılaşdırma metodu adlanır.

Qarşılaşdırma metodunun xüsusi tətbiqi metodikası və bir sıra elmi prinsipləri vardır. Bu metodla həm qohum, həm də yad dillərin materialları qarşılaşdırılır. Müəllif qohum dillərə aid Azərbaycan və türk dillərini, qohum olmayan dillərə aid isə Azərbaycan və rus dillərini misal göstərir.

A.Qurbanovun qeyd etdiyi kimi, linqvistik qarşılaşdırma metodu aşağıdakı üsulların cəmi ilə xarakterizə edilir:

- 1) Qarşılaşdırma-müqayisəli üsul;
- 2) Qarşılaşdırma-statistik üsul;
- 3) Qarşılaşdırma-tipoloji üsul;
- 4) Dil paralellərinin müəyyənləşdirilməsi üsulu;
- 5) Dil universalilərini açmaq üsulu.

Qarşılaşdırma metodundan bir sıra nəzəri və tətbiqi problemlərin həllində istifadə olunur ki, onlar da aşağıdakılardır:

1. Dillərin kontaktı problemi.
2. Dil ittifaqı problemi.
3. Universali problemi.
4. Lüğət problemi.
5. Dil tədrisi problemi.
6. Linqvistik tərcümə problemi.

A.Qurbanov bu metodun yeri və mövqeyi haqqında qeyd edir ki, müasir dilçilikdə də qarşılaşdırmanın xüsusi yeri və mövqeyi vardır, tədqiqatlarda ona tez-tez müraciət olunur.

Kəmiyyət metodu dilçilikdə riyaziyyat elmindən götürülmüşdür. Ona görə də bu metod riyazi metod, statistik metod da adlanır. Kəmiyyət metodu ilə dil hadisələri tədqiq edilərkən bir sıra üsullardan (statistik üsul, informasiya nəzəriyyəsi və s.) istifadə olunur.

Linqvistik xarakter almış statik üsul – dilçilik statistikasını müasir elmi tədqiqatın ən təkmilləşmiş üsuludur. Linqvistik-statistik üsuldan dil quruluşunun bütün komponentlərinin tədqiqində istifadə edilir.

Statistik üsulun tətbiqi həm dilin fonetik sisteminin tədqiqində, həm də dilin lüğət tərkibinin öyrənilməsində mühüm rol oynayır.

A.Qurbanov qeyd edir ki, leksikoqrafik-statistik müvəffəqiyyətlər nəticəsində aşağıdakı sahələrdə nailiyyətlər əldə edilmişdir:

1. Müəyyən dilin lüğətinin hazırlanmasında.
2. Şair və yazıçıların dilinin lüğətinin tərtib edilməsində.
3. Müəyyən dillərə dair tezlik lüğətlərinin hazırlanmasında.

Müəllif onu da vurğulayır ki, kəmiyyət metodundan dilçilikdə geniş istifadə edilməsinin gələcək üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Bu metodun tətbiqi dilçilikdə bir sıra açılmamış məsələlərin, öyrənilməmiş problemlərin həllində, o cümlədən məşinlə tərcümədə, tədrisin proqramlaşdırılmasında mötəbər vasitədir.

Müasir dilçilikdə areal metodla müəyyən dil hadisəsinin bir dilin dialekt və şivələrində, yaxud qohum dillərdə yayıldığı öyrənilir. Dilçilikdə areal metoduna linqvistik-coğrafi metod da deyilir.

A.Qurbanov areal metodunun tərkibini bir sıra üsulların təşkil etdiyini qeyd edir:

- 1) linqvistik müsahibə üsulu;
- 2) inqvistik yazılı sorğu üsulu;
- 3) linqvistik xəritə tərtib üsulu.

Müəllif hər bir üsula aydınlıq da gətirmişdir.

Adıçəkilən üslublardan axıncısı üslubi metoddur. Dil və nitqin üslubi cəhətlərinin tədqiqində üslubi metoddan istifadə olunur. A.Qurbanov nəzəri ədəbiyyatda “üslubi metod” termini ilə yanaşı, “normativ-üslubi metod”, “estetik-üslubi metod”, “normativ-estetik metod” ifadələrinin də işləndiyini vurğulayır. Müəllif onu da göstərir ki, üslubi metodda başlıca səbəb ədəbi dilin ayrı-ayrı funksional üslublarının əlamətlərini dəqiq müəyyənləşdirməkdən, hər bir dil vahidinin üslubi imkanını açıqlamaqdan ibarətdir. Dildəki bu və ya başqa ədəbi üslubu öyrənmək – həmin üslubu təşkil edən vasitələri, janrları, dil əlamətlərini, bu üslubun insan fəaliyyətinin hansı sahəsində işləndiyini aydınlaşdırmaq deməkdir.

Haqqında söhbət gedən metodlar içərisində təsviri metod bütün metodlarla daha çox əlaqəlidir.

A.Qurbanov bu fəsildə nəticə olaraq yazır ki, göstərilən metodların hər biri elmi-tədqiqat işlərinin həllində öz

zənginliyi ilə xüsusi rol oynayır. Bu zəngin tədqiqat metod və üsullarından elmi tələblərə uyğun istifadə etmək nəticəsində fundamental nailiyyətlər əldə etmək olur.

Məhz elə buna görə də yuxarıda göstərilən həmin metod və üsullar hər bir tədqiqatçı üçün, xüsusən də gənc tədqiqatçılar üçün yaddaşdır. Onlara elm aləminə yol tapmaq üsullarını öyrədir.

* * *

“Ümumi dilçilik” kitabının son fəslı “Transkripsiya və transliterasiya problemləri” adlanır. Burada bir çox məsələdən bəhs edilir: transkripsiya anlayışı, transkripsiyanın növləri, transkripsiya sistemləri, transkripsiya və transliterasiya, transliterasiyanın növləri və s. məsələlər öz həllini tapmışdır.

A.Qurbanov əsas məsələyə keçməmişdən əvvəl transkripsiya anlayışına aydınlıq gətirir. Bunun üçün o, çox düzgün olaraq qeyd edir ki, sözün yazılışı ilə deyilişi bir-birinə uyğun gəlmir. Belə bir cəhət isə dilin bütövlükdə elmi təhlilini verməyə imkan yaratmır. Buna görə də dünya elmində dil hadisələrinin elmi tədqiqi üçün xüsusi yazı formasına müraciət etmişdir ki, bu da dilçilikdə transkripsiya adlanır... Transkripsiya müəyyən zəruri elmi və praktik tələblər əsasında yaranıb formalaşmışdır. Bunun üçün müəllif bir neçə transkripsiya formasının meydana gəldiyini vurğulayır.

Transkripsiyanın həmin növləri bunlardır: morfofonematik transkripsiya, sözfonematik transkripsiya, məhdud transkripsiya, geniş transkripsiya.

Müəllif transkripsiyanın elmi məqsədi və əhəmiyyətindən danışarkən qeyd edir ki, transkripsiyadan xüsusi elmi məqsəd və tələblər üçün istifadə olunur. Bu vəsitədən istifadə etməyin başlıca elmi məqsədi rəngarəng ahəngə, əlamət və keyfiyyətlərə, geniş ehtiyat və imkanlara, qüvvət və qüdrətə malik olan səsli dilin bütün daxili aləmini, varlığını aşkara çıxarmaqdan ibarətdir... Fərdi nitqin səciyyəvi cəhətlərinin açılmasında transkripsiya xüsusi rol kəsb edir.

Transkripsiyanın xüsusi əhəmiyyətinə gəldikdə isə, A.Qurbanov bunları aşağıdakı kimi ümumiləşdirir:

1. Transkripsiyanın köməyi ilə dilin orfoepiya və orfoqrafiya qaydalarının yaxın və fərqli cəhətləri, bunların səbəbləri elmi şəkildə aydınlaşdırılır.
2. Dilin hər bir foneminin səciyyəvi əlamətləri açılır və onların mənimsənilməsi asanlaşdırılır.
3. Transkripsiyanın tətbiqi dilin fonemlər sisteminin əsaslı və inandırıcı elmi-linqvistik təhlilini verməyə imkan yaradır.
4. Xarici dillərin dərinədən öyrənilməsində də transkripsiya xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Transkripsiyanın tərtib edilməsində başlıca prinsip onun müəyyən bir əlifba əsasında qurulmasıdır. İkinci mühüm prinsip nəzərdə tutulan əlifbaya başqa əlifbalardan hərflər və eləcə də bir sıra şərti işarələr əlavə edilməsidir. A.Qurbanov sonuncu prinsipdə aşağıdakı üsullara müraciət olunduğunu göstərir:

1. Başqa əlifbalardan hərf götürmək üsulu.
2. Səslərin əlavə keyfiyyətlərini (uzunluq, qısalıq, burunda deyilmək, yumşaqılıq) bildirmək üçün didaktik işarələr artırmaq üsulu.
3. Hərfi seçmək üsulu.
4. Fiqurlar üsulu.

Müəllif bunların hər birini misallar əsasında aydınlaşdırmışdır.

A.Qurbanov məqsəd və vəzifəsindən asılı olaraq transkripsiyanın iki növünün meydana gəldiyini göstərir: 1) fonetik transkripsiya; 2) fonematik transkripsiya.

Müəllif qeyd edir ki, dildə hər bir səs, söz və ifadənin tələffüzünün dəqiqliyi ilə əks etdirilməsində istifadə olunan transkripsiya növü fonetik transkripsiya hesab olunur. Deməli, fonetik transkripsiyanın meyarı tələffüzdür və buna görə də elmi tədqiqatda tələffüz mövqeyinə əsaslanılır.

Fonematik transkripsiya nəzəri dilçilik ədəbiyyatında filoloji transkripsiya da adlanır. Bunun məqsədi hər bir söz və ifadəni fonem tərkibinə görə göstərməkdən ibarətdir. Belə yazıda nitqdəki səslər incəliyinə qədər əks olunur, ayrı-ayrı fonemlərin vəzifələri qeyd edilir.

A.Qurbanov həmin növlərə aydınlıq gətirdikdən sonra, qısa olaraq, onların hər birinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini də izah etmişdir.

Müəllif transkripsiya sistemlərindən bəhs edərkən onun xaraktercə iki növünün mövcud olduğunu göstərir:

1. Universal transkripsiya.
2. Xüsusi transkripsiya.

Müəllif bunların hər birinin qısa şərhini də vermişdir. Müasir elm aləmində ən universal hesab edilən Beynəlxalq Fonetika Birliyi (BFB) transkripsiyasıdır. Bu transkripsiya sistemi latın əlifbası əsasında yaradılmışdır.

Dünya elmlərinin təcrübəsi göstərir ki, universal transkripsiya müxtəlif dillərin, əsasən qohum dillərin ətraflı elmi tədqiqi üçün çox faydalı vasitədir və gələcəkdə buna nail olmaq dilçilik üçün zəruri şərtidir.

A.Qurbanov xüsusi transkripsiyaya belə aydınlıq gətirir: “Yalnız bir dilə aid hazırlanmış sistemlər xüsusi transkripsiya adlanır”. Bir sıra dillərin, o cümlədən ingilis, alman, fransız, rus və başqa dillərin transkripsiyaları əsaslı şəkildə işlənmişdir.

Müəllif Azərbaycan dilinə aid transkripsiya sisteminin yaradılmasını da vurğulayır. Bu haqda o, hələ 1990-cı ildə çap olunmuş “Azərbaycan onomastik problemləri” kitabında məlumat vermişdir.

A.Qurbanov bu fəsildə də transkripsiya haqqında müəyyən məlumat verdikdən sonra kiril əsaslı milli əlifbamız üzərində yaranmış Azərbaycan fonetik transkripsiyasının (AFT) sistemini təşkil edən qrafem və şərti işarələri göstərir.

Biz bunların hər birinin burada verilməsini lazım bilmədik. Odur ki, maraqlanan hər bir kəs bu haqda A.Qurbanovun 2011-ci ildə “Elm” nəşriyyatı tərəfindən çap olun-

muş “Ümumi dilçilik” kitabının II cildinin 511-514-cü səhifələrində tanış ola bilər.

Qeyd edək ki, dilçilikdə transkripsiya ilə yanaşı transliterasiyadan da istifadə olunur. Odur ki, A.Qurbanov hər ikisini bir fəsildə araşdırmışdır. Fərq ondadır ki, transkripsiya söz və ifadələrin səslənməsindən çıxış edir. Transliterasiya isə nitq vahidlərinin yazılmasına əsaslanır.

Transliterasiyaya dilçilikdə belə bir tərif verilmişdir: “Transliterasiya bir yazı sisteminin başqa yazı sistemi ilə verilməsidir”.

A.Qurbanov bu təriflə razılaşmır və yazır ki, bəzi nəzəri ədəbiyyatda ancaq hərfli yazının transliterasiya olunması göstərilir. Fikrimizcə, bu, düzgün deyildir. O, nümunə göstərir və qeyd edir ki, əlifbaya heç bir işarə artırılmır.

Transliterasiyada ancaq əlifbanın imkanlarından istifadə olunur. Yazının hər növü – şəkli, ideoqrafik, heca və hərfi yazı transliterasiya edilə bilər və təcrübədə buna rast gəlmək olur. O, transliterasiyanın həm elmi, həm də təcrübi-əməli əhəmiyyəti olduğunu qeyd edir və bunu nəzərə alaraq onun iki mövünü göstərir: a) nəzəri transliterasiya; b) təcrübi transliterasiya.

Müəllif transliterasiyaya belə aydınlıq gətirir ki, transliterasiyadan elmi-nəzəri məqsədlər üçün geniş istifadə olunur... Məsələn, qədim Orxon, Yenisey, Uyğur, Tonyukuk abidələrinin dili öyrənilərkən onların müasir əlifbalara, o cümlədən Azərbaycan əlifbasına transliterasiya olunması xüsusilə zəruri olmuşdur. Başqa dillərin yazı sistemini

latın əlifbası ilə əks etdirməyin elm aləmində qəbul olunmuş bir sıra zəruri qaydaları vardır. Nəzəri transliterasiya-da həmin qaydalar geniş tətbiq olunur.

Təcrübi transliterasiyanın məqsədi hər hansı bir əcnəbi xüsusi adın istifadə olunan qeyri-dildə müvafiq şəkildə yazılmasıdır. Bundan müxtəlif əcnəbi adların – antroponim, toponim və hidronimlərin, kitab, qəzet və jurnal adlarının yazılışında istifadə olunur.

Müəllif fikrini həmin sahələri əks etdirən nümunələrin mənbə dildə yazılışı, mənbə dildə deyilişi və onun Azərbaycan dilində yazılışına aid misallarla əsaslandırır.

Belə bir prosesdə hər bir söz transliterasiya edilərkən ana dilinin tələbləri – tələffüz və qrammatik cəhətləri, yazının isə qrafik xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Müəllif lap sadəcə olaraq onu da qeyd edir ki, beynəlxalq aləmdə bir ölkədən başqa ölkəyə teleqram və teletayp göndərilərkən mətnlərin latın əlifbası əsasında transliterasiya edilməsi üsulu geniş yayılmış və dünya təcrübəsində qəbul edilmişdir.

A.Qurbanov sözügedən fəslə münasibətini bildirərək yazır: “Nəhayət, deməliyik ki, hələ bütün dillər üçün eyni olan transkripsiya sistemi yaranmamışdır. Bunun müxtəlif səbəbləri vardır. Xüsusilə yazı tiplərinin çoxluğu buna imkan vermir. Lakin hər cür çətinlik olmasına baxmayaraq, nitqin elmi-linqvistik təhlili üçün xüsusi yazı formasına – vahid transkripsiyaya dünya elminin böyük ehtiyacı duyulmaqdadır.

Bununla da Afad Qurbanov “Ümumi dilçilik” dərslik-monoqrafiyasına yekun vurur və öz dəyərliliyinə, sanbalığına görə milyonlarla oxucu arasında şöhrət qazanmış əsərini müxtəlif dilləri özündə əks etdirən “Bibliografiya” ilə tamamlayır. Onun bu əsəri hər bir oxucu üçün, hər bir tədqiqatçı üçün stolüstü kitabdır. Çünki hər bir kəs bu kitabdən faydalana bilər.

* * *

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Afad Qurbanovun 1993-cü ildə nəşr olunan “Ümumi dilçilik” dərsliyi üç bölmədən ibarətdir. Həmin üçüncü bölmə “Dilçilik terminləri” adlanır və 82 səhifədən ibarətdir. Müəllif burada 300-ə yaxın dilçilik elminə aid termin və termin-söz birləşmələrinin geniş həcmdə izahını vermişdir. Sonralar o, həmin terminlərə əlavələr etməklə söz və ifadələrin sayını bir qədər də artırmışdır. Təəssüflər olsun ki, həmin lüğət indiki (axırıncı – 2011) nəşr “Ümumi dilçilik” dərsliyinə əlavə edilməmişdir. Ümidvarıq ki, həmin lüğət monoqrafiyanın növbəti nəşrlərində öz yerini tapacaqdır və yaxud da ayrıca bir kitabça kimi nəşr olunacaqdır.

Afad Qurbanov “Ümumi dilçilik” dərsliyi ilə bağlı onun tədris proqramını da tərtib etmişdir. O vaxtlar dərslik və proqramlar Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyi tərəfindən təsdiq olunmuş qərarla çap edilirdi. Nazirliyin qərarı ilə ilk olaraq 1965-ci ildə A.Qurbanovun tərtib etdiyi “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” və ümumi dilçiliyin bir sahə-

si olan “Dilçilik tarixi” dərslikləri ilə bağlı proqramları nəşr olundu. Həmin proqramlar, demək olar ki, hər il, yaxud da iki və üç ildən bir təkrar nəşr olunurdu. Sonra isə 1969-cu ildə “Ümumi dilçilik” dərsliyinin proqramı nəşr edildi. Həmin proqram da həmçinin eynilə təkrar olaraq çap edilirdi. O, tərtib etdiyi fənn proqramlarına geniş izahatlar da vermişdir. Məsələn, onun 1984-cü ildə nəşr olunmuş “Ümumi dilçilik” proqramı haqqında bəzi məqamları nəzərə çatdırırıq.

Həmin proqram əvvəlcə izahedici qeydlərlə başlanır. Müəllif bu qeydlərdə göstərir ki, “Ümumi dilçilik” fənni yüksəksəviyyəli filoloq mütəxəssislər yetişdirmək sahəsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

“Ümumi dilçilik” tələbələrin dilçiliyin əsaslarına dair “Dilçiliyə giriş” fənnindən aldıkları müxtəsər biliyi genişləndirməli və dərinləşdirməli, onların dilçilik nəzəriyyələrinin mahiyyətinə vara bilmək bacarığını daha da gücləndirməli və beləliklə, hər bir tələbənin ümumdilçilik hazırlığının nəzəri səviyyəsini yüksəltməlidir.

“Ümumi dilçilik” fənninin qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biri də tələbələrdə ictimai fənlərin tədrisi prosesində formalaşmış... dünyagörüşünün daha da möhkəmləndirilməsi, təbiət və cəmiyyət qanunlarının öyrənilməsinə dair ən obyektiv metoddan tələbələrin dil hadisələrinin şərhində yaradıcılıqla istifadə edə bilmələrinə tam nail olmaqdan ibarətdir.

A.Qurbanovun tərtib etdiyi “Ümumi dilçilik” dərsliyinin proqramı iki hissədən ibarətdir:

1. Nəzəri hissə

2. Praktik hissə

Nəzəri hissə “Giriş” və bir-birini tamamlayan aşağıdakı dörd bölmədən ibarətdir:

I bölmə. Dilçiliyin ümumi problemləri.

II bölmə. Dil və onun xüsusiyyətləri.

III bölmə. Dillə əlaqədar məsələlərin nəzəri əsasları.

IV bölmə. Dil tədqiqinin mərhələləri və metodları.

Proqramın “Giriş” hissəsində linqvistik fikir sisteminə “Ümumi dilçilik” fənninin yeri, məqsəd və vəzifələri, həcmi və quruluşu, fənnə dair əsərlər haqqında müxtəsər məlumat verilir.

Burada mövcud dilçilik fənləri sisteminin iki qrupa bölünməsi (ümumi dilçilik və xüsusi dilçilik fənləri sistemi) və “Ümumi dilçilik” fənninin əsaslı şəkildə tədrisinə keçən əsrin 50-ci illərindən başlanılması vurğulanır.

“Ümumi dilçilik” fənninin məqsəd və vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir: tələbələrin elmi-fəlsəfi və nəzəri ümumdilçilik hazırlığını artırmaq, tədqiqatçılığa olan meyilini gücləndirmək, onlarda linqvistik təhlilin müasir elmi metodları və metodikasından əsaslı şəkildə istifadə edə bilmək bacarığını möhkəmləndirmək.

Ümumi dilçiliyin əsaslarını təşkil edən başlıca problemlər bunlardır: dilçilik bir elm kimi və onun obyektı, dilçiliyin elmlər sistemində yeri, başqa elmlərlə əlaqəsi, sahələri, şöbələri; dilin mahiyyəti, təbiəti, işarəviliyi, sistem təşkil etməsi, onun inkişaf qanunları, dünya dilləri,

dillərin təsnifi, dil ilə təfəkkürün vəhdəti, dil ilə nitqin münasibəti, dilin üslub müxtəlifliyi, dillə cəmiyyətin əlaqəsi, yazının mənşəyi, dilin tədqiqat metodları və s.

Proqramda ümumi dilçiliyə dair Azərbaycan dilçiliyində mövcud olan dərslək, dərş vəsaiti və elmi-nəzəri əsərlərin qısa xülasəsi verilmişdir.

Nəzəri hissənin birinci bölməsində dilçiliyin obyektindən, yaranmasından, mövqeyindən, əlaqəsindən, sahələrindən və şöbələrindən bəhs olunması nəzərdə tutulur.

İkinci bölmədə dilin mahiyyəti, mənşəyi, işarəvililiyi, sistemi və inkişafı nəzərdə tutulur.

Üçüncü bölməyə dil və təfəkkür, dil və nitq, dil və üslub, dil və yazı, dil və cəmiyyət, dil və mədəniyyət problemləri daxildir.

Dördüncü bölmədə dilçilik tədqiqatının mərhələləri və dilçilik tədqiqatlarının metodları əksini tapmışdır.

Tərtib olunmuş proqramın praktik hissəsində iki əsas məsələ tövsiyə edilir:

- a) seminar üçün təxmini mövzular;
- b) diplom işi üçün təxmini mövzular.

Nəzəri hissədə “Ümumi dilçilik” fənninin məlum materialları öyrənilərkən onlara dair praktik məşğələlərin təşkilinə xüsusi diqqət yetirmək vacibdir. Odur ki, praktik hissədə praktik məşğələ zamanı proqramda göstərilən mövzulara dair referat yazdırmaq, müxtəlif növ çalışmaları aparmaq olar.

Müəllifin də qeyd etdiyi kimi, proqramın bəzi materiallarından kurs və diplom işi mövzusu kimi istifadə etmək məqsədəuyğundur. Kurs və diplom işi üçün müəyyənləşdirilən mövzular orta məktəblə əlaqələndirilərsə, daha müsbət nəticə verə bilər. Müəllifin bu təklifini nəzərə alıb həmin mövzuları burada verməyi məqsədəuyğun hesab etdik:

Seminar üçün təxmini mövzular:

1. Dilçiliyin başqa elmlərlə əlaqəsi.
2. Dilin işarəviliyi.
3. Dil və təfəkkürün vəhdəti.
4. Dil və cəmiyyət.
5. Dil tədqiqinin başlıca metodları.

Diplom işi üçün müxtəsər təxmini mövzular:

1. Milli mədəniyyətlərin inkişafında tətbiqi dilçiliyin əhəmiyyəti.
2. Dilin vəzifələri.
3. Dilin xarakteri.
4. Bilinqvizm və onun mahiyyəti.
5. Dilin tarixi və xalqın tarixi.
6. Beynəlxalq dil.
7. Substrat problem.
8. Dilin daxili faktorlar əsasında inkişafı.
9. Bədii ədəbiyyatın dilinin xüsusiyyətləri.
10. Ədəbi dil normalarının formalaşmasında mədəniyyətin təsiri.
12. Təsviri metodun xarakteristikası və s.

A.Qurbanovun "Ümumi dilçilik" kitabı ilə bağlı tərtib etdiyi proqramın aktuallığı nəzərə alınaraq 1969-cu ildən bəri müxtəlif illərdə dəfələrlə nəşr edilmişdir – 1976; 1980; 1982; 1987; 1989; 1991; 1995; 1998; 2001...

A.Qurbanov yuxarıda adıçəkilən "Müasir Azərbaycan ədəbi dili", "Dilçiliyin tarixi" və "Ümumi dilçilik" kitabları üçün deyil, yazdığı digər dərsliklərin də proqramlarının tərtibçisidir. Həmin proqramlar bunlardır:

1. "Ümumi toponimika".
2. "Bədii mətnin linqvistik təhlili".
3. "Azərbaycan toponimiyası".
4. "Azərbaycan dili onomastik leksikasının toplanmasına dair proqram".
5. "Azərbaycan dili onomalogiyası".
6. "Nitq mədəniyyətinin əsasları".
7. "Dilçilik fənləri sistemi və onların tədrisi".
8. "Dünya dilçiliyinin tarixi".
9. "Azərbaycan onomalogiyası".
10. "Azərbaycan nitq mədəniyyəti".
11. "Bədii mətnin linqvistik təhlili".
12. "Türkoloji dilçilik".
13. "Türkoloji dilçiliyin tarixi".
14. "Türkoloji dilçiliyin müasir problemləri".
15. "Azərbaycan dilçiliyinin müasir problemləri".
16. "Ümumi dilçiliyin müasir problemləri" və s.

Tərtib olunmuş həmin proqramlardan respublikamızın ali məktəblərində həmişə bir mənbə kimi istifadə olunmuş və indi də istifadə olunmaqdadır.

Əldə etdiyimiz materiallara əsasən A.Qurbanov həmçinin müxtəlif müəlliflər tərəfindən vaxtilə yazılmış bir çox fənn proqramlarının redaktoru da olmuşdur. Bunlardan aşağıdakıların adlarını çəkə bilərik:

1. Şükürov Ə.C. "Türkologiya".
2. Dəmirçizadə Ə.M. "Azərbaycan dilinin tarixi".
3. Dəmirçizadə Ə.M. "Azərbaycan ədəbi dili tarixi".
4. Dəmirçizadə Ə.M. "Azərbaycan dilinin üslubiyatı".
5. Hüseynov A.Ə. "Azərbaycan dialektologiyası".
6. Sadıqov B.P. "Azərbaycan dilçiliyi tarixi (sovet dövrü)".
7. Əfəndizadə Ə., Kazımov Q. "Azərbaycan dilindən təcrübi məşğələlər".
8. Mirzəyev H., Hüseynov A., Namazov N., Xudiyev N. "Azərbaycan dili üzrə dövlət imtahanı".
9. 1984-cü ildə API-nin Pedaqoji fakültəsi Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunmuş "Dildən xüsusi kurs".

A.Qurbanov həm də İ.P.Muçinin və A.A.Reformatskinin həmmüəllifliyi ilə tərtib olunmuş "Dilçiliyə giriş" proqramını da rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edərək 1984-cü ildə nəşr etdirmişdir.

Göründüyü kimi, A.Qurbanovun ali məktəblərdə tədris olunan müxtəlif fənlər üzrə yazdığı, redaktoru olduğu və həmçinin tərcümə etdiyi proqramlar sahəsində də xidmətləri təqdirəlayiqdir. Bütün bunlar xalqımız üçün, millətimiz üçün və gənc kadrların yetişməsində görülmüş böyük xidmətlərdir.

NƏTİCƏ

Akademik Afad Qurbanov XX əsrin ən görkəmli, intellekt sahibi, elmi istedadla malik, dünya şöhrətli, korifey, ensiklopedik dilçi alimdir. Onun dili öz sadəliyi, fikir və dil aydınlığı ilə, saflığı ilə fərqlənir. Odur ki, hər bir oxucu dilçiliyin ən çətin, ən mürəkkəb məsələləri barədə onun fikirlərini dərk edir. Onun hər bir əsəri Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında əvəzolunmazdır. A.Qurbanov XX əsrin ən böyük siması və dilçilik tarixində son dərəcə şərəfli alimdir.

Dərin bir tədqiqatçı kimi onun elmi yaradıcılığının, dilçilik görüşlərinin əhatə dairəsi çox genişdir. A.Qurbanovun zəngin yaradıcılığının böyük bir istiqamətini ümumi dilçilik təşkil edir.

Dilçilikdə ümumi dilçiliyə aid müxtəlif tipli əsərlər yazılsa da, ümumi dilçilik sahəsi yüksək səviyyəyə qalxmamışdır. Lakin A.Qurbanov bu sahədə digər müəlliflərdən çox qabağa getməklə fərqlənir. Onun elmi yaradıcılığında ümumi dilçilik xüsusi bir mərhələ və sahə təşkil edir.

Bir çox dilçilik elminin nailiyyətləri A.Qurbanovun yaradıcılığı ilə bağlıdır. A.Qurbanovun "Ümumi dilçilik" monoqrafiyasında dilçiliyin həlli çətin olan bir çox

məsələləri həll olunmuşdur. Bu əsər öz orijinallığı ilə dilçilikdə bir konsepsiyadır, onun linqvistik konsepsiyası dilçilik elmi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dilçiliyimizdə yaranmış hər bir əsər A.Qurbanovun konsepsiyasına əsaslanır, ondan elmi istiqamət alır.

Əsərdə çoxlu orijinal fikirlər vardır. Dilçiliyin ümumi problemləri, məsələləri, dillə əlaqədar məsələlərin nəzəri əsasları, dil tədqiqinin mərhələləri və metodları və s. kimi məsələlər “Ümumi dilçilik” əsərinin mərkəzini təşkil edir.

Dil nəzəriyyəsinin bir çox məsələlərinə Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə A.Qurbanov toxunmuşdur. Onun elmi yaradıcılığı Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı tarixində əvəzsiz mövqeyə malikdir. Azərbaycan dilçiliyində yazı problemini hərtərəfli və geniş çəkildə ilk dəfə A.Qurbanov işləmişdir.

A.Qurbanov dünya dillərinin təsnifi bölgüsündə də özünəməxsus bir konsepsiya yaratmışdır, O, dünya dilçiliyinin inkişaf tarixinin dövrləşdirilməsinə xüsusi aydınlıq gətirməklə, öz həmkarlarından xeyli irəli getmiş, hər bir tarixi məsələlərin xarakterik cəhətlərini tədqiq etmiş, daha düzgün mövqe tutmuş, inandırıcı və dəqiq təsnifat vermiş, bir çox mübahisələrə son qoymuşdur. O, həmçinin Altay dilləri ailəsinin də yeni istiqamətdə işləmişdir. Burada elmi cəhətdən yenilik ondan ibarətdir ki, o, dil ailələrinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi məsələlərinə düzgün aydınlıq gətirmişdir. O, Altay ailəsinin türk, monqol, tunqus, mancur, yapon və Koreya dillərindən ibarət olduğunu göstərmişdir.

Ölkəmizdə əlifba islahatının aparılmasında onun xidmətləri böyükdür. Azərbaycan Əlifba Komissiyasının sədri kimi yeni latın qrafikalı Azərbaycan milli əlifbasının müəllifidir. A.Qurbanov respublikamızda müasir milli əlifbaya keçməyin zəruriliyini elmi faktlarla əsaslandıran ilk alimdir. O, həmçinin ortaq türk əlifbasının da layihəsinin hazırlanmasının ilk təşəbbüskarlarındanındır.

Müasir filoloq-dilçilər A.Qurbanovun orijinal əsərlərindən dəyərli mənbə kimi faydalanır, ədəbi dilimizin formalaşma tarixi, qrammatikası, orfoqrafiya və qrafikası, dialektologiyası, onomalogiyası, orfoepiyası, leksikası, frazeologiyası, semasiologiyası, derivatologiyası, nitq mədəniyyəti, üslubiyyəti, transkripsiya və transliterasiyası və s. barədə biliklərə yiyələnirlər.

A.Qurbanov nəzəriyyəçi dilçilərə ayrı-ayrılıqda qiymət verməyi, onların haqqında fikir və mülahizə yürütməyi bacaran istedad sahibi idi.

XX əsrdə Azərbaycan dilçiliyinin korifeyi A.Qurbanovun mövqeyi dilçilik elminə yeni istiqamət verdi.

A.Qurbanov ümumi dilçilik sahəsində bir çox sanbalı, fundamental, nəzəri araşdırmalar aparmış, ilk dəfə olaraq bu istiqamətdə yüksəkixtisaslı dilçi alimlərin yetişməsində böyük xidmətlər göstərmişdir. Bununla da dilçilik tarixində ümumi dilçilik tədqiqatlarının aparılması Afad Qurbanovun adı ilə bağlıdır.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	5
Giriş	9
Görüşmək həsrətində olduğum alim	16
Afad Qurbanovun pedaqoji və elmi fəaliyyətinə dair	32
“Ümumi dilçilik” kitabına ön söz	80
I FƏSİL. Afad Qurbanov dilçiliyin ümumi problemləri haqqında	108
II FƏSİL. Afad Qurbanov dil və onun xüsusiyyətləri haqqında	193
III FƏSİL. Afad Qurbanov dillər və onların təsnifi haqqında	225
IV FƏSİL. Yazı nəzəriyyəsi məsələləri və əlifba problemi	282
V FƏSİL. Afad Qurbanov dillə əlaqədar məsələlərin nəzəri əsasları haqqında	315
VI FƏSİL. Afad Qurbanov dil tədqiqinin mərhələləri və metodları haqqında	390
Nəticə	418

Nəriman Seyidəliyev
Afad Qurbanov və ümumi dilçilik

Dizayn: Novruz Novruzov
Texniki tərtibat: Gülnar Səfərova
Vüsal Qurbanlı, Rüstəm Əliyev
Məsul katib: Jalə Muradova

Çapa imzalanmış: 10.01.2019.
Kağız biçimi: 84x108 1/32.
Ümumi həcmi: 26.5 ç.v.
Sayı: 1000 nüsxə.
Ofset çap üsulu.
Sərbəst qiymətlə.

www.afadqurbanov.az

Merkez Mah. Atatürk Cd. Göl Sk. No:1
Yenibosna 34192 Bahçelievler – İSTANBUL / TURKEY

Nəriman Fərman oğlu Seyidəliyev
Filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent

Cəbrayıl rayonunda anadan olmuş filologiya elmləri doktoru Nəriman Fərman oğlu Seyidəliyev 1971–1975-ci illərdə M.F.Axundov adına Azərbaycan Dövlət Xarici Dillər İnstitutunda təhsil almış, təyinatla rayonda orta məktəbdə müəllimlik fəaliyyətinə başlamış, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının dissertantı olmuş, 1989-cu ildə “Azərbaycan dilində üslubi sinonimlər” mövzusunda namizədlik və 2009-cu ildə “Azərbaycan dastan və nağıl dilinin frazeologiyası” mövzusunda doktorluq dissertasiyalarını müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi və filologiya elmləri doktoru elmi dərəcələri almışdır.

Nəriman Seyidəliyevin elmin müxtəlif sahələrinə – bilinqvizm, leksikologiya, üslubiyat, onomastika, terminologiya, semasiologiya, nitq mədəniyyəti, frazeologiya, ədəbiyyatşünaslıq və leksikoqrafiyaya aid 200-ə qədər elmi məqalənin müəllifi, 16 kitabın redaktoru, 18 kitabın rəyçisidir. Onun “Dini terminlər lüğəti” (1996), “Romantik həyat, romantik düşüncələr” (2000), “Azərbaycan dastan və nağıl dilinin frazeologiyası” monoqrafiya (2006), “Azərbaycan dilində işlənən alman mənşəli beynəlxalq sözlərin izahlı lüğəti” (2017) və s. kitabları nəşr olunmuşdur.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Tətbiqi dilçilik şöbəsinin məsul əməkdaşı, tanınmış dilçi alim N.Seyidəliyev müxtəlif tarixlərdə AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdindəki Dissertasiya Şurasının elmi katibi və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasında Ekspert Şurasının üzvü olmuş, habelə AMEA-nın fəxri fərmanına, Ali Attestasiya Komissiyasının “Baş elmi işçi” elmi adına, “İlin adamı” media mükafatına, “Elm fədaisi” fəxri diplomuna, “İlin nüfuzlu ziyalı – İlin dilçi alimi” fəxri diplomuna və “Qızıl qələm” mükafatına layiq görülmüşdür.

9 789952 835809